

Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater

Johannes Duijkerius

editie Gerardine Maréchal

bron

Johannes Duijkerius, *Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater* (ed. Gerardine Maréchal). Rodopi, Amsterdam 1991

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/duij002leve01_01/colofon.htm

© 2007 dbnl / Gerardine Maréchal

Voorwoord

De zeventiende-eeuwse Republiek der Nederlanden is veelvuldig geprezen om haar tolerantie. Belangrijke wegbereiders van de Verlichting vonden daar het geestelijke klimaat voor publicatie van hun denkbeelden: Pierre Bayle kon zijn verlichte visie op de voorspellende waarde van kometen in Frankrijk niet, maar hier wel gedrukt krijgen en er zo een typisch verlichtingsideaal, de mensheid verstandig maken, verwezenlijken met de publicatie van zijn *Dictionnaire historique et critique* (1695-1697). Vanuit de Republiek konden gevluchte Franse uitgevers hun activiteit voortzetten en hun produkten, in hoofdzaak tijdschriften, naar Frankrijk smokkelen. Frankrijk profileerde zich in de zeventiende eeuw meer dan ooit als bolwerk van het absolutisme waarin voor andere politieke en religieuze visies geen ruimte was. Onder hen die vluchtten voor die starre dwang behoorde ook de filosoof René Descartes (1596-1650), wiens ideeën vanuit de Republiek verspreid werden.¹ Alleen de Republiek der Nederlanden leverde de juiste voedingsbodem voor ‘de wijsgerige vruchten der vrijheid’² met name de opvattingen van de omstreden wijsgeer Baruch de Spinoza (1632-1677).

Met hem naderen we echter ook direct de grenzen van die veelgeprezen tolerantie: de aanvankelijke bescherming van Johan de Witt heeft niet kunnen verhinderen dat er, na diens dood, van de kant van de overheid fel tegen verspreiding van Spinoza's werken werd opgetreden. Vrijwel al zijn werken trof een verbod op grond van een plakkaat uit 1653.³ Pogingen van spinozisten als Adriaan Koerbagh (1632-1669) om op bedekte wijze het spinozisme te verbreiden, werden ruw afgestraft door de magistraat van Amsterdam: Koerbagh werd tot een hoge boete en tien jaar dwangarbeid veroordeeld wegens de publicatie van twee werken, waarin hij ervan blijk gaf door Spinoza te zijn geïnspireerd.⁴ Sinds die affaire zat de schrik er goed in bij de volgelingen van Spinoza en de uitgave van zijn *Opera Posthuma* in 1677 werd dan ook met de grootste omzichtigheid omkleed.

De uitgave die nu voor u ligt, bevat de tekst van twee romans waarin, veertien jaar na de dood van Spinoza, een poging werd gedaan zijn leer uiteen te zetten. De schrijver van de romans, Johannes Duijkerius deed daarmee wat niemand meer durfde: hij populariseerde een omstreden en moeilijk toegankelijke filosofie en voegde daaraan een materialistische interpretatie toe.

In 1691 verscheen het eerste deel van dit tweeluik: *Het leven van Philopater, opgewiegt in Voetiaensche talmeryen, en groot gemaect in de verborgentheden der Coccejanen. Een waere historie. Tot Groeningen. Voor Siewert van der Brug, in de Waerheyd*. Een auteur werd niet op de titelpagina vermeld, terwijl de uitgever zich verschool achter een fictief impressum, zoals dat meestal gebeurde met boeken waarvan men verwachtte dat ze beroering zouden veroorzaken. Zoals de titel suggereert, is dit deel een satire op de twisten en haarkloverijen binnen de toenmalige Hervormde kerk. Het boek beschrijft de levensloop van de jonge Philopater en zijn ontwikkeling van orthodox godsdienstwaanzinnige tot

1 vgl. Thijssen-Schoute 1954

2 zoals Roldanus 1961 het hoofdstuk in haar boek noemt dat is gewijd aan Spinoza en zijn volgelingen

3 vgl. Meinsma 1896, bijlage IV, p. 3 en 4

4 Dat waren *Een bloemhof van allerlei lieflijkheyd* en *Een ligt schijnende in duystere plaatsen* (beide 1668)

overspannen beoefenaar van exegese: van voetiaan tot coccejaan. De roman werd enthousiast ontvangen en omdat alle partijen in de kerkelijke twisten hun vijanden zo treffend geschetst zagen, nam niemand er aanstoot aan.

Maar anders liep het met het tweede deel dat zes jaar later verscheen, het *Vervolg van 't leven van Philopater. Geredded uit de verborgentheden der Coccejanen, en geworden een waaragtig wysgeer. Een waare historie. Tot Groeningen, voor Siewert van der brug, in de waarheid*. Weer geen auteursnaam, weer een fictief impressum. Het boek behelsde de verdere geestelijke ontplooiing van Philopater van cartesiaan tot spinozist. Het was onverholen Spinoza-propaganda: de tekst bevatte complete citaten uit Spinoza's voornaamste geschriften. Ditmaal verkneukelde niemand zich over de grappen: integendeel, vrijwel direct kwamen reacties van afschuw en ontzetting los, allereerst in kerkelijke kringen. De wereldlijke overheid greep op aandrang van de kerkelijke in en evenals Spinoza's werk zelf werd het *Vervolg van 't leven van Philopater* verboden. Dankzij de ijver der Amsterdamse kerkeraad werd de auteur achterhaald: Johannes Duijkerius. Zijn auteurschap ontkende hij tijdens het verhoor categorisch, maar de inmiddels ook achterhaalde uitgever Aart Wolsgryn kon niet meer ontkennen door de harde bewijzen tegen hem en hij kreeg de straf die het plakkaat uit 1653 voorschreef.

De *Philopater*-romans zijn reeds bestudeerd door de negentiende eeuwse Spinoza-kenner W. Meyer, zij het summier en nogal onvolkomen.¹ De belangrijke archivalia rond de vervolging van het tweede deel liet hij onaangeroerd, evenals de nodige ophelderingen omtrent auteur en uitgever. Zijn analyse van de beide teksten was bovendien uiterst beknopt en hier en daar zelfs onjuist. Ook mevrouw C.L. Thijssen-Schoute, de onvolprezen geschiedschrijver van het Nederlands cartesianisme, onderstreepte impliciet de onvolledigheid van Meyer toen zij over *Het leven van Philopater* schreef:

Bij een eventuele bestudering van het Nederlands spinozisme zullen we deze sleutelroman met het *Vervolg van 't leven van Philopater 1697*, moeten ontleden²

Hoe juist de typering 'sleutelroman' was, bleek toen ik in een exemplaar aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Gent³ een sleutel op het eerste deel van het werk aantrof, die was geschreven in een onmiskenbaar vroeg achttiende-eeuws handschrift. Deze vondst was voor mij aanleiding de taak op te nemen die mevrouw Thijssen-Schoute moest laten liggen. Het belangrijkste deel van die bestudering vond plaats in de doctoraalfase van mijn studie Nederlands, onder begeleiding van dr. A.J. Hanou. Van hem ondervond ik ook steun bij de annotatie van de tekst, evenals van dr. K. Bostoën, drs. B. Sierman, drs. R. Schreijnders en drs. A. Nieuweboer. Verder past hier een woord van dank aan prof. dr. C.A. Zaalberg, die mij behulpzaam was bij de oplossing van een probleem, en aan drs. A.C. Meijer die mij terzijde heeft gestaan bij de definitieve vormgeving.

Ruim twee jaar voor het ter perse gaan van de tekst van deze uitgave, overleed de Groningse Spinoza-autoriteit prof. H.G. Hubbeling. Hij heeft mij destijds sterk aangemoedigd de resultaten van mijn doctoraal-onderzoek te publiceren en gaf mij veel raad voor het verbeteren van de gedeeltes die de historische filosofie

1 vgl. Meyer 1899

2 Thijssen-Schoute 1954 p. 41 nt.

3 signatuur A 790'

betroffen. Ik betreur het zeer het ontwerp voor deze uitgave niet meer aan zijn oordeel te hebben kunnen onderwerpen. Tenslotte wil ik de Rotterdamse filosoof dr. W.N.A. Klever bedanken voor zijn niet aflatende stimulans tot deze uitgave.

Inleiding¹

1. De auteur en zijn werk

Vastbesloten de geestelijke vader van Philopater zwaar te straffen nam de Amsterdamse kerkeraad het initiatief tot een onderzoek naar de identiteit van uitgever en schrijver. In de kerkeradsvergadering van 30 januari 1698 deed een commissie verslag van dat onderzoek: uit getuigenverklaringen blijkt dat Johannes Duijkerius de schrijver en Aart Wolsgryn de uitgever is geweest.² Een van de wegbereiders van de hernieuwde Spinoza-belangstelling aan het begin van deze eeuw, W. Meyer, leidde het auteurschap van Duijkerius overigens niet af uit deze archivalia maar uit twee achttiende-eeuwse bronnen.³

De eerste bron, een pamflet van J. Rodenpoort was getiteld *Gedragh en naam des schrijvers, van Philopater stukx wijze geschetst* en verscheen ongedateerd te 's-Hertogenbosch.⁴ Hier schetst Rodenpoort een zeer negatief beeld van de auteur en zijn leefwijze. Zijn identiteit onthult de pamflettist zo:

Lees 't geen staet onder [239] op 't eynde van de tweede Regel in 't vervolg van 't leven van Philopater, en 't sal my nieuw doen so gy niet merckt waar door hy van andere onderscheiden wort ...

Daar staat te lezen: 'Wat Duiker (...) zijt gy de schrijver, van 't leven van Philopater ...'. De pamflettist Rodenpoort deed er goed aan het belang van deze passage te onderstrepen; de toenmalige lezer zou de naamsverwijzing niet als zodanig onderkend hebben, omdat 'wat duiker' een gebruikelijke uitroep was, synoniem met 'wat drommel' of 'wat duivel'.⁵

De tweede bron die Duijkerius als de auteur van de Philopater-romans noemt, is een tekst van de medicus en amateur-filosoof Johannes Monnikhoff (1707-1787), die een toelichtende narede schreef bij W. Deurhoffs *Het voorbeeld van verdraagzaamheid* verschenen te Amsterdam in 1741. Monnikhoff, volgeling van de dilettant-filosoof Deurhoff,⁶ voegde die narede in handschrift toe aan zijn eigen exemplaar van dit werk.⁷ In die narede somde Monnikhoff Deurhoffs belangrijkste tegenstanders op. Als eerste bespreekt hij Johannes Duikerius (volgens zijn spelling) van wie hij een niet al te fraai beeld schetst; het gaat hier om een apologie van Deurhoff zodat we mogen aannemen dat het beeld van Duijkerius wel enigszins te negatief zal zijn gekleurd. Monnikhoff nu deelt over Duijkerius mee dat hij, toen hij als corrector in een drukkerij werkte 'zijn hand in het Vervolg van 't Leeven van Philopater heeft gehad' (fol. 8r.).

1 Een beknopte versie van het onderstaande vindt men in mijn artikel 'Een vroege literaire vermomming van Spinoza', in *Literatuur* 89/1, pp.22-29

2 GAA, P.A. 376, nr. 16, f. 318

3 Meyer 1899, p.180-184

4 ex. UBA 439 G 36"

5 'duiker' leek wat klank betreft sterk op 'duivel' welk woord men destijds niet graag uitsprak (vgl. WNT III, II, 3574-3577, bet. II en de daar genoemde bewijspplaatsen). Rodenpoort bezigt de uitdrukking ook elders in dit pamflet met dezelfde bedoeling bijv. op p.2: 'Te duycker is dat stappen ...'

6 zo wordt hij althans genoemd in Thijssen-Schoute 1954, p.212

7 noodlottigerwijs verwees Meyer abusievelijk naar een heel ander handschrift van Monnikhoff; het bedoelde handschrift trof ik uiteindelijk aan in de KBH, Handschriftenkamer sign. 128 G I (2), fol. 7r.-8r.

De auteurs van de biografische naslagwerken waarin Duijkerius is opgenomen, namen genoeg met de summere gegevens die Meyer opsomde.¹ Kritiekloos namen ze die gegevens over, inclusief onvolkomenheden als de foutieve verwijzing naar Monnikhoffs handschrift en de her en der foutieve interpretatie van de Philopater-teksten. Bovendien verwarren Van der Aa e.a. -en in hun voetspoor Frederiks en Van den Branden- Duijkerius met de predikant J.W. Dukerus (1664-1733) die in 1691 in Leur en in 1700 te Berkel beroepen was.²

Ondanks het feit dat Monnikhoff Duijkerius ‘een Amsterdamer van geboorten’ noemt, heb ik geen bewijs van zijn doop kunnen vinden in het gemeentearchief aldaar. Hij was waarschijnlijk van Westfaalse afkomst; Du(c)ker met alle varianten daarop is een typisch Westfaalse naam. In de Amsterdamse archieven duikt hij voor het eerst op bij zijn ondertrouw op 22 januari 1683; toen compareerden:

Joannes Duijkerius, van A: oud 21. Jaren, inde tuinstraat, geassisteert met zijn vader Jacob Duijkerius, & *Janneke de Koster*, van A. oud 29 Jaren op de Egelantiersgragt, geassisteert met haar moeder Lijntje Joosten³

Duijkerius is dus geboren in 1661 of 1662. Op 22 oktober 1683 liet hij zich inschrijven als Amsterdams poorter; als beroep gaf hij op schoolmeester. Monnikhoff deelt mee dat Duijkerius ‘van zijn Ouders tot het Leeraarschap der H. Godgeleerdhijd opgelijd’ was. Waarschijnlijk studeerde hij dus theologie, al staat niet vast waar hij is afgestudeerd omdat hij niet is terug te vinden in één van de Alba Studiosorum. J. Rodenpoort vermeldt onder meer dat Duijkerius proponent was en dominee wilde worden, ‘t kan hem niet schelen in wat Gesinte, die geld gaf souw hy dienen ...’.⁴ Duijkerius noemt zichzelf op de titelpagina van een van zijn werken, de *Voorbeeldzels der oude wyzen* (1693), S.T.C.: Sacrae Theologiae Candidatus. Hij bracht het niet tot predikant, al blijkt uit de kerkelijke censuur die over hem wordt uitgesproken naar aanleiding van het *Vervolg van 't leven van Philopater* dat hij wel preekbeurten vervulde.

Uit Duijkerius' huwelijk met Janneke de Koster werden zes kinderen geboren, waarvan slechts twee hun vader zouden overleven. Een van de gestorven kinderen werd in een verzamelgraf gelegd,⁵ zoals destijds gebruikelijk was onder armen, Het gezin had het klaarblijkelijk niet breed. Monnikhoff vermeldt dat die armoede gevolg was van het feit dat Duijkerius alsmar niet beroepen werd doordat hij stotterde en te weinig invloedrijke vrienden had. J. Rodenpoort onderstreept dit in zijn pamflet tegen Duijkerius: zijn geluid is ‘als het aenvijlen van een Blockmaekers Zaag’ en hij is ‘armer als een luys’. Omdat hij geen beroep kan krijgen leent hij van iedereen geld en is hij van armoe maar begonnen met het slijpen van glazen en lenzen (‘om Luysen en Vlooyen door te sien’, zo voegt Rodenpoort daar schamper aan toe). In 1685 verschenen de eerste

1 A.J. van der Aa e.a. *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, IV, p.427; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder red. van P.C. Molhuysen, P.J. Blok e.a. Leiden 1911-1937, VIII, p.439; J.G. Frederiks en F.J. van den Branden. *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde*; A.J. van der Aa. *Nieuw biografisch, anthologisch en kritisch woordenboek van Nederlandsche dichters* II, p.59; K. ter Laan. *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, p.130; J.P. de Bie en J. Loosjes II, p.651-653

2 *De boekzaal der geleerde waerelt* 1734, I, p.97-102

3 GAA, DTB 511, f. 32

4 Rodenpoort, z.j., p.7

5 GAA, DTB 1165, f. 180

werken van Duijkerius; ze zijn ongetwijfeld geschreven in de hoop daarmee in het onderhoud van zijn gezin te kunnen voorzien.

Ondanks zijn spraakgebrek is Duijkerius toch een keer voorgedragen voor een beroep in Suriname, maar de keuze viel op een ander; van afwijzing om een spraakgebrek werd niet gerept.¹ Duijkerius gaf toen de hoop op ooit nog als predikant te worden aangesteld en hij solliciteerde in 1692 naar de functie van schoolmeester in het Aalmoezeniersweeshuis aan de Prinsengracht. Hij kreeg daar de taak onderwijs en catechisatie te geven aan de weesmeisjes, maar toen in januari 1694 zijn vrouw overleed, achtte hij zichzelf niet meer in staat zijn werk naar behoren uit te voeren.² Ook de regenten van het weeshuis klaagden erover dat hij niet meer tegen zijn taak was opgewassen.³ Gedurende zijn verblijf in het weeshuis speelde overigens een onverkwikkelijke affaire rond de schoolmeester van de kleintjes, Lambert Pols; deze werd weggestuurd nadat hij bekend had 'de kinderen onder de kleeren te hebben getast'.⁴ Maar de meisjes roddelden ook over Duijkerius: hij zou 's nachts stiekem de meisjesslaapzaal betreden.⁵ Misschien verwarde Monnikhoff Duijkerius met zijn pedofiele collega Lambert Pols toen hij over hem schreef

dat zijn vleeschelijke vermenging met zommige derzelve [nl. weesmeisjes GM] openbaar, en hij diesweegen uijt zijn dienst vandaar gejaagt wierd⁶

Na zijn ontslag zou hij volgens Monnikhoff corrector bij boekdrukkers zijn geworden.

Duijkerius hertrouwde in 1697,⁷ het jaar waarin het *Vervolg van 't leven van Philopater* verscheen, met Lysbeth Schouten. De kerkeraadscommissie belast met de affaire rond het *Vervolg* rapporteerde op 30 januari 1698

dat Joh: Dukerius onder gerugten leijt van een seer quaat leeven, dat hy zyn vrouw slaat, droncken drinckt, nachten uytblyft en zeder eenige tyt van sijn vrouw afgeloopen is. Dukerius woont op de Angeliensgragt aan de noortzyde tussen de twee laatste bruggen in een huys, daar de Witte lelij in de gevel staat. Ook onthout hy zigh in de tuynstraat, in de Calckoenseganh.⁸

Misschien overdreven de commissieleden een en ander; in 1699 werd namelijk nog een zoon uit dit huwelijk geboren die nota bene de voornaam van zijn vader kreeg. Deed men ijverige pogingen de gevaarlijk-vrijzinnige overtuiging van Duijkerius verdacht te maken door te wijzen op een losbandige levenswandel?

De laatste jaren van zijn leven sleet Duijkerius volgens Monnikhoff 'vol armoe en ellendig' en zo zou hij ook gestorven zijn. Op 14 mei 1702 werd hij begraven op het Amsterdamse Karthuizer kerkhof. Zijn echtgenote was in december 1701 al overleden.

1 GAA, Acta Amsterdamse Classis, P.A. 379 nr. 8, f. 79 en f. 86; vgl. ook Evenhuis III, 1971, p.127

2 de schoolmeestersvrouw had een belangrijk aandeel in de verzorging van de meisjes

3 GAA, Res. Regenten Aalmoeseniersweeshuis P.A. 343 nr. 2, f. 34 en 35

4 id. nr.1, f. 119 e.v.

5 id. nr. 2, f. 17

6 Hs. Monnikhoff, KBH sign. 128 G 1920, fol. 7v.-8

7 GAA, DTB 528, f.19 en 36

8 GAA, Protocollen Amsterdamse NH Kerkeraad P.A. 376, nr. 16, f. 318

Duijkerius was vaardiger met de pen dan met de stem.¹ Hij heeft negen werken op zijn naam staan. Zijn eerste pennevrucht demonstreerde zijn aanvankelijke gezindheid inzake de religie. In 1685 verscheen bij de Amsterdamse uitgever Jacobus van Hardenberg *Regtsinnige harp-stoffe: bestaande in gesangen en vaarsen over de Heydelbergse catechismus*. Het werk was een van de eerste berijmingen van de Heidelbergse catechismus sinds de invoering ervan.² Het verried in alle opzichten een orthodox-calvinistische geloofsopvatting van de auteur.

Een jaar later verscheen *Korte verhandeling der algemeyne kerkelyke geschiedenissen*,³ een kerkgeschiedenis waarmee Duijkerius aansloot bij de toen opkomende belangstelling voor uitvoerig gedocumenteerde historische werken met een encyclopedisch karakter. Ook verscheen van zijn hand in 1686 het eerste nummer van het tijdschrift *Het nieuwe schouburgh der doorlugtigste konsten en voortreffelijkste weetenschappen*,⁴ waarin voor het eerst in het Nederlands uiteenlopende wetenschappelijke onderwerpen op populaire wijze werden behandeld. Duijkerius vermeldde in het voorwoord van dit werk te zijn geïnspireerd door wetenschappelijke tijdschriften als *Journal des sçavans* en *Republique des lettres*. Waarschijnlijk was deze uitgave geen succes: het bleef slechts bij een nummer.

Nog steeds ontegenzeggelijk rechtzinnig bleek Duijkerius in zijn aanval op Willem Deurhoff, *De geopende deure tot de heylige Godgeleerdheyd (...) Tegen W. Deurhoffz Beginselen van waarheyd en deugd, en Voorleeringe tot de H. Godgeleerdheyd* (Amsterdam, Timotheus ten Hoorn, 1687).⁵ Monnikhoff voegde aan de titel smalend toe:

*Welke Geopende deure van Deurhoff in 't Jaar 1688, met den uijtgaaf zijner Overtuigende kragt der Waarhijd zoo wel wierd geslooten, dat deszelfs schrijver zeedert niet weer lusten voor den dag te komen, of dezelve te heropenen.*⁶

In de opdracht van dit werk stelde Duijkerius vast dat Deurhoff c.s. afdwalen van het 'regte Voetpad' en in het werk zelf beijverde hij zich aan te tonen dat Deurhoff eigenlijk een spinozist was. Daar had hij geen goed woord voor over omdat Spinoza een godheid verzon 'die, hoe men der vaster op vertrouwd, soo veel te meer de regte Godversaaking diepe Wortelen deed schieten' (*Voor-reeden*, p.*8v.). Er liepen volgens Duijkerius heel wat van dergelijke ongodisten rond, waaronder Koerbagh en soortgelijke spinozisten: 'onhebbelijke wijsbegeerigen, die sig niet ontsien, hun onsuyvere Handen, zelfs aan gewijde dingen te slaan'. Merkwaardige uitspraken, gezien Duijkerius' latere ontwikkeling tot spinozist! Monnikhoff suggereerde dat dit werk geschreven zou zijn om in een gunstig daglicht te komen bij de Amsterdamse predikanten en zo toch nog een beroep te krijgen. Om dezelfde reden zou hij het hebben opgedragen aan de bekende dominee Anslaar. In de *Philopater-romans* zou Duijkerius een decennium later de rollen omdraaien: de hier geprezen dominee zou daar belachelijk gemaakt en Spinoza geprezen worden.

1 zoals Evenhuis III 1971, p.127 al constateerde

2 Geraadpleegd ex. KBH 8 B 39; vgl. Schotel 1863, p.285

3 Geraadpleegd ex. KBH 1003 H 29

4 Geraadpleegd ex. KBH 310 F 40

5 Geraadpleegd ex. KBH 784 L 7

6 Hs. Monnikhoff KBH 128 G I (2), fol 7r.-v.

Het volgende geschrift zal echter nog wel bij de dominees in de smaak zijn gevallen. Blijkens de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 24 december 1688 verscheen: *Johannis Ducheris Kerckelijcke historie of vervolg van de wandelende ziel, beginnende met Jesu Christi hemelvaart en eyndigende op het jaar 1688*.¹ Deze kerkgeschiedenis verscheen bij Jan Blom, de opvolger van de Spinoza-uitgever Jan Rieuwerts, wiens bedrijf tot omstreeks 1685 een trefpunt van Amsterdamse vrijgeesten was geweest.

In 1689 kreeg Duijkerius van de Amsterdamse dominees wel een betrekking, zij het niet als predikant maar als broodschrijver. De ex-staatsman Coenraad van Beuningen (1622-1693) bestookte destijds onder invloed van zijn godsdienstwanen vrijwel elke vooraanstaande godgeleerde met zendbrieven, waarin hij waarschuwde voor het naderende laatste oordeel. Om eindelijk van hem af te zijn droegen de predikanten de proponent 'J.D.' op Van Beuningen te antwoorden. Als achter deze initialen inderdaad Duijkerius schuilt,² dan sloegen de dominees met deze opdracht twee vliegen in een klap: zowel de lastige Van Beuningen als de om een beroep zeurende proponent Duijkerius werden er mee afgescheept.

In 1691 verscheen anoniem *Het leven van Philopater*. Daaruit blijkt dat Duijkerius het 'regte Voetpad' en daarmee de ondubbelzinnige rechtzinnigheid de rug had toegekeerd. De voorheen nog gewillige broodschrijver was een meedogenloos satiricus geworden. Vooral nog werd echter niet duidelijk welke richting Duijkerius was opgegaan in religieus-wijsgerige zin. In het latere werk zien we de nieuwe tendens zich geleidelijk aan scherper aftekenen.

Zoals in *Voorbeeldzels der oude wyzen*. Dit werk, opgedragen aan Duijkerius' toenmalige broodheren, de regenten van het Aalmoezeniersweeshuis, is succesvol geweest: het beleefde minstens vijf herdrukken. Het was een bewerking van de gelijknamige *Voorbeeldzels der oude wysen*, door Zacharias Heyns in 1623 naar het *Directorium humanae vitae* van Johannes van Capua vertaald. Duijkerius moderniseerde het taalgebruik en voegde zedenkundige bespiegelingen en andere uitbreidingen toe.³ In Monnikhoffs handschrift lezen we dat Duijkerius hiermee en met zijn kerkgeschiedenissen bekend was onder de 'Nederduitsche schrijvers'. In de *Opdragt* wordt het boek een aanlokkelijke manier genoemd om 'over te haalen tot de weg des Deugds' en de voorrede is een lofzang op de 'waare wijsheid'. Om te onderstrepen dat niets zo bestendig en duurzaam is als die ware wijsheid, citeert de auteur de grote twaalfde-eeuwse moslim-filosoof en kadi Ibn Rosjd of Averroës, van wie aangetoond is dat hij grote invloed heeft gehad op de vorming der spinozistische filosofie.⁴ Aan de tekst gaan vooraf een lofdicht van de uitgever Aart Wolsgryn en een berijmde uiteenzetting 'hoe dit Boek te voorschijn is gekomen': het zou door een Indiase wijze gevonden zijn die in opdracht van de koning van Edon een middel moest zoeken om doden levend te maken. Die opdracht blijkt metaforisch te zijn voor de wijsheid in dit boek, bestaande uit een praktische levensleer met wijze raadgevingen over vriendschap, vijandschap, de hartstochten en vooral de beheersing daarvan. De vergelijking met de belangrijkste zedenleer uit die dagen, de *Ethica* van Spinoza dringt zich

1 van dit werk heb ik geen exemplaar gevonden

2 zoals mevr. C.W. Roldanus veronderstelt in: *Coenraad van Beuningen. Staatsman en libertijn*. 's-Gravenhage 1931, p.55

3 vgl. J. te Winkel. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* IV, 2. Haarlem 1924, p.325

4 m.n. door W. Meyer in 'Overeenkomst van Spinoza's wereldbeschouwing met de Arabische wijsbegeerte'. In: *Tijdschrift voor de wijsbegeerte*, 1920, nr. 1

onvermijdelijk op bij het lezen van deze adviezen. Ook de motivatie van de deugd neigt naar die van Spinoza en net als bij Spinoza ontbreekt elke metafysische rechtvaardiging van de deugd. De *Voorbeeldzels* propageren een strikt a-religieuze levenshouding en tonen aan dat deugd geen verdienste is van gelovigen alleen; de *Voorbeeldzels* zijn immers afkomstig uit de wijsgerige erfenis van een heidens volk! Er zijn meer voorbeelden van oude, niet-westerse teksten die in deze periode via bewerkingen of vertalingen opnieuw in de belangstelling gebracht werden en waarin men een rechtvaardiging avant-la-lettre meende te zien van de nieuwe spinozistische levensleer.¹ Het mes sneed daarbij aan twee kanten: enerzijds had zich immers in het vroege Arabië een wijsbegeerte gevormd waarmee die van Spinoza opvallende gelijkenis vertoonde, anderzijds had die wijsbegeerte zich gevormd los van de enig juist geachte christelijke traditie. Dat bewees op zich al dat de christelijke leer geen garantie hoefde te zijn voor het vinden van de waarheid.

In 1697 verscheen het *Vervolg van 't leven van Philopater*, waarin Duijkerius onverholen uiting geeft aan zijn spinozistische gezindheid via zijn geesteskind. In hoeverre zijn eigen levensloop overeenkomt met die van Philopater is moeilijk vast te stellen; opvallend is wel de analogie in beider geestelijke ontwikkeling van rechtzinnig calvinist tot spinozist.

2. De uitgever

Het impressum van de beide Philopater-romans maakt melding van een uitgever Siewert van der Brug te Groningen. Hoewel sommigen nog menen dat er een Groningse drukker-uitgever Siewert van der Brug moet hebben bestaan,² staat toch wel vast dat de Amsterdamse uitgever Aart Wolsgryn achter dit pseudoniem schuil gaat. Het belangrijkste bewijs hiervoor leverde hijzelf in zijn uitlatingen tijdens zijn verhoor voor de Amsterdamse magistraat op 8 maart 1698, waarin hij zijn rol als uitgever van het *Vervolg* stukje bij beetje toegaf.³ Wolsgryn koos met opzet een fictief, maar reëel ogend impressum. De ervaring had vrijzinnige uitgevers namelijk inmiddels geleerd dat het helemaal niet zoveel veiliger was een 'onzin'-plaats op te geven in het impressum, zoals 'Vrystad' e.d.: dat maakte de overheid alleen maar argwanender. Veel effectiever was het de magistraat om de tuin te leiden door een andere, bestaande plaats op te geven; zo liet Jan Rieuwerts in 1670 op de titelpagina van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* de valse aanwijzing 'Hamburgi, apud Henricum Kuenraht' drukken om de overheid op een dwaalspoor te brengen.⁴

Biografische gegevens over Aart Wolsgryn heb ik niet kunnen vinden, ook niet in het Amsterdamse gemeentearchief. Wolsgryn liet zich in januari 1682 inschrijven in het boekverkopersgilde te Amsterdam. Als adres gaf hij op 'op de hoeck van de Bloem-markt, achter 't Meysjes Weeshuys'. Hij is als uitgever werkzaam geweest tot 1698; in dat jaar werd hij immers veroordeeld wegens de

1 bijv. *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan*. Amsterdam 1672, vertaald door Nil Volentibus Arduumlid Johannes Bouwmeester, vermoedelijk op instigatie van Spinoza zelf en gedrukt bij de Spinoza-uitgever Jan Rieuwerts; onlangs opnieuw uitgegeven onder de titel *Wat geen oog heeft gezien. De geschiedenis van Hayy ibn Yaqzan*. Uit het Arabisch vertaald en ingeleid door Remke Kruk. De Oosterse Bibliotheek deel 23, Amsterdam 1985

2 m.n. F.C. Willemse in *Groningse drukken uit de 17de en 18de eeuw*. Groningen 1979, p.340

3 GAA, Confessieboek R.A. 345, f. 227v.-229v.

4 Meinsma 1896, p.328

uitgave van de tweede Philopater-roman. Na zijn arrestatie werd op 14 mei 1698 door notaris Meerhout de boedel van zijn boekwinkel geïnventariseerd in het bijzijn van Wolsgryns vrouw, zijn winkelknecht en zijn collega Daniël van Daalen.¹ Zijn winkelvoorraad geeft een fascinerend scherp beeld van zijn belangstelling voor coccejaanse, cartesiaanse en vrijzinnige lectuur.

In 1693 editeerde Wolsgryn Duijkerius' *Voorbeeldzels der oude wyzen*. De twee kenden elkaar al langer: dezelfde getuigen die tegenover de kerkeradscommissie in januari 1698 verklaarden Duijkerius te hebben horen zeggen dat hij de auteur was van de Philopater-romans en dat eveneens Aart Wolsgryn *Het leven van Philopater* in 1691 had gedrukt. In datzelfde jaar werd Wolsgryn overigens door de schout en schepenen gedaagd en veroordeeld tot een boete van f40,- 'over 't vercoopen van vuijle libellen en pasquillen'.² Helaas vermeldt de schoutsrol niet om welke werken het gaat. In 1692 krijgt schoolmeester Duijkerius van zijn werkgevers, de regenten van het Aalmoezeniersweeshuis, de opdracht psalmboekjes en een nieuwe bijbel te kopen by 'Aart Wolsgryn onse Leveransier'.³ In zijn opdracht bij de *Voorbeeldzels der oude wyzen* vertelt Duijkerius door goede vrienden te zijn aangemoedigd tot de uitgave: behoorde Wolsgryn tot die vrienden? De gezindheid die Wolsgryn in zijn fonds aan de dag legt, wijst op geestverwantschap. Bij de boedelinventarisatie in 1698 blijken nog 760 exemplaren van de *Voorbeeldzels* in zijn winkel te zijn. Van een andere uitgave waren nog 218 exemplaren over: B. Hakvoords *De schole van Christus* dat in 1693 bij Wolsgryn was verschenen. Dit werk werd na aanvankelijke kerkelijke goedkeuring op 10 maart 1708 verboden door de Staten van Overijssel, omdat het spinozistisch en dus ketters zou zijn. Het boek beleefde maar liefst acht herdrukken.

Nog illustratiever voor zijn vrijzinnige gezindheid is de uitgave die Wolsgryn in 1695 het licht deed zien: *Den getrouwen herder*, een vertaling van het befaamde Italiaanse herdersspel *Il Pastor Fido* van Guarini door David de Potter. Dit herdersspel beschrijft hoe Mirtillo en zijn geliefde Amarillis de bezwaren tegen hun huwelijk uit de weg ruimen. Bij deze editie schreef Wolsgryn zelf een *Nareden over den getrouwen herder* die een uitbreiding blijkt te zijn van de *Naereden* bij eerdere uitgaven van De Potters vertaling. De oorspronkelijke narede bevatte een toelichting op de allegorische betekenis der figuren en de moraal van het spel. Na vergelijking blijkt wat Wolsgryn zelf heeft toegevoegd: het nieuwe element dat hij aandraagt is de ombuiging van de moraal der narede in spinozistische richting. Mevrouw C.L. Thijssen-Schoute heeft gewezen op de overeenkomsten in de formuleringen in deze *Narede* met passages uit Spinoza's *Ethica*.⁴ Dergelijke overeenkomsten zullen we tegenkomen in het *Vervolg van 't leven van Philopater* dat Wolsgryn twee jaar later uitgaf.

De overheid hield Wolsgryn in de gaten; ze wisten op het stadhuis maar al te goed dat dergelijke boekhandels een verzamelplaats voor vrijegeesten waren. Wolsgryn komt in verband daarmee herhaaldelijk op de schoutsrol voor: zoals eerder vermeld, wordt hij op 18 September 1691 met drie andere boekverkopers

1 deze inventaris is volledig afgedrukt in M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum jr. *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw*, II. 's-Gravenhage 1914, p.1025-1039

2 GAA, Schoutsrol R.A. 153; van Eeghen IV 1978, p.49

3 GAA, Resolutien Regenten Aalmoezeniersweeshuis P.A. 343, nr. 1, f. 121

4 in: 'Een Spinozistisch commentaar van Aart Wolsgrein op Guarini's *Il Pastor Fido*'. In: *Het Spinozahuis*, 58ste jaarverslag (1954-1955). Leiden 1956, p.11-22

gedaagd in verband met de verkoop van schotschriften. Ook op 3 mei 1695 moet hij voor schout en schepenen verschijnen, samen met twee om hun fonds omstreden drukkers: Timotheus ten Hoorn en Jan Rieuwertsz, zoon van de grote Spinoza-uitgever. Op 10 en 17 mei komt hij wederom voor, maar nergens is vermeld waarmee deze achtereenvolgende zittingen verband houden,¹ hoewel op 2 maart 1695 getuigen verklaren bij Ten Hoorn de verboden *Nagelate Schriften* van Spinoza te hebben gekocht. Op grond hiervan en op grond van Rieuwerts' Spinoza-specialisatie concludeert I.H. van Eeghen dat het in mei ook ging om werken van Spinoza.² Gelet op Wolsgryns spinozistische sympathie lijkt mij dit zeer aannemelijk.

Het meest overtuigende bewijs voor zijn spinozisme, de uitgave van het *Vervolg van 't leven van Philopater* in 1697, is Wolsgryn fataal geworden. Maar ook de inventaris van zijn winkel sprak -letterlijk- boekdelen over hoe hij tegenover de leer van Spinoza stond. Meer nog dan de auteur, ervoer Wolsgryn het levensgevaarlijke van zijn sympathie voor Spinoza.

Op grond van zijn veroordeling is gesuggereerd o.a. door Colerus dat hij coauteur is geweest van het *Vervolg*. De basis voor die veronderstelling is onjuist; immers het plakkaat uit 1653 tegen Sociniaanse boeken voorzag alleen maar in de bestraffing van drukker, uitgever en verspreiders van ketterse boeken en rept niet van strafvervolging van de auteur. Dat verklaart ook waarom Duijkerius verder vrijuit ging. Wolsgryn kreeg dan ook exact de straf die in bovengenoemd plakkaat drukkers en verkopers van de gewraakte boeken is voorgehouden. Niettemin staat wel vast dat Wolsgryn overtuigd spinozist was en als zodanig behoorde tot de kring waarvan Duijkerius ook deel uitmaakte. Waarschijnlijk was de magistraat van zijn gezindheid op de hoogte en was de vrijzinnige samenstelling van zijn fonds geen verrassing tijdens de inventarisatie.

Veel titels of auteurs die in de *Philopater*-romans op de hak of in bescherming worden genomen, waren in dat fonds aanwezig. Het is naar mijn idee een aanwijzing te veronderstellen dat zijn aandeel niet alleen dat van uitgever is geweest. Misschien trad hij op als inspirator en is zijn verhouding tot de auteur vergelijkbaar met die tussen *Philopater* en *Philologus* - zoals die, in gesprek gewikkeld op emblematische wijze zouden kunnen zijn verbeeld in de twee duiven op beide titelpagina's.

Heeft Wolsgryn de boekjes ook gedrukt? De magistraat meende van wel en ging ervan uit dat hij tijdens het verhoor loog toen hij Dirk Boeteman als drukker noemde, wellicht omdat in zijn winkel na zijn arrestatie niet alleen winkelwaren en bindersgereedschap maar ook persen waren aangetroffen. Hij boette voor het drukken van dit 'atheïstisch boek' en niet omdat hij het (mede) geschreven zou hebben.

Toch zijn er aanwijzingen dat meer auteurs aan het *Vervolg* gewerkt hebben. In 1697 verscheen namelijk anoniem te Harderwijk *Het leven van Paterphilo*,³ deze roman beschrijft op komische wijze de geschiedenis van de alter-*Philopater*, niet de serieuze wijsgeer, maar de vrolijke losbandige student *Paterphilo*. De auteur blijkt *Philopater* niet alleen goedgezind maar geeft er ook blijk van verdacht goed op de hoogte te zijn van de wijze waarop *Philopaters* levensverhaal tot stand is gekomen: volgens hem hebben meerdere auteurs de hand gehad in het werk. Dat

1 GAA, Schoutsrol R.A. 154

2 Van Eeghen IV, 1978, p.65

3 ex. UBA 2347 F 18³

zou een kostbare geschiedenis zijn geweest want er zouden zeer veel kopjes koffie en thee, pijpen tabak en kannen wijn aan te pas gekomen zijn terwijl ‘men consuleerde eerst lange te samen wat stoffe dat men daar al in verhandelen soude’. Dit boekje verscheen overigens voor het *Vervolg* bij een Harderwijkse uitgever; het is misschien geschreven door iemand uit Duijkerius' kring of door Duijkerius zelf, waarbij wellicht gebruik is gemaakt van het succes van het eerste deel van Philopaters levensbeschrijving.

3. Theologie en filosofie ter discussie in de tweede helft van de zeventiende eeuw

Het leven van Philopater haakt in op de tegenstellingen binnen de Nederduytsch Gereformeerde Kerk aan het eind van de zeventiende eeuw. Beide Philopater-romans hekelen verder de grensvervaging tussen de filosofie en de theologie. Voor een goed begrip van deze satirische elementen dient men enig inzicht te hebben in de toenmalige kerkelijke en filosofische tegenstellingen.

Tijdens de Nationale Synode te Dordrecht in 1618 was de definitieve hervormde geloofsbelijdenis vastgesteld. Daarmee was de strijd tussen de rekkelijken (remonstranten) en preciezen (contra-remonstranten) in het voordeel van de laatsten beslecht. Tot aan het midden van de eeuw heerste er betrekkelijke rust in de Republiek, al was er niet veel voor nodig om de conflicten weer aan te wakkeren. Herhaaldelijk werd er gekibbeld over soms marginale kwesties, vooral aan de universiteiten waar de gewoonte heerste studenten door dispuuten interpretatieverschillen aan het licht te laten brengen. Dat leidde weer tot twisten tussen professoren onderling. Dat in de universitaire wereld meer principiële theologische tegenstellingen aan het licht konden komen, schuilt in de geringe greep die de kerk had op het onderwijs aan de academies en op de benoeming van hoogleraren; de verplichting tot ondertekening der Dordtse formulieren door alle faculteiten was op vrijwel geen enkele academie in de statuten opgenomen.¹ Juist tussen de meest rechtzinnige theologen rezen felle conflicten over hoe de rechtzinnige leer moest worden verklaard. Maar de orthodoxe geleerden sloten zich eensgezind toen rond 1650 de latente tegenstelling tussen rekkelijken en preciezen weer de kop opstak in de vorm van de zgn. sabbatstrijd: de discussie over de vraag hoe het gebod van de zondagsheiliging moest worden opgevat, als een ceremonieel of als een moreel gebod. Er tekenden zich twee richtingen af in dit conflict: de orthodoxen die meenden dat de zondagsheiliging een moreel gebod was dat nog steeds gold en de aanhangers van de zgn. bijbelse richting, die van mening waren dat het gebod slechts betrekking had op de joodse religieuze ceremonie.

Eerstgenoemde groep had als voornaamste voorvechter Gisbertus Voetius (1589-1676) die de hogeschool van Utrecht had gemaakt tot het bolwerk der calvinistische rechtzinnigheid. Hij polemiseerde ongekend fel tegen vermeende inbreuken op de zuiverheid van de gereformeerde leer, zoals de vrije interpretatie van het sabbatsgebod door de andere factie, die der Coccejanen. Johannes Coccejus (1603-1669), vanaf 1650 hoogleraar in de theologie te Leiden hanteerde als uitgangspunt voor de geloofspraktijk de bijbel, en niet de leer. Naar zijn inzicht hoorden bijbelstudie en -interpretatie daarbij voorop te staan. Hij erkende wel dat de verklaring van veel bijbelplaatsen nogal lastig was en daarom ontwierp

1 behalve te Groningen; vgl. Reitsma 1949

hij een aantal kunstgrepen voor de oplossing van dergelijke exegetische problemen. De belangrijkste was de zgn. leer der verbonden, een exegetische methode die als richtsnoer de volgorde der verbonden heeft die God volgens de bijbel met de mens had gesloten. Aan die leer ligt de opvatting ten grondslag dat de bijbel in eerste instantie moet worden gezien als de openbaring van Gods bemoeienis met de mensheid en niet als wetgeving. God zou zich voor en na de zondeval met de mens verbonden hebben via het verbond der werken en, met de komst van Christus, via het verbond der genade. Het Oude Testament, de periode van het verbond der werken, vormde zo een voorafspiegeling van het Nieuwe Testament. De geschiedenis van de kerk verdeelde Coccejus in zeven perioden, in de mening dat hij zelf in de laatste periode leefde. Het einde der wereld was naar zijn overtuiging nabij en de beloften van God, aan de mens gedaan in het oude testament, alle vervuld in het nieuwe testament en daarna. Het is vooral deze periodenverdeling en de Coccejaanse methode van bijbelonderzoek die Duijkerius op de hak neemt in zijn *Philopater-romans*, waarbij gespot wordt met het onderzoekscriterium: wat staat er geschreven en wat kan dat allemaal betekenen.

Deze principiële tegenstelling tussen rechtzinnigen en vrijzinnigen die met de kwestie van de sabbatsheiliging duidelijk aan het licht kwam, verhitte de gemoederen zo sterk dat in 1659 de Staten van Holland tussenbeide kwamen met een resolutie waarbij zij de synoden en de professoren gelastten te zwijgen over deze zaak. Maar onderhuids bleef het broeien: het geschil was te fundamenteel om met een resolutie te bestrijden. Immers in wezen ging onder dit conflict de tegenstelling rede - dogma schuil: de Coccejanen veronderstelden namelijk met hun exegetische methode een grotere onderzoeksvrijheid, waarin de rechtzinnige Voetianen een bedreiging voor het niet te betwijfelen gezag van de bijbel zagen. De volgelingen van Coccejus schuwden de implicaties van het vrije onderzoek inderdaad niet. Zij werden daarin ook al gesterkt door de wetenschapsfilosofie van René Descartes, de Franse wijsgeer die in Nederland grote weerklank vond. Vele Coccejanen waren voorstanders van die leer, wat voornamelijk samenhang met hun verzet tegen de scholastieke theologie. Deze sympathie voor het speculatieve denken was helemaal olie op het vuur der Voetianen. Al gauw werd aan de academies de openlijke botsing tussen schoolgezag en zelfstandig onderzoek pijnlijk zichtbaar; het felle anti-cartesianisme der Voetianen wekte zelfs de algemene belangstelling voor de nieuwe leer en maakte de methode veelbesproken. In 1665 vaardigden de Staten tot herstel van de rust een verbod uit op het doceren der cartesiaanse beginselen. Ook dat verbod baatte niet: als gevolg van het felle tegenoffensief van rechtzinnige zijde werden na 1669 verscheidene cartesiaanse hoogleraren afgezet. In het debat ging het allang niet meer om de sabbatsinterpretatie maar om het recht aan alles te twijfelen: of er wel een God is, of de wereld oneindig is, of de zielen der dieren onsterfelijk zijn, wat de waarde is der geboden, hoe de verhouding is tussen de menselijke rede en de goddelijke openbaring en dergelijke kwesties. Aan vrijwel alle universiteiten raakte dit cartesiaanse denken meer en meer in de gunst, terwijl de aanhang van Voetius voornamelijk bestond uit de predikanten in de gemeenten.

Descartes

Had Coccejus zelf geen speculatieve neigingen, zijn volgelingen vonden in Descartes' wetenschapsleer een rechtvaardiging voor hun bijbelkritiek. Daarbij vervaagde de grens tussen theologie en filosofie in die mate dat velen de filosofie hanteerden als uitlegster van de bijbel, wat geheel tegen Descartes' bedoeling indruiste. Dit onbedoelde neveneffect komt voort uit het wat tweeslachtige karakter van Descartes' leer. Hij hanteerde namelijk een metafysische basis voor het objectief kenniscriterium dat hij wilde bepalen. Zijn gedachtengang moeten we ons ongeveer als volgt voorstellen. Op zoek naar een waarheidscriterium breekt Descartes eerst alle zekerheden tot op de bodem af om niets over te houden dan een principiële en allesomvattende twijfel: niets is meer zeker, behalve het feit dat we twijfelen. Die twijfel is een typische denkhandeling; met andere woorden als we beseffen te denken, kunnen we er zeker van zijn dat we, voorzover we een denkende substantie zijn, bestaan: het beroemde adagium 'je pense donc je suis'. In ons denken, ons verstand bevindt zich o.a. het begrip volmaaktheid, want inherent aan de twijfel is het besef van falen en tekortkomen, en dus ook van het tegengestelde daarvan, volmaaktheid. Maar waaraan ontleen we dat idee van volmaaktheid? Het kan niet van ons zelf afkomstig zijn, want in de oorzaak van dat begrip moet minstens evenveel realiteit zijn als in het effect: wij mensen zijn immers zelf niet volmaakt, maar kennen het begrip volmaaktheid wel! Gezien nu onze onvolkomenheid kan het begrip volmaaktheid dus ook niet in ons mensen zijn oorsprong hebben, maar moet het afkomstig zijn van een volmaakt, oneindig en almachtig wezen: God. Als God de oorzaak is van al wat voor ons onvatbaar (want volmaakt) is, dan is het voor onze verwerving van ware kennis cruciaal dat Hij betrouwbaar is en dat is Hij, want onbetrouwbaarheid is een onvolmaaktheid en kan dus nooit tot zijn volmaakte aard behoren. Als kenniscriterium wordt uitgegaan van de stelling: die begrippen en ideeën die wij helder en onderscheiden begrijpen en inzien, moeten wel waar zijn. Immers dat waarheidsbesef komt van God en is gezien diens aard betrouwbaar. Gods positieve, betrouwbare aard vormt dus de uiteindelijke garantie voor ware kennis. Fouten in onze kennisverwerving zijn te wijten aan ons gebrek dat onze wil vaak meer wil bevatten dan ons (onvolmaakte) verstand aankan. Als we nu aannemen van heldere en onderscheiden begrippen dat ze overeenkomen met objecten in de werkelijkheid, dan is tenslotte ook het bestaan van objecten en van de materiële wereld aangetoond.

Van de kant der traditionele wijsbegeerte, de scholastiek, bekritiseerde men Descartes' godsbewijs fel: de scholastici zagen God als de eerste oorzaak van al het bestaande dat verder alleen gekend kan worden als een lange reeks van gevolgen van deze 'oorzaak'. Verklaarden de cartesianen God uit het idee dat we van hem hebben, de oude scholastiek verklaarde hem uit zijn waarneembare effecten. Het was Descartes' verdienste dat hij aantoonde hoezeer de traditionele wijsgeren het godsbewijs afhankelijk hadden gemaakt van het bestaan van de uiterlijke en materiële wereld. Maar daar staat tegenover dat er in Descartes' leer nauwelijks ruimte is voor observaties via zintuiglijke waarneming. Deze kritiek kwam van empirici als Gassend (1592-1655) die opmerkte dat onze ideeën en begrippen uiteindelijk toch moeten zijn ontstaan na een eerste confrontatie via de zintuigen met het object waar een idee betrekking op heeft: een blind geboren persoon heeft toch geen idee van kleuren?

Naast deze inhoudelijke kritiek, vreesde men aan orthodoxe zijde de consequenties van de zgn. methodische twijfel van Descartes. Dit scepticisme beschouwden de scholastici als een ernstige ondermijning van hun dogmatische methode.

Er schuilt tweeslachtigheid in Descartes' leer omdat hij tegelijk op een sceptisch en op een metafysisch been hinkte. Popkin legt dat dualisme bloot als hij stelt dat de onweerstaanbare neiging iets te beschouwen als een helder en onderscheiden begrip in feite een subjectieve psychologische ervaring is, die Descartes vergeefs objectief probeert te maken door God op te voeren als 'waarheidsgarantie'.¹

Spinoza

Benedictus de Spinoza was degene die dit dualisme heeft willen opheffen en de metafysische aard van het cartesiaanse kenniscriterium onderkende als irrationeel. Hij maakt een stringente scheiding tussen geloof en wetenschap. Het verdere wetenschappelijke stelsel van Descartes laat hij onaangestast; zijn godsbegrip verschilt echter totaal, ook van het klassieke godsbegrip. Hij spreekt van het zgn. 'Zijn'. Daarin ziet hij al het bestaande verenigd; het Zijn is alomvattend en de intrinsieke oorzaak van alles. Zijn godsbeeld is vrij abstract en daarom moeilijk voorstelbaar. Ook de mens maakt deel uit van het enige en onveranderlijke Zijn. De enige voor ons waarneembare uitingen van het Zijn, zijn denken (de geest) en uitgebreidheid (het lichaam en de materie). De ordening van al het bestaande, verenigd in het Zijn, is principieel redelijk en dus kenbaar voor de met rede begiftigde mens. Denken en uitgebreidheid komen voort uit het Zijn, maar zijn onderling onafhankelijk en oefenen geen wederzijdse invloed uit. Dus moeten lichaam en ziel ook onafhankelijk van elkaar zijn, ook al kunnen lichamelijke ervaringen en handelingen alleen via de geest gecoördineerd worden. Voor de mens nu is het van primair belang te streven naar kennis van het verband waarin ons denken staat tot de gehele natuur of het Zijn en de enige weg die ons daartoe ter beschikking staat is de vervolmaking van ons verstand of de rede. Omdat alles geschiedt volgens de eeuwige en onveranderlijke aard van het Zijn, heeft het weinig zin het Zijn te aanbidden of te vrezen. Wat men gewoon is de goddelijke almacht te noemen, is niets anders dan de noodzakelijke en wetmatige aard van het universum. Goed en kwaad zijn slechts relatieve begrippen, omdat de mens -immers onderdeel van het aan de noodzakelijkheid onderworpen Zijngene vrije wil heeft, evenmin overigens als het Zijn zelf.

Niettemin acht Spinoza het van het allerhoogste belang om, ondanks de afwezigheid van religieuze dwang daartoe, een deugdzaam leven te leiden omdat de gevolgen daarvan een optimaal leven bevorderen: deugd is primair eigenbelang en voorwaarde tot zelfbehoud. Met deze gedachtengang ontkoppelde Spinoza religie en moraal; hij ontcrachtte tevens het begrip zonde en slechtt daarmee een van de pijlers van het Christendom. Zijn geloofsbeleving is mystisch en staat verder los van de intellectuele denkactiviteit van de menselijke rede. In zijn hoofdwerk, de postuum verschenen *Ethica*, zet hij een levensleer uiteen waarin de rede wordt aangeprezen als de leidraad bij het zoeken naar een bevorderlijke leefwijze. De rede wordt belemmerd in haar werking door de menselijke

1 vgl. R.H. Popkin. *The history of scepticism from Erasmus to Descartes*. Assen 1960, hfdstk. X

hartstochten. Deze moeten we dan ook onder controle proberen te krijgen door ze te ontleden en in rationele zin te doorvorsen. Dan blijkt dat elke hartstocht terug te voeren is tot een van de drie primaire hartstochten: verlangen, blijheid en droefheid. Blijheid vergroot het menselijk vermogen tot handelen en droefheid vermindert dat. Wie gebukt gaat onder een belemmerende hartstocht, moet die onder ogen zien, analyseren en tenslotte met behulp van de rede uit de weg ruimen. Uiteindelijk kan de mens zich van alles wat de verstandelijke werkzaamheid belemmert, bevrijden: hij is immers pas echt vrij als hij zich uitsluitend door de rede laat leiden.

De rede zegt ons welke deugden we moeten kweken voor zelfbehoud en persoonlijke vervolmaking. In dit opzicht hebben alle mensen evenveel belang bij bevordering der deugden; als iedereen tracht naar het voorschrift der rede te leven, werkt ieder daardoor mee aan zelfbehoud. Dat belang hebben alle mensen dus gemeen. Daarom is het efficiënt onze gemeenschappelijke belangen te bundelen en zo een samenleving te vormen waarin de overheid de taak heeft de samenleving te waarborgen uit naam van de hele gemeenschap. Helaas is lang nog niet iedereen opgewassen tegen het inzicht dat deugdzaam handelen in eerste instantie belangrijk is t.b.v. zelfbehoud. Daarom moet de overheid de religie in stand houden zonder echter de vrijheid van geloof en meningsuiting aan te tasten. Zo'n vrijheidsbeperking zou de samenleving immers schade kunnen berokkenen door de opstand die onderdrukking kan veroorzaken - en ondermijning van de staat is in strijd met het algemeen belang. De tegenstellingen in een staat ontstaan, wanneer opinies worden verheven tot wetten en voorkeuren van bepaalde personen tot maatstaf voor iedereen. Zoiets is het geval bij de kerkelijke twisten: die hebben ertoe geleid dat van het oorspronkelijke geloof alleen nog de uiterlijke eredienst over is, terwijl het geloof is verworpen tot bijgeloof, dat slechts steunt op vooroordelen.

In dat besef komt Spinoza ertoe de bijbel onbevooroordeeld te analyseren. Zijn interpretatie is een rationele: hij poogt de bijbel uit zichzelf te verklaren. Kennis van de Heilige Schrift kan alleen uit die Schrift zelf voortkomen en niet uit datgene wat wij met ons verstand begrijpen: bijbel en wijsbegeerte zijn onafhankelijk. Dienovereenkomstig moeten we leven naar de geest en niet naar de letter van de bijbel door naastenliefde en gerechtigheid te betrachten. Omdat de menselijke aanleg per individu sterk verschilt en ieder zich bij verschillende leerstellingen thuis voelt, moet men ieder vrijheid van denken toestaan en de macht om de geloofsgrondslagen naar eigen inzicht en vermogen te verklaren. Die vrijheid moet zijn gewaarborgd in de staat en kan niet worden beknot zonder de staat in gevaar te brengen. De overheid is gemachtigd het recht te handhaven mits ieder wordt toegestaan te denken en te zeggen wat hij wil.

Deze gedachten over de verhouding tussen staat en theologie ontvouwde Spinoza in zijn *Tractatus theologico-politicus* (1670). Ze zijn de wijsgeer waarschijnlijk ingegeven door de felle en intolerante afkeuring waaraan hij en zijn sympathisanten bloot stonden. Ongetwijfeld heeft hij daarbij ook gedacht aan de zware straf van overheidswege tegen Adriaan Koerbagh die om zijn spinozisme in 1668 gevangen was gezet.¹ De toon van de *Tractatus* was trouwens over het geheel genomen cynisch in vergelijking met de milde en optimistische teneur van de eerdere *Ethica*; Spinoza was verbitterd geraakt door het grote onbegrip

1 vgl. Meinsma 1896 en Van Moerkerken 1948

waarmee zijn leer was ontvangen; het staat vast dat hij gebukt ging onder de roep een gevaarlijk atheïst te zijn. Zijn onconventionele godsbeeld en vrijzinnige ethiek hadden in de ogen van zijn tijdgenoten niets uit te staan met de christelijke religie:¹ voor de zeventiende-eeuwer was de spinozistische opperheerschappij der rede onverzoenlijk met de christelijke suprematie der goddelijke openbaring - een spinozist was daarmee per definitie een atheïst.

Spinoza had praktisch geen volgelingen onder theologen; cartesiaan was daarentegen menig theoloog, juist omdat veel theologen zich niet bekommerden om een scheiding tussen wetenschap en geloof. Het was een hachelijke zaak openlijk met Spinoza te sympathiseren, vooral sedert het verbod op zijn werk uit 1678. Slechts een kleine kring aanhangers bleef hem trouw, veelal dezelfde die zich in 1677 beijverd hadden zijn nagelaten werk zo zorgvuldig mogelijk te editeren. In de daarop volgende eeuw duiken slechts sporadisch spinozisten op, zoals Johannes Duijkerius. Zijn poging tot popularisering van het spinozisme ondervond dezelfde felle tegenwerking van overheidswege als Spinoza's eigen werk.

4. De tekst

Uit Duijkerius' werken blijkt dat er overeenkomst is tussen zijn geestelijke ontwikkeling en die van Philopater: beiden veranderen van rechtzinnig calvinist naar overtuigd spinozist. Ook de feiten uit beider levensloop lijken soms overeen te komen: Philopater kreeg catechisatie van een catechiseermeester die opereerde in de Amsterdamse Jordaan, de wijk waar Duijkerius woonde. Verder geeft Philopater een karikatuur van dominees die Duijkerius persoonlijk gekend moet hebben. Philopater en Duijkerius verschillen weinig in leeftijd en net als zijn geestelijke vader hield Philopater zich bezig met de optiek. Moeten we daarom spreken van een autobiografie? Ik meen van niet; daarvoor hebben we te weinig bewijzen. Er is niets bekend van Philopaters loopbaan na zijn studie, terwijl juist die gegevens hem zouden kunnen identificeren als Duijkerius zelf. Naar mijn stellige indruk wordt de realiteit in de roman geweld aangedaan als men die klakkeloos vereenzelvigd met de werkelijkheid daarbuiten. Philopater en zijn vrienden Philomathes en Philologus zijn verzonnen romanfiguren; Philopater kan niet identiek met de auteur zijn, omdat de auteur in het *Vervolg* enkele niet met name genoemde personen in de vriendenkring introduceert van wie één door Philopater de schrijver van zijn levensbeschrijving wordt genoemd.

Het is daarom juister te spreken van een pseudo-biografie in de vorm van een roman.² Voor we bepalen met welk type roman we hier in het bijzonder te maken hebben, moet iets gezegd over de status van dit genre aan het einde van de zeventiende eeuw. Deze vast te stellen is problematisch: ondanks de grote stroom prozaverhalen in ons taalgebied uit deze periode,³ is er nog slechts beperkt en hoofdzakelijk inventariserend en problematiserend onderzoek naar

1 vgl. W. Meyer. *Spinozana 1897-1922*. Amsterdam 1922, p.82

2 waarbij ik 'roman' definieer als 'fictioneel verhalend proza van enige omvang', ervan uitgaande dat de hoofdpersonen en hun belevenissen (al liggen misschien reële ervaringen daaraan ten grondslag) verzonnen zijn

3 vgl. M. Buisman J.Fzn. *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alfabetische naamlijst*. Amsterdam z.j. [1960] en J.L.M. Gieles en A.P.J. Plak *Bibliografie van het Nederlandstalig fictioneel proza 1670-1700*. Nieuwkoop 1988

verricht.¹ De negentiende-eeuwse literatuurhistorici lieten uit esthetische en morele motieven deze teksten ongemoeid en pas sinds enkele decennia herleeft de belangstelling voor deze historisch vaak interessante teksten.

Er zijn aanwijzingen dat de minachting der Victoriaanse periode voor deze romans dateert uit de zeventiende eeuw zelf; het genre ontwikkelt zich immers vrijwel onafhankelijk van de gecanoniseerde classicistische kunsttheorie - althans, we kennen niet zoiets als een zeventiende-eeuwse poëtische romantraditie. In ons taalgebied verwoordt de journalist Justus van Effen aan het begin van de achttiende eeuw het vernietigende oordeel van de verlichte burger over de roman. Beoefenaars van gesanctioneerde vormen van literatuur, zoals de tragedie, negeerden de roman vrijwel volledig - maar gezien de niet aflatende romanproductie handhaafde het genre zich. Kennelijk vonden romans gretig aftrek onder een groot publiek dat het minder nauw nam met vormprincipes. De lezer wordt getraakteerd op een bonte en vrij onsamenhangende 'aaneenschakeling van losse episodes, extra onoverzichtelijk door het grote aantal personen dat optreedt en door het telkens inschuiven van nieuwe verhalen, afwezigheid van psychologie, situering tegen een zowel temporeel als geografisch onbepaald decor'.²

In een van de weinige zeventiende-eeuwse romantheorieën³ worden romans gecategoriseerd naar hun inhoud. Voor de toenmalige lezer deed het vormaspect minder ter zake: kennelijk was de inhoud bepalend voor een typering van het genre waartoe het verhaal behoorde. In dat verband heeft Buijnsters gewezen op de tweedeling die met behulp van het klassieke begrip 'stijl' (in Horatiaanse zin) kan worden gehanteerd: enerzijds de heroïsch-galante en pastorale romans, geschreven in de zgn. 'verheven stijl' en anderzijds de picareske en burleske romans in de 'lage stijl'.⁴ Nu is strikt genomen in ons taalgebied slechts een klein deel van de laat zeventiende-eeuwse romans onder te brengen in de eerste groep: op inhoudelijke gronden moeten de meeste romanteksten worden gerekend tot de groep in de 'lage' stijl, omdat ze ook het 'lagere' leven beschrijven. Het waren die inhoudelijke aspecten die aan de minachting bloot stonden van de gevestigde classicistische literatoren: men had grote bezwaren tegen de beschrijving van een alledaagse werkelijkheid in een on-klassieke vorm. Als reactie daarop groeide rond 1700 met name in Frankrijk de tendens om aan het fictionele verhaal een schijn van authenticiteit te verlenen door het te presenteren als kroniek, memoires of autobiografie. Daardoor werd het de romancier mogelijk zijn handen in onschuld te wassen en de verantwoordelijkheid voor de loop der beschreven gebeurtenissen af te staan aan de realiteit van het gewone leven. Aan picareske en burleske romans voegde hij ter rechtvaardiging zelfs moralisaties toe.

Bij de classificatie van romans houdt men zich over het algemeen vast aan inhoudskenmerken. Daarom ga ik nu dieper in op de aard van de fictie in de Philopater-romans. Op de beide titelpagina's, maar ook her en der in de teksten

1 bij het schrijven van deze paragraaf heb ik gebruik gemaakt van L.R. Pol *Romanbeschouwing in voorredes. Een onderzoek naar het denken over de roman in Nederland tussen 1600 en 1755*. Utrecht 1987, P.J. Buijnsters' inleiding bij zijn editie van de *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken, Den Haag 1980, p. 9-25 en zijn openbare les *Sara Burgerhart en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de 18e eeuw*. Groningen 1971

2 Buijnsters 1971 (in: P.J. Buijnsters. *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*. Utrecht 1984, p.200)

3 Charles Sorels *La Bibliothèque Française* (1667)

4 zie Buijnsters 1980, nt. 51

zelf, wordt gesproken van ‘een waare historie’. Vermoedelijk moeten we deze vermelding opvatten als zo'n poging de indruk van authenticiteit te wekken.

Maar naast deze apologetische functie heeft de authenticiteits-illusie hier waarschijnlijk nog een andere: de auteur kon zich minder aansprakelijk achten voor dat deel van de fictie dat niet de handeling maar de verkondigde opvattingen beschreef. In wezen fungeert de fictie in Philopaters levensbeschrijving namelijk als dekmantel voor een ideologische beginselverklaring, zeker in het *Vervolg*. Maar zolang de lezer doordrongen bleef van de fictionele aard van het verhaal, kon de auteur onder de dekmantel van het fictionele vertelkader zijn propaganda voortzetten. Voor deze veronderstelling pleit ook de constatering dat, naarmate het verhaal onverbloemder in dienst blijkt te staan van de besproken opvattingen, het aantal fictionele elementen afneemt.

In dit opzicht kunnen de Philopater-teksten wel degelijk in een oudere literaire traditie geplaatst worden, nl. die der zgn. ‘confessio’-teksten waarvan de oudste en bekendste vertegenwoordiger de kerkvader Augustinus is met zijn *Confessiones* (ca. 400). Aurelius Augustinus (354-430) vertelt daarin het verhaal van zijn bekering van scepticus naar katholiek. Hij begint met een indruk te geven van de tegenstelling tussen de menselijke zondigheid en de goddelijke volmaaktheid: die twee uitersten vormen de coulissen waartussen zijn *Confessiones* zich gaan afspelen. Augustinus vangt zijn levensbeschrijving aan met een terugblik op zijn leven tot op dat moment, zo uitvoerig en gedetailleerd dat gretige lezers van zijn werk -en daarmee ook Augustinus zelf- soms morele dubbelzinnigheid is verweten. Hoe het ook zij, de levensbeschrijving wordt, voorzien van meditatieve kanttekeningen, vrij ordelijk en chronologisch voortgezet - tot het moment waarop hij tot inkeer en bekering komt. Vanaf dat breekpunt vertelt hij niet meer over zijn belevenissen in het verleden, maar begint de beschrijving van zijn innerlijke toestand op dat ogenblik. Geleidelijk aan schakelt hij over van een persoonlijke biecht via wat theoretische beschouwingen (over o.a. het geheugen) naar een theologische beschouwing over de bijbel, met name over het boek Genesis.

De overgang van autobiografie naar theologische bespiegeling is vrij plotseling.¹ Dit tweeledige in de *Confessiones* ligt echter al besloten in de twee verschillende betekenissen van de ‘confessio’; de eerste is ‘bekentenis’ (in niet-christelijke zin), de tweede is ‘religieuze belijdenis van zonde, schuld en biecht’ (in christelijke zin). Daarnaast betekent het echter ook ‘lofprijzing van God’, namelijk vanuit besef van eigen tekortkoming en belijdenis van schatplichtigheid aan de leer waartoe men bekeerd is. De eerste betekenis, ‘bekentenis’ heeft een retrospectief betekenisaspect, terwijl de tweede, ‘schuldbelijdenis’ eerder betrekking heeft op het heden en de toekomst.

Als we de geschiedenis van Philopater nu beschouwen als een doorlopende romantekst in twee delen, dan valt de structurele analogie met de confessio-tekst op. In het eerste deel kijkt Philopater - in het besef van zijn onwetendheid en onkunde (zoals Augustinus terugkijkt op zijn zondigheid) - terug op zijn ‘slechte’ verleden dat in zijn geval beheerst werd door godsdienstwaanzin en onzinnige exegeese. In het *Vervolg* maakt de ‘biecht’ plaats voor een belijdenis van het nieuwe geloof: de spinozistische filosofie en prijst Philopater de ‘god’ Spinoza die hem heeft ‘geredde uit de verborgentheden der Coccejanen’ zodat hij alsnog

1 vgl. Aurelius Augustinus. *Belijdenissen*. Vertaald door Gerard Wijdeveld. Utrecht z.j., p.17

‘een waaragtig Wysgeer’ is geworden. Kortom: *Het leven van Philopater* is de biecht, het *Vervolg van 't leven van Philopater* de belijdenis der nieuwe leer.

Hoe werkt Duijkerius deze compositie uit? In het eerste deel van het tweeluik vormt het levensverhaal van Philopater de rode draad. De auteur laat geen gelegenheid voorbijgaan om te schamperen over personen en opvattingen die Philopater de ‘fouten’ hebben doen begaan waar hij later van terug zal komen. Hij stelt wantoestanden in de kerk, met name de haarkloverijen tussen Voetianen en Coccejanen scherp aan de kaak. Als zodanig is hier sprake van een uitgesproken satire in proza-vorm: een hekeling van menselijke ondeugden en maatschappelijke misstanden.¹ Die satire krijgt extra diepte doordat voortdurend wordt gerefereerd aan bestaande personen en aan de actualiteit ontleende controverses, die ongetwijfeld voor velen herkenbaar waren. Daarom is hier sprake van een satirische sleutelroman; zo typeert ook C.L. Thijssen-Schoute deze roman. Uit Duijkerius' levensloop valt zelfs aan te tonen dat er een rancuneus motief aan zijn satire ten grondslag heeft gelegen. Zijn vroegere werk getuigt van zijn inspanningen bij de dominees in het gevele te komen in de vorm van opdrachten e.d. Ondanks verschillende preekbeurten heeft een spraakgebrek echter een loopbaan als dominee verhinderd. Dat zat Duijkerius hoog: in de *Voorreden* bij *Het leven van Philopater* hoont hij voorgangers die toevallig goed van de tongriem zijn gesneden en vlotte praters zijn maar die verder niets dan onzin uitkramen. Deze passage kunnen we in verband brengen met zijn frustratie niet beroepen te zijn om zijn spraakgebrek. Ook al is Philopater niet identiek met Johannes Duijkerius, in Philopater heeft Duijkerius wel kunnen afrekenen met de personen die zijn vorming en loopbaan negatief hebben beïnvloed.²

In de andere helft van het tweeluik, het *Vervolg*, is het accent verschoven van handeling naar geventileerde ideeën; het staat voornamelijk in het teken van de nieuw verworven inzichten. Evenals bij Augustinus draagt dit ‘belijdenis’-deel meer het karakter van een tractaat.³ De enige handelingen in het boek betreffen de reizen e.d. die Philopater en zijn gesprekspartners moeten ondernemen om met elkaar van gedachten te kunnen wisselen. Hier treedt dan ook verwantschap op met de literaire dialoog die hoofdzakelijk gekenmerkt wordt doordat de geventileerde ideeën belangrijker zijn dan de handeling.⁴ De dialoog bewaart tegelijk echter ook de suggestie van levendigheid en directheid waardoor tijdens het lezen toch een vrij dynamische indruk ontstaat.⁵ Waar de handeling toch aandacht vereist, raakt de auteur zelfs hier en daar geïrriteerd en probeert hij er snel overheen te stappen.⁶ Tegen het einde doet Duijkerius vrijwel geen moeite meer om de betogende tendens te verhullen: hij besluit

1 ‘satire’ dient hier dus te worden opgevat in klassieke zin, zoals Sorel dat ook doet in zijn typering van de zgn. ‘roman satyrique’ (Sorel 1667, p.188-189)

2 bij de opzet is Duijkerius zeker ook beïnvloed door het destijds populaire genre van de religieuze genre van de religieuze kinderbiografie

3 zo wordt het *Vervolg* zelfs genoemd door de Haagse dominees ten overstaan van het Hof van Holland (Algemeen Rijks Archief 's Gravenhage, Resolutiën Hof van Holland nr. 286)

4 vgl. H. Read. ‘The dialogue’. In: *Reason and romanticism. Essays in literary criticism*. London 1926, p. 139-157

5 vgl. A.W. Levi. ‘Philosophy as literature: the dialogue’. In: *Philosophy & Rhetoric*, 1976, p. 1-20

6 zoals op p.170 van het *Vervolg*:

Des anderendaags want ik geloof dat het juist niet noodzakelijk is lezer, om telkens van ons gezelschap te zeggen wanneer ze van elkanderen scheiden: het was avond geweest en morgen geworden enz. ik zeg dan dat den volgenden dag ...

met verzekering [...] van een veritabel relaas, zonder eenige de minste exaggeratie: en daarom zullen we ons niet bekreunen over den genen die zig nog mogten imagineren alleenlijk slegts een Roman gelezen te hebben ...' (*Vervolg* p.208)

Het lijkt mij alleszins terecht om, gezien het voorafgaande, het *Vervolg van 't leven van Philopater* te kenschetsen als een filosofische (ideeën-)roman. Deze veronderstelling wordt versterkt door het verrassende feit dat Joannes Sluiter in 1704 bij zijn aanval op Spinoza het *Vervolg* gebruikt als een Spinoza-uittreksel!¹ De betogende verteltrant verraadt ook Duijkerius' ervaring in het schrijven van non-fictie en verhandelingen. In dit verband is het wellicht belangrijk te weten dat theologische verhandelingen destijds veelal gedrukt werden in de gotische letter waarin ook de beide romans zijn gedrukt. Maar niet alleen uiterlijke kenmerken wijzen op verwantschap met betogende non-fictie. Met die teksten heeft Duijkerius' stijl namelijk ook het veelvoud aan barbarismen gemeen, met name latinismen en anglicismen; ook gebruikt hij herhaaldelijk aan het Latijn ontleende grammaticale constructies. Ongetwijfeld is deze stijl ontstaan doordat het Latijn de wetenschappelijke voertaal was onder theologen. Bovendien werd de Republiek destijds bedolven onder theologische geschriften van de Engelse piëtisten. Maar misschien is deze overdaad aan barbarismen juist met opzet gehanteerd als ridiculisering van het theologische spraakgebruik: dat zou aansluiten bij de verdere kritiek op de theologen van zijn tijd. Er zou in dit verband nog gedacht kunnen worden aan een onaardigheid tegenover de taalpurist en (in Duijkerius' ogen) halfbakken spinozist Lodewijk Meyer die ijverde voor de zuivering van de taal van barbarismen. Die spot speelt ongetwijfeld een rol in de *Voor-reden* bij het *Vervolg*. Voor het overige deel van de tekst valt echter moeilijk te zeggen of de overdaad aan barbarismen toe te schrijven valt aan serieuze 'mooischrijverij' of ironisering van het purisme en het theologenjargon. De tijdgenoot is deze eigenaardigheid in elk geval evenmin ontgaan: François Halma spreekt zelfs van 'onduitsche brabbeltaal'.²

Misschien had Duijkerius serieuzere, tekstkritische redenen voor het gebruik van barbarismen. Bij het citeren van Spinoza gebruikte hij de vertaling van J.H. Glazemaker, maar hier en daar veranderde hij het een en ander, soms alleen de volgorde der woorden, maar een enkele keer ook de woordkeuze. Zo vervangt hij op p. 209 van het *Vervolg* Glazemakers vertaling van *reficere* 'verheugen' in 'refrescheren', een barbarisme. Dit is echter een juiste correctie van Glazemaker: *reficere* betekent namelijk niet 'verheugen'. Glazemaker was misleid doordat kort ervoor sprake is van *delectari* dat wel 'zich verheugen' betekent. Misschien koos Duijkerius bewust voor 'on' nederlandse woorden die de gevoelswaarde van de oorspronkelijk Latijnse woorden beter benaderden en om missers, zoals Glazemaker beging, te vermijden. Overigens bewijst dit dat Duijkerius ook de originele Latijnse tekst raadpleegde.³

1 zie ook p. 37

2 nl. in zijn voorrede bij de vertaling van Bayles *Het leven van B. de Spinoza*. Utrecht 1698 (ex. UBA 242 F 7)

3 deze constatering dank ik aan Prof. Hubbelings opmerkingen in hieronder vermelde lezing gewijd aan de filosofie in de Philopater-romans

5. De Spinoza-interpretatie

Tenslotte buig ik mij hier over de wijze waarop Duijkerius Spinoza in zijn romans heeft geïnterpreteerd. Hiervoor citeer ik grotendeels wijlen Prof. H.G. Hubbeling, die zich als Spinoza-kenner over de Spinoza-interpretatie in de Philopater-teksten heeft gebogen, met name in een artikel onder de veelzeggende titel *A Dutch Materialistic Interpretation of Spinoza in the seventeenth century*.¹ Veelzeggend, want hij betoogt dat Duijkerius een extreem materialistische interpretatie van Spinoza geeft. Dat verdient enige uitleg.

In de filosofie onderscheidt men twee vormen van materialisme: het historische en het systematisch materialisme.² Hier hebben we te maken met een vorm van systematisch materialisme. De meest extreme vorm hiervan is de opvatting dat elke geestelijke activiteit kan worden herleid tot fysieke activiteit. Naast het zgn. extreme materialisme onderscheidt men een gematigder vorm. Hierbij gaat men ervan uit dat elke geestelijke activiteit een fysieke basis moet hebben, maar maakt men nog wel onderscheid tussen lichaam en ziel. Dat onderscheid is echter niet groot: de ziel is afhankelijk van het lichaam en de ziel is niet onsterfelijk. Hubbeling ziet in Spinoza's filosofie deze gematigde vorm van materialisme overeenkomstig zijn leer van de parallellie tussen lichaam en ziel. Toch leert hij ook de onsterfelijkheid van de ziel in het vijfde deel van de *Ethica* en op grond daarvan kenschetst Hubbeling de leer van Spinoza als een nog gematigder vorm van materialisme. In deze nog gematigder vorm komt elke geestelijke activiteit voort uit de macht van God die zich manifesteert in denken en uitgebreidheid (geest en materie).

Omdat nu Duijkerius in de Philopater-romans het vijfde deel van de *Ethica* en Spinoza's opmerkingen daarin over de onsterfelijkheid van de ziel vrijwel negeert, kunnen we spreken van een extreem materialistische interpretatie van Spinoza. Een interpretatie, aldus Hubbeling, die Spinoza historisch geen recht doet. Deze interpretatie blijkt o.a. uit het feit dat Philopater en zijn vrienden in het *Vervolg* de onsterfelijkheid van de ziel verwerpen; verder identificeren zij de ideeën met de aandoeningen van het lichaam in *Vervolg*.

Het filosofische hoofdthema in de romans is het gegeven dat de ziel geheel afhankelijk is van het lichaam. Dat wordt direct aan het begin van Philopaters levensbeschrijving gedemonstreerd: in de beschrijving van Philopaters ziekte benadrukt Duijkerius dat de toestand van zijn ziel verslechterde doordat hij zijn lichaam verwaarloosde. Ook als Philopater zich ontwikkeld heeft tot een verstandig filosoof, went hij zich aan om als hij moe is van het studeren lichamelijke activiteiten te ontplooiën.

In zijn definitie van God volgt Duijkerius Spinoza precies. Verder sluit hij aan bij diens politieke theorie, interpretatie van wonderen en van de bijbel zoals uiteengezet in de *Tractatus theologico-politicus*. In feite mogen we spreken van een vrijwel correcte weergave van Spinoza waarbij echter geen ruimte is gelaten voor de mystieke elementen in diens leer. Hoezeer Duijkerius schatplichtig is aan Spinoza, moge blijken uit de talrijke citaten uit diens werk die ik in het notenapparaat bij de tekst als zodanig heb geïdentificeerd.

1 de tekst van deze lezing werd uitgesproken tijdens het Spinoza-congres te Urbino (Italië) in oktober 1982 en is mij door de auteur bereidwillig ter inzage gegeven voor de definitieve publicatie

2 onder historisch materialisme verstaat men de historische interpretatiewijze waarbij de economische krachten worden beschouwd als de belangrijkste

De historisch-filosoof Hubbeling ruimt een speciale plaats in voor de briefwisseling tussen P.H. en H.W.¹ in het *Vervolg* omdat in dat deel van de tekst pas werkelijk sprake is van een filosofische *discussie*. Onderwerp van de discussie is de relatie tussen ziel en lichaam. Aan de hand van verschillende verschijnselen, o.a. epilepsie betoogt P.H. hun onderlinge afhankelijkheid. Verder zet hij een kennisleer uiteen waarin de verwerving van kennis louter aan fysieke waarnemingen wordt toegeschreven. Deze bijna empirische theorie van kennisverwerving noemt Hubbeling verre van spinozistisch. Het enige wat P.H.'s eerste brief met Spinoza gemeen heeft, is diens terminologie. Het meest belangwekkende aan de briefwisseling is de Spinoza-interpretatie van de correspondent H.W., die in de tweede brief antwoordt op P.H. Hij baseert zijn kennisleer op de ware kennis van God: al onze kennis komt tot stand via God. Alle bijzondere dingen, waaronder denken (de ziel) en uitgebreidheid (het lichaam) behoren tot zijn aard. Vanuit deze opvatting levert de briefschrijver kritiek op P.H. Hij erkent dat lichaam en ziel eenzelfde zaak zijn maar acht het verkeerd om daarom de ziel ook een lichaam te noemen want de ziel is slechts voor een deel afhankelijk van het lichaam. Deze correspondent staat qua interpretatie niet alleen dichter bij Spinoza dan zijn mede-correspondent maar ook komt hij het spinozisme nader dan Philopater c.s. doordat hij de ziel scheidt in een sterfelijk en een onsterfelijk deel.² Ook zijn kennisleer komt overeen met die van Spinoza.

P.H.'s reactie, de derde en laatste brief, bevat systematisch gerangschikte opmerkingen bij H.W.'s beweringen. P.H. weigert in het eerste deel van zijn brief de kennis van God te aanvaarden als het uitgangspunt van de kennisleer. Verder beweert P.H. dat God de attributen denken en uitgebreidheid slechts bezit zolang hij wordt opgevat op een bepaalde wijze; zodra echter sprake is van God als een oneindig, eeuwig, overal in aanwezig en uniek wezen bezit hij geen denken en uitgebreidheid. P.H. corrigeert terecht H.W.'s opvatting dat God slechts twee attributen heeft: Spinoza schrijft God immers een oneindig aantal attributen toe. P.H. gaat ook nog dieper in op de relatie lichaam-ziel door te wijzen op het feit dat beide niet zozeer samenwerken (zoals H.W. wil) als wel een en dezelfde zaak zijn: ze verschillen, maar niet wezenlijk. Zo verschilt dromen wel formeel van slapen, maar in wezen horen dromen en slapen bij elkaar en zijn zij hetzelfde.

Na het lezen van de brieven stemt het gezelschap in met de inhoud, hoewel de wijze waarop Philopater en zijn vrienden Spinoza interpreteren P.H.'s visie het meest benadert, op de kennisleer na.

In de Philopater-romans wordt wel een getrouwe weergave gegeven van Spinoza's leer, maar de interpretatie daarvan doet de mystische, pantheïstische Spinoza enigszins geweld aan. Daarmee worden de teksten echter filosofisch gezien juist nog interessanter: zij demonstreren de uiterste consequenties van Spinoza's leer die later door materialisten en empirici ook daadwerkelijk zijn getrokken. Alle 'gevaren' die dogmatische filosofen en christelijke theologen in Spinoza voorafgespiegeld zagen, kregen hier al meer reliëf. Het trieste is nu dat Duijkerius onvolledige Spinoza-interpretatie op hetzelfde punt mank ging als die der toenmalige theologen: men vergat dat Spinoza er wel degelijk een godsleer

1 wie achter deze initialen schuil gaan, is helaas onbekend. Onder de vooraanstaande filosofen en theologen van die tijd heb ik althans niemand gevonden met die initialen

2 het onsterfelijke deel van de ziel is dat deel waarmee de mens God liefheeft met de zgn. *amor intellectualis Dei* (= de geestelijke liefde tot God)

op na hield. In *Philopater* zagen de dominees Spinoza's vermeende goddeloosheid belichaamd en dat maakte ze furieus.

6. Receptie

Het leven van Philopater moet enthousiast zijn ontvangen. De Utrechtse schrijver-boekhandelaar François Halma (1653-1722) memoreerde in zijn felle reactie op het *Vervolg* de grote populariteit van het eerste deel:¹ omdat velen hun vijand zo treffend geschetst zagen, nam niemand er aanstoot aan. De journalist Hendrik Doudyns sprak in zijn periodiek de *Haegse Mercurius*, nr. 9 van 4 september 1697 van 'den schranderen en judicieusen Philopater'. Uit het feit dat na zes jaar een tijdschriftauteur nog een beroep kon doen op de bekendheid van zijn publiek met *Philopater*, kan zijn populariteit worden afgeleid. Het succes van *Het leven van Philopater* garandeerde een grote belangstelling voor het *Vervolg*. Dat bood de makers van het boek een unieke kans om een verboden filosofie opnieuw te propageren. Ook al was dat een hachelijke zaak, ze wilden het er waarschijnlijk toch op wagen omdat ze vertrouwden op bescherming van de betrekkelijk liberale overheid. Zo hadden de Amsterdamse dominees tevergeefs alle mogelijke moeite gedaan om de Amsterdamse burgemeesters aan het ketterjagen te zetten na de verschijning van Balthasar Bekkers *Betoverde weerelt* (1691) dat zich verzette tegen duivelsgeloof en heksenwaan. De magistraat beseftte echter hoe weinig effect een verbod vaak sorteerde in dergelijke gevallen. De listige boekhandelaren waren niet voor een gat te vangen en vaak sloegen zij munt uit de censuur: een verbod was juist een stimulans voor afzet in de vorm van verkoop van 'onder de toonbank'. Maar de kerkeraden en in navolging daarvan de synoden bleven waakzaam en gaven de moed niet op. Zonder hen zou waarschijnlijk het *Vervolg van 't leven van Philopater* zijn beschouwd als een onschuldige roman en niet herkend als een camouflage voor Spinoza's leer.

De Rotterdamse dominees waren de eersten die onder de dekmantel van de fictie de geest van Spinoza in *Philopater* herkenden. Nog in de maand van verschijning, op 18 december 1697, bespraken zij de schadelijke inhoud. Tevergeefs alarmeerden zij de Rotterdamse overheid.² De Haagse dominees hadden meer succes: de kerkeraad stelde een commissie in die bij het Hof van Holland moest pleiten voor een verbod

alzo onlangs in 't ligt gekomen is, en zo hier als elders opendlijk verkogt werd, onder den Titul van het 2 deel van *Philopater*,* * * vervuld met veele godlasterlijke bespottingen * * * tegen den Grooten God, en tegen zijn hijlig woord: met een openbare verdediginge van t hijloos gevoelen van Spinosa en daarom in andre steden reeds is opgehaald

Het Hof verbood het boek inderdaad en gelastte het overal in beslag te nemen. Rotterdam kon nu ook niet meer achterwege blijven en op 21 mei 1698 vermeldden de Rotterdamse afgevaardigden inzake de kwestie van 'het Atheistisch boek onder de naam van *Philopater*' tevreden dat de 'Heeren van de Wet' het

1 zie p.34

2 GA Rotterdam, Acta NH Kerkeraad nr. 7 (1683-1698), f. 598-601)

boek hebben laten ophalen en in de raadskamer van het stadhuis hebben laten verbranden.¹ Het valt te betwijfelen of het ophalen succes heeft gehad: een verwoed Spinoza-bestrijder als C. Tuinman (1659-1728) klaagde erover dat spinozistisch werk als van Van Hattem, ondanks het ophalen, nog makkelijk te krijgen was.²

Op 29 januari 1698 was het boek al verboden door Gedeputeerde Staten van Friesland als een werk ‘waer door de Godtheyt en de Heilige Drieeenheid, sampt Goddelyke autoriteit van de Heilige Schriftuire wert vernietigt’.³

Het Hof van Holland waarvan de jurisdictie zich uitstreckte over Holland en Zeeland, had in zijn vonnis tevens bepaald dat de auteur gestraft moest worden. Men wachtte daarvoor af wat de Amsterdamse overheid zou ondernemen. Daar gonsde het immers van de geruchten over het *Vervolg*; ook daar waren het de dominees die de bal aan het rollen brachten. Het belangrijkste vooronderzoek werd verricht door een commissie, ingesteld door de kerkeraad op 2 januari 1698, ‘also seker vuijl en godlasterlijck boeckje te weeten het vervolg van Philopater is uytgecoomen’.⁴ Geschokt na lezing van het boek, besloot de commissie de ergste staaltjes eruit op het stadhuis voor te lezen. De burgemeesters betuigden hun afgrijzen, maar gaven geen garanties voor een onderzoek. Daar nam de kerkeraad geen genoegen mee en besloot zelf het initiatief te nemen tot een diepgaand vooronderzoek naar de identiteit van auteur en uitgever in de hoop dat de resultaten daarvan de magistraat wel zouden dwingen tot optreden. Op 30 januari 1698 deed de commissie verslag van verschillende getuigenverklaringen waaruit bleek dat ‘Joh: dukerius’ gezegd had dat hij beide delen had geschreven en dat ‘Aart Wolsgryn’ het eerste deel had gedrukt. Triomfantelijk legde de commissie haar bevindingen voor aan de burgemeesters.

Waarschijnlijk meer onder druk van het verbod door het Hof van Holland dan onder druk van de dominees, ging de Amsterdamse magistraat over tot strafvervolging. Op 8 maart 1698 werd Aart Wolsgryn verhoord.⁵ Meer dan enige andere bron brengt dit verhoor opzienbarende feiten aan het licht omtrent de produktie van het boek. Wolsgryn verklaart de uitgever te zijn maar het boek te hebben laten drukken bij Dirk Boeteman in opdracht van een onbekende. Hij weet dus niet van wie kopij en papier komen. Samen met Boeteman heeft hij de drukproeven gecorrigeerd. Hij betaalde Boeteman f 7,- drukloon per vel, terwijl de onbekende hem f 9,- betaalde bij het ophalen van de oplage. Als de schout hem vraagt hoe hij nog zo'n 150 exemplaren in zijn winkel kan hebben als de hele oplage is weggehaald door die onbekende, antwoordt Wolsgryn dat een schippersknecht later nog 220 exemplaren bij hem heeft bezorgd. Desgevraagd zegt hij de auteur niet te kennen. Dan neemt het verhoor een verrassende wending: uit de vraagstelling blijkt dat er verklikkers op 22 februari in zijn winkel zijn geweest die hem hebben voorgesteld in zijn boekhouding te knoeien opdat zijn aandeel in de produktie van het boek verhuld zou worden. Wolsgryn ontkent dat deze verklikkers hem ook zouden hebben voorgesteld gebruik te maken van

1 GA Rotterdam, Acta NH Kerkeraad nr. 7 (1683-1698), f. 612)

2 in: *Korte afschetsing der ysselykheden, welke van de Spinozistische vrygeesten uitdrukkelyk worden geleert (...)*, Rotterdam 1719 (ex. UBA 2006 E 29)

3 W.P.C. Knuttel. *Verboden boeken in de Republiek der Verenigde Nederlanden*. 's-Gravenhage 1914, p. 123

4 GA Amsterdam, Protocolen NH Kerkeraad, P.A. 376 nr.16, f. 316

5 GA Amsterdam, Confessieboek 1698, R.A. 345, f. 227 v.-229 v.

een gefingeerde brief waaruit bleek dat hij de opdrachtgever niet kende. Tenslotte vertelt Wolsgryn dat het boek in december 1697 is gedrukt en verschenen. Op 11 maart wordt hij weer voorgeleid, ditmaal om slechts een vraag te beantwoorden: hoeveel exemplaren zijn er gedrukt? 1500, luidt het antwoord.

Ook naar toenmalige begrippen een astronomisch aantal! De overheid moet zich met deze kennis het zinloze van inbeslagname als bestrijding terdege gerealiseerd hebben. De justitiële onderzoeksmethoden komen met dit verhoor overigens in een minder fraai daglicht te staan. Nu maakten schout en schepenen vaker gebruik van verklikkers om poolshoogte te nemen in verdachte boekwinkels; twee verklikkers getuigden in 1695 dat ze in opdracht van de hoofdofficier Spinoza's *Nagelate Werken* hadden gekocht in de winkel van Timotheus ten Hoorn.¹ Maar in dit geval poogde men dus zelfs verdachten om te kopen om zo het bewijs van hun schuld in handen te krijgen.

Naar eigen zeggen was Wolsgryns voornaamste rol die van intermediair tussen auteur en drukker. De laatste, Dirk Boeteman had op de Singel een boekwinkel en in de Monnikenstraat een drukkerij. Het merendeel van het daar gedrukte werk werd in opdracht van anderen vervaardigd, want hij heeft weinig werk op eigen naam gedrukt. Boeteman werd op 29 april 1698 wel gedaagd, maar daarna vernemen we niets meer van verdere stappen tegen hem.

En de auteur? Die wordt een week na Wolsgryn voorgeleid voor verhoor, op 15 maart.² Op de beschuldiging 'zeeker fameus boekje t'hebben gemaakt off laten drucken' ontkent hij zonder omhaal. De verhoorders moeten hem laten gaan; er valt immers niets te bewijzen en men moet hem verder wel met rust laten. Dat laat de kerkeraad niet op zich zitten: er wordt iemand aangewezen die Duijkerius thuis de les moet gaan lezen. Dominee Van Alphen meldt op 27 maart 'dat hij van een quaat bevinden is wegens dronckenschap en losspreken, leeft oock in separate huijshoudinge'.³ Men besluit hem te ontbieden en op 10 april verklaart Duijkerius ten overstaan van de kerkeraad wel *Het leven van Philopater* te hebben gemaakt, maar beslist niet de maker te zijn van het tweede deel. Zijn dronkenschap ontkent hij niet maar voor het feit dat hij gescheiden leeft van zijn vrouw zegt hij 'een domistieke reeden' te hebben. De kerkeraad ontzegt hem dan de deelname aan het Avondmaal.⁴ Als de Amsterdamse classis dit vonnis verneemt, besluit men ook daar Duijkerius -immers nog steeds proponent- te ontbieden. Op 1 juni verschijnt 'Deukerius' (zoals hij in de classis-notulen heet) en wordt hij openlijk berispt en uit de predikdienst ontzet.⁵

Deze straf zonk echter in het niet bij het vonnis dat de wereldlijke overheid velde over de uitgever Aart Wolsgryn. Op 25 april 1698 werd hij veroordeeld tot acht jaar gevangenisstraf, verbanning uit Holland en West-Friesland in de 25 jaren daarna, een boete van f 3000,- voor het drukken en een boete van f 1000,- voor het verkopen van het *Vervolg*.⁶ Het vonnis was niet zo maar uit de lucht gegrepen: het volgde exact de strafmaat die vermeld stond in het plakkaat uit

1 vlg. G.F.L. Peeters. *Timotheus ten Hoorn*. Doctoraalscriptie, Amsterdam 1980 (ongepubliceerd), p.4

2 GA Amsterdam, Justitieboek R.A. 601, f. 36

3 GA Amsterdam, Protocollen NH Kerkeraad P.A. 376 nr. 17, f. 5

4 id. f. 6

5 GA Amsterdam, Acta Classis Amsterdam NH Kerk, P.A. 379 nr. 8 (1686-1701), p.288

6 GA Amsterdam, Justitieboek R.A. 601, f. 49 r. en v.

1653 tegen het drukken van sociniaanse boeken.¹ Als het vonnis in de kerkeraad bekend wordt gemaakt, zijn de dominees merkbaar opgetogen.²

Ook op de provinciale synodes kwam de Philopater-affaire aan de orde bij het vaste agenda-punt 'licentieus boekdrukken'. Zowel de Noordhollandse als de Zuidhollandse synode prijzen de Amsterdamse magistraat en men spreekt de hoop uit dat dit het einde betekent van de gewraakte terughoudendheid der overheid in dergelijke gevallen.³

Ondanks de ongewone ijver van de overheid om Philopaters spoor uit te wissen, wijzen veel tekenen erop dat Philopater bekend, berucht en dus veelgelezen werd. Al direct na de uitgave verschenen uit orthodoxe hoek de eerste felle reacties in geschrifte op het *Vervolg*. De Utrechtse schrijver-boekdrukker François Halma komt de eer toe zich als eerste in druk te hebben verzet tegen de geest van Philopater. Al in 1698 verscheen een inderhaast geschreven bestrijding van maar liefst 154 blz. Hij voegde dit toe aan de voorrede van zijn vertaling van Bayles levensbeschrijving van Spinoza. De 'Aanmerkingen tegens 't Levensvervolg van Philopater' geven een typisch beeld van wat rechtzinnigen aan bedreigingen in Philopaters opvattingen zagen. De verschijning van dit 'gedrochtelijk Lasterschrift' was voor hem de aanleiding om nogmaals de goddeloosheid van Spinoza voor het Nederlandse publiek breed uit te meten. Halma vermeldde overigens ook dat het *Vervolg* 'in vergelyking van den volgenden tyd' niet zo bekend was, omdat het door zijn collega-boekverkopers 't'onder gehouden wierd'. Bedoelt Halma hiermee dat zij het niet durfden te verkopen wegens het verbod, maar dat zij er later juist munt uit sloegen? Er zijn meer aanwijzingen dat juist het verbod het boek al vrij spoedig tot een verzamelaars-object heeft gemaakt.

Halma's aanval is niet overtuigend: het grootste deel van zijn betoog beslaat citaten gevolgd door een korte en weinig diepgaande reactie. Hij ziet het *Vervolg* als een poging het denken van Spinoza in de vorm van een komische dialoog aan de man te brengen. Hij bestrijdt de scherpe grens die Duijkerius bepleit tussen filosofie en theologie. Tevens keurt hij diens pleidooi voor tolerantie en vrijheid inzake het geloof af, want er is maar één ware godsdienst. In alle opzichten vereenzelvigd hij Spinoza's leer met de uitspraken die Duijkerius Philopater c.s. in de mond legt. Dat komt vooral tot uiting in zijn afkeuring van de passages over het godsbegrip en de waarde van de oud-testamentische profetiën. Waar hij zelf argumenten tekort komt, verwijst hij naar Bayles bestrijding van Spinoza. Uit Halma's *Aanmerkingen* blijkt overduidelijk dat het *Vervolg* werd herkend als een tractaat ter verdediging van en overreding tot het spinozisme. De toon van zijn betoog is karakteristiek voor het geëmotioneerde karakter van het vroegste anti-spinozisme.

Twee andere uitvoerige reacties pretenderen niet eens een serieuze weerlegging te zijn: het zijn pamfletten van J. Roodenpoort⁴ die vooral geschreven zijn om de auteur en zijn spinozistische kring in een kwaad daglicht te stellen. In *Gedragh en*

1 de tekst daarvan is in extenso opgenomen als vierde bijlage in Meinsma 1896, p. 3-4

2 GA Amsterdam, Protocolen NH Kerkeraad P.A. 376 nr. 17, f.9

3 GA Amsterdam, Acta NH Synode, P.A. 379 nr. 105, ad art. XII (Noord-Holland) en W.P.C. Knuttel. *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, deel 6, 1687-1700. 's-Gravenhage 1916, p.476-477 (Zuid-Holland)

4 wie deze Roodenpoort was, is mij onbekend gebleven. Meyer 1899, p.180 identificeert hem met de boekverkoper Jan Hendrikse Boom die op de Singel bij de Janroonpoortstoren woonde. Dat lijkt mij om diens spinozistische achtergrond onwaarschijnlijk: zijn vader editeerde immers o.a. samen met de Spinoza-uitgever Jan Rieuwerts werk van de spinozist Koerbagh

naam des schrijvers, van *Philopater stukx wijze geschetst* ('s-Hertogenbosch z.j.)¹ worden Duijkerius' hebbelikheden breed uitgemeten zonder dat sprake is van een inhoudelijke weerlegging van zijn denkbeelden. Roodenpoort draagt daarmee bij aan de opvatting dat een vrijegeest wel een verderfelijke levenswandel moet hebben; net als voor Halma is spinozisme synoniem met een immorele leefwijze. Roodenpoort hekelt zijn veelvuldige koffiehuisbezoek, zijn spraakgebrek, arrogantie en losbandigheid.

In een ander pamflet parodieert Roodenpoort de *Philopater*-teksten: *'t Verleidend levens-bedrijf van Kakotegnus, verzeld met een overnatuurkundige verhandeling van Eustastes, en zijn wijsgeerige zamening ter ontdekking van 't heilloos gedrag, en gevoelen, der hedendaagse Spinosisten. Uit waare blijken vertoogd door J. Roodenpoort Phil. & Med. Doct.* Amsterdam, voor Wilhelm Linnig van Koppenol, op de Rozegracht. 1700.² Roodenpoort schetst hier bij wijze van alter-*Philopater*³ het leven van de Leidse student Kakotegnus die via de wijsbegeerte en de theologie vervallen is tot bespottung van de godsdienst. Verstoken van eer, geloof en goederen komt hij in Amsterdam terecht waar hij Kakoëthes, Kakologus en Eustastes poogt te beïnvloeden met zijn anti-bijbelse uitspraken. De laatste, een vroom student, biedt met succes weerstand aan Kakotegnus' verderfelijke opvattingen maar de eerste overlijdt kort daarna vervuld van spijt over zijn verdorven leven. De overgebleven Kakotegnus en Kakologus -analoog met *Philopater* en *Philologus*- bespreken dezelfde onderwerpen als in het *Vervolg* aan de orde komen, maar met aanmerkelijk minder instemming van hun geestelijke vader. Pas als ze met echte wijsgeren in aanraking komen, komt het anti-spinozisme van Roodenpoort goed uit de verf. Toch bekeert Kakotegnus zich niet meer en vervalt in eenzaamheid en armoede. Het is duidelijk: voor Kakotegnus stond *Philopater* model maar misschien ook wel zijn bedenker, Johannes Duijkerius en zijn kring.

Een interessant licht op de receptie van het *Vervolg* werpt de *Overeenstemming tusschen den heer Fredericus van Leenhof en Spinoza en Philopater (...) door Joannes Sluiter (...)*. Amsteldam 1704.⁴ Hierin doet de rechtzinnige predikant Sluiter (1664-1742) een poging aan te tonen hoezeer Fredericus Leenhof schatplichtig was aan Spinoza. Behalve Spinoza's werk gebruikt hij hiervoor het *Vervolg* 'om dat ik daar in 't kort vondt, 't geen ik in de andere werken van Spinoza in 't breede hadde moeten nasoecken'; in zijn hele boekenkast vond hij geen boeken die zo zeer overeenkwamen met de 'spreekwyzen en stellingen van de Heer Leenhof'. Met andere woorden: Sluiter gebruikte het *Vervolg* als een Spinoza-compendium!⁵ Het zal duidelijk zijn dat het *Vervolg* in sommige ogen minstens even spinozistisch was als Spinoza's werk zelf.

1 ex. UBA 439 G 36 ""

2 ex. KBH 3040 F 29

3 de naam Kakotegnus lijkt dit te bevestigen: het is een latinisering van het Grieks *kakoteknon*, dat 'slecht kind' (i.p.v. 'vader-minnaar', *Philopater*) betekent

4 van dit pamflet is nog slechts één exemplaar bewaard en wel te Göttingen in de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, sign. 8. Th.pol. 492/71. Vanwege de slechte staat van dit exemplaar mocht dit aanvankelijk niet worden gereproduceerd, maar dankzij de bemoeienissen van de hr. Knottnerus (UBA) kon de UBA toch een fotokopie bemachtigen

5 zo becommentariëert hij Leenhofs uitspraken bijvoorbeeld met een zinsnede als 'De Spinosisten by *Philopater* verdedigen hetzelfde ...' (p.25) of 'In hoedanige deftige oefeningen tot aanqueeking van de waare blydschap zig de Vrye Verstandenen doorgaans bezig houden siet men in *Philopater* p.37.54. want het uitschryven begint my te verveelen'

Her en der treffen we later in Spinoza-bestrijdingen nog verwijzingen naar het *Vervolg* aan. De Lutherse predikant Johannes Colerus (1647-1707) memoriseert in zijn Spinoza-biografie de veroordeling van Wolsgryn; hij spreekt de hoop uit dat hij berouw heeft gekregen en daarom is vrijgelaten

gelyk ik hem dan voorlede Zomer nog alhier in 's Gravenhage gezien hebbe, om by onze Boekverkoopers eenige schulden van weegen gedrukte Boeken, voor dezen aan haar geleverd, onder den hand in te vorderen¹

Wolsgryn was dus gratie verleend en misschien poogde hij met het innen van deze schulden een beginkapitaal te vergaren voor een nieuwe nering; sporen van een nieuw begin heb ik echter niet gevonden, ook niet in 's-Gravenhage.

In 1705 bespreekt W. Goeree (1635-1711) in *De kerklyke en wereldlyke historien* het spinozistisch atheïsme. Daarbij wijst hij ook op 'het Levensverdigtzel van Philopater (...) waar in het doodelyk Onkruid van dien verdwaalden Filozoof, als in zyn volle groey te voorschyn komt'.² Daarna treffen we nog incidentele verwijzingen aan in de achttiende-eeuwse periodieke literatuur zoals de tijdschriften van de journalist en satiricus Jacob Campo Weyerman (1677-1747). Hij bedenkt Philopater herhaaldelijk met een vaste plaats onder de notoire vrijgeesten Vanini, Koerbagh en Spinoza zelf.³ We mogen hieruit opmaken dat Philopater zich befaamd wist te maken en die roem nog tot ver in de achttiende eeuw heeft behouden.

Philopater werd geïdentificeerd met Spinoza en deelde daarom noodlottigerwijs ook in diens verguizing: in de tweede helft van de achttiende eeuw en tijdens de negentiende eeuw vernemen we niets over hen totdat de Spinoza-revival van rond de eeuwwisseling ook Philopater deed herleven in de vorm van een artikel van de Spinoza-pionier Willem Meyer.⁴ Meyer plaatst hierin de Philopater-teksten in hun historische context. Zijn studie is de aanzet geweest tot het onderzoek van Prof. Hubbeling naar de filosofische aspecten in de Philopater-verhalen en tot mijn werk daaraan. Ik besluit dit gedeelte daarom met Meyers slotzin:

Spinoza's leer is evenals de tarwekorrel der Egyptische sarkophagen eerst na een sluimering van een paar eeuwen weer ten leven gewekt; het past ons de weinigen die hem in zijn tijd begrepen hebben, in eere te houden⁵

7. Verantwoording van de uitgave

Van *Het leven van Philopater* zijn, voorzover ik heb kunnen nagaan, nog 16 exemplaren bewaard gebleven.⁶ Minstens 15 exemplaren van het *Vervolg van 't*

1 in: J. Colerus. *De waarachtige verryzenis Jesu Christi uit den dooden, tegen B. de Spinoza en zyn aanhangers verdedigt (...)* benevens een naukeurige levens-beschryving, van dezen beruchten wysgeer (...) Amsterdam 1705, p.168-169 (ex. UBA 2001 D 34)

2 ex. UBA 2455 C 24, p.665

3 vgl. Weyermans *Amsterdamsche Hermes* I (1721-1722) nr. 33, *Den Echo des Weerelds* I (1726) p.257, *Vermakelyk Wagenpraatje* (1739) p.84

4 in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* VII (1899) p.172-202

5 Meyer 1899, p.202

6 vier hiervan bevinden zich in de UBA met de signaturen 2347 F 18¹, 439 G 36¹, 2455 H 6 en Pfl. M.d.36; de overige exemplaren zijn ter UB Groningen A 7305-1 en BB 456, UB Utrecht 244 J 9¹, Provinciale Bibliotheek Leeuwarden A 1327 bis, Bibliotheek van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen te Amsterdam H 818, UB Gent A 790' en H 5645, UB Göttingen 8⁰ Th.pol. 304/55 en 8⁰. Th. pol. 304/61, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Lp. 81, Columbia University New York en Hebrew Union College Cincinatti. Collatie: 12o. *8; A - J 12; K 3. XVI en 221 blz. Zie ook: J.L.M. Gieles en A.P.J. Plak *Bibliografie van het Nederlandstalig fictioneel proza 1670-1700*, Nieuwkoop 1988, nrs. 165-166

leven van Philopater zijn aan de wakkere aandacht der vervolgers ontsnapt: dat is althans het aantal mij bekende exemplaren van dat deel.¹ Van beide delen heb ik twaalf exemplaren in handen gehad en kunnen constateren dat alle exemplaren identiek waren. In het geval van maar liefst elf exemplaren waren de beide delen in een band samen ingebonden. Het is verleidelijk om over de oorzaak van zo'n groot aantal bewaard gebleven exemplaren te speculeren, zeker in het geval van het verboden *Vervolg*. Vermoedelijk is het verbod voor bezitters van het boek een aansporing geweest er zuinig op te zijn.

Beide boeken hebben naar alle waarschijnlijkheid ook maar één oplage gehad; voor het *Vervolg* staat dit zelfs vast, blijkens de procesgang rond het boek. Ik heb daarom bij de keuze van een voor deze uitgave te gebruiken exemplaar praktische motieven kunnen laten prevaleren. De keuze viel daarbij op een (vergroete) reproductie van het exemplaar uit de Herzog August Bibliothek sign. Lp.81, zoals die aanwezig was in de reproductieverzameling van de Romanwerkgroep afdeling Verlichting aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam. Tevens is gebruik gemaakt van het exemplaar op de UB Amsterdam met de signatuur 2347 F 1 om onduidelijkheden in de reproductie van het Wolfenbüttelse exemplaar op te lossen.

Bij de woordverklaringen was het mijn streven de tekst begrijpelijk te maken voor de twintigste-eeuwse lezer; zij pretenderen geen bijdrage te zijn tot de wetenschappelijke filologie. Meestal is gebruik gemaakt van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, maar voor veel nu niet meer gebruikte woorden en barbarismen heb ik Lodewijk Meyers *Woordenschat* (Amsterdam 1688, 6e druk, afdeling 1. *Bastaardt-woorden*; ex. UBA 2347 F 2) geraadpleegd.

Bij personen zijn de relevante biografische gegevens vermeld, voor zover bekend uit de reguliere biografische naslagwerken. Gegevens over personen uit de Gentse sleutel worden voorafgegaan door een '\$'. Bij eenmalig vermelde titels is veelal die uitgave gebruikt die in datum van publicatie de periode 1691-1697 het dichtst benadert. Als van een bepaalde titel geen exemplaar is gebruikt of gevonden, dan ontbreekt de vermelding van een vindplaats.

De lezer zij bedacht op enkele stilistische, grammaticale en spellingseigenaardigheden in de tekst. Soms is in samengestelde zinnen een eerder vermeld subject weggelaten; ook worden latinistische woordvolgordes en constructies, meestal met de infinitief, gebruikt. Her en der vervalt het voorvoegsel *be-*, waar wij dat nu wel kennen. De spelling wijkt sterk af van de huidige. De meest voorkomende afwijkingen zijn: *g* voor *ch*, *e* voor *ee*, *n* achter persoonsvorm enkelvoud en *j* voor *i*.

De interpunctie wijkt hier en daar ook af. De tekst is gezet in een gotische letter en in die letterkast is de komma vervangen door een schuine streep. Deze kommastreep wordt echter vaker gebruikt dan wij nu de komma gebruiken. Om redenen van leesbaarheid heb ik er daarom voor gekozen slechts daar het

¹ zij bevinden zich ter UBA onder de signatuur 2347 F 18², 439 G 36² en 439 G 37, UB Groningen A 7305-2 en x c 1, UB Utrecht 244 J 9² KB Den Haag 388 M 9¹, Bibliotheek Koninklijke Academie voor Wetenschappen Amsterdam H 818², UB Gent A 790' en H 5645', UB Göttingen 8⁰. Th. pol. 304/55 en 8⁰. Th. pol. 304/61, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Lp. 81, Columbia University New York en Hebrew Union College Cincinnati. Collatie: 12o. *6; A - L 12; M 6; N 8. XII en 292

kommateken te hanteren waar dat nu in het moderne Nederlands ook zou gebeuren. De punt geeft niet altijd een zinseinde aan: her en der betekent deze hetzelfde als een dubbele punt, weer elders staat hij voor een komma. De puntkomma staat meestal voor een komma. Herhaaldelijk treffen we *uw* aan als persoonlijk voornaamwoord en *u* als bezittelijk voornaamwoord. Tenslotte moet men erop bedacht zijn dat *me* vaak staat voor *men*. Een enkele maal wordt middenin een zin een hoofdletter gebruikt.

Zeker lezers die nog niet eerder met zeventiende-eeuws proza hebben kennisgemaakt, zullen het in het begin niet makkelijk hebben. Als men echter aan de eigenaardigheden der tekst gewend is geraakt, zullen doorzetters ruimschoots beloond worden.

Lijst van gebruikte afkortingen

DTB	doop-, trouw- en begraafregisters
KBH	Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
WNT	Woordenboek der Nederlandsche taal. Bewerkt door M. de Vries, L.A. te Winkel e.a. 's-Gravenhage 1882-...

Bibliografie

Werken van Johannes Duijkerius

Duijkerius, J.

1685 *Regtsinnige harp-stoffe: bestaande in gesangen en vaarsen over de Heydelbergse catechismus; vercierd met uytgesogte en zinryke sententien van de beroemdste oudvaderen. Nevens een formeele belydenisse van alle de grond-waarheden der gereformeed kerke, volgens des zelfs belijdenisse en catechismus. Als mede een zielverquikkende redenvoering tusschen Jesus en Nikodemus, rakende de elendigheyd des menschen, en des zelfs wederoprechtinge in de wedergeboorte. Als noch eenige bydichten.* Amsterdam, Jakobus van Hardenberg, boekdrukker, op de Nieuwe zijds Achter Burgwal, by Jan Roon-Poort Tooren-steeg, 1685. KBH 8 B 39 en B 40.

Duijkerius, J.

1686 *Korte verhandeling der algemeyne kerkelyke geschiedenissen; beginnende van Jesu Christi hemelvaart, en eyndigende op 't jaar 1686. Waer in beknoptelyk werd voorgesteld, het voorgevallene van jaar tot jaar, in de kerke Gods over den gantschen aardbodem.* Amsteldam, by Jacobus vander Deyster, boekverkooper op de Princegracht, over de Wester-kerk. 1686. KBH 1003 H 29.

[Duijkerius, J.]

1686 *Het nieuwe schouburgh der doorlugtigste konsten en voortreffelijkste weetenschappen het welk alle maandagen sal ge-opend worden; en aan desselvs beminnaars, vertoonen, een goed deel, uyt alle eereyke voordeelige, en vermaakelijke konsten en weetenschappen als geestigheden, geheymen, diepsinnigheden, kennis, en aard, soo van taalen, als van andere spitsvinnige geleerdheden.* Door Polylector. Eerste deel. t'Amsterdam voor Aart Dirksz. Oostzaan. Maandag den 23. December, 1686. KBH 310 F 40.

Duijkerius, J.

1687 *De geopende deure tot de heylige Godgeleerdheyd: in zig behelzende een grondige verhandeling van over- natuurkundige gedagten: afgeleyd door zuuyvere reedeneringen, van het ingeschaapen denkbeeld. Tegen W. Deurhofz Beginselen van waarheyd en deugd, en Voorleeringe tot de H. Godgeleerdheyd. Waar in de schaadelykheyd der bysondere gevoelens, van deezen schryver, naaktelyk ontdekt, en kragtig wederleyd worden.* Amsterdam, by Timotheus ten Hoorn, boekverkooper in de Nes, by de Brakkegrond, in 't Sinnebeelt. 1687. KBH 784 L 7.

[Duijkerius, J.]

1691 *Het leven van Philopater, opgewiegt in Voetiaensche talmeryen, en groot gemaect in de verborgentheden der Coccejanen. Een waere historie.* Tot Groeningen. Voor Siewert van der Brug, in de Waerheyd. 1691. UBA 2347 F 18'.

Duijkerius, J.

1693 Voorbeeldzels der oude wyzen. Waer in op een zinrijke voet, en bevallige swier, de menschelijke hartstogten, en daar uit rijzende deugden en gebreken, behandeld worden. Uit meest alle de Oostersche taalen, Grieksche en Romeinsche vergaderd: thans in zuiverder Nederduits gebracht, en doorgaans wel de helft vermeerderd. Door Joannes Duikerius S.T.C. t'Amsterdam, by Aard Wolsgrein, boekverkooper, op de hoek van de Blommarkt, agter 't Meisjes Weeshuis. 1693. UBA 470 G 39.

Duijkerius, J.

1696 *Schouburgh der Needer-duytsche letter-, spel- en lees-konst, geschikt na de natuur der taal, kragt der woorden en uitspraaken*. Amsterdam 1696. UB Nijmegen.

[Duijkerius, J.]

1697 *Vervolg van 't leven van Philopater. Geredded uit de verborgentheden der Coccejanen, en geworden een waaragtig wysgeer. Een waare historie*. Tot groeningen, voor Siewert van der Brug, in de waarheid. 1697. UBA 2347 F 18".

Overige geraadpleegde werken

Bie, J.P. de en Loosjes, J. 1919-1949

Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Onder redactie van J.P. de Bie, J. Loosjes e.a. 's-Gravenhage 1919-1949. 6 dln.

Boeles 1879

W.B.S. Boeles. *Frieslands Hogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*. Leeuwarden 1879.

Bots 1974

J. Bots e.a. *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe 1692-1702*. Amsterdam 1974.

Coccejus 1677

J. Coccejus. *De leere van het verbond en testaments Gods (...)*. Uit het Latijn overgezet. Middelburg 1677.

Croese 1751

H. Croese. *Kerkelyk register der predikanten die sedert de kerkhervorminge de gereformeerde Nederduitsche gemeente te Amsterdam bedient hebben*. Amsterdam 1751.

Descartes 1935

R. Descartes. *Discours de la méthode*. Avec introduction et notes par Etienne Gilson. Paris 1935.

Descartes 1647

R. Descartes. *Méditations touchant la première philosophie (...)*. 1647. Oeuvres philosophiques de Descartes II, édition F. Alquié. Paris s.a.

Deursen, van 1974

A. Th. van Deursen. *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Assen 1974.

Duker 1897-1915

A.C. Duker. *Gisbertus Voetius*. Leiden 1897-1915. 4 dln.

Dunin-Borkowski, von 1911

St. von Dunin-Borkowski. 'Nachlese zur ältesten Geschichte des Spinozismus. Die Philosophie des ersten Spinozistischen Romans'. In: *Archiv für Geschichte der Philosophie*, herausgegeben von Ludwig Stein, XXIV (1911), p.71-76.

Eeghen, van 1960-1978

I.H. van Eeghen. *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. Amsterdam 1960-1978. 5 dln.

Evenhuis 1971

R.B. Evenhuis. *Ook dat was Amsterdam III. De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*. Baarn 1971.

Groenhuis 1977

G. Groenhuis. *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ca. 1700*. Groningen 1977.

Hazard 1935

Paul Hazard. *La crise de la conscience européenne 1680-1715*. Paris 1935.

Heppe 1879

H. Heppe. *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande*. Leiden 1879.

Hubbeling 1967

H.G. Hubbeling. *Spinoza's methodology*. Assen 1967.

Hubbeling 1978

H.G. Hubbeling. *Spinoza*. Baarn 1978.

Hubbeling 1981

H.G. Hubbeling. *Einführung in die Religionsphilosophie*. Göttingen 1981.

Hubbeling 1984

H.G. Hubbeling. 'Zur frühen Spinozarezeption in den Niederlanden'. In: *Spinoza in der Frühzeit seiner religiösen Wirkung*. Herausgegeben von K. Grunder en W. Schmidt-Biggemann. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung. Heidelberg 1984.

Hylkema 1900

C.B. Hylkema. *Reformateurs*. Haarlem 1900.

Jong, de 1972

O.J. de Jong. *Nederlandse kerkgeschiedenis*. Nijkerk 1972.

Knetsch 1967

F.R.J. Knetsch. *Pierre Jurieu. Theoloog en politikus der refuge*. Kampen 1967.

Knuttel 1906

W.P.C. Knuttel. *Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof*. Ongewijzigde herdruk van de uitgave 's-Gravenhage 1906. Groningen, Castricum 1979.

Koerbagh 1668

A. Koerbagh. *Een ligt schijnende in duistere plaatsen*. 1668. Opnieuw uitgegeven door H. Vandebossche. Brussel 1974.

Krull 1901

A.F. Krull. *Jacobus Koelman*. Sneek 1901.

Linde, van der 1891

A.J. van der Linde. *Spinoza-bibliografie*. 's-Gravenhage 1891.

Lindeboom 1929

J. Lindeboom. *Stiefkinderen van het Christendom*. Den Haag 1929.

Luiſcius 1724-1737

A.G. Luiſcius. *Het algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek*. 's-Gravenhage 1724-1737. 8 dln.

Meininger 1980

J.V. Meininger en G. van Suchtelen. *Liever met wercken, als met woorden. de levensreis van doctor Franciscus van den Enden, leermeester van Spinoza, complotteur tegen Lodewijk de Veertiende*. Weesp 1980.

Meinsma 1896

K.O. Meinsma. *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*. Met inleiding van S.B.J. Zilverberg. Ongewijzigde herdruk van de uitgave 's-Gravenhage 1896. Utrecht 1980.

Meyer 1688

L. Meyer. *Woordenschat*. Zesde druk. Amsterdam 1688.

Meyer 1899

W. Meyer. 'Een theologische roman uit de 17de eeuw'. In: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis VII* (1899), p.172-202.

Moerkerken, van 1948

P.H. van Moerkerken. 'Adriaan Koerbagh (1633-1669)'. In: *De Vrije Bladen* 19 (2), 1948.

Polman 1947

P. Polman. *Godsdienst in de gouden eeuw*. Utrecht 1947.

Reitsma 1949

J. Reitsma. *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*. 's-Gravenhage 1949.

Roldanus 1961

C.W. Roldanus. *Zeventiende eeuwse geestesbloei*. Utrecht 1961.

Russell 1961

B. Russell. *History of western philosophy*. London 1961.

Sassen 1959

F.L.R. Sassen. *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der 19e eeuw*. Amsterdam 1959, met name hoofdstuk II, p.190-216.

Schotel 1863

G.D.J. Schotel. *Geschiedenis van den oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus*. Amsterdam 1863.

Schotel 1906

G.D.J. Schotel. *De openbare eeredienst der Nederlandsch Hervormde Kerk in de 16e, 17e en 18e eeuw*. Leiden 1906.

Sepp 1873-1874

Chr. Sepp. *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw*. Leiden 1873-1874. 2 dln.

Severijn 1919

J. Severijn. *Spinoza en de gereformeerde theologie zijner dagen*. Utrecht 1919.

Spinoza 1977

B. de Spinoza. *Briefwisseling*. Vertaald uit het latijn en uitgegeven naar de bronnen alsmede van een inleiding en van verklarende en tekstkritische aantekeningen voorzien door F. Akkerman, H.G. Hubbeling en A.G. Westerbrink. Amsterdam 1977.

Spinoza 1979

B.de Spinoza. *Ethica*. Uit het latijn vertaald en van verklarende aantekeningen voorzien door Nico van Suchtelen. Amsterdam 1979.

Spinoza 1894

B. de Spinoza. *Godgeleerd-Staatkundig Vertoog*. Uit het latijn door W. Meyer. Met een inleiding van J.P.N. Land. Amsterdam 1894.

Thijssen-Schoute 1954

C.L. Thijssen-Schoute. *Nederlands Cartesianisme*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 60. Amsterdam 1954.

Thijssen-Schoute 1967

C.L. Thijssen-Schoute. *Uit de republiek der letteren. Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de gouden eeuw.* 's-Gravenhage 1967.

Vandenbossche 1978

H. Vandenbossche. *Adriaan Koerbagh en Spinoza.* Mededelingen vanwege het Spinozahuis XXXVIII. Leiden 1978.

Vet, de 1980

J.J.V.M. de Vet. *Pieter Rabus (1660-1702). Een wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting.* Amsterdam 1980.

Visser 1939

H.B. Visser. *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw.* Utrecht 1939.

Afbeeldingen

1. Titelpagina *Het leven van Philopater* ex. UBA 2347 F 18'
2. Titelpagina van het *Vervolg van 't Leven van Philopater* ex. UBA 2347 F 18"
3. Aalmoeseniërsweeshuis aan de Prinsengracht rond 1693, waar Johannes Duijkerius van 1692 tot 1694 schoolmeester bij de meisjes was (Historisch Topografisch Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)
4. Gevelsteen in het Aalmoeseniërsweeshuis voorstellende 'het school' (Historisch Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)
5. Wolsgryns verblijfplaats in 1698: het rasphuis aan de Amsterdamse Heiligeweg. Atlas P. Fouquet 1760-1783
6. Acrostichon van Johannes Duykerius bij zijn *Het nieuwe schouburgh der doorlugtigste en voortreffelijkste weetenschappen ...*, Amsterdam 1686 ex. KBH 310 F 40
7. Benedictus de Spinoza. In: W. Goeree. *Kerkelyke en weereldlyke historien.* Amsterdam 1705 ex. UBA 2455 C 24
8. Titelpagina van Spinoza's *De Nagelate Schriften* uit 1677 ex. UBA 080-434
9. Titelpagina van Spinoza's *De rechtzinnige theologant* uit 1693 ex. UBA 516 E 36
10. Handgeschreven sleutel op *Het leven van Philopater* ex. UB Gent A 790'
11. De Franeker Akademie. In: P. Winsemius. *Chronique van Vrieslant.* Franeker 1622, p. 759. ex. UBA 1535 A 10

**Het leven van Philopater,¹
Opgewiegt² in Voetiaensche Talmeryen³ en groot
gemaect in de Verborgtheden⁴ der Coccejanen.⁵
Een Waere Historie.⁶**

Tot Groeningen.

Voor Siewert van der Brug, in de Waerheyd.⁷ 1691.

1 lett. hij die de/zijn vader bemint; op blz.56 van de roman licht de auteur de naam van zijn hoofdpersoon toe. Zijn vader gaf hem die naam omdat hij verwachtte dat hij nog op hoge ouderdom steun en een 'regte Vader liever' aan zijn zoon zou hebben en omdat hij hoopte zijn zoon, als die ouder was, ermee te manen 'alles wat *vaderlijk*, en *regt* oorspronkelijk was eeniglijk en alleen te beminnen'. *Philopater* betekent hier dus ook: hij die met zijn vader, diens beginselen in ere houdt.

Met die naam koos Duijkerius een al vaak gebruikt pseudoniem in de pamfletliteratuur. Zo gebruikte de Zeeuw Ewoud Teelinck (1570-1629) het pseudoniem Alexus Philopater voor een reeks godsdienstige traktaten waarin hij aandrong op vrede in de kerk; de Engelse pamfletist Charles Blount hanteerde het pseudoniem Theophilus Philopatris voor zijn politieke pamfletten, bijv.: *A just vindication of learning: or, an humble adress to the High Court of Parliament in behalf of the liberty of the press*. London 1679. *Philopater* was ook in de achttiende eeuw een veelgebruikt pseudoniem, o.a. in de robinsonade *De Walcherse Robinson* (Rotterdam 1752) waarin een Zwitserse scheepspredikant met die naam voorkomt

2 opgewiegt: grootgebracht, opgevoed

3 *Voetiaensche talmeryen*: *talmeryen*: gezeur, gezanik *Voetiaensche*: naar: Gisbertus Voetius; zie inl. p.19 en 20. De negentiende eeuwse historicus Schotel kent deze uitdrukking nog; over de Voetiaensche catechismussen meldt hij dat ze opvielen "door hunnen scholastieken vorm, langdradigheid, spitsvondigheid en beuzelgeest. De Coccejanen noemden ze 'voetiaansche talmerijen' (Schotel 1863, p.267) Elders vermeldt hij het spotten van Coccejanen met 'de Voetiaensche talmeryen' (Schotel 1906, p.187)

4 Verborgtheden: geheimen, mysteriën

5 *Coccejanen*: volgelingen van Johannes Coccejus; zie inl. p.19

6 zie inl. p.26

7 *impressum*: zie inl. p.16

Voorreden.

Men moest, soo men niet zien kon dat byna de geheele wereld door *opinionen*¹ geregeerd word, Seeckerlijck weynig oordeels en de oogen verkeert in het voorhoofd geplaeft hebben. Geen *Sociteyten*² van menschen vindmen, of se volgen meerder op³ Hun aengeboorne waenen, dan 't geen se in haar selven⁴ door het ingeschaepen ligt als eeuwigduurende *Demonstratien*⁵ gedichteert vinden. De gevoelens, in de eerste kindsheyt met de pap ingeslurpt, blijven de mannelijcke jaeren soo digt aen de ribben gegroejt, dat s'er onmogelijk door het subtylste anatomie gereedschap zijn uyt te snyden. Hier van daen alle die woeste brabbelingen onder allerhande slag van menschen, soo wel hooge als laege Stants Persoonen rigten na desen *lyn* hun geheele *Levens cours*. De eens *Geconcipieerde*⁶ gedagten moeten opgevolgd worden, al souw het Vaertuyg waer aen ieders behoudenisgelegen is, sig te barsten en aen splinteren stooten. De *Vorsten* zijn 't die hier op hun *ambitie* funderen en vryelijck hun *Conquesten*⁷ durven uytbreyden. Den Adel *braveert*⁸ met dese waepenen voorsien de sulcke welckers *affaires*⁹ in Koophandel te dryven bestaen; en dese wederom die geene welcke sy van minder *Conditien*¹⁰ waenen te weesen. Maer wat wonder *Capitoliums*¹¹ *Beursen*, *Winckels* en *Burgerwooningen*, met dit quaet overlaeden te sien. De *Tempelen* en *Oeffenplaetsen*, tot den H. *Godsdienst* ingeweyt zijn'er niet vry van. Die lieve sindelijcke en net¹² gebaeckerde pop¹³, van *ouds* met de naem van OPINIE gedoopt, vind men allerwegen in deselve op het hooge *autaer* staen. Ieder soort van *Priesteren* bid na de gewoontens sijns *Lands* en *opvoedinge* dit aerdige wigt aen; Ja tragten na vermogen selfs de redenlose¹⁴ dingen te bewegen met hun sulcks van gelijcken te doen. Elck, als of hy met sijn kruyn aen de starren gestooten en de *Godspraecken*¹⁵ in geheele *volumens* van den hoogen Hemel gehaald had, roept en sweert dat hy het waere heeft; dat hier aen te twyffelen, is sijn igheyt versuymen en sig in de helle nederstorten. Dit souw men waer 't moogelijk met *Mirakelen* bevestigen, dog by gebreck van dese, gebruyckt men dat doodelyk en twesnydende lit, de *Tonge*, hier klieft men de lugt

1 *opinionen*: vooroordelen (vgl.: *opinieus*: koppig aan zijn mening vasthoudend)

2 *Sociteyten*: maatschappijvormen

3 *volgen meerder op*: volgen meer

4 *haar selven*: zichzelf

5 *Demonstratien*: bewijzen; Spinoza ontwikkelt m.n. in zijn *Tractatus de emendatione intellectus* een methode om het eeuwige, onveranderlijke wezen van kennisobjecten te achterhalen. Duijkerius verraadt hier met het gebruik van dit begrip al direkt zijn relatie tot Spinoza's kennisleer. Deze hele passage lijkt echter ook geïnspireerd door Spinoza's voorrede bij de *Tractatus theologico-politicus* waarin Spinoza zich keert tegen bijgeloof en vooroordelen m.b.t. geloofszaken

6 *Geconcipieerde*: opgevatte

7 *Conquesten*: veroveringen

8 *braveert*: tart

9 *affaires*: vak

10 *Conditien*: stand, maatschappelijk aanzien

11 *Capitoliums*: overheidsgebouwen; (eig. de zetel van het politieke gezag in het oude Rome)

12 *net*: keurig

13 *pop*: ook: liefhebberij

14 *redenlose*: van menselijk verstand verstoken

15 *Godspraecken*: goddelijke uitspraken

meede, ja doet bergen aen stucken splyten. Heeft een *Capricieus¹ breyn*, dit stuckje vlees hoe kleyn het oock is na sijn wil,² Lieven Hemel! Jupyns³ Blixem bundel, nog sijn gantsche arsenael met donderklooten⁴ sal het tiende part soo veel gewelds niet maecken. Aen de andere zyde, die *laffe Geesten*, welke van jongs af hun werck hebben gemaect de *sensibile⁵* dingen te *bespeculeren⁶*, in de korst der saecken te blyven hangen en gewoonlijk uren lang met een aerdige *Eloquentie* over een *Non Ens⁷* weten te redeneeren, soo se hier eenige aenlockselen⁸ op de *Tronie* by hebben; Wat zijn 't Mannen! Hoe worden se van hun gemeentens toegejuygt, hoe glinstert hun de geleerdheyt op het voorhoofd, ja welke *Tropheen* sal het slegte⁹ volck niet voor deselve komen te stigten. Seeckerlijck by aldien¹⁰ een *Prediker* op een vrye en ongebondene wyse en een gemakelijcke maniere redeneert, wanneer sijn woorden suyper zijn en wel uytgekoosen; soo hy sig weet te behelpen met figuren die de sinnen vlyen en de driften op een onbegrypelijcke wijze verwecken;¹¹ al is het dat hy niets anders dan een deel geslaegene¹² sotternyen voor den dag brengt, dat'er niets goeds in al sijn redenen steeckt, nog iets waeragtigs onder alle deese woorden schuylt, ja soo men de schorse van deselve wegnam, men geen *selfstandigheyt¹³* of *vastigheyt* vinden souw; Hy is na het gemeen¹⁴ gevoelen een braef *verstant*, een *kloeckaert¹⁵*, een *nette* en een *suivere* Geest. Men begrijpt niet dat het alleen een *windbol¹⁶*, en een *verwyfde* is, die niet blinckt als door valsch licht, dat noit verligten kan, die maer beweegt, om dat de menschen oogen en niet om datse reeden en verstand hebben. Men gelooft alles dat soo een gelooft en men spant sijn uytterste kragten in, om door gelijke *klancken* elck na vermogen het *gehoor* te streelen. Ondertusschen soo het gebeurt, dat een Man, gewoon zijnde, een *schuyt* een *schuyt* en een *aep* een *aep* te noemen; niet hebbende die aenvalligheden in *uyspraeck* en *gesten¹⁷*,¹⁷ nog die gemaecte *swier* van op een *kerfstock¹⁸* te praeten,

- 1 *Capricieus*: grillig
- 2 *na sijn wil*: onder bedwang
- 3 *Jupyn*: Jupiter, Romeinse oppergod met o.a. als attribuut de bliksem die hij evenals de donder kon opwekken
- 4 *donderklooten*: bolbliksems
- 5 *sensibile*: waarneembare
- 6 *bespeculeren*: bespiegelingen houden over (eig. onder- zoekend bekijken)
- 7 *Non Ens*: niet-bestaand wezen (*Ens*: lett. het zijnde, het werkelijk-bestaande; filosofisch begrip o.a. bij Spinoza)
- 8 *aenlockselen*: bekoorlijke eigenschappen
- 9 *slegte*: eenvoudige
- 10 *by aldien*: wanneer, als
- 11 *verwecken*: opwekken
- 12 *een deel geslaegene*: heel wat volslagen
- 13 *selfstandigheyt*: vertaling van het door Spinoza gebezigde begrip 'substantie'; vgl. *Ethica* I, Def. III(ed. 1979): 'Onder substantie versta ik datgene, wat op-zich-zelf bestaat en uit zichzelf moet worden begrepen; dat wil zeggen datgene, waarvan het begrip niet het begrip van iets anders, waaruit het zou moeten worden afgeleid, vooronderstelt.'
- 14 *gemeen*: algemeen
- 15 *kloeckaert*: wijs man
- 16 *windbol*: windbuil: grootspreker, snoever
- 17 *gesten*: gebaren; n.b. Duijkerius stotterde, hetgeen een beroeping heeft belet. Deze passage getuigt van zijn rancune en frustratie over zijn spraakgebrek. Eerste vereiste bij elke beroeping was dat de proponent 'eloquent in 't spreken' was. Meestal heeft de informatie in de kerkelijke akten over het oordeel van de gemeente betrekking op de uiterlijkheden van stem en voordracht. Wie met forse stem sprak en levendige gebaren maakte, wie zijn preek goed uit het hoofd voordroeg, had bij de gemeenten zo goed als gewonnen spel (Van Deursen 1974, p.42-44)
- 18 *op een kerfstock (praeten)*: nauwgezet spreken; gezegd van iemand die zeer nauwkeurig op zijn woorden let, alsof het genoteerd wordt

al is het schoon, dat hy met sijn verstant tot in de innigste¹ *weesens* der dingen is doorgedrongen, dat hy de uytwercksels² die van de verborgene oorsaecken afhangen voor af speurt³ en grondige preuven⁴ geeft, dat het *saecklijckheden*⁵ zijn, waer mede sijn geest beswangert gaet; Ten⁶ helpt al niet, Hy moet het seyl strycken, swijgen daer een ander mag sprecken en sijn goede saeck, door de gewaende schranderheyt van een *gladgetongde* tegenstreever, onder het gemeene volck met voeten vertreden sien. De *styl* van schryven heeft hier groote gemeenschap⁷ met de *Tong*; en niet selden werden die *boecken* voor de *geleerste* gehouden, die met een oneyndig getal hoogdraevende *woorden*, met *aengenaeme* vertellingen en *liefelijcke* afweydingen,⁸ door gelardeert zijn: voor al soo den Schryver *ernsthaftig*⁹ is en met een *deftigheyt* die het gemeen te boven gaet voor den dag komt springen. Soo eenen mag onbekommert de sotste grollen op het papier krabbelen die ooit de duttenste bestemoers¹⁰ by wintersche avonden uyt hun spinrocken¹¹ soken. Daer is niets aengelegen,¹² het Boeck vloejt over van wysheyt en den Schryver is een verstandig man. Vraegt dit den ouden Utrechtse SIMEON,¹³ die vlugge *Bibliotheeck* Schryver, die fraeje *Translateur*¹⁴ uyt alle bekende *Hoogduytsche* Taelen en Hy sal uyt *ondervinding* kunnen betuygen dat dit seer waeragtig is. Of byaldien iemand liever uyt de mond van een Predikant wilde weeten, hoe de *hartstogten* door een gladde tong sijn gaende te maecken en wat vermogen de *woorden* hebben, om *logge* geesten voor een korte tijd als buyten sig selven te verrucken, die vervoege sig ter gehoor van den Amsteldamsche Apostel PETRUS¹⁵ en hy sal wonderen ervaeren, ja sodaenige als byna nergens te vinden zijn. Desen Heer heeft onlangs in drie Predicatie¹⁶ of liever Oratien agter een, daer sulcke openbaere blijcken af¹⁷ gegeven en voor de

1 *innigste*: diepste

2 *uytwercksels*: puristische vert. van het filosofische begrip *effecten*: uitwerkingen, gevolgen

3 *speurt*: onderzoekt

4 *preuven*: bewijzen

5 *saecklijckheden*: werkelijk bestaande dingen

6 *Ten*: eig.: 'het en'; lees: 'het'

7 *gemeenschap*: overeenkomst

8 *afweydingen*: uitweidingen

9 *ernsthaftig*: van ernst vervuld

10 *duttenste bestemoers*: suffigste oude wijven

11 *spinrocken*: stok waarop bij het spinnen met de hand het te bewerken materiaal wordt gestoken

12 *Daer is niets aengelegen*: daar is niets op aan te merken

13 \$: 'Simon de Vries'; (1624-1708), veelschrijver uit Utrecht die populair was om zijn fictionele compilaties van historische en pseudo-wetenschappelijke wetenswaardigheden waarvoor hij de stof vergaarde uit talloze buitenlandse 'naslag'-werken. Duijkerius droeg in 1686 nog zijn *Korte verhandeling der algemene kerkelyke geschiedenissen* aan hem op. Waarschijnlijk noemt hij De Vries hier ook naar aanleiding van diens *De Satan, in sijn weesen, aert, bedryf en guychel-spel* (Utrecht 1692; de kopij dateert van juni 1691 blijkens de datering van de voorrede); daarin valt De Vries Balthasar Bekkers *Betooverde Weerelt* (Amsterdam 1691) aan. Het overige deel van deze voorrede gebruikt Duijkerius om Bekker te verdedigen tegen aanvallers als De Vries

14 *Translateur*: vertaler; de Vries vertaalde veel anderstalig werk

15 \$: 'Do. Schaak'; Petrus Schaak, vanaf 1667 tot zijn dood in 1708 predikant te Amsterdam

16 *drie predicatien*: voornoemde Petrus Schaak hield in September en oktober 1691 te Amsterdam drie preken tegen de opvattingen van Balthasar Bekker die het geloof in de duivel bestreed (Van der Linde 1869, p.39). Schaak behoorde overigens, net als Simon de Vries tot degenen aan wie Duijkerius zijn kerkgeschiedenis uit 1686 had opgedragen. Kennelijk gebruikt hij de voorrede om zijn gewijzigde houding t.o.v. die personen kenbaar te maken

17 *af*: van

geheele wereld getoond, hoe hy in staet is, om een halve eeuwigheyt na malkanderen met een weergadelose *Eloquentie* van een *Niet weesen*¹ te redeneeren, dat elck moet bekennen noit iets diegelijcks gehoort te hebben. De lust om tegens den *Satan* te plockharen² en de magt van dien bosen *Geest* in twijffel te trecken, moest oock iemant geweldig bekroopen hebben, om hier door sig sulck een magtige wederpartyder³ op aerden te willen verwecken. Ick meen oock niet dat den *Frieschen Hercules*,⁴ daer alle menschen t'hans de mond en penne soo vol af hebben, wegens sijn *Boeck* waer door elck *onttoverd* word, sig oock veel bedanckt⁵ van met dese welspreekende *Cicero*⁶ en eygensinnige *Cato*⁷ in *questie*⁸ geraeckt te zijn. Ondertusschen, dit leyt'er toe;⁹ en daer is byna niemand in Nederland of verwagt met het grootste ongeduld, hoe het worstelen van deze twee ongelijke *Campioenen*, noch eyndelijck sal aflopen. En nademael¹⁰ het dollemans werck schijnt, dat een alleen sich onderwint¹¹ om tegens een gantsch *Leger* in 't veld te treden, voor al soo men niet weet uyt wat stoffe wedersyds partyen haer waepenen gesmeed zijn, soo komt hier onsen PHILOPATER voor den dag, om (terwijl een ander het magazyn van den *Duyvel-bespringer* visiteert)¹² een net verhael te doen, met wat voor *geweer* de geenen voorsien zijn, welcke van nu af aen haer de gewisse *Victorie* komen toe te leggen.¹³ Hy, die van sijn eerste jeugt af grondige kennis pretendeert te hebben van de *Geheymenissen* dier *Theologie*,¹⁴ welcke sedert 20 a 30 jaeren¹⁵ herwaerds met soo veel geswets en getiers voor de *alderregtsinnigste, best beschaefste* en *Cierlijk opgeschickste*¹⁶ in de *Geunieerde Provintien*¹⁷ is aangepresen, stelt uw deselve soodaenig als se¹⁸ is, in haer eygen *weesen* en *levendige verwe* voor. Niemant behoeft hier juyst op het nauwste¹⁹ te vraegen, waerom sulcks van hem tegenwoordig gedaen word. 't Sal genoeg zijn, dat wy uw in opregtigheyt verseeckeren, hoe niets als een edelmoedige krygelheyt²⁰ hem hier toe overgehaelt

- 1 *Niet weesen*: non-Ens; zie p.47, nt.7; hier in explicietere zin dan daar, nl. de volgens Bekker niet bestaande Satan
- 2 *plockharen*: vechten
- 3 *wederpartyder*: tegenstander, nl. Schaak
- 4 \$ 'Bekker'; ds. Balthasar Bekker (1634-1698) opende met zijn geruchtmakende boek *Betooverde Weerelt* (Amsterdam 1691) de aanval op bijgeloof, heksenwaan en geloof in de duivel. Het werk riep talloze, vaak venijnige reacties op; de Haagse zieken-trooster Jacobus Schuts schreef zelfs in 1692 een pamflet tegen Bekker waarin volgens de titel andere werken en 'den spotterigen Philopater in sijn Leven oock hare Voldoeninge konnen krijgen'. Schuts heeft in ieder geval begrepen dat, althans in de voorrede, de verdediging van Bekkers boek een essentieel element vormt
- 5 *sig bedanckt*: zich erover verheugt
- 6 *Cicero*: groot Romeins redenaar (106-43 v.C.)
- 7 *Cato*: \$: 'Do. Schaak'; goed van de tongriem gesneden Romeinse consul (234-149 v.C.)
- 8 *in questie*: in conflict
- 9 *dit leyt'er toe*: het is nu eenmaal zo
- 10 *nademael*: omdat, aangezien
- 11 *sich onderwint*: zich verstout, durft
- 12 *visiteert*: inspecteert
- 13 *komen toe te leggen*: zullen toekennen
- 14 *dier Theologie*: nl. de rechtzinnige theologie
- 15 *sedert 20 à 30 jaeren*: rond 1660 waren de kerkelijke twisten weer hoog opgelaaid; zie inl. p.20
- 16 *Cierlijk opgeschickste*: meest versierde
- 17 *Geunieerde Provintien*: Verenigde Provinciën (der Nederlanden)
- 18 *se*: nl. de rechtzinnige theologie
- 19 *op het nauwste*: precies
- 20 *krygelheyt*: kregelheid, ergernis

heeft. Men hoort t'hans niet anders als een eenpaerig geroep by *Grooten en kleynen, Geleerden en Ongeleerden*, in *Steeden, Dorpen en Vlecken*, dat de *Religie van Staet*, naementlijk de *Gereformeerde*, openbaerlijck mishandelt en door louter geweld verkragt word. Dat men de *banden van eenigheyt* breeckt. Ja dat selfs Gods *H. Woord* miserabele *misduydingen*¹ en in de *sin* wanschickelijcke *verwringingen*² moet lijden. Weest eens begeerig te weeten, waer in dit blijkt. Men sal 't uw seggen: Het *rijcke* der *duyvelen* word geweld aengedaen en hun *vermoogen*³ onder de voet verplettert. Men *vermindert* het getal van deselve; Vind'er maer een; maer band hem in de *hel*. Den mensch word alleen oorsaeck van sijn *sonden*, en buyten staet van de *schult* hier af op een ander te schuyven gestelt. Het schepsel word *kleyn*, God *groot* gemaect en de *tweederleye* ingewikkelde *Goden-dienst*⁴ van de hand gewesen. Dit is die verfoejelijcke *ketterye*. Hier in bestaen die leerstukken, waer door het *fundament der Religie* en de *Formulieren van eenigheyt*⁵ geschonden worden. Den *Schrijver* word onder den rang der *Spinosisten*⁶ en sijn *Boeck* voor allerhande *vervloeking*e bloot gestelt. Dit inderdaed moejd⁷ onsen *Philopater* ten alderhoogsten. 't Is hem onmooglijck sulck een tael te kunnen verkroppen. Hy weet by ondervinding hoe men seedert langen tijd in *Kercken* en op *Academien* de *Formulieren van eenigheyt* heeft *gehandhaeft*, welke *leerstucken* dat het zijn, die men voor volle *Geloofs-artykelen* wil *erkent* en *beleden* hebben. Wat fraeje *sin*⁸ en *uytleggingen* men na eygen believen aen de geheele *Bybel* komt te geven. Kort om, hy gevoelt nog hoe hem de borstels in de maeg steecken, waer mede de *Studenten* op de Hooge Schoolen van hunne *Professores* gevoed worden. Hy acht sich in *Conscientie*⁹ verpligt, hier af een kort *vertoog*¹⁰ aen de wereld te geven; en wil met eenen, dat men weete het *beleyd* dat sijn Vader gehouden heeft in sijn eerste en tederste¹¹ *opvoedinge*. Ten eynde men daer uyt mag bemercken hoe het, daer men dus *gevoeld* en *doet*; nog hedendaegs *toegaet*. Hy heeft liever daer toe de *penne* van een *ander* dan sijn eygene willen gebruycken, om dat het *Erinneren* van sijn voorgaende *Conditie* hem

1 *misduydingen*: verkeerde interpretaties, uitleg

2 *verwringingen*: verdraaïngen, vervalsingen

3 *vermoogen*: macht

4 *de tweederleye ingewikkelde Goden-dienst*: de godsdienst die het bestaan erkent van twee goddelijke machten, nl. God en Satan

5 *Formulieren van eenigheyt*: tijdens de Nationale Synode te Dordrecht (1618-1619) werd de definitieve inhoud der hervormde geloofsartikelen vastgesteld. Daarin was met opzet geen ruimte gelaten voor vrijzinniger interpretaties van de hervormde leer, zoals de remonstrantse. Om nu de eenheid in de kerk te waarborgen, ontwierp men een formulier van onvoorwaardelijke instemming met de Dordtse leerstellingen dat door alle predikanten en theologische professoren moest worden ondertekend

6 *Spinosisten*: volgelingen van de leer van Spinoza. Ten onrechte werd Bekker door veel van zijn tijdgenoten voor Spinozist (destijds een van de zwaarste beschuldigingen voor een godgeleerde!) uitgemaakt; Bekker beweert zelf in de voorrede bij de *Betooverde Weerelt* dat met zijn cartesiane methode 'met een de dulle doling van Spinoza, die God en Weereld onder een vermengt, ten krachtigsten weersproken word' (Van der Linde 1869, p.8)

7 *moejd*: hindert

8 *sin*: betekenis

9 *in Conscientie*: naar geweten

10 *vertoog*: verhandeling

11 *tederste*: zeer hartelijke en liefhebbende

in het herdencken van deselve te levendig in de ziele treft. Weest dan verseeckert hier een waere *Historie* en geen *Satyrische Fynman*¹ te sullen leesen.

Dat *Boeckje* seggen broederen *Coccejanen*, deed over 10 jaeren² al veel bysondere *nutigheden*. Wel aen, wy belooven ons van dit geen mindere³ en verwagten ondertusschen, dat het voor veele een heylsaeme *oogenbalsem*⁴ verstrecken sal.

- 1 *Satyrische Fynman*: *Fynman*: fijne, rechtzinnige. Bedoeld wordt *Verhael, van een wonderlijck gesichte, dat eenige dagen geleden een Fijnman gehadt heeft, meynende Christus met sijn apostelen en veele engelen en zielen op een olijfberrgh gesien te hebben, rakende Cocceanerye; Cartesianerye (...)*. Nieuw Stad, z.j.[ca. 1681] waarin het conflict van de coccejaanse dominee David Flud van Giffen met de voetiaanse classis van het Friese Zevenwouden wordt behandeld. De auteur spreekt zich uit tegen de escalatie van dergelijke conflicten. Volgens hem consolideren de kerkelijke gezagsdragers uitsluitende hun positie ermee terwijl hun wezenlijke verdiensten (preek en zielzorg) maar gering zijn; jonge proponenten die wat in hun mars hebben komen daarentegen maar moeilijk aan de slag
- 2 *over 10 jaeren*: tien jaren geleden
- 3 *wy belooven ons van dit geen mindere*: wij verwachten van dit boekje dat het minstens even nuttig zal zijn
- 4 *oogenbalsem*: oogzalf (met als gevolg beter (in)zicht)

't Leven Van Philopater.

Wie twijfeldt 'er aen of de verfoejelijkste dwaeling welcke den mensch in dit sterfelijkke leven begaen kan, is mis te tasten in het waere weezen van den Godsdienst. 't Is de *Religie* alleen, na het gevoelen van *Aurelius Augustinus*¹ waer door dat pronckstuck van alle Gods wercken uytmunt boven het redeloose vee. De sucht tot eygen welstand en behouding van het onsterfelijkke deel² is zelfs aen de alderwoeste Natien soo eygen, dat elck om dit eynde³ te bereycken, ten minste eenigerhande soorten⁴ van Godheden (daer men alles goeds van verhoopt) komt aen te bidden. De woeste *Tapuyers*,⁵ onbeschofte⁶ *Hottentotten*,⁷ wilde *Americanen* en andere barbarische volckeren die nog by millioenen in de wereld zijn, geven er de overvloedigste blijcken van. Hoe dan dieshalven de zucht tot religie het gemoed des menschen meerder bekroopen heeft; zy nader aen de zyde van devotie overhellen en hier toe Gods eygen woord zuyverder en klaerder in handen hebben, hoe gantsch zorgelijker ja quaeder hun misvattingen in desen by alle verstandige geconsidereerd moeten worden. Want laet vry een *Regtsgeleerde*, uyt enckele onkunde van sijn *Corpus Juris*⁸ te verstaen, een gewonnen proces den hals breecken. Een *Medicus* sijne Patienten *quid pro quo*⁹ voorschrijvende omtrent 5. jaeren voor hun sterf-tyd na de eeuwigheyd senden; Een *Astronomicus*¹⁰ een dozyn sterren 20. a 30. minder of meer aen het Firmament tellen als 'er zijn; Een *Professor* in de *Literature* zeggen ja by ziel en

1 *Aurelius Augustinus*: kerkvader (354-430) die aan het slot van zijn *Confessiones* (ca. 400) in boek XIII God als volgt prijst:

Wij zien, dat het aanschijn van de aarde opgeluisterd wordt met de dieren van het land, en we zien dat de mens, naar uw beeld en gelijkenis gemaakt, over al de niet-redelijke wezens gesteld wordt, juist vanwege uw beeld en gelijkenis, dat wil zeggen: de kracht van zijn rede en verstand (*Belijdenissen*, vert. Gerard Wijdeveld, Utrecht z.j., p.458)

Augustinus was overigens een vrij geliefd kerkvader bij de calvinisten en gold als een hervormer avant-la-lettre
2 *welstand en behouding van het onsterfelijkke deel*: voorspoed en behoud van de ziel
3 *eynde*: doel
4 *eenigerhande soorten*: welke soorten dan ook
5 *Tapuyers*: Amerikaanse stammengroep die Duijkerius waarschijnlijk kende via Balthasar Bekkers *Betooverde Weerelt*:

De Tapuyers anders Maraquyten geheten in ses en seventig soorten verdeeld onthouden sich landwaard in. Sy erkennen twederhanden God, enen goeden en quaden. Den goeden bewijsense geenens dienst; om dat hy uit sich self weldadig blijkt, en niemand beschadigt. Daarentegen biddense den quade seer yverig aan, ter oorsake dat hy om hals helpt die hem, niet eerbiedig onthalen (Bekker 1691, I, p.40)

6 *onbeschofte*: onbeschaafde
7 *Hottentotten*: Zuidafrikaanse stam van semi-nomadische veetelers, die sinds de veertiende eeuw vaak in conflict raakten met westerlingen
8 *Corpus Juris*: wetboek
9 *quid pro quo*: verkeerd recept (door verwisseling van bestanddelen)
10 *Astronomicus*: sterrenkundige

zaligheid sweeren dat *Molqueers*¹ goed Hebreuwsch is: Het haeld'er niet by, hoe weynig dit alles te pas komt in opsigte der waere kennis van God en sijn Heylige dienst; nademael alle andere *Scientien*,² ze sijn soo *illustrer* alsse willen³ de stoffelijcke en ondermaensche dingen slegts ten doelwit van hun betragtinge⁴ hebben. Van welkers misvattingen men oock soo ligtelijk na nauwkeurig ondersoek inde natuur der dingen kan geneesen worden, als berouw toonende van doolingen⁵ by God en menschen vergiffenisse verkrijgen. Maer regt anders is het gelegen met de H. Theologie;⁶ Dese, nademael se van ouds by de Scholastiken⁷ pleeg⁸ uytgebeeld te worden te sijn; *Een leere van de waere Godsdienst om de zaligheyd te verkrijgen, van God selfs geopenbaerd en door Gods geschreven woord volkomenlijck verzegeld, tot sijn eer*; Wil niet dat men, of met een eygen wijze laetdunckentheyd⁹ om alles wat in de selven¹⁰ *Mysterieus* is af te meeten by de maegere elle¹¹ van een eyndig vernuft of met ruuwe spitsvindigheden, daer men de naem van wonderbaere *revelatien*¹² aen toe eygend, omtrent¹³ haer zal verkeren. Want zo strafbaer als hier de botte onkunde moet sijn; so verdoemelijck is hier oock dat ydel geswets en voorgeven¹⁴, dat men alles tot het minste stipje toe in de saecken des geloofs moet sien; Gods huyshoudinge¹⁵ van tijd tot tijd in sijn kerck kennen en vooral weeten de wonderbaere saemenschaekeling¹⁶ van die ondoorgrondelijcke hoogberoemde gepretenteerde¹⁷ wisselbeurten, of anders gezegd op goed onduyts¹⁸ *Coccejaensche perioden*¹⁹. Want ey lieve! dat ons dog dat geploojde befte²⁰ en weyts²¹ geparuyckte broederschap, eens met platte Noord-hollandsche woorden (want

- 1 *Molqueers*: spreektaal in het Friese dorpje Molqueerum die sterk afweek van het Fries en voor Friezen zelfs onverstaanbaar was. Overigens was Molqueerum in deze tijd ook in opspraak door conflicten rond de doopsgezinde gemeenschap aldaar
- 2 *Scientien*: wetenschappen
- 3 *ze sijn soo illustrer alsse willen*: hoe vooraanstaand ze ook zijn
- 4 *betragtinger*: beschouwingen
- 5 *doolingen*: dwalingen
- 6 *H. Theologie*: de status van de theologie, m.n. haar verhouding tot de wijsbegeerte was destijds volop in discussie. Sommige cartesianen, zoals de arts-letterkundige Lodewijk Meyer, achtten de filosofie, met name de cartesiaanse, uitstekend geschikt om toe te passen bij de interpretatie van theologische vraagstukken. Spinoza zet echter in de *Tractatus-theologico-politicus* (hfdstk. XV) zijn standpunt uiteen, dat filosofie en theologie strikt gescheiden dienen te blijven. Duijkerius ondersteunt deze opvatting, blijkens het hiernavolgende
- 7 *Scholastiken*: aanhangers der scholastiek, het dogmatisch wijsgerig-theologisch leerstelsel dat sterk verwant is met Aristoteles' wijsgerig stelsel
- 8 *pleeg*: lees: pleegt
- 9 *laetdunckentheyd*: verwaandheid
- 10 *de selven*: nl. in de theologie
- 11 *af te meeten by de maegere elle*: te laten beoordelen door de beperkte vermogens (*elle*: lengteeenheid, ca. 68 cm.)
- 12 *revelatien*: openbaringen
- 13 *omtrent*: met
- 14 *voorgeven*: de bewering
- 15 *huyshoudinge*: bestuur
- 16 *samenschaekeling*: aaneenschakeling
- 17 *gepretenteerde*: zogenaamde
- 18 *onduyts*: on-nederlands
- 19 *Coccejaensche perioden*: de coccejanen verdeelden de geschiedenis van de christelijke kerk in zeven perioden. Die tijdsindeling vormde een element in het coccejanisme dat aan veel ridiculisering bloot stond
- 20 *geploojde befte*: dominees
- 21 *weyts*: groots, luisterrijk

Hebreeuwisch¹ verstaen we niet) zeggen, waer toe die onlangs bedagte kraem,² die lieve pop daer men soo mee speeld en geheele boecken, ja predicatien meede opschickt,³ tog in de wereld, ick laet staen in de H. God-geleerdheid diend of te passe komt. Maectse den mensch godvrugtiger? Hier seyde Magistraet en kranckbesoecker⁴ neen toe.⁵ Wijser? zulcks ontkent de geheele *Voetiaensche* saemenhang⁶ en maekender in Vriesland en t'Uytregt *Toetssteenen van dwaelingen*⁷ op. Mooglijck gesonder; en zulcks sweerd den *Doctor* dat het niet waar, is in tegendeel dat hy *10 Coccejaensche* Patientien heeft tegens drie van de *Voetiaensche* ordre; wijl de eerste van de Cartesiaensche *Prima Elementa*⁸ of eerste hoofdstoffen so veel daeglijcks inswelgen, datse den meesten tijd het geheele jaer door met hun kranke herssenen het bedde komen te houden. Wat gebruyck heeft se dan? Seker, die geen vyand van liegen was, souw in een adem konnen seggen; geen ander als om de domste domheyd voor een speelpop en schrandere geesten tot een malmeulen⁹ (daer in, tegens alle ordre van beweegen het fraaiste¹⁰ verstant van fijn tot grof gemaelen word) te verstreken.

Maar buyten twijffel denckt mijn leeser, wat wil dese Teem¹¹ die in stof Broer Cornelisz predicatien¹² gelijckt en in inleyding (wegens uytvoerigheid) voor geen Coccejaensch *Exordium*¹³ zelfs behoeft te wijcken, dog al zeggen? Beloofd dit een waere *Historie* volgens het voorgeven van het *Tydelblad*, wat schijn doet'er sig van op enz.? Dog zoet vrienden, niet te voorbaerig, oordeeld vooral niet, dat bid ick je, voorje de saeck wel en onderscheyden¹⁴ hebt bevat, want daer is heel veel aengelegen, je soud anders doende in eeuwigheyd geen goet *Cartesiaen* zijn en

- 1 *Hebreeuwisch*: deze taal werd in coccejaanse kring ijverig bestudeerd, overeenkomstig het belang dat men daar hechtte aan intensieve bijbelexegese
- 2 *kraem*: rommel
- 3 *opschickt*: versiert
- 4 *Magistraet en kranckbesoecker*: *kranckbesoecker*: ziekentrooster, de laagste functie in de hervormde kerk, dus: van hoog tot laag
- 5 *toe*: op
- 6 *saemenhang*: partij
- 7 \$: 'Do. Brink'; Henricus Brink (1645-1723), fervent Voetiaan publiceerde in 1685 te Amsterdam *Toets-steen der waarheid en der dwalingen, ofte klaare en beknopte verhandelinge van de Coccejaansche en Cartesiaansche verschillen*. In 1690 verscheen een herdruk in het Voetiaanse bolwerk Utrecht, waar hij predikant was (Utrecht 1690, ex. UBA 1049 E 8). Een van de vraagstukken in dit anti-coccejaans en anti-cartesiaans werk luidde: 'Of de Reden is de Uitlegger der Schriftuere?' Het antwoord van Brink als rechtgeaard rechtzinnige, luidt uiteraard ontkennend. In dit opzicht is Duijkerius het helemaal met hem eens
- 8 *de Cartesiaensche Prima Elementa*: hiermee worden bedoeld wat men het beste de basiselementen van Descartes' methode zou kunnen noemen, zoals Descartes die formuleert in het tweede hoofdstuk van zijn *Discours de la methode* (1636)
- 9 *malmeulen*: draaimolen
- 10 *fraaiste*: beste
- 11 *Teem*: trage, slome spreker
- 12 *Broer Cornelisz predicatien*: de satirische preken van de legendarische zestiende-eeuwse minderbroeder Cornelis Adriaenzoon Brouwer vormden het belangrijkste bestanddeel van de vele malen herdrukte *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht* (1569) en het vervolg daarop uit 1578. De opbouw van zijn preken is als volgt: na het begin met een bijbels thema, bespreekt hij de bijbelse context en de ethische strekking. Tenslotte wordt de tekst betrokken op de politieke actualiteit. Hoe spreekwoordelijk in deze periode Broer Cornelis was voor een over-ijverig predikant, blijkt ook uit de titel van een pamflet tegen de zeer felle, rechtzinnige Jacobus Koelman uit 1684: *Den Verresen Broer Cornelis* (zie over Broer Cornelis: K. Bostoën. 'Broer Cornelis en zijn historie: een politieke satire.' In: *Literatuur* 1 (1984), 5, p.254-261)
- 13 *Exordium*: term uit de retorica: begin, inleiding van een rede
- 14 *wel en onderscheyden*: regelrechte vertaling van Descartes' adagium: 'Toutes les choses que nous concevons fort clairement et fort distinctement, sont toutes vraies.' (*Meditations touchant la premiere philosophie*, III, 1647). Het gebruik hier en elders in het boek van deze adjectieven is ironisch

dan was het met je gedaan, wyl die luyden niet alleen alles besitten, maer ook pretenderen regt en magt te hebben om alles, en alleen na eygen welgevallen uyt te deelen. Evenwel om U.E.¹ eenig genoegeen te geven wegens dusdaenig een slag van Voorreden, soo weet, dat dese hier ten minste immer soo wel voeglijck is, als die voor de vermaerde *Sedenkonst* van B.D.S door *Doctor L.M.* en J.J.² gesteld is. En in waerheyd ick verseecker u, dat het niet als de ernst alleen behoorde geweeten te worden, by aldien 't gebeurde (behoudens alle verstandige, wijse *Corectie*³) dat mijn pen in den ingang van dit werck quam te struyckelen: want ick heb gewigtige saecken te verhandelen, groote en vreeselijcke dingen tegen te spreekken, wonderbaere wonderen aen 't ligt te geven en voor al het leven te beschrijven van een alderinnigste Boesem-vriend: Wat seg ick vriend! een Broeder, ja een alderregtschapenste Broeder; welckers trouwe en tedere opregtigheyd men met *Diogenes*⁴ Lantaern soecken mag, maer onder dit kromme en verdraejde geslagt niet ligtelijck gevonden sal worden. Ick heb daer en boven onder dierbaere beloften mijn Conscience aen mijn Vriend verpand, om volgens het ampt van een getrouw *Historicus* geen enckel stroobreed van de zuivere waerheyd af te wijcken. Verwagt dan niet anders als een seer waeragtige geschiedenis; Sie niet op styl of ordre; beschouw saeken die *weesen*; *weesend* en *weesendlijckheyd*⁵ hebben, verschoon druck, zin en spel-fouten. Doet na de Christelijcke raed van *Paulus 1 Thessal. 5:21. Beproeft alle dinge, ende behoud het goede.*⁶

Dese dan mijn seer lieve en waerde Broeder, is aen *Amsteldam* eeuwiglijck verschuldigd de eer van zijn geboorte plaets danck te geven, binnen welckers cierlijcke wallen hy op den *15. Julius Stilo Novo*⁷ des jaers 1659. het aldereerste dag-light sag. Ick meen niet dat my iemand sal vergen met opgepronckte lofredenen, de uytmuntende Rijckdommen en over Heerlijcke gebouwen, waer in dese Handemplaets voor gene van *Europa* behoeft te wijcken, uyt te brallen. Seecker des selfs *Capitolium*⁸ alleen, sou hier byna soo veel tijds en papier vereyschen als *Zerubabels Tempel-gevaerte*⁹ den broederen *Coccejanen*, stof tot jaeren preeckens en heele *volumen* schrijvens verschaft heeft. Ik sal alleen dit seggen, dat mijn vriends ouders in de selve, onder soo een wereld vol menschen, geensints van de geringste Burgers waeren. Die geduurende den Spaenschen

1 U.E: Uw Edele (aanspreekvorm)

2 die voor de vermaerde *sedenkunst* van B.D.S door *Doctor L.M.* en J.J.: \$:'Do. Meyer en Jarige Jillis'; na de dood van Spinoza ('B.D.S': Baruch de Spinoza) verzorgde zijn vriend Jarig Jelles in 1677 de zeer uitvoerige voorrede bij diens *Nagelate Schriften*, waarvan de *Ethica* ('Sedenkunst') het voornaamste deel uitmaakte. Een andere intimus van de wijsgeer, de arts-letterkundige Lodewijk Meyer, vertaalde die voorrede in het Latijn

3 *Corectie*: terechtwijzing

4 *Diogenes*: Grieks filosoof (ca. 350 v.C.) van wie wordt verteld dat hij bij klaarlichte dag met een brandende lantaarn op de markt rondliep, naar eigen zeggen op zoek naar wijze mensen

5 *weesen*, *weesend* en *weesendlijckheyd*: filosofische begrippen; puristische vert. van esse (*weesen*: het zijn), ens (*weesend*: het zijnde, het bestaande) en essentiales (*weesendlijckheyd*: het werkelijk bestaande; vgl. Meyer 1688)

6 *Paulus 1 Thessal. 5:21*: Statenvert.: 'Beproeft alle dingen: behoudt het goede.' In deze brief maant Paulus de gemeente te Thessalonica (Griekenland) de tucht van een chrislelijk leven te aanvaarden en zich voor te bereiden op de wederkomst van Jezus door een christelijke leefwijze

7 *Stilo Novo*: huidige, Gregoriaanse tijdrekening (tien dagen later dan de oude)

8 *Capitolium*: i.c. stadhuis

9 *Zerubabels Tempel-gevaerte*: na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap stelde de Perzische koning Darius de Grote Zerubbabel aan tot stadhouder van Judea. Onder hem begon het Joodse volk in 520 v.C. met de herbouw van zijn tempel (*Haggai* en *Ezra*, passim). Dergelijke oud-testamentische gegevens vormden voor de Coccejanen een onuitputtelijke bron voor de toepassing van hun typisch allegorische exegese

oorlog¹ hun middelen soo wel ter zee als elders aenleyden,² datse binnen weynig jaeren him *Capitael* in dier voegen³ aangegroejd sagen, datse het meer als sterck genoeg aenmerckten om uyt des selfs interesten eerlijck en gerust voortaan te kunnen leven. En sulcks te meer, nadien hun huyshouding noit uytstack in pompeuse pragt en dartele overdaed, veel min belast was met een groot getal kinderen. Het was dese Soon alleen met een eenige Dogter (van negen,⁴ diese met elkanderen geprocureerd⁵ hadden) welcke zy dies tijds als lieve vrugten van hunnen bedde en eenige Erven van alle haere goederen, in het leven sagen. Waerom se, gelijk ligtelijck te dencken is, geen geringe zorge droegen om de selve in alle Christelijcke deugden en burgerlijcke welgemanierdheyd op te trecken.⁶ De Vader, die zijn Soon meerder als alle rijckdommen des werelds beminde, alsoo dese het jonckste en laetste kroost van zijn lendenen was, deed hem in sijn doop de naem geven van *Philopater*; en sulcks om twee redenen, gelijk hy selfs tot den eynde sijns levens toe betuygd heeft. Namendlijck ten eersten, om dat hy seeckerlijck verwagte aen dese jonge telg: een stercke stut en regte⁷ *Vader liever* in zijn hooge ouderdom te sullen hebben; En daar benefens,⁸ voor al om hem tot jaeren van onderscheyd gekomen zijnde door zijn *Naem* te vermaenen alles wat *vaderlijck* en *regt* oorspronckelijck was, eeniglijck en alleen te beminnen. Men behoeft niet te vraegen wat al vlijt den goeden ouden man hier toe in 't werck stelde, hoe neerstig hy was de fundamenten van lees, schrijf en reeckenkonst sijn Soon door een bequaem meester te doen leeren: Seker dese was soo ongemeen, datse seer verre overtrof alle de regulen welke *Koele Jacob van Sluys*, in sijn pligt der ouden⁹ tegens de kinderen komt voor te schrijven. Hy liet een *Pedagoog*¹⁰ alle dagen in huys komen, om dat¹¹ het speelagtig kinderlijck schoolgeselschap sijn dogter en soontje in tugt niet verwilderen soude. Daar en boven bediende hy sig voor 2 ducaton ter maent van een *pastorale beunhaes*,¹² anders gesegd *Catechiseerder*,¹³ die aen de huysen uyt leeren gaet: Ten einde sijn kindertjes voor alle dingen, in de vroege dageraad van hun tedere jeugd mogten leeren verstaen, de eerste en suyvere beginselen van de regte en na Gods woordt *Gereformeerde Theologie*. Maer lieve God! wat taste den goede

1 *den Spaenschen oorlog*: de Tachtigjarige oorlog (1568-1648) was voor met name de provincie Holland een periode van grote economische bloei

2 *aenleyden*: belegden

3 *in dier voegen*: zozeer

4 *negen*: nl. kinderen

5 *geprocureerd*: verwekt (n.b. verward met *geprocreëerd*, wat destijds vaker gebeurde)

6 *op te trecken*: op te voeden

7 *regte*: oprechte

8 *benefens*: naast

9 *Koele Jacob van Sluys, in sijn pligt der ouden*: \$: 'Koelman'; de streng-gereformeerde Jacobus Koelman (1632-1695) uit Sluis schreef, naast talloze andere, vaak polemische geschriften de rechtzinnige pedagogische handleiding: *De pligten der ouders om hunne kinderen voor God op te voeden (...)* Met 20 voorbeelden van godzalige en vroeggestorven kinderen (Amsterdam 1679)

10 *Pedagoog*: onderwijzer

11 *om dat*: opdat

12 *pastorale beunhaes*: \$ 'NB de Pastorale beunhaes is sekerlyk de Sicken-Trooster van Kuijk'. Van hem is alleen bekend dat hij in 1694 betrokken is geweest bij de discussie rond Bekkers *Betooverde weerelt*

13 *Catechiseerder*: catechiseermeester. Deze functie behelsde o.a. het geven van godsdienstlessen, ook aan huis. Behalve veel bekwame mannen waren onder hen, aldus Schotel, ook 'opgeblazen betweters die de leeraers en gemeenten tot aanstoot en ergernis strekten'. Zij namen ook deel aan de kerkelijke twisten en werden daarom ook wel 'beroerders in Israël' genoemd (Schotel 1906, p.315-317). Zo'n 'beroerder' moet Van Kuijk, blijkens het voorafgaande, ook zijn geweest

patroon hier mis: hoe verre was het heylsaem effect van sijn gewenscht oogmerck te zoeken? Hy meende hier toe een magtige *Apollo*s verkooren te hebben, dog trof in der daet aen een andere *Ridder* van de droevige *Rotterdamse figuur*.¹ Namendlijck, een bedaegt persoon² van omtrent 22 jaeren, die (wyl hy pretenteerde van adelijcke afkomst te zijn) zulk een vreeselijke adversie³ had van om de kost te arbeyden, dat hy meenigmael voornam liever van honger te willen sterven. Want het Royale⁴ kleermaekers handwerck oordeelde hy sijn doorlugtige personagie onwaerdig te zijn, het pauselijke weven schuwde hy als de pest zelfs, wyl het handen en voeten te gelijk vereyschten om na 16 uren daegs slovens, de hongerige maeg een stuck droog brood met groene kaes en de keel een teug scharrebier⁵ te verschaffen. Wat het gecanoniseerde⁶ Crispyns ambacht⁷ betreft, hier toe kon hy onmogelijk nog om leven nog om dood resolveeren,⁸ also hy besorgt was dat klopschinkel⁹ of spanriem¹⁰ in volgende eeuwen sijn *adelijcke quartieren*,¹¹ die tot nog toe niet anders als *stieren hoofden*, *ezels-ooren* enz. vertoond hadden, ontciereen soudent. Dierhalven, eenmaal by toeval de woorden *Pauli I Cor. 9:9* gelesene hebbende *Sorgd ook God voor de ossen*.¹² Wrong hy'er dese Consequentie uyt *Hoe veel te meer dan voor een arm edelman*: En hier op los gaende klampten¹³ hy met een meer als mannenmoed *Bouma*, *Poudrojen*, *Borstius*, ja zelfs *Petrus de Wits*¹⁴ *Catechisatie* over de *Heydelbergse Catechismus* aan boord, pluckte, roofde en scheurde daer soo veel uyt, dat hy in 17 weecken tijds 312 Schriftuur texten met haer bewijs-plaetsen, op sijn duympje van buyten kon. Het Geloof,¹⁵ 't Vader ons, de 10. Geboden had hy van sijn grote Mama (zijnde een schoonmaekster van het Huys des Heeren, namendlijck de grote Kapel in de Kalverstraet¹⁶) en de Catechismus vragen met haer antwoorden, op het school van sijn Meester geleert. Met dese grote en heerlijcke gaven dan

- 1 *een andere Ridder van de droevige Rotterdamse figuur*: \$ 'Ridderus'; een aanhanger van de fanatieke Rotterdamse Voetiaan Franciscus Ridderus (1620-1683). Deze schreef *Apollo*s, *ofte zedige verantwoorder voor de leere der Gereformeerde Kercke, tegen de uytvluchten van allerley partijen* (Rotterdam 1666; vgl. *Oprechte Haerlemsche Courant* van 2 februari 1666), naar welke titel zijn adept Van Kuijk drie regels eerder is vernoemd. Overigens wordt hier ook gezinspeeld op de legendarische dwaze ridder Don Quichot die door zijn geestelijke vader Cervantes immers 'de ridder van de droevige figuur' is genoemd
- 2 *een bedaegt persoon*: \$ 'Uylenbroek'; deze verwijzing in de sleutel stemt niet overeen met de ervoor vermelde verwijzing naar de catechiseermeester Van Kuijk; *bedaegt*: volwassen, rijp
- 3 *adversie*: aversie, afkeer
- 4 *Royale*: koninklijke, edele
- 5 *scharrebier*: slecht, schraal bier
- 6 *gecanoniseerde*: kerkelijk goedgekeurde
- 7 *Crispyns ambacht*: schoenmakersambacht
- 8 *resolveeren*: besluiten
- 9 *klopschinkel*: lat waarmee de schoenmaker het leer klopt
- 10 *spanriem*: riem waarmee de schoenmaker zijn werk op de knie vastbindt
- 11 *quartieren*: onderdelen van het wapenschild (dat meestal in vieren is verdeeld, vand. quartieren)
- 12 *Pauli I Cor. 9:9*: in deze brief betoogt Paulus dat hij zelf de beloning die hem als apostel toekomt, heeft geweigerd, ook al beoogt God met zijn voorschriften het belang van de mens te dienen. Dit citaat verwijst natuurlijk naar de 'boerse' attributen in het wapenschild van de catechiseermeester
- 13 *klampten* (... *aan boord*): zocht steun bij
- 14 *Bouma ... Poudrojen ... Borstius ... Petrus de Wit*: allen samenstellers van zeer intensief gebruikte catechismussen
- 15 *Het Geloof*: de geloofsbelijdenis
- 16 *sijn grote Mama*: \$: 'zyn Grote Mama is de Schoon Maakster van 't Huys der Heeren de Groote Kapel'; de sleutel voegt hier geen nieuwe informatie aan de tekst toe. Met 'de grote Kapel' wordt hier bedoeld de Nieuwe-Zijdskapel aan de Kalverstraat. Het gebouw is aan het begin van deze eeuw gesloopt

voorsien zijnde, voelde hy sig kragtlijcken, soo na lighaem als na ziel beroepen, sijn talent by andere op woeker aen te leggen,¹ ja hy imagineerde sig² dat 'er niets als een *Harderwycker Promotie*³ alleen aen manqueerde, om hem staende voet alle bedenckelijcke⁴ bequaemheden, die in een welopgetrocken⁵ leeraer vereyscht worden, te geven; En dit by hem soo demonstrative⁶ zijnde, als dat 1. en 2. de drierleye *Coccejaensche huyshoudinge*⁷ uytmaeken, presenteerde hy alle goede eerlijcke lieden sijn dienst om hun kindertjens in de waere kennisse Gods te onderwijsen en aen bejaerde persoonen, om in 2 maenden haer bequaem te maecken voor een Predikant *incognito of publice*,⁸ in de Kerk belijdenisse te doen van haer gelove, ten eynde zy als ware ledematen van de gereformeerde kerck tot de *Communie*⁹ geadmiteerd¹⁰ mogten worden. Hier had hy het regte *Centrum* van sijn begeerte gevonden, want het *volckje* uyt de *agterstraetjens*¹¹ aen de overzijde der *Jordane*, (te weten de *Nieuwe uytlegging tusschen de Prince en Baen van de Brouwers tot de Leydse gragt toe*¹² snorden hem met sulcke drommen om het lijf, versoeckende van hem gestigt, geleerd ende onderwesen te worden, dat al had hy waeragtig duysent paer benen gehad en met seven hondert tongen gesproken, hyse onmoglijk te gelijk in haer ernstige aensoeckinge¹³ op hem voldoen konde. Waerom hy resolveerde, ter smekinghe deser aensienlijke Gemeenten, twee weeckelijcke byeenkomsten, oeffeningen of anders gesegd *Collegien* aen te stellen. 't Is wel waer de saeck van buyten in¹⁴ gesien zijnde, soumen seggen dat hier weynig profijt en niet als groote moeyten voor hem kon in leggen, en dat om geld te winnen; hy beter souw gedaen hebben, die tijdt te besteden met discipulen¹⁵ aen de huysen te maecken. Maer neen seker, hier schuyelde nog al meerder voor hem agter, als men wel dencken souw: want voor eerst verworf hy'er groot aensien door, by alle die hem onder dat volckje leerde kennen.

1 *op woeker aen te leggen*: tegen teveel rente te beleggen

2 *imagineerde sig*: beeldde zich in

3 *Harderwycker Promotie*: de hogeschool van Harderwijk had een zeer slechte reputatie

4 *bedenckelijcke*: denkbare

5 *welopgetrocken*: ontwikkelde

6 *demonstrative*: aantoonbaar

7 *de drierleye Coccejaensche huyshoudinge*: naar de mening der Coccejanen viel Gods heerschappij onder te verdelen in drie fasen: de eerste bestreek het eerste deel van het oude testament tot aan Mozes' wetgeving, de tweede bestreek het overige deel van het oude testament en de derde besloeg de periode van het nieuwe testament

8 *incognito of publice*: in het geheim of in het openbaar

9 *Communie*: het avondmaal

10 *geadmiteerd*: toegelaten

11 *agterstraetjens*: in tegenstelling tot wat gebruikelijk was bij eerdere stadsuitbreidingen, was de Jordaan (z.o.) niet massaal onteigend voor de nieuwe 'uitleg', zodat de oorspronkelijke bewoners er waren blijven wonen. Alleen aan de Jordaangrachten woonden gegoeden; in de (dwars)straten leefden de armen - deze zullen hier bedoeld zijn.

Duijkerius zelf kende deze buurt als zijn broekzak: hij woonde bij zijn huwelijk in 1683 in de Tuinstraat en ten tijde van de verschijning van zijn romans over Philopater op de Anjelijsgracht in het huis met de Witte Lelie

12 *de overzijde der Jordane*: met het beeld van de bijbelse rivier de Jordaan wordt hier dus in eerste instantie het stuk Prinsengracht bedoeld tussen Leidse- en Brouwersgracht. 'Jordane' geeft hier de begrenzing aan tussen het rijke (grachtengordel) en arme deel van de stad. A.J. Hanou heeft met behulp van deze bewijsplaats een einde weten te maken aan de talrijke speculaties over de herkomst van de naam 'Jordaan' (in: *Amstelodanum*, mrt./april 1981; z.o. *NRC-Handelsblad*, 17-3-1981, 'Onder de keizerskroon', p.2)

13 *aensoeckinge op*:plechtige verzoeken aan

14 *van buyten in*: van buitenaf, aan de buitenkant

15 *discipulen*: leerlingen

Snyers,¹ schoesters,² wevers, kuypers, linnen en wolle naeysters, turfdelfsters en vis-wyven zagen hem voor een *Miraculum mundi*,³ ja voor een half mensch en half predicant aen. Elck wilde de eer hebben, van 't naeste by hem en 't digste aen sijn tafeltjen daer hy voor zat te Catechiseeren, te sitten. En waerlijck⁴ sulck een groot wonder niet, wijl hy bequaemheden tot dese exercitie⁵ had, die al vry ongemeen waren. Sijn personagie was van het leelijkste slag niet, zijn omgang wel niet na de vrolijcke, maer soo eenigsins na de vriendelijcke kant overhellende: Wijders, sullende sijn oeffeninge aenvangen,⁶ trad hy soo stadig en deftig onder het singen van het laetste vers (want daer wierd op sijn Collegie door een Schoolmeestertje ook voor gesongen) na sijn drie stalde,⁷ bruyn geverwde, vuuren houten, ovale preekstoeltje, als een ezel die wey-water geslurpt heeft. Voor de rest, die hem hoorde bidden, sijn aanspraek en inleyding doen, moesten de aerdigheyt en swier van sijn gesten, verre boven die van een kind dat de moeder met een oortjens⁸ roe de neers besiet,⁹ lauderen¹⁰ en prijsen, wijlse dese in allerhande maniere overtroffen. 't Is oock hier van daen, en sulks na sijn opregte eigen bekentnisse, dat de *Dames* van de eerste rang, die voor seven schellingen¹¹ 's weecks op een zijde-reders¹² winckel werken, soo elendig vleeschelijck, terwijl hy beesig was hun geestelijcke meysjes te maeken, op hem verliefden, dat'er soo nu en dan al eenige moejelijckheden van buuren gerugten, kijven en rasen uyt ontstonden. Dog wat raecte hem dit? alsoo hy'er maer *een oorsaek by toeval*¹³ van was. Dieshalven bekreunde hy het sig oock weynig en trok'er ten tweden dit voordeel uyt, dat sijn naem hier door hoe langhs hoe meer berugt werdende, hy sijn aensien in luyster bevondt toe te neemen, sijn gemeente vergroten en het backje dat hy ten halve van¹⁴ sijn Catechisatie, door een jongentje die de persoon van een *Diacon*¹⁵ representeerde, met omtrent ieder reys¹⁶ tusschen de 2 en 300. duyten voorsien sag; behalven een blicke spaer-potje, 't geen aen de styl van de deur hing, het welk onder de tytel van *Bedenckt den armen*, onder het scheyden der vergaderinge oock het haere gaf. Met dit gelt dat hy nu suynigjens by een hield, versag hy sig in korten tijd van een swart kleed, hoed, kousen en schoenen, liet sindelijcke¹⁷ befjens en soompjens op de mouwen maecken, in voegen¹⁸ hy de deftigheyt selfs schynende, oock begon aengesogt te worden, om voornaeme Burgers kinderen en dienst-boden sijn onderwijsinge mede te delen, daer hy ruym

- 1 *snyers*: kleermakers
- 2 *schoesters*: schoenmakers
- 3 *Miraculum mundi*: wereldwonder
- 4 *waerlijck*: voeg toe: was het
- 5 *exercitie*: oefening
- 6 *sullende sijn oeffeninge aenvangen*: bij de aanvang van zijn godsdienstoefening
- 7 *drie stalde*: op een driestel (schoenmakerskrukje met drie poten) lijkende
- 8 *oortjens*: ter waarde van een oordje (stuiver)
- 9 *de neers besiet*: lett. het achterwerk bekijkt
- 10 *lauderen*: loven
- 11 *schelling*: zilveren munt ter waarde van 30 ct.
- 12 *zijde-reders*: zijde-fabrikanten
- 13 *een oorsaek by toeval*: puristische vert. van het filosofische begrip 'causa per accidens' (Meyer 1688, p.330)
- 14 *ten halve van*: halverwege
- 15 *Diacon*: armenverzorger, diaken
- 16 *reys*: keer
- 17 *sindelijcke*: nette, schone
- 18 *in voegen*: zodat

drie mael soo veel mede winnende, niet minder door in reputatie toenam. Zijnde ondertusschen so vergenoegt langs dese weg dus verre sijn geluck gevestigd te hebben, dat hy 't sedert dien tijd sijn klederen als het *eerste middel waer door aenmerkende de naem gaf van klederen des gejuychs ende des heyls*,¹ also hy sonder de selve nooit soo vrolijcke dagen en diepe eerbewijsingen erlangt² soude hebben.

Hy dan als een leeraer der kinderen, of liever kinderlijck leeraer, door de oude patroon, die hier het volstreckte *jus patronatus*³ hadde, beroepen zijnde tot den H. dienst om een grote schare van twee kindertjens te onderwijzen; stelde sijn verstant en vlijt soo wel⁴ in het werck, dat hy *Philopater* in vier jaeren tijds soo verre bragt, dat men dese jongen telg nu tusschen de negen en tien jaeren oud geworden, dingsdaegs middag ten elf uuren in de Oude Kerck⁵ op de tweede banck onder de geoeffende Catechisanten zag antwoorden op alles, 't welck daer door een *Predikant*, geassisteert met sijn *Ouderling*, omtrent de gronden der Religie gevraegt en verhandelt wiert. En sulcks met sodanig een gratie dat beyde vader en moeder het hert inwendig van blijdschap ophuppelde, siende hun soontje soo verre ge vanceert⁶ in de kennisse van Gods H. Woord. Wel is waer dat het met allen⁷ weynig om het lijf hadde, 't geen *Philopater* tot die tijd toe wist, want het meest soo wat vragen en antwoorden waren uyt de Catechismusjes van Borstius en Bouma,⁸ welcke sijn eerwaerde godsalige en hoog-geleerde *Domine* hem van buyten sonder de minste saemenhang had leren onthouden en na seggen; die alhoewelse in sig selven aengemerckt, voor redelijke beginseltjens om de jeugt te onderwijzen konnen doorgaen nogtans niet met alle⁹ zijn, soo se niet nader geëxpliceert en na het verstant der jonckheit verklaert worden. Nu hoe confuus meester en discipul hier oock omtrent waren, 't scheen de oude man egter anders nog anders¹⁰ toe, of sijn soontje was reets soo verstandig en had also goede gronden gelegd, dat het ten hoogsten noodig was om sijn kennisse tot een *practic le*¹¹ Christelijke wandel¹² over te brengen. Dieshalven boende¹³ hy alle kinderlijcke vermaeck en speeltuig uit den huuse. Geen kegeltjes, koten, bickels, knickers, kolven, hoepels, ellen¹⁴ enz. Mogtender meer in gesien worden. Hy verdeelde de uren des daegs, ieder tot bysondere oeffening: op dese moest'er gebeden, op die een kapittel uyt den Bybel, op die uyt een ander autheur

1 *klederen des gejuychs, ende des heyls*: ontleend aan *Psalm* 118:15; Statenvert.: 'In de tenten der rechtveerdigen is een stemme des gejuychs, ende des heyls: de rechter kant des Heeren doet krachtige daden.'

2 *erlangt*: verkregen

3 *jus patronatus*: lett. het recht van de patroon; scherts met rechtsterminologie (vgl. *jus criminale*: strafrecht en *jus gentium*: volkenrecht)

4 *wel*: goed

5 *Oude Kerck*: aan de Amsterdamse Oudezijds Voorburgwal

6 *ge vanceert*: lees: geavanceert: gevorderd

7 *met allen*: al met al

8 *Borstius en Bouma*: zie boven

9 *niet met alle*: niets

10 *anders nog anders*: meer

11 *practic le*: lees: practicale: praktische

12 *wandel*: gedrag, leefwijze

13 *boende*: verdreef

14 *kegeltjes, koten, bickels, knickers, kolven, hoepels, ellen*: speelgoed; *koten*: kootbeentjes van het rund; *bickels*: stuitervormige kootbeentjes uit de hiel van het schaap; *kolven*: slaghouten bestemd voor het kolfspel; *elle*: kort stokje met puntige uiteinden waarop men sloeg om het omhoog te laten vliegen

gelesen en op andere uyt het Psalm en Bybels liet boekje¹ gesongen worden. Behalven nog dat *Philopater* driemaal 's daegs sijn suster verpligt was te Catechiseeren, wyl sijn meester, hem alles geleerd hebbende wat hy selfs kon, van den ouden man na beleefde bedanckinge en een goede vereeringe² *Extra*, sijn *demissie*³ had verkregen. Voorts begon vader op boecken te dencken en te oordeelen het van groot belang te zijn, dat sijn soon een fraaj *Bibliotheekjen* had. Dog also hy hier toe geen andere raetsluyden als sig selven pretendeerde van noden te hebben, en noit buyten de bybel als de Catechismus van *Ursinus*⁴ en de oeffeninge der Godsaligheyd⁵ had gelesen (zijnde altijd verwacht geweest in de besigheden van *Negotie*.⁶) Soo kocht en deed hy kopen, alle *Authouren*, die maer eenigsints beloofden op het Tytelblatt de *practyck* en kragt der Godsaligheyd in het oog te hebben.⁷ De wercken van *Taulerus*⁸, *Taffin* boetvaardigheyt des levens⁹ en *Thomas à Kempis*,¹⁰ quaemen het aldereerste by hem in consideratie. Hier op volgde *Perkinsius*,¹¹ de opera van *Willem Teeling*,¹² *Hal's Contemplationes*,¹³ *Attersol over Numeri*,¹⁴ *Love*¹⁵ en *Coupers* wercken.¹⁶ *Goge*

- 1 *het Psalm en Bybels liet boekje*: de meest gebruikte psalmberijming op muziek was die van Petrus Datheen, waarvan vele drukken verschenen (vgl. de recent verschenen bibliografie van geestelijke teksten op muziek van C.A. Höweler en F.H. Matter. *Fontes Hymnodiae neerlandicae impressi 1539-1700*. Nieuwkoop 1985)
- 2 *vereeringe*: gift
- 3 *demissie*: ontslag
- 4 *de Catechismus van Ursinus*: de Heidelbergse catechismus, de eerste officiële gereformeerde catechismus, mede samengesteld door de zestiende eeuwse Heidelbergse hoogleraar Zacharias Ursinus
- 5 *de oeffeninge der Godsaligheyd: De practycke ofte oeffeninge der Godtsaligheyt* (Amsterdam 1642) was de titel van de vertaling uit het Engels van de predikant Lodovicus Bayly. Het bevatte een inleiding en noten van Voetius, hetgeen genoeg zegt over de 'vrome' signatuur van dit werk
- 6 *Negotie*: de handel
- 7 dit aankoopbeleid resulteert, zo blijkt uit het volgende, in de aankoop van piëtistische en ascetische werken van vnl. Engelse puriteinen, waarvan John Bunyan de bekendste was. De Nederlanden werden in het begin van de zeventiende eeuw overspoeld met dergelijke vrome literatuur. De leefstijl die erin werd aanbevolen en door zijn vader ook voorgehouden aan Philopater wordt door Duijkerius belachelijk gemaakt en in verband gebracht met irrationele opvattingen als duivelsgeloof
- 8 *Taulerus*: Johannes Tauler (1300-1361), Duits mysticus wiens preken her en der in druk verspreid waren
- 9 *Taffin boetvaardigheyt des levens*: de uit Frankrijk gevluchte Jean Taffin (1528-1602), hofpredikant van Willem van Oranje, was de eerste vertegenwoordiger van het piëtisme in de Nederlanden. Zijn bekendste werk was *Boetveerdigheyd des levens* (1594)
- 10 *Thomas à Kempis*: (1380-1471), Nederlands asceet en schrijver van *De navolginge van Christus* dat aanspoorde tot deugdbeoefening en vroomheid
- 11 *Perkinsius*: de Engelsman William Perkins (1558-1602), puriteins hoogleraar te Cambridge, auteur van o.a. *Eene vermaninghe tot boetvaardigheyt uyt Zephania* (Amsterdam 1658) en *De aenvechtingen des Satans: eene tsamensprekinge begrijpende den strijt tusschen den Satan ende den Christen mensche* (Amsterdam 1601), beide vertalingen uit het Engels
- 12 *de opera van Willem Teeling*: de werken van deze Zeeuwse piëtist (1579-1629) waren sterk beïnvloed door de Engelse piëtisten. *Alle de wercken van Willem Teellinck* (Amsterdam 1655) bevat bloemrijke stichtelijke titels als *Sleutel der devotie, ons openende de deure des hemels* en *Adam rechtschapen, wanschapen, herschapen*. Teellinck werd wel 'de gereformeerde Thomas à Kempis' genoemd (Schotel 1906, p.356)
- 13 *Hal's Contemplationes*: het opus magnum van de Engelsman Joseph Hallius (1574-1656), in vert.: *Contemplationes Sionis. Dat is: heylige bedenckingen, en leeringen, over de voornaemste passagien en historien van 't Oude en Nieuwe Testament* (o.a. Amsterdam 1671)
- 14 *Attersol over Numeri*: William Attersols *Verklaringe over het vierde boeck Mosis genaamt Numeri* (vert. o.a. Amsterdam 1667), een zeer omvangrijk en zwaarwichtig exegetisch werk
- 15 *Love*: wsch. Christophorus Love's (1618-1651) *Den strijdt tusschen vleesch en geest (...). Uit het Engelsch vertaald door Jacobus Koelman*. (Utrecht 1656)
- 16 *Coupers wercken: Opera omnia, dat is, alle theologische wercken* (Arnhem 1623) van de Engelse puritein William Cowper (1568-1619)

drie pylen Gods,¹ *Dod en Cleaver*,² *Jeremias Dyk*,³ *Jan Arents* waere Christendom,⁴ *Amesius* van de Conscientie,⁵ *Braekels* Trappen en Geestelijck leven,⁶ *Omius* Satans Vuystslagen⁷ en meer andere van dat soort. Die⁸ *Philopater* van den vroegen morgen tot den laeten avond toe, in dese schriften had sien blocken, souw moeten gesegt hebben dat hy sijn kinderlijcke gelucksaligheyt alleenlijck stelde in slegts wat te lesen en uyt te schrijven. Noit vont men hem ledig, maer altijd hier en daer in een hoeck van 't huys met een boeck⁹ in de handen sitten, hebbende sijn Vader den meesten tijd aen sijn zyde, die hem sonder ophouden geduuriglijck¹⁰ het een of het ander te vraegen had. Dan was 't eens mijn lieve soon, eenige steun van mijn huys en hooge ouderdom, hoe bevindje uw al gestelt, voelje al wat genade in uw ziel? Ervindje wel die heylsaeme verligtinge van Gods goede en H. Geest in u? Sout gy uw reets van uw roepinge en verkiesinge wel kunnen of durven op onbedriegelijke gronden verseeckeren: Ah mijn waerde soon, daer is soo veel aen gelegen! Hier moet men vast op gaen, of men leyt seer ligtelijck schipbreuck aen sijn zaligheyt. Wordje wel gewaer dat de Sone Gods soo nu en dan eens aen de deure van uw ziele klopt¹¹ en uw van uw geestelijck kintschap verseeckerd? Druckt het gewigte van de vergeeving der sonden uw soo al wat op 't herte? Is'er oock eenige geestelijke gerustheyt in uw? Bemerckje oock in uw ziele een wercksame drift, om aen de Heere Jesus u selven geheel en al over te geven? Hebje niet somtijts eenige versoeking en swaere aenveginge des Duyvels uyt te staen? Wordje niet gewaer dat dien heyloose vyant geduurig als een brullende en verslindende Leeuwe rondom uw gaet? Wederstaet gy hem wel met de geestelijcke wapenrustinge des Geloofs? Overwinje sijn listige aenvegingen wel? Doet hy oock vleeschelijcke gedachten en bese lusten in uw oprijzen? Vertoon hy sig soo nu en dan niet voor uw in de gedaente van een Engel des ligts en doet hy uw by nagt geen verschrickelijke dromen sien? ah! ah! mijn lieve kint, hy is sulck een listige verleyder, hy arbeyt soo geweldig ieverig om koning Jesus en sijn lieve Erfdeel hoon aen te doen; Hy souw soo graeg was het mooglijck oock de uytverkoorne Gods verleyden: En

- 1 *Goge drie pylen Gods*: Nederlandse vert. van *Gods three arrows* (1631) van William Gouge, Engels piëtist (gest. 1653)
- 2 *Dod en Cleaver. Een klare ende duydelijcke uytlegginghe over de thien geboden des Heeren, midtsgaders een corte catechismus (...). Wtghegeeven in de Engelsche tale, door Joh. Dod ende Rob. Cleaver (...) in onse Nederduitsche tale overgeset (...)* (Leyden 1617)
- 3 *Jeremias Dyk*: *Jeremias Dyke Opera omnia of alle de god-geleerde wercken* (vert. uit het Engels, o.a.: Amsterdam 1670)
- 4 *Jan Arents waere Christendom: Vier boecken van het ware Christendom. Dat is: oprechte practijcke en oeffeninge der Godts saligheydt* (vert. o.a.: Amsterdam 1658) van de Duitse piëtist Johan Arndt (1555-1621)
- 5 *Amesius van de Conscientie: Vyf boecken vande conscientie en haar regt of gevallen* (o.a. Amsterdam 1669) van Guilielmus Amesius (1576-1633) die wegens zijn puriteinse opvattingen Engeland had verlaten en in 1622 hoogleraar werd te Franeker
- 6 *Braekels Trappen en Geestelijck leven*: Theodora a Brakel (1608-1669) was de auteur van de veelgelezen *De trappen des geestelycken levens* (Amsterdam 1670) en *Het geestelijck leven ende de stant eenes gheloovighen mensches hier op aerden* (Amsterdam 1648)
- 7 *Omius Satans Vuystslagen*: *Simon Oomius' Des Sathans vuyst-slagen, ofte tractaet vande inwerpen der Gods-lasterlicke ghedachten (...)*. (tweede druk, Amsterdam 1663)
- 8 *die*: wie
- 9 *in een hoeck (...)* met een boeck: toespeling op het gevleugelde woord van Thomas à Kempis: 'in omnibus requiem quaesivi, sed non inveni, nisi in angello cum libello': vert. ik heb in alle dingen rust gezocht maar die nergens gevonden behalve in een boekje met een boekje
- 10 *geduuriglijck*: voortdurend
- 11 *aen de deure van uw ziele klopt*: vaak voorkomend beeld in piëtistische literatuur

bysonder gy die soo jongen krijgsman en kloecke voorstander¹ in de vroege dageraet uwer lente sijt, om de eer en heerlijkheyt van uw dierbaere Zaligmaecker te bevorderen, sult ongetwijffelt geen geringe stormen van hem uytstaen: Hy moet uw geduurig en nootwendig altoos hinderlijck zijn in uw godvrugtige betragtingen, Dien booswigt kan onmooglijck aflaeten van sonder ophouden sijn quaede saed in uw te werpen. Seg hoe gy hem overwint en wat middelen hier toe by uw in het werck gestelt werden: Gy moogt nog kontse niet verbergen, want'er uw en my die u Vader ben te veel aen gelegen is.

Men behoeft niet te vraegen, welcke diepe wortelen van eyndelose sufferyen² dese en diergelijcke talmeryen³ des oude patroons in de Geest van *Philopater* schieten deden. Hoe gantsch jammerlijck dit swacke gemoet hier door bestormt en vervoert wiert in een woeste zee van duysenderlye strijdige passien. Hoe schrickelijck hy sig geslinderd⁴ voelde; en sijn ziel van alle kanten met doodelijcke neepen⁵ gepijnigt en getormenteerd. Inder daet, eenen die wat meerder verstant en wat minder devotie als den ouden man had gehad, souw de droefheyt het hert doorsneden hebben, siende een kint van tusschen de elf en twaelf jaeren (want dese manier van doen continueerde in de twintig maenden lang.) Den gantschen dag van 's morgens tot 's avonts toe, het zy sittende of wandelende altyt met het hoofd en de ooggen na de aerde gebogen en gevestigd, sonder ophouden sugtende en veeltijts geheele uren na den ander, niet doende dan bitterlijck schreijen. Niets ter werelt was hem aengenaemer als de eensaemheyt; hy schuwde en vloot allerhande geselschap, soo wel van oude als jonge lieden; geen spijs hoe delicaet toebereyt, was hem soo smaecklijck, dan met vader in een afgesondert hoekje van het huys alleen te zijn: Hier souw hy gantsche dagen, sonder eeten of drincken te nuttigen, doorgebracht hebben. Sulk een pleysier had hy met den oude man van de bovengenoemde stoffe te mogen handelen. En seeckerlijck, dit ging oock soo verre dat by gebreck van behoerlijcke exercitie en oeffeninge des ligchaems, de appetijt tot spijs die anders aen jonge maegen onafscheydelijk vast is, verminderde en de lust om door bequaeme voedselen beyde leven en gesontheyt te bewaeren, ophielt. In diervoegen men hem van dag tot dag in ligchaems gesontheyt merckelijck sag afneemen en vast raecken aen⁶ een quijnende sieckte, die niet minder scheen te beloven dan na een langduurig leger⁷ het verdrietige leven uyt te blaesen. Sijn aengesigt, daer al van de seven jaeren af de swaermoedigheyt selfs op afgebeelt stont, wiert doots en bleeck; de ooggen stonden diep in gevallen en vlogen ongestuymig gints en herwaerts; voor de rest was hy over sijn gantsche ligchaem soo maeger, dat hy eerder een schim dan een mensch geleek, hebbende om sijn beenderen niet als de losse huyt, de buyck hart en de beenen geswollen. Hier quam nog by, dat hy niet af en liet van een eenig oogenblick minder in de boecken of met sijn vader te spreekken beesig te zijn: Geen slaep als alleen sommige kleyne tusschen poosjens, konde sijn afgematte leden eenige rust toebrengen. Waer by noch als het aldergrootste quaet

- 1 *voorstander*: beschermer
- 2 *sufferyen*: dwaasheden, onwijnsheden
- 3 *talmeryen*: zie p. 45, nt. 3
- 4 *geslinderd*: voeg toe: heen en weer
- 5 *neepen*: knepen
- 6 *vast raecken aen*: gaan lijden aan
- 7 *leger*: ziekbed

dit quam, dat den ouden patroon dese sijn soons bedroefde quael, hoe hertelijck lief hy hem oock hadde, niet anders concidereerde als voort te komen uyt een wedergaedelose godvrugtigheyt: Dat het niet als een mortificatie¹ en Christelijcke kastijdinge van sijn bedorven en met sonden omhangende vleesch was: Dat hy de werelt, met des selfs ydele begeerlyckheden versaeckende, door dese weg sig selven geheel en al aen sijne dierbaere Zaeligmaecker overgaf. Dat op dese wijze door soo jong een bloem, het vleesch met sijn begeerlijckheden eerst regt gekruyst² wiert. Dat dit volkomen leerde de sin³ van Jesu woorden tegens *Nicodemus, vleesch en bloed, en sullen het Koninckrijcke Gods niet beërven* ens⁴. Ah! mijn lieve kint (seyde hy eens sittende aen het hoofd-eynde van de bedsponde daer *Philopater* op lag), eenige vreugt van mijn afgeleefde dagen! wat moet gy een dierbaere en kostelijcke ziele zijn in de ooghen van uw groote Schepper, hoe lief en gantsch waert⁵ moet hy uw hebben, dat hy uw soo vaderlijck in de vroege morgenstont van uw jeugt te huys soeckt. Ah! weest ten vollen verseeckert, 't zijn bewijzen sijner gunste 't uwaerts, hy kastijt alleen de gene die hy lief heeft enz. Waer op *Philopater*, met de ogen vol traenen en benaeuwde boesem die sugt op sugt loosde, in deser voegen antwoorde; Lieve Vader lief, wat ben ick niet al veele en groote dancksegginge aen uw verschuldigt, hoe souw ik nu so veel weten van de godsaeligheyt en kragt der selve, ten waere⁶ gy my die soo jong, met so veel sorge en kosten had doen onderwijzen. O! nou weet ik eerst ter degen, *dat ick in sonden ontfangen, en in ongerechtigheyt ter werelt ben gebragt*, gelijk *David* segt in den 51. *Psalm*.⁷ *Dat ick van nature geneygt ben, God ende mijne naesten te haeten*. Gelijk in de 2. *Sondag Vrag. 5* van de *Catechismus* staet.⁸ Nou beproef ick dat een mensche uyt een vrouwe geboren, kort van daegen en sat van onlusten is:⁹ want na¹⁰ ick my tegenwoordig gestelt vint, sel 't al een groot mirakel wesen soo ick dertien jaeren out wort. En wat heb ick dog voor vermaeck en pleyzier van de werelt gehad. Ick heb niet gekolft, gebickelt, gehoepelt, geknickert, met ellen, kooten of vliegers gespeelt, gelijk andere jongens die in onse buurt wonen dagelijks doen. Ick heb'er oock geen berouw van, want soo *Domine N.N.* en gy het niet gesegt had, dat dat ydele speelgoet my in de hel souw helpen, hoe souw ick'er my van hebben kunnen wagten.¹¹ Alsoo¹² ick niet kan ontkennen, of ick heb'er my soo nu

1 *mortificatie*: versterving (lett. het doden des vlezes)

2 *gekruyst*: woordspeling met beide betekenissen van *kruisen*: het kruisen van planten + kruisigen, kwellen

3 *sin*: betekenis

4 *Jesu woorden tegens Nicodemus*: Joh. 3:5; als de Farizeër Nikodemus Jezus ondervraagt over de wedergeboorte, antwoordt deze: 'soo yemant niet geboren en wort uyt water ende Geest, hy en kan in 't Koninckrijck Godts niet ingaen.' (Statenvert.)

5 *waert*: dierbaar

6 *ten waere*: als niet

7 *David in den 51. Psalm*: vers 7 van Davids boetpsalm bij de komst van de profeet Nathan

8 *de 2. Sondag Vrag. 5 van de Catechismus*: deze vraag luidt: 'Kond ghy dit al volkomelijk houden?' (nl. God liefhebben GM). Het antwoord is: 'Neen ik: want ik ben van naturen geneygt God en de mijnen naesten te haeten.' (J. Coccejus. *De Heydelbergsche Catechismus der Christelijke religie*. Amsterdam 1679, p.12)

9 *een mensche uyt ... onlusten is*: Job 14:1, Statenvert.: 'De mensche van eene vrouwe geboren, is kort van dagen, ende zat van onruste (sic)'

10 *na*: zoals

11 *my ... wagten van*: mij weerhouden van

12 *alsoo*: hoewel

en dan kragteliĳck toe genegen gevonden en souw wel somtijts soo wat spelende op straet al mede hebben willen geweest zijn. Dog de Heere zy danck, dat hy uw soo voor my heeft doen sorgen. Ick wil nu wel sterven, als het onse lieven Heer belieft en my salig is. Maer och! och! lieve Vader, ick twijffel noch soo of ick wel in den hemel sel kunnen komen. Die kostelijcke boecken die gy my gekogt hebt, insonderheyt Taulerus, Jan Arents waere Christendom, de Oeffeninge der Godsaeligheyt en Braeckels Trappen,¹ seggen alle uyt een monde dat daer soo veel toe hoort.² En hoe? Ick heb immers lang na soo niet geleeft, de hondert duysentste part gelaeten of gedaen 't geen mijn pligt was en al heymelijck soo nu en dan nog veel sluyp³ sondetjes gepleegd. O vader! vader wat gevoelen hebje van my, hoe het met my sal aflopen? Souwje wel vast menen te weten, dat ick uytverkooren was tot de zaligheyt? Ah ik twijfferder⁴ grootelijcks aen! Ik heb sulcke vreeselijcke aenvegtinge van den Duyvel,⁵ die bose geest plaegt en ontrust my soo geweldig, dat ick geen uur tusschen nagt nog dag rusten of duren kan. Dan seyt hy eens kom kleyne booswigt, ick selje soo aenstonts de neck breecken; om datje over twee jaer eens bang keeck, als vader uw belaste⁶ maer drie uurtjens in Thomas à Kempis⁷ te lesen. Dat boeckje alleen, jonge kreng, al was'er geen ander in de werelt, hadje konnen in den hemel helpen. Maer nu benje daer van altoos versteecken⁸ en sult mijn toebehooren, spijt⁹ fijne vader en scherpsinnige meester die gy gehad hebt. Dan eens weer, als ick voornemens ben een dag of twee sonder eeten of drincken over¹⁰ te brengen, om my soo veel te meer volgens de lessen van Do. Teeling¹¹ tot bidden en andere godvrugtige oeffeningen bequaem te maecken. Jou kint van de hel, meenje dat het onse lieven Heer niet al even eens¹² is, alsje hem aenbid, of dat met een ledige of volle buyck geschiet, so je het anders¹³ maer in den Geloove doet. Speelt soo niet eens den Hypocryt, 'k salje, al doeje dat niet evenwel vroeg genoeg by komen.¹⁴ En meer sulcke en diergelijcke verschrickelijcke scheltnaemen en vreeselijcke dreygementen moet ick alle dagen, uren en ogenblicken van hem

1 *Taulerus enz.*: zie p.61

2 *toe hoort*: voor nodig is

3 *sluyp*: heimelijke

4 *twijfferder*: lees: twijffelder

5 *vreeselijcke aenvegtinge van den Duyvel*: destijds was geloof in de voortdurende krachtige werking van de duivel nog alom verspreid. Zo leerde Voetius in zijn *Disputationes* nog dat de duivel rechtstreeks kan inwerken op het menselijk verstand. Balthasar Bekker heeft zich met zijn *Betooverde weerelt* krachtig tegen dit bijgeloof verzet. Met de cartesiaanse kenleer poogt hij te onderzoeken of het geloof aan geesten en de macht van de duivel bestaansrecht heeft. Op dezelfde wijze ontzenuwt hij een aantal gevallen van zgn. bezetenheid en wijst andere oorzaken ervoor aan zoals veinzerij, melancholie, hysterie en ijdelheid. Het lijkt erop dat Duijkerius met zijn beschrijving van Philopatens 'bezetenheid' niet alleen zijn instemming met Bekker heeft willen betuigen, maar hem ook krachtig heeft willen ondersteunen met de ironische beschrijving van een geval van bezetenheid als gevolg van een te vrome, Voetiaanse opvoeding - de zwaarste aanvallen op Bekker kwamen immers uit Voetiaanse hoek!

6 *belaste*: opdroeg

7 *Thomas à Kempis*: zie boven p.61

8 *versteecken*: verstoken

9 *spijt*: ondanks

10 *over*: door

11 *Do. Teeling*: zie boven p.61

12 *even eens*: om 't even

13 *anders*: tenminste

14 *by komen*: te pakken krijgen

verdraegen en horen. Wat seyt Vader lief tot dese dingen, staet het met de stant van mijn ziele niet heel desperaet; Ah! het sel seecker niet minder kunnen wesen: wat raet in dese bedroefde noot, ick durf geen ommesien langer alleen zijn, soo wort ick van de Satan aengevogten; Ick kan nou niet meer om dien vyant te verdrijven, soo uuren na malkanderen sitten lesen, gelijk ick wel eertijds plag: ah vader! staet uw soontjen nu tog by in dese uytterste noot; sie daer, daer sien ick hem weer! ach wat is hy verschrickelijck, hy dreygt my aen stucken te scheuren; Ah! om Gods wille help, hou tegen, help, hou vast, hy wil my de hals om drajen enz.

Seeckerlijck dese wanhoopige woorden en actien van *Philopater* waeren den ouden man donderslaegen in het oor en doorsnijdende messen in de ziele. De schrick die hy voor de Duyvel hadde, deed hem trillen als een loof en byna van vrese in een gevoelloose rotse veranderen. In stede van toe te schieten om sijn soon te helpen, begon hy overluyt om bystant te roepen en te schreeuwen. Het welck de confusie en alteratie¹ in *Philopater* niet weynig deed toenemen. Moeder, dogter en dienstmaegt wisten van verbaestheyt oock niet wat te doen, d'eerste hiel *Philopater* na vermogen vast, die geduurig het bedde uyt wou springen, ten waere de swackheyt van sijn kragten sulcks belet hadde. De oude man, met de grootste moejte des werelts tot sijn selven gebragt zijnde, vertrock sig² alleen in een kamertjen, schreyende dat hem de traenen langs de grijse kaecken afbiggelden, wrong sijn stramme handen in malkanderen en riep luytkeels uyt, O Grote en magtige God! is het dan wel mooglijck, dat mijn lieve kint soo dicht aen de oever des doods, op de rand van de helle en reets in de kaecken des alverslindende Duyvels soude zijn. Ah wie soude dat gedagt, wie in alle eeuwigheyt verwagt hebben! Heylige *Heere* komt hem dog met u kragt daedigen en stercke armen te hulpe: Ruckt hem uyt de muyl des leeuws:³ Immers hy is de uwe: want ick hem in mijn hooge jaeren van uw ontfangen heb: Handelt hem als de uwe en laet tog niet toe, dat hy rampsaeliglijck verloren gae: Gy immers weet met wat al sorge en vaderlijcke vlijt, ick hem tot heden toe voor uw heb opgevoet, hoe ick hem uw heylige regten en goddelijcke insettingen⁴ van jongs af heb doen leeren verstaen: Hoe bestiptelijck gehoorsaem hy my oock in alle dingen geweest is: sig noit bekreunende met de wulpsheden,⁵ daer anders de jeugt tot het hoofd toe ingedompelt legt. Altijt ondersoekende en meerder als men van soo jonge spruyt verwagten souw, naukeurig navorschende de wijsheyt die van boven is en welcke gy in uw H. woort geopenbaert hebt. Ah! red hem; laet hy uw sterckte in sijn tedere swackheyt gewaer worden. enz.

Hier overstelpte de droefheyt het herte des oude patroons wederom sodaenig, dat hy voor de tweedemaal in een groote flaeuwte nederseeg, het welck nadien sulcks so kort op den andere gebeurde, hem in dier voege fatigeerde⁶, dat hy mede genoodsaecht was sig te bedde te leggen. Ondertusschen, de jammerlijcke quael van *Philopater* eer toe als afnemende, besorgde hy dat'er tweemaal daegs

1 *confusie en alteratie*: verwarring en ontsteltenis

2 *vertrock sig*: trok zich terug

3 *Ruckt hem uyt de muyl des leeuws*: Psalm 22:22

4 *insettingen*: verordenigen geboden

5 *sig noit bekreunende met de wulpsheden*: zich nooit iets gelegen laten liggend aan de uitspattingen

6 *fatigeerde*: vermoeide

een *Kranckebesoecker*¹ by hem quam, in verwagtinge dat dese door zielroerende aenspraecken² en gebeden, sijn soon wederom in voorige gesontheit door Gods genade herstellen soude. Maer dit was even so veel, als om vuur te blusschen, olie daer in te gieten. Want alsoo hem door dese wijze de sieckte geboren was en sijn nature van selfs dese medicijne begeerde, soo wiert sijn quaet³ van dag tot dag erger, sijn uytsporigheden⁴ groter en op het point gebracht, van in een rasende dolheyt sijn dagen te eyndigen. Het gesigt begon langer⁵ hoe wilder te staen, de gebaerden⁶ des ligchaems verwoeder en de vreesse voor de magt des Duyvels groeiden dier maeten in hem aen, dat men genoodsaecht was lieden die hem souden bewaeren⁷ toe te voegen. Want hem alleen aen sijn selven te vertrouwen, was hem over te geven aen de alderbaerblijckelijckste⁸ gevaeren. Hy kermde onophoudelijck, sugten en jammeren was al de spijs daer hy mede gevoed wiert. Deed niet als overluyt roepen en schreeuwen, Ah daer is hy! daer komt hy! hout hem vast! enz. Sulcks het gantsche huys hier door in een geduurige alteratie en oproer was. Waer by dit nog quam, dat sommige onverstandige onder de Domistiquen⁹ of bewaerders by vrienden en gebuuren uytstrojden, dat den jonge *Philopater* in der daet en waerheit van den Duyvel was beseten. Bevestigende sulcks door sodaenige slag van leugenen en verdigtselen, als hun het waen geloof scheen te verpligten om uyt te boesemen.¹⁰ Het is wel waer dat dit seggen by alle niet evenveel geloof meriteerde,¹¹ in tegendeel drevender sommige openbaerlijck den spot mede, voor vast houdende dat die ydele voorgevers¹² van dese valsheyt, den boose Geest selfs sigtbaerlijck in sig hadden. Evenwel ontbrackender oock gene, en daer onder voornaeme Godgeleerde, (immers altoos in naem¹³) die van dit gevoelen soo byster vreemt niet en waeren ende de apparentie¹⁴ van haer sustenue¹⁵ op verscheydenen tekenen diese in *Philopater* als bewijsen hier van waenden te sien, fundeerde. Een van dese ongeluckge¹⁶ menschen-visschers¹⁷ tracteerde¹⁸ *Philopater* anders nog anders als een besetene; gaf aen hem gebod op gebod en regel op regel om van den boose geest verlost te worden. Bad en deed andere publice en privaet voor hem bidden: invoegen het gerugt van dese Notoire valsheit binnen weynig weecken alom voor

- 1 *kranckebesoecker*: ziekenbezoeker (lagere functie in de Hervormde Kerk)
- 2 *aenspraecken*: plechtige bewoordingen
- 3 *quaet*: lees: quael
- 4 *uytsporigheden*: afwijkend gedrag
- 5 *langer*: lees: hoe langer
- 6 *gebaerden*: bewegingen
- 7 *hem ... bewaeren*: op hem passen
- 8 *alderbaerblijckelijckste*: meest overduidelijke
- 9 *Domistiquen*: bedienden
- 10 *uyt te boesemen*: uiten
- 11 *meriteerde*: verdiende
- 12 *voorgevers*: leugenachtige zegslieden
- 13 *in naem*: niet echt (t.o. inderdaad)
- 14 *apparentie*: klaarblijkelijkheid
- 15 *sustenue*: beweringen
- 16 *ongeluckge*: lees: ongeluckige
- 17 *menschen-visschers*: toespeling op Matth. 4:19 waarin Jezus zich tot zijn a.s. apostelen de vissers Petrus en Andreas richt met de woorden: 'Volght my na, ende ick sal u visschers der mensche maken.' (Statenvert.)
- 18 *tracteerde*: behandelde

wat nieuws en wonders verspreyt wierdt. Sulcks het mede ter oren quam aen een vermaert *Zeeuws Leeraer*,¹ een dood vyant van diergelijcke grollen,² die oock niet weynig gelaboreert³ had, om door sijn mont en penne het verdoemde waengeloof uyt de werelt te bannen. Dese al voor veele jaeren eenige kennisse gehad hebbende aen de vader van *Philopater*, kon niet nalaeten (also hy over dit subject een brief ontving) eens na *Amsteldam* over te steecken,⁴ om dit wonderbaerlijcke wonder met eygene ogen te ervaeren. Den ouden Patroon vont hy geheel kranck en in een sobere staet te bedde leggen, die hem na vermogen verwellekomt en beleeft ontfangen hebbende, in een omstandig discours⁵ dat drie volle uren duurde, alles verhaelde wat hy sig van sijn soon *imagineerde*. Waer op desen Heer den verbaesden en verwonderende spelende (en in der daet hy was 't soo vry wat, bemerckende de onnosele eenvoudigheid van den goede oude man, die hy altoos nog wat meerder verstant oordeelde gehad te hebben) versogt *Philopater* te mogen sien en horen. Het welck hem na beleefde bedanckinge toestaen⁶ zijnde, vond hy den onnosele⁷ jongeling in die stant als we boven gesegt hebben. Dog was hy eenigsints ontstelt, toen hy de Vader hoorde spreken, hy was nu seeckerlijck volkomen gealtereert,⁸ siende de miserable dispositie⁹ van den soon. Noit sag hy van sijn leven afgepijnigder ligchaem, nog ondervont kinderlijcker sotheden, als waer mede de geest van *Philopater* beseten was. So dra dit elendige schepsel hem gewaer wiert, riep en schreeude hy (menende de Predicant te sien die hem daeglijcks besogt) Och *Domine, Domine!* wat doeje hier al wederom, konje dan niet weg blijven, je weet ommers wel hoe Gods jammerlijck my de helsche vyant tormenteert¹⁰ als je by me komt, hy mag je onmoglijck voor sijn ogen lugten of sien en heeft men¹¹ nog gisteren gedreygt van lit tot lit te scheuren, als je weer by me quamt, ai lieve mag ick je bidden vertreck dog en ga uw 's weegs; seg aen me vader lief dat ik wel haest gesont sel wesen, als jy maer t'huys blyft, want dat het¹² me de Satan flus¹³ nog belooft enz. Waer op dese regte Zielherder toetredende, hem (ahoewel¹⁴ niet sonder grote resistentie te vinden) by de hand vatte, de pols betaste, van na by onder de ogen sag en also ten eersten observeerde, (also hy so wel gepromoveert *Medicus*, als beroepen Predicant was) dat dese jonge knaep door te veel waecken en braeckens, de wercktuigen der sinnen dier maeten waeren ontstelt en de sappen die hy nog overig hadden verdorven, dat'er niets nodiger was als hem ten eersten

- 1 *een vermaert Zeeuws Leeraer*: \$: 'Do. de Meij'; de omstreden coccejaanse Johannes de Mey (1617-1678) die in 1676 ernstig in opspraak was geraakt doordat hij tegen de wil van de classis in de vrijzinnige coccejaan Wilhelmus Momma had bevestigd als predikant te Middelburg. Om voor hem een lans te breken laat Duijkerius hem in het nu volgende een heldenrol spelen
- 2 *grollen*: 'duivelskunstenaarijen'
- 3 *gelaboreert*: moeite gedaan
- 4 *over te steecken*: te reizen
- 5 *discours*: gesprek
- 6 *toestaen*: toegestaan
- 7 *onnosele*: onschuldige
- 8 *gealtereert*: geschrokken
- 9 *dispositie*: gesteldheid
- 10 *tormenteert*: kwelt
- 11 *men*: me
- 12 *het*: heeft
- 13 *flus*: zo-even, daarnet
- 14 *ahoewel*: lees: alhoewel

tot rust te brengen en dienvolgende een slaep middel te ordonneeren. Dieshalven vraegde hy aen de Domestique, wie den *Docter* was die daeglijcks *Philopater* quam visiteren. Maer als hy van hun en uyt de mont van een oude moeje¹ verstont, dat'er tot noch toe niemant van dat slag van luyden was by geroepen, ja dat de oude man sulcks uytdruckelijck verboden had, (also hem sijn Predicant en Siecketrooster beyde gesezt hadden, dat de Duyvel alleen door *vasten* en *bidden* kan uytgedreven worden en dat hier de konst van alle de Heeren *Medici* onnut sou zijn) stont hy verstelt en verfoejde by sig selven de *prodigieuse*² godvrugtigheyt, welcke (en dat nog³) by mannen van naem en letteren resideerde.⁴ Niet konnende begripen, hoe 't mooglijck was dat de beestagtige domheyt in⁵ het waere wesen des Godsdienst, den mensch dus verre van alle redelijckheyt vervoerde. Flucks besorgde hy dat ietwes⁶ uyt de *Apotheeck* gehaelt en *Philopater* ingegeven wiert: 't Geen dien nagt nog so veel effect sorteerde, dat hy by na vier volle uren na den anderen sliep. Zijnde sulcks niet gebeurt in meer als drie maenden te voren. Des anderen daegs morgens voer hy voort met nog iets anders voor te schrijven, 't welck geen minder operatie dede,⁷ 's avonts wederom en so continueerde hy vier a vijf dagen met het gewenschte succes des werelds. Men souw in waerheyt gesezt hebben, dat het geheel huysgesin uytgestorven was, so haest⁸ *Philopater* ophielt van het plegen sijner uytsporigheden en somtijts een aengenaeme en sagte ruste te genieten quam. Vrienden, bekenden en gebuuren stonden verbaest, siende dese schielijcke veranderinge, lovende en danckende God ieder op sijn wijze voor soo grote genaede aen dese jongeling bewesen. *Predicant* en *Kranckebesoecker* selfs stonden als opgetogen, niet wetende wat te dencken van sulcke *exacte*⁹ en *facile* uytdryvinge des *Duyvels*, also sy daer noit van gehoord of gelesen hadden. Se beleden tegen elkanderen, dat dit hun verstant verre te boven ging, ja datse nauwlijcks konden geloven, dat den *Zeeuwschen Heer* door geoorloofde en zuivere *natuurlycke* middelen dit te wege bragt. En in Conscientie hier over hun beswaert voelende, spraeckense Hem stoutmoedig over dit *subject* aen, Dog dese niet gewoon zijnde om so wat om het kantje te praeten,¹⁰ maer voor de vuyst te seggen daer het op stont, betuygden opentlijck aen hun beyden, dat het hem moeyden¹¹ menschen te sien welcke de *Character*¹² van geleertheyt aen de randen der hoeden en op de beffen der mantels droegen, en die nog so jammerlijck onnosel te vinden in dingen die het eerste A.B.C. van hun wetenschap moesten zijn. Dat *Philopater* al veel minder van den Duyvel was beseten geweest als sy, die sulcke sotternijen niet alleen geloofden, maer oock aen het onnosel volckje *debiteerde*. Dat het onverantwoordelijck was voor God,

1 *moeje*: tante

2 *prodigieuse*: buitengewone

3 *nog*: nog steeds

4 *resideerde*: post had gevat

5 *in*: met betrekking tot

6 *ietwes*: iets

7 *operatie dede*: uitwerking had

8 *so haest*: zodra

9 *exacte*: doeltreffende

10 *om het kantje praeten*: er omheen praten

11 *moeyden*: hinderde, irriteerde

12 *de Character*: het kenmerk

Magistraet en aen vertroude Gemeenten sulcke *Enorme Falsiteyten*¹ den mensche op de mouw te spellen.² Datse hun Conscientien moesten verkracht en alle broederlijcke liefde uyt deselve verbannen hebben, met Hem verdagt te houden van dingen die sose maer de minste mooglijkheit hadden, bequaem waeren om hem voor een volslagen Tovenauer by het gemeen te doen passeeren;³ en dienvolgende so het anders maer in sommige hoecken van Duytslant gebeurt was, men hem aen het aerds en helsch vuur souw soecken op te offeren. Dat, wilden sy wel doen, ampt en gemoed quijten,⁴ hy hun ried wat meer vlijt aen te wenden om de oorsaecken en natuur der ondermaensche dingen beter te leren verstaen. Hun uytterste kragten na vermogen inspannen, de afgodische superstitie⁵ en blinde bygeloovigheyt, daer het gemeen van selfs dog overgenoegsaem⁶ toe genegen is, in plaets van te helpen stijven, tot de gront toe te ontwortelen. Datse dus doende de hoog-gedugte Glorie van Godt groot maecten, de magt der duysternisse gantschelijck verpletten en de Heere Christus eerst regt veele zielen gewinnen soude. Wijders, dat hy in het alderminste niet en twijffelde, of het souw binnen weynig daegen blijcken, hoe sporelose⁷ middelen men by der hand gevat had om *Philopater* van sijn crancksinnige siekten te genesen. Dat Sy voor al, die daegelijcks *acces*⁸ hadden gehad in het huys van den ouden patroon en hem dienvolgende in so verre beter als Hy kende, behoorde *geobserveerd* te hebben, waer uyt des jongelings quaele was voortgekomen. Dat een druppel oordeels in natuurelijke dingen haer had kunnen leren, dat de dwaese opvoeding ende *Extravagante pedanterie*,⁹ diemen omtrent *Philopater* in het stuck van religie had gepleegt, doende hem hier boven alle kinderlijke kraghten in *vigileren*,¹⁰ al dit onheyl eeniglijck te wijten was. Dat hy dit alles uyt het bloote verhael,¹¹ 't geen'er hem den ouden man van gedaen had, seer ligtelijck en ten eersten had kunnen ontdekken enz. Die de *perplexiteyt*¹² en beteuterdheyt van *Predicant* en *Kranckebesoecker* op dese ernstige betuyginge¹³ des *Zeeuwschen Heers* hadden gesien, soudens sig niet genoegsaem hebben kunnen verwonderen. Alleenlijck *repliceerde* de eerste met een *Pastorale Graviteit*,¹⁴ Mijn heer ick had niet gedagt uw de minste *offensie*¹⁵ te geven, met uw mijn regtmatige scrupulen omtrent dit *extraordinaire* geval voor te stellen, dog soo het evenwel sodanig souw mogen zijn, versoeck ick *Excuse*: En daer mede sonder veel pligtpleginge te maeken, nam hy met sijn Kranckebesoecker afscheyt, sweerende ondertusschen by sig selven, so lang hem de ogen open stonden, geen occasie te sullen voorby laeten slippen om

- 1 *Falsiteyten*: onwaarheden
- 2 *spellen*: spelden
- 3 *passeeren*: doorgaan
- 4 *quijten*: hun verplichtingen vervullen (m.b.t. hun ambt en gemoed)
- 5 *afgodische superstitie*: afgoderij
- 6 *overgenoegsaem*: meer dan genoeg
- 7 *sporelose*: zinloze
- 8 *acces*: toegang
- 9 *Extravagante pedanterie*: buitengewone verwaandheid
- 10 *vigileren*: zijn best doen
- 11 *uyt het bloote verhael*: alleen uit het verhaal al
- 12 *perplexiteyt*: verbluffing
- 13 *betuyginge*: woorden
- 14 *Pastorale Graviteit*: deftigheid zoals die aan dominees eigen is
- 15 *offensie*: aanstoot, belediging

den *Zeeuwschen Heer* dese vrymoedige iever die hy gebruyckt hadde, betaelt te setten, so 't hem andersins maer mooglijck was. En in der daet hy queet sig onder de hand in dier voegen daer omtrent, dat *Middelburg* noch heden betreurt de onverdragelijcke moejelijckheden, welcke men korts daar na over de beroeping van *Wilhelmus Momma*,¹ hun alderbraefste leeraer aendeed. So verre kan de heyloose *ambitie* een geestelijck persoon, wanneer hy door een ander sijns gelijcke sijn licht siet betimmeren,² vervoeren en tot een vervloecte wederwraeck rusteloos aenporren.

Ondertusschen nam de gezondheid van *Philopater* van dag tot dag sodaenig toe en sijn kranksinnigheyt af, door de bysondere vlijt van den *Zeeuwschen Heer*, dat men tegen elcks vermoeden hem buyten alle pryckel³ oordeelde. Dog een nieuwe slag trof desen jongeling wederom so gevoelig als oit: Naementlijck, het ten uyttersten cranck worden van sijn seer geliefde Vader, die verheugt over de mirakeleuse gezondwordinge sijns soons, wijl hy hem oordeelde uyt den doode wedergekregen te hebben en uyt de helle in den hemel overgebracht te sien, sig so seer aen de tegengestelde passie van droefheyt, waer mede hy so lang behebt was geweest, overgaf dat de nog weynige kragten sijns levens hier door geheel verstrooyt zijnde, hy sig allengskens bereyde om zijn ziele aen God, van wien hy se ontfangen hadde weder om te geven. Dog in der daet met so veel genoegene wegens het gene den *Zeeuwschen Heer*, so na ziel als ligchaem omtrent sijn soon had te werck gestelt, dat sijn stervende lippen onbequaem waeren alle de bedanckinge die in sijn ziel opgesloten lagen, uyt te drucken. Betuygende dat hy inniglijck hoopte, dat God de eenige vergeldinge sijns arbeys soude zijn: Dat hy sig selven verfoejde, sijn soon door een alderstrengste tugt en slaefachtig onderwijs in dingen daer sijn jonge geest geen de minste *Capaciteyt* toe hadde tot sulck, een uytterste gebragt te hebben. Dat eyndelijck dit nog het eenige, 't geen hy den *Zeeuwschen Heer* had te versoecken, was dat hem geliefde de verdere optreckinge⁴ sijns soons op sich te nemen, also hy die niemant ter werelt beter als aen hem vertrouwde; 't welck dese hem niet konnende weygeren, ontsliep hy daer op seer gerustelijck. Het smertelijck verlies en de inniglijcke droefheyt van *Philopaters* moeder over het afsterven van haer lieve Gemael, deed haer hem binnen een maent na dat hy begraven was, den weg van alle vleesch volgen. Sulcks hier door *Philopater* nevens sijn eenige suster als ouderloose weesen onder het volle bewint hunner voogden geraeckt, oock ten haeren huuse ingenomen wierden. Het is wel waer, dat geduurende dese huyselijcke wanordre men genoeg te doen had, om te beletten dat *Philopater* niet wederom in sijn oude stuypen verviel, also hy boven maten bedroeft over het verlies van vader en moeder te gelijck, sig somtijts geheel overgaf aen de redelose driften welcke uyt dese

1 *de onverdragelijcke moejelijckheden over de beroeping van Wilhelmus Momma*: de hier optredende ds. De Mey had in 1676 tegen de wil van de (Voetiaanse) classis in zijn mede-coccejaan Wilhelmus Momma bevestigd als predikant te Middelburg. Deze was hiertoe door de vrijzinnige magistraat voorgedragen. De woedende Voetianen schakelden daarop de hulp in van de hen goedgezinde Prins Willem III, zodat Momma uiteindelijk werd afgezet en verbannen en De Mey ternauwernood aan ontzetting uit zijn ambt ontkwam. Het conflict veroorzaakte enorme beroering onder de bevolking doordat deze unaniem op de hand der coccejanen was. Sommigen liepen zelfs om hun afkeuring over de gang van zaken te demonstreren met houten 'steyle oortjens' over straat (zie: H. Boonen. 'De strijd tegen W. Momma.' In: *Kerkhistorisch archief IV* (1866), p.287-338)

2 *sijn licht siet betimmeren*: zijn macht ziet benadelen

3 *pryckel*: perikel, (levens-)gevaar

4 *optreckinge*: opvoeding

hertstogt soo se onmaetiglijk is, altyt komen te ontstaen. Dog den *Zeeuwschen Heer* hem geduuriglijk behandelende na de swakheyt sijns geests, nu hy hem onder sig en in sijn eygen huys had, deed so veel door redenen die voor hem bevattelijk waeren, dat hy na verloop van weynig weecken volkomentlijk genesen en in een gewenschte gesontheyt herstelt wiert.

Men had, om *Philopater* so verre te brengen dat hy met fatsoen de geselschappen van andere wel-opgetrockene Burgers kinderen *frequenteren* kon, over de ses volle maenden van doen. Want sijn stricke¹ en afgesonderde opvoeding had hem in so boersche conditie gestelt, dat den hontschen *Diogenes*² en onbeschofte *Esopus*³ niet voor hem behoefden te wijcken. Sijn tael was so beschaeft, gesten en buyginge des lichaems so *adret*⁴ dat een *Oosaender boer*⁵ hoe stijloorig⁶ oock, hem hier in de loef afstack. Het was een lust om te sien, hoe natuurlijk hy de oude Amsterdamsche stijfheyt⁷ in manieren uytbeelde; men souw gesworen hebben, als hy sijn hand moestbesigen om de hoet af te ligten, dat sijn arm stijf was geweest; somtijds gebruyckten hy se'r oock wel alle beyde toe. Goeden dag en goeden avont, was byna alles wat hy wist te seggen. Dog dit hoeckjen quam hy wel haest te boven,⁸ en sulcks te ligter, na dien hem den *Zeeuwschen Heer*, een deftig⁹ Meester in de *Muzyk* en *Tekenkonst*, die oock in allerhande *Hoffelijckheden* was afgevaerdigt, toevoegde. Lesen, schrijven en de eerste beginselen der Reeckenkonst had hem sijn vader al vroeg vry redelijck laeten leeren, sulcks den *Zeeuwschen Heer* hem tot hoger konsten en *illustre*¹⁰ wetenschappen voornemens zijnde op te trecken, bestelde hem onder de *institutie*¹¹ van een Latynsch *Rector*, sijn goede vriend, ten eynde dese hem die tael, welcke by de geletterde als de eenige ladder om den *Tempel van Minerva*¹² te beklimmen wert *geconsidereert*, volkomentlijk soude leeren. Maer seeckerlijck hier vond *Philopater* wat meer arbeyts, als in de boecken die hem sijn Vader

1 *stricke*: strenge

2 *den hontschen Diogenes*: de Griekse wijsgeer Diogenes (400-324), aanhanger van de cynische (wsch. naar Gr. 'kuoon' = hond) school betwijfelde de superioriteit van de menselijke beschaving boven die der barbaren en dieren. Zijn ongegeneerdheid is spreekwoordelijk geworden. Luiscius schrijft over hem:

...hy at, sliep en deed alle andere dingen, zonder onderscheid van plaatzen, waar hy was. Als hem eenige om zyn eeten op de markt voor een hond scholden, antwoorde hy *ik ben geen hond, maar gy, die rond om my staat als ik zit te eeten, doet als de honden* (...) men cierde zyn graf met 't oprechten van een zuil met een hond van Parisch marmer daarboven op, ten teken van zyne vermaardheid onder de Cynische dat is Hontsche wysgeren, zoo genoemt, om dat ze even als de honden, alles zonder schaamte in 't openbaer deden

3 *onbeschofte Esopus*: de Griekse fabeldichter Aesopus (6e eeuw v.C.) zou volgens de overlevering slechts een eenvoudige en onbeschaafde slaaf zijn geweest

4 *adret*: parmantig

5 *een Oosaender boer*. \$: 'Do. Haring'; de rechtzinnige ds. Nicolaes Haring (1633-1708), afkomstig uit Oostzaan waarvan de bevolking vnl. uit boeren bestond was in 1690 hertrouwd met Catharina Oostzaan. Of hij werkelijk zo 'boers' was, is niet meer vast te stellen. Aan zijn 'plattelandse' rechtzinnigheid dankt hij in ieder geval wel zijn vermelding hier

6 *stijloorig*: star, bekrompen (in denken)

7 *de oude Amsterdamsche stijfheyt*: ?; *stijfheyt*: gedwongenheid; misschien de onhandigheid in de omgang van bep. Amsterdammers (ouderwetse inwoners of dominees)

8 *dit hoeckjen quam hy te boven*: dit probleem overwon hij

9 *deftig*: zeer groot, geducht

10 *illustre*: verheven

11 *institutie*: Meyer 1688: 'onderwijzing'

12 *Minerva*: Romeinse godin van wijsheid en kennis, beschermster van de wetenschappen

gekogt hadde; 't was langer nu niet te doen met een half uurtje te lesen, twee uren te sugten en drie te huylen. Hier moest oordeel¹ en memorie in 't werck gestelt worden, en die waeren in de voorgaende talmeryen niet weynig verswackt. Evenwel also der niets so swaer is, of het wort door moejte verkregen, begon hy sig so rustig tot dit grote werck te schicken,² dat hy in minder als drie jaeren bequaem was, tot hoger studien³ over te gaen. Den *Zeeuwschen Heer*, die hem in alles voor een tweede vader verstreckte, ried hem sig te *appliceren* tot⁴ de loffelijcke *studie* der *Geneeskunst*, daer hy selfs oock een groot liefhebber van was en het grootste gedeelte sijns jeugts in doorgebracht had. Hier schickte sig *Philopater* wel na vermogen toe en bragt'er by⁵ de twee jaeren t'soeck in, maer ten ging'er op lang na soo glat niet me voort als men gedagt hadde. 't Waeren niet als ruuwe beelden, die hy hier af in sijn verstant vormde. En hy souw, so hy hier in had voortgegaen, na alle waerschijnlijkheit so groot een slagting onder de siecken aengeregt hebben als nog oyt by de domste van die order gepleegt is. 't *Quam egter* by de dofheyt van geest nog onbequaamheyt in verstant niet toe,⁶ dat hy hier so weynig *progressen* in deed,⁷ Maer de vervloecte ongebondentheyt,⁸ welcke hy onder de Studenten die dese *faculteyt*⁹ *cultiveerden*,¹⁰ deed'er hem so t'eenemael *advers*¹¹ van sijn. Want niets was hem haetelijcker dan de beestagtige *Debauches*¹² en *Profaniteyten*,¹³ die gestaedig onder hun in swang gingen. En seeckerlijck, wie sal die maer een druppel oordeels of kennis van saecken heeft, kunnen loochenen of die *jonge Monsieurtjes* sijn het, die met de grootste arbeyt des werelts en ten kosten van hun ouders middelen, dit over oude spreekwoort soecken waer te maecken *ubi tres medici, duo Athei*:¹⁴ *Wrijvende*¹⁵ also de regtschapene oeffenaers van dese goddelijcke konst een onuytwisselijcke *Calange*¹⁶ en schantvleck aen, daerse ondertusschen hun kostelijcke tijt dus in verdoemde godloosheden doorbrengende, tot jaeren van onderscheyt gekomen zijnde en hun konst sullende in practijck stellen, door hun *bullen*, die se meer voor gelt dan na verdiensten krijgen, regte *gequalificeerde* mensche moordenaers worden. Wel is waer dat dit quaet so algemeen is aen de *Academien*, dat in plaets datse soude

1 *oordeel*: inzicht

2 *sig tot dit grote werck te schicken*: zich aan deze zware arbeid te zetten

3 *hoger studien*: d.w.z. op academisch niveau

4 *appliceren tot*: toeleggen op

5 *by*: om en nabij

6 *'t quam egter enz.*: het kwam echter niet door de gebrekkige helderheid van geest

7 *progressen in dede*: vooruitgang in boekte

8 *de vervloecte ongebondentheyt*: de klachten over losbandigheid van studenten dateren al vanaf het begin van de zeventiende eeuw; al in 1583 waren enkele theologie-studenten gezeseld wegens wangedrag. Duijkerius noemt in zijn uitvoerige klacht als oorzaken de bonte samenstelling van de universitaire bevolking, de jonge leeftijd van en het gebrekkige toezicht op studenten

9 *dese faculteyt*: nl. de medische

10 *cultiveerden*: vormde (onderwerp: 'dese faculteyt')

11 *advers*: afkerig

12 *Debauches*: uitspattingen

13 *Profaniteyten*: goddeloosheden

14 *ubi tres medici, duo Athei*: uit de Middeleeuwen stammende zegswijze: van de drie artsen zijn er twee atheïst

15 *wrijvende (aen)*: ten laste leggende

16 *Calange*: beschuldiging

strecken volgens het oogmerck van haer stigters, voor planthoven¹ waer in alle goede konsten en wetenschappen om Kerck en Staet van brave mannen altijd te voorsien; se al lang met die *Honorabile Character*² van guyten³ scholen te zijn, proncken moeten. Geen *faculteyt*, selfs de gene die aen de H. Godgeleertheyt ('t is schande te seggen) is toegeweyd, is'er vry van. Die hier onder de Studenten (want ick swijg van de *Juridici* en anderen) meerder deftigheyt en glans van wellevtheyt souw menen te vinden, mogt by heldere middag *Diogenes* lantaern wel opsteecken; en water in een seef draegen, wyl hy dog verloren moejten doen soude: En alhoewel dit geen *Academie*, als *Academie* te wijten is, maer veel eer *een quaet by toeval* moet geagt worden, so schijnt de ongebondentheyt egter daer so nootsaeckelijck aen te sijn, dat s'er byna onmooglijck af te scheidten is. Want de hooge schoolen hebben dit gemeen met de grootste en volckrijckste steden, datse zijn saemen geset⁴ en opgepropt uyt alderhande Natien⁵ van de werelt; daer ieder sijn verdorvene gewoontens uyt sijn eygen land mede brengende, selden iemant verbetert of beter gemaect wort. Waer by als een voornaeme oorsaek tot ruine der seden dit noch komt, dat men'er de jonckheyt in sodaenige jaeren na toeschickt,⁶ als wanneer'er de strepen van de schoolmeesters roede nog op de billen sitten. Aen hun is het dat men durft vertrouwen, daer 't alles aen gelegen is, namentlijck een goede opvoedinge. Ick weet niet met waerheyt welck een ingebeeelde heyligheyt men aen die plaetsen niet al moet toe-eygenen. Want daer een regtschapien man, als hy sijn kinderen tot nog veel meer jaeren toe onder sijn bestel⁷ in sijn huys heeft, niet souw willen verstaen,⁸ datse maer een halve nagt buyten sijn kennis hier of daer soudent lopen, kan men hier mackelijck resolveeren deselve van de eene *vacantie* tot den andere toe, op hun eygen reeckeninge huys te laeten houden so als 't hun goet dunckt. Maer de waen dat de Heeren *Professoren*, onder welke sy *Collegium*⁹ houden, het oge op hen genoegsaem hebben, doet elck gerust zijn en voor geen onheyl sorgen:¹⁰ Daer het nogtans notoir is, dat dese Heeren (of men moestse een *Tantum Extraordinair*¹¹ daer voor beloven) sig so weynig met die saecken bemoejen, dat het nergens na sweemt of gelijckt. Want lieve God! sy hebben buyten de uren, die se aen lessen te geven te kost leggen,¹² so veele *besoignes* en *occupatien*,¹³ so veele *Heeren* en *Dames* te besoecken, *Consulden* en *Comparitien*¹⁴ by te wonen, sulcke pleysierige tuynen te bewandelen, *Visiten* af te leggen en te ontfangen, dat men

1 *planthoven*: kwekerijen

2 *Honorabile Character*: eervolle kenmerk

3 *guyten*: booswichten

4 *geset*: gesteld

5 *alderhande Natien*: de betrekkelijk kleine Republiek had maar liefst vijf 'academien' (universiteiten) met als gevolg een grote toeloop van buitenlandse studenten

6 *toeschickt*: toezendt

7 *bestel*: beheer

8 *verstaen*: toestaan

9 *Collegium*: inrichting bij een universiteit, waar studenten onder toezicht van professoren samenwonen

10 *sorgen*: bezorgd zijn

11 *Tantum Extraordinair*: buitengewoon hoog geldbedrag

12 *te kost leggen*: besteden

13 *occupatien*: bezigheden

14 *Comparitien*: vergaderingen

immers wel denken kan hoe weynig tijts dat'er overschiet, om sulck een *pedagogye* over hun *Studenten* te oefenen. Behalven nog dat'er niet een by na is, die van sijn 30 tot 60 jaeren niet al een *volumen*¹ of twe geschreven heeft, en dan zijnder in de Theologie nog wel 1/3 Predicanten by; om so het mes aen alle kanten te doen snijden. Ick seg dit in het alderminste niet tot *disreputatie*² deser Heeren, maer tragt'er alleen mede te kennen te geven, hoe *incapabel* sy behoren geconsidereerd te worden by verstandige ouders, om'er het opsig³ van hun kinderen buyten het *Collegie* aen te vertrouwen. 't Is oock hier van daen, dat diverse voornaeme steden onder de *Unie* van dese *VII. Proventien* sorteerende, hebben besorgt dat'er *illustre scholen*⁴ binnen des selfs muren opgeregt zijn geworden, die van brave mannen versorgt en met genoegsame *Commoditeyten*⁵ zijn voorsien om'er de jeugt alles te verschaffen wat in *Hollant* te *Leyden*; in *Vrieslant* te *Franiker*; in 't *Stigt* te *Uytregt*; in *Overyssel* te *Harderwyck*;⁶ en elders te vinden is. En sulcks alleen, om dat⁷ de ouders selfs het oog over hun kinderen souden hebben: De *debauches* en verquisting beletten en de menagie⁸ die in alles voordelig is, bevorderen. Maer welck effect dog wort hier van gesien? Wat voor heylsaeme vrugten pluckt men van dese gesegende acker? Seeckerlijck met allen weynig. Want so de Duyvel het duysentste deel magts hadde, in 't gene het welck men gemeenlijck aen hem toeschrijft, so souw hy met de tiende part so veel quaets niet konnen uytregten, als hier tegen de goede intentie der Magistraten by de *Proffessores* der hooge scholen gedaen wort. Want de redenen van eygen interest⁹ doen hun aen mijn Heeren de Staten of des selfs Stadhouder demoediglijck Remonstreren,¹⁰ het groot verval der *Academien* en neringloosheit¹¹ dier Stadt, in welcke datse gevestigd is. Die van¹² ambitie en glorie om over al en alleen meesters te zijn, doet hun *publice* en *privaet* uytschreeuwen dat het meer als billick is, dat de wet uyt haer *Zion* wert gehaelt;¹³ dat God aen die plaetsen daer sy *Proffessores* zijn, sijn vuur en haertstede¹⁴ (als van outs onder de Joden) heeft. Dat sy *geoctrojeerde* en *gepriviligeerde*¹⁵ *Rabbyn*en zijn, die alleen van den

1 *volumen*: boekdeel

2 *disreputatie*: het bezoedelen van een reputatie

3 *opsigt*: toezicht

4 *illustre scholen*: deze verschilden alleen hierin met de universiteiten dat ze het ius promovendi misten; het waren in feite praktisch gerichte opleidingen voor het predikantschap. Sepp bevestigt overigens de hier genoemde beweegreden voor de oprichting van illustere scholen:

De oorspronkelijke bedoeling is gewis geene andere geweest, dan de verwezenlijking van den wensch, om jongelieden, die zich aan de studiën wijdden, niet naar eene hoogeschool te doen vertrekken, maar t'huis in de stad hunner inwoning te vormen (Sepp 1874 II, p.98)

5 *genoegsame Commoditeyten*: voldoende voorzieningen

6 *in Hollant, te Leyden enz.*: Duijkerius somt hier de vestigingsplaatsen op van vier van de vijf toenmalige universiteiten, destijds ook hogescholen genoemd (Groningen ontbreekt)

7 *om dat*: opdat

8 *menagie*: zuinigheid

9 *interest*: belang

10 *Remonstreren*: een betoog houden tegen

11 *neringloosheit*: stilstand in handel en bedrijf

12 *die van*: lees: die; verm. is bij het zetten een woord weggefallen tussen 'die' en 'van'

13 *de wet uyt haer Zion wert gehaelt*: iets wordt weggehaald van de plaats waar het behoort (*Zion*: de berg waarop de stad van God, Jeruzalem gelegen was)

14 *haertstede*: woonplaats

15 *geoctrojeerde en gepriviligeerde*: gemachtigde en bevoorrechte

God des Hemels de *Character*¹ hebben om *Priesters* en *Leviten*² te maecten enz. Daer en boven, hoe openbaerlijck sy andersins tot blaeme der Kerck dissentieren³ in gevoelens, die de *Uniformiteyt* der leere opmaecken,⁴ so hebben se nogtans in dit point *politie*⁵ genoeg, om als een eenig man⁶ aen te spannen⁷ hun haen over al te doen krajen. *Amsteldam* en andere voornaeme steden, die *doorlugtige schoolen*⁸ hebben, konnen getuygen onder welcke verbintnisse, accoorden en moejten hun Studenten een *Testamonium Facultatis*⁹ te *Leyden*, *Harderwyck* en elders moeten halen.¹⁰ Welcke *Clausulen* daer in *influeren*,¹¹ om so veel doenlijck is de luyster der studien buyten de *Academien* verkregen, den neck te breecken, hoe schoorvoetende¹² selfs de gaeuwste¹³ geesten hier op ter *Examen* geadmitteerd worden. Dus onderdruckt men alderwegen de heylsaeme belangens van steden, huysgesinnen en jeugt, men voert se ongevoelig over¹⁴ tot alle die uytspattingen en sorgelijcke wulpsheden, die men weet dat onder de Studenten daeglijcks gepleegt worden. Het welck onmoogelijck souw konnen geschieden, by aldien se onder het dack van hun ouders of voogden gehuysvest waeren en dat die het bestier over hun hadden, wyl men selden sulcke onregtaerdige¹⁵ vint die al siende willens en wetens souden toelaeten, dat hun kinderen in het verderf liepen: gelijk voor het meeste gedeelte gebeurt, soo sy deselve na de hooge schoole senden. So ons iemant vraegt, of'er dan gantschelijck geene behoorden te zijn; wijlse so veel contribuieren tot verwilderinge der seden? Die zy geantwoort: datse konnen gedult worden, om als algemeene *Oeffen-schoolen*¹⁶ voor buytenlanders, nabuurige vreemdelingen, ingeseetenen die in haer steden, dorpen of vleckten ten eenemaal van alle gelegentheyd om in goede konsten onderwesen te werden zijn ontbloot, te verstrecken. Maer voor de rest, dat sulcke, die binnen hun eygene stadt een *illustre schoole* hebben, daer geensints behoorden gesonden of geadmitteerd te werden; 't zy bevoorens duydelijck bleeck, datse sodaenige gronden omtrent de wetenschappen gelegd hadden en in een burgerlijcke *Ethica*¹⁷ geoeffent waeren, dat het verdere, 't geen se op een *Academie* sogten, maer ten uytterste genomen voor franje aen het kleet van geleertheyd dienen soude.

- 1 *de Character hebben*: de positie verkregen hebben
- 2 *Leviten*: in het Oude Testament was het priesterschap voorbehouden aan de stam Levi; vandaar: priesters van lagere rang
- 3 *dissentieren*: van mening verschillen
- 4 *opmaecken*: doen verdwijnen
- 5 *politie*: sluw politiek inzicht
- 6 *een eenig man*: één man
- 7 *aen te spannen*: samen te spannen
- 8 *doorlugtige schoolen*: illustere scholen
- 9 *Testamonium Facultatis*: lees: Testimonium; academisch getuigschrift
- 10 *verbintnisse, accoorden en moejten*: dat de universiteiten inderdaad de stichting van illustere scholen probeerden te verhinderen, blijkt bijvoorbeeld uit de heftige tegenwerking die de Amsterdamse overheid bij haar voornemen zo'n instelling te stichten, ondervond van de Leidse universiteit. Leiden was er zo fel tegen gekant omdat de aan te stellen hoogleraren Vossius en Barlaeus de illustere school door hun onderwijstalent tot grote bloei zouden brengen en Leiden zo zware concurrentie zouden aandoen (Sepp II 1874, p.124)
- 11 *influeren*: invloed hebben
- 12 *hoe schoorvoetende*: sluit grammaticaal aan bij: 'hebben konnen getuygen'
- 13 *gaeuwste*: slimste
- 14 *voert ... over*: brengt
- 15 *onregtaerdige*: slechte (nl. ouders)
- 16 *Oeffen-school*: school waar men zich oefent in de wetenschap
- 17 *Ethica*: praktische zedenleer

Maer dese *digressie*¹ of buytensprong, waer toe mijn pen vervoert wert door ick en weet niet welck een *Academische* drift, souw ons wel haest de geheele *Philopater* doen vergeten: Daer ondertusschen mijn Leser buyten twijfel al verlangt om te weten hoe het met hem geschapen mag zijn. In der daet vry redelijck. Want den *Zeeuwschen heer*, die niets ter werelt als sijn wel zijn en beste sogt, hoe langs hoe meer bemerckende dat hy ten eenemael was genegen sig te *appliceren* tot de studie der H. Theologie, liet hem hier na sijn vrye verkiesinge in te werck gaen: En sulcks te eerder, om dat hy verseeckert was, dat *Philopater* hier toe bequaemheden had die vry ongemeen waeren, so van een naturelle neerstigheyt² om te blocken, deftigheyt in gelaet en omgang, en boven al van een seer stigtelijck en godvrugtig leven. Hy nam hem dan dieshalven weder in sijn eygen huys, met voornemen om de soete vrugten van sijn veeljaerige arbeyt hem mede te deelen. En ah! wat soude *Philopater* een gesegent instrument in Gods hant om zielen te winnen hebben konnen zijn, had het de Almagtige behaegt aen het leven van den *Zeeuwschen Heer* nog eenige jaeren toe te voegen! Want Hy was een regtschape prediker van het Euangelium des Vredes.³ Een waere *Philometer* of Moeder-liever van de ruste envrede der Kercke. Een dood vyant van alle krakelen, van broeder-twistinge, afscheuringe en verwyderinge. Noyt arbeyde iemant met meerder vlijt om de verschilstucken, die het wesen der saligheyt niet en quetsten onder de Reformateurs weg te nemen en hun tot vereeniging te brengen; Nagt en dag was hy beesig sijn Gemeynthe met leer en leven te stigten en boven alle leyde hy het'er op toe, de menschen van hun hartstogten en elendig waengeloof te genesen. Het waere wesen des Godsdienst had hy altijd in 't oog den sijnen te onderrigten; en sulks met so veel gevalligheyt, dat hy van elck een, so binnen als buyten de kerck, gelieft en gemint wiert. Hy stierf in 't begin des jaers 1678. out zijnde omtrent 59. jaeren.⁴ Kerck en politie⁵ betreurde dese droeve slag; dog boven al *Philopater*, die aen desen *Heer* te gelijckelijck een tweede vader, voogt en herder verloor. Hy had toenmaels nog niet volkomentlijck bereijckt den ouderdom van 19. jaeren; dieshalven byna raedeloos, niet wetende hoe veyligst de volgende cours sijner *Studien* te voltrecken, begaf hy sig na *Amsteldam*; ten huuse van sijn tweede voogt, by welcke sijn suster inwoonde. Dese, zijnde Ouderling van de Kerk en een groot vrient van dien adellijke Predicant,⁶ welckers leven so geestig na het Tafereel van den *Thebaensche Philosooph Cebes* door hem selven⁷ is beschreven; sont hem na verscheyde *besoignes* met gemelde Heer⁸ hier over gehad te hebben na de

1 *digressie*: uitweiding

2 *naturelle neerstigheyt*: natuurlijke ijver

3 *prediker van het Euangelium des Vredes*: De la Rue bevestigt deze reputatie en noemt De Mey: 'een der welsprekendste predikanten en vreedzaamste godgeleerden sijnes tijds, ook seer gemaatigd omtrent zulken, die in de leerstukken der Gereformeerde kerken verschilden' (P. de la Rue. *Geletterd Zeeland*. Middelburg 1734)

4 *omtrent 59. jaeren*: Duijkerius zit er hier twee jaar naast: De Mey was bij zijn dood 61 jaar oud

5 *politie*: wereldlijk gezag

6 *dien adellijke Predicant*: S: 'Do. Bodaan de Oude'; ds. Gualtherus Boudaan Courten (1635-1684), predikant te Amsterdam. Zijn preken zijn overigens gedrukt door Aart Wolsgryn, de drukker van de *Philopater*-romans

7 deze autobiografie is mij onbekend; voorzover ik weet zijn alleen de preken van Boudaan gedrukt. Op naam van Cebes, een leerling van Sokrates staat een prozawerk, de *Tabula* waarin een allegorisch beeld van het menselijk kenvermogen wordt gegeven. Het was zeer populair in de zeventiende eeuw; Spiegel behandelde het in zijn *Hertspiegel* (ca. 1600). Misschien doelt de vergelijking met Cebes' Tafereel op het allegorische karakter van Boudaans preken

8 *gemelde Heer*: nl. zijn tweede voogd

Academie van Leyden, alwaer hy ter liefde van den een en ander¹ met de grootste teecken van geneegentheyt by elck ontfangen wiert. Dog bysonder aengenaem was hy den groote en witte *Christoffel*,² die te dier tijt als een andere atlas,³ de geheele *Academie* met al des selfs gewigt alleen op sijn hals torste. Dien arbeysaeme Heer en grote Goliath⁴ om het heir der Voetianen hoon aen te doen, verwelkome hem meer als iemant; Nam hem in sijn eygen huys en voegde voor geselschap hem toe een Student, die van sijn 14. jaeren af het *Cartesianismus & Cocceanismus* als water had ingedronken. By dese woonde en sliep *Philopater* op een kamer en bed, aten en droncken met malkanderen aen de tafel van den *Proffessor*, waer uyt binnen weynig dagen een seer nauwe verbintnisse en onderlinge vrientschap geboren wiert: sulcks dat den een den anderen met een broederlijcke genegentheyt omhelsde en inniglijk lief kregen. Te meernadiense⁵ in jaeren weynig verskilde en in humeuren malkanderen gelijk waeren. Na datse beyden omtrent 13. maenden in de *Hebreenwsche*⁶ tael, per ordre van hun *Proffessor*, die dese kennisse als de ziel van de H. Godgeleertheyt considereerde, hadde doorgebracht, wierdense met alle ernst door hem aen de saeck selfs geset en tot sijn *Collegium Theologicum*⁷ over gevoert. Hier was het om dese Jongelingen de eerste beginselen huns wegs te doen verstaen, dat men hun inscherpte⁸ voor alle dingen agt te geven op de natuur, eygen aert en kragt van het VERBONT DER WERCKEN⁹ 't welck God voor den val, met den eersten mensch Adam (na voorgeven¹⁰ dier *Theologie* welke nog nauwlijcks een halve eeuw out is) gemaect soude hebben. Hier moestense voor alle dingen weten, dat het woort *Foedus Verbont* van *Ferire Slaen*, van *Fides Geloof*¹¹ en *Faedare bevuylen*¹² afkomstig, in het *Hebreeuws* door *Berith Barah* en *Bara* en in het *Grieks* door *Diatheke*, een Testament uytgedrukt wiert. Se moesten kunnen begrijpen, wat dit Verbont was;¹³ in welck opsigte eensydig; en wie'er de

1 *den een en ander*: De Mey en Boudaan

2 *den groote en witte Christoffel*: \$: 'Wittichius'; Christophorus Wittichius (1625-1687), sinds 1671 theologisch hoogleraar te Leiden, was een invloedrijk en vooraanstaand coccejaans theoloog maar ook een uitgesproken cartesiaan en als zodanig zeer omstreden; door orthodoxe theologen werd hij zelfs als een aartsketter beschouwd

3 *atlas*: Atlas, een van de Titanen, bestreed volgens de Griekse mythe Zeus en werd daarom veroordeeld tot het torsen van de wereldbol; deze vergelijking loopt gelijk op met die met de heilige Christoffel die de jeugdige Christus op de schouders zou hebben gedragen

4 *Goliath*: Filistijnse reus die door David werd gedood (1 Sam. 17:4)

5 *nadiense*: omdat ze

6 *Hebreenwsche*: lees: Hebreeuwsche

7 *Collegium Theologicum*: college in de theologie

8 *inscherpte*: inprentte

9 *VERBONT DER WERCKEN*: door Coccejus c.s. benadrukte term voor de door God met de mens gesloten overeenkomst waarbij God van de mens het plegen van goede werken (dadens) eist. Deze verbondsleer werd door de coccejansen gesteld tegenover de overgeleverde kerkleer en vormde de kern van de coccejaanse theologie. Op grond van de verbondsleer, ook wel foederaal-theologie genoemd werd een systeem van heilsleer opgebouwd dat een milder licht wierp op de predestinatieleer: bij Coccejus trad de genadeleer op de voorgrond, tegenover de nadruk der dogmatici op het godsbevel. De hierna volgende uiteenzetting is een vrij exacte en chronologische samenvatting van *De leere van het verbond en testament Gods, kort en grondig verklaart door Johannes Coccejus. uit het Latijn overgeset*. Middelburg 1677

10 *na voorgeven*: volgens

11 *Foedus Verbont .. Fides Geloof*: ontleend aan Coccejus 1677 I, p.1-3

12 *Faedare bevuylen*: deze etymologische verklaring is *niet* aan Coccejus ontleend, maar om evidente redenen door Duijkerius zelf toegevoegd!

13 *wat dit Verbont was*: ontleend aan Coccejus 1677 I, p.5 e.v.

onderhandelende partyen in waeren: daer en boven aenmercken de conditien en voorwaerden, op welke het gegrondvest was; wat *Sacramenten* het hadde, te weten de *Boom des Levens*, het *Paradys*¹ en geen andere, ja datse gruwelijck dwaelden die'er den *Sabbath*² onder reeckenen. Maer boven al moestense met een meer als menschelijcke wijsheyt naspeuren, door wat weg en langs welke trappen dit Verbont der Wercken van tijt tot tijt kragteloos gemaect en vernietigt wort.³ Dat sulcks geschiede (1) Door het niet kunnen rechtveerdigen⁴ uyt kragt van⁵ eygene verdiensten. (2) Door de openbaeringe van het Verbont der Genaden.⁶ (3) Door het weg nemen en aen stucken scheuren van het hantschrift der sonden, om Christi doot en verdienste wille. (4) Door de doot der Gelovige; in so verre sy nog in dit leven met een swack en sondig ligchaem omhangen⁷ zijn. (5) Eyndelijck door de opstandinge uyt den dooden, als wanneer nog het ligchaem, dat om der sonden wille doot was, wederom opgeweckt wort. En of wel in den geheele Bybel, van *Genesis*⁸ af tot *Apocalypsis*⁹ incluys, niet een enckel woort, schaduw of ligchaem van dit geheele werckverbont met des selfs omslag¹⁰ gevonden of bespeurt wert, ja schoon 'er den H. Geest so stil van swijgt, als oit van 't Paepsche Vagevuur;¹¹ 't moet 'er evenwel zijn, men zoekt en vint het daer het niet is: En doet'et voor de *Basis* en Grontpylaer van de geheele *Coccejaensche Theologie* verstrecken. O groote scherpsinnigheyt! O wonderlijcke uytvindinge van een leerstück daer nog *Moisis*, nog alle de *Propheten*, nog *Christus* met sijne *Apostelen* in het alderminste iets van geweten hebben. Daer men sedert 25. jaeren so veel wercks van heeft gemaect, so veel papiers om beklat, so veel om geroepen en gepreeckt: dat men als of'er de geheele saeligheyt aen hing en gelegen was; nog tegenswoordig 't komt te pas of niet, oude en jonge in stamp; hun kragtiger aendringt te onthouden als de *12. Artykelen des Geloofs* selfs. Seekerlijck, men moet tegens wil en danck bekennen, dat de *Coccejaensche Broederschap* uyt gauwe mannen bestaet: Want daerse so overvloedig kunnen prediken en schrijven over saecken die nog *bestaen*, nog *zijn*, nog *wesen* hebben, Lieve Hemel! wat soudent mirakelen van geesten wesen, so se sig op dingen die

1 *Sacramenten ... Paradys*: Coccejus 1677 II, p.27:

Een Sacrament van die Hemelsche Stad en het eeuwig leeven was het Paradijs, en de Boom des Levens, dewijle die het waaragtig, en eeuwig Leeven verbeelde en het Paradijs overmits het den HofGods genaamt word Gen 13:10 wijle God de selve geplanteten in den selven het Verbond des Leevens met de Mensch gemaakt ... hadde ...

2 *den Sabbath*: Coccejus en zijn volgeling Heidanus meenden dat de sabbat pas door God was ingesteld toen hij de sabbatsheiliging als het vierde der tien geboden aan Mozes gaf
 3 *langs ... gemaect*: veertien van de zestien hoofdstukken van Coccejus' *De leere van het verbond en testament Gods* zijn gewijd aan de vijfvoudige afschaffing van het verbond der werken 'door trapswijze verouderinge' (p.43), vandaar dat Duijkerius hier er zoveel aandacht eraan besteedt
 4 *rechtveerdigen*: van schuld vrijspreken
 5 *uyt kragt van*: op grond van
 6 *Verbont der genaden*: de door de komst van Christus herstelde verhouding tussen God en de mens
 7 *omhangen*: omgeven
 8 *Genesis*: het eerste bijbelboek 'genoemd naar de erin behandelde stof: de schepping (lett. het ontstaan)
 9 *Apocalypsis*: het laatste bijbelboek: de Openbaring van Johannes
 10 *omslag*: alles wat erbij (omheen) hoort
 11 *'t Paepsche Vagevuur*: een element in de katholieke geloofsleer dat door de calvinisten zeer fel is aangevochten, is het geloof in het vagevuur waar gelovige maar zondige zielen zich tijdelijk zouden bevinden om te boeten voor hun zonden alvorens in de hemel te worden toegelaten

waeragtig waeren, toeleyden. Dan souw 't meenig wel eens lusten te sien, wie dog so veel couragie souw hebben, om over eenig verschilstuck met haer in 't velt te treden. Want daer zijnder niet weynige, die met het grootste pleyzier hebben gesien en gelesen, de verwonderenswaerdige scherpsinnigheyt om het Verbont der Wercken staende te houden, welcke in seeckere *Voorreden* voor een groote *Belijdenis Predicatie* door *Coccei Schoon Soon* in 't werck gestelt is.¹ In der daet elck behaegtse, om datse daer so koddig ter sne² komt. Den Adelijcke Theologant³ daer *Amsteldam* meerder als op 't Stadthuys, beurs, kercken, torens, swaere gebouwen enz. eeuwiglijck sal brallen en de wimpels van de grote mast laeten waejen, had by sijn leven een begin van de *leere der waerheyt* geschreven en in het ligt gegeven. 't Wiert wel verkogt en stigte veele. Maer hy had'er juyst (en buyten twijffel met voordagt⁴) niet een woort in gerept van het *Verbont der Wercken*. Dat was onverdraegelijck en onmogelijck te dulden voor sulck een *doordringende* en *naby siende gesigt*.⁵ Hy sogt en wedersogt alle de papieren van de overledene en vont'er stoffe tot een *tweede deel* onder. Toen was 't, sta vast⁶ opschaffers⁷ van *vaste spysen*⁸ en *vlacke* verkondigers van het *eeuwig Euangelium*;⁹ dese *Prologe* sal uw gelden.¹⁰ En op wat wijze meenje dog? Voor eerst wil Hy, dat het so seecker is dat den overledene *Sal:memorie*¹¹ een *Verbont der Wercken* geloofde, als waer is dat drie en vier agt uytmaecken. Ten tweden bewijst hy 't Werckverbont met vierkloecke¹² argumenten. En ten derden schut hy sijn swaermoedige ziele in bekommerlijcke gedagten uyt, omtrent de regtsinnigheyt sijner broederen, niet konnende dencken dat sy verre van *Socinianerye*¹³ zijn, also aen het ontkennen van het Werck verbont ligtelijck vast is de ontkenninge van het Verbont der Genaden. En wilje eens weten waarom? Hy selje dat selfs met naeckte woordetjes seggen. *Die loogchend dat Adam, in sijn staet van opregtigheyt*¹⁴

- 1 *sekere Voorreden, voor een groote Belijdenis Predicatie, door Coccei Schoon Soon*: \$: 'Anselaar'; Coccejus' schoonzoon Wilhelmus Anslaer (1633-1694) verzorgde in 1685 de uitgave van een tweede deel (dl. een was in 1680 al verschenen) van *De leere der waarheid* van de toen al overleden ds. Boudaan (z.b.). Anslaer doet in de voorrede inderdaad een krampachtige poging het verbond der werken erbij te betrekken
- 2 *ter sne*: van pas
- 3 *Den Adelijcke Theologant*: ds. G. Boudaan (z.b.)
- 4 *voordagt*: opzet
- 5 *naby siende gesigt*: scherpoog
- 6 *sta vast*: hou je vast
- 7 *opschaffers*: opscheppers (lett.)
- 8 *vaste spysen*: \$: 'Bekker': de omstreden Balthasar Bekker, auteur van de *Betooverde werelt* was ook de maker van een kommentaar op de Heidelbergse catechismus, getiteld *De vaste spyse der volmaakten* (Franeker 1670). Bekker was een fel tegenstander van de coccejaanse exegese en hekelde de overdreven aandacht in de preken der coccejanen voor 'Israels dienstbaarheid onder de Wett, de vreesse des doods, de seven Perioden' enz. (in 'Opdragt' bij: *Uitlegginge van den propheet Daniel*. Amsterdam 1688)
- 9 \$: 'Do. Vlak': de Zutphense predikant Johannes Vlak (1635-1690), geestverwant en persoonlijk vriend van Bekker, schreef in 1684 *Eeuwig evangelie of leer der zaligheid*. Daarin verdedigde hij Bekkers kritiek op de coccejaanse exegese en ontkende hij nadrukkelijk het verbond der werken. Op dat laatste heeft zijn vermelding hier natuurlijk betrekking
- 10 *sal uw gelden*: gaat u aan
- 11 *Sal:memorie*: zaliger nagedachtenis
- 12 *kloecke*: overtuigende
- 13 *Socinianerye*: leer van de Poolse hervormer Socinus (gest. 1604) wiens aanhangers de predestinatie, de erfzonde, de drieëenheid, de Godheid van Christus en de kracht der sacramenten ontkenden. Het socinianisme werd alom beschouwd als de meest gevaarlijke en verderfelijke vorm van ketterij
- 14 *opregtigheyt*: oprechtheid, rechtschapenheid

voor den val door sijn eyge goede wercken en verdiensten, het regt had, om van God den Hemel tot loon sijner vergeldinge af te eyschen; Die loogchend oock dat Christus dit voor sijn uytverkorene gedaan heeft. Sluyt dat niet deftig?¹ Ick wed al die hem liefhebben, Ja daer toe sullen seggen, schoon het in specie² so valsch³ is, als'er iets valsch bedagt kan worden. Want in wat staet dat men den mensch oock aenmerckt, so blijft dit waeragtig dat alles wat hy besit, erlangt⁴ en ontfangt om eenig goed werck uyt te voeren, sulcks hem van God uyt genaede by geset⁵ wort, van wien hy in alle sijn bedrijf, doen en laeten sodaenig is afhingende,⁶ dat hy sig sonder dat *volmaeckte wesen* nog roeren nog bewegen kan. Waer blijven nu verdiensten, eygen goede werken en regt om van God, als van een schuldenaer de saeligheyt af te eyschen? Waer het heele opgeregte Werk verbont met al des selfs grote nasleep van *ap- en dependentien*?⁷ Moet men dan op de rant van het Sociniaensche bootje sitten,⁸ als men volgens de gronden van de suyvere Gereformeerde leere omtrent het schepsel in alle staeten, alle verdiensten uytsluyt? Wel aen, wie kan 't helpen dat m'er⁹ sig na voege,¹⁰ men weet dog niet waer het nog eens te pas kan komen; Dese *Voorreden-maecker*, eens volkomen *Rooms* wordende,¹¹ is van nu af het *Meesterlijk*¹² heerschen over sijn broederen also gewoon, dat'er niets meer aen hapert, om elck een sijn hand te doen kussen dan dat men hem, als sulcks de gewoonte eens te *Amsteldam* wort, *Superintendent*¹³ maeckt en wie weet welcke grote *Censuren*¹⁴ hy dan niet wel over mindere dingen die hem tegens de borst zijn, oeffenen soude, waerom hy dienvolgende wel meriteert dat me eenig ontsag voor hem overhout.

Philopater, nevens sijn leergierige *Confrater*, na datse hun herssens dom geploegt hadden om dese distelagtige¹⁵ en ten hoogsten onnutte stoffe in de memorie te prenten, kregen ondertusschen van hun *Proffessor* verlot om over te gaen tot wat anders. De *driederley huyshoudinge* Gods en des selfs bysondere *bedeeling*,¹⁶ wierden nu het onderwerp hunner oeffeninge. Hier moesten se weten hoe dese

- 1 *sluyt ... deftig*: klopt dat niet voortreffelijk
- 2 *in specie*: in het bijzonder
- 3 *valsch*: onwaar, onjuist
- 4 *erlangt*: verwerft
- 5 *by geset*: verschaft, geschonken
- 6 *afhingende*: afhankelijk
- 7 *ap- en dependentien*: alles wat daarbij hoort
- 8 *op de rand van het Sociniaensche bootje sitten*: voor Sociniaan doorgaan; door het verbond der werken en genaede uit te sluiten ontkende men volgens Anslaer m.n. de erfzonde en de predestinatie, twee essentiële hervormde dogma's die door de Socinianen werden aangevochten
- 9 *m'er*: men er
- 10 *sig na voege*: zich schikt naar
- 11 *eens volkomen Rooms wordende*: in protestantse kringen meende men dat het in de katholieke geloofsleer mogelijk was om door het doen van veel goede werken en boetedoening de zaligheid te 'verdienen'
- 12 *Meesterlijk*: woordspeling met 'meester', de titel waarmee in Zeeland predikanten werden aangesproken (blijkens het door Vlak vermelde dat Voetius een Zeeuws tegenstander spottend 'Meesterke' noemde, 'jokkende met de Zeewse wijze, die een Predikant Meester noemen'). Anslaer kwam uit Zeeland en had daar in verschillende plaatsen (Kapelle-Biezinge, Arnemuiden en Veere) het predikambt uitgeoefend voor hij naar Amsterdam kwam
- 13 *Superintendent*: persoon belast met het hoogste toezicht i.c. in kerkelijke zaken
- 14 *Censuren*: kerkelijke straffen
- 15 *distelagtige*: netelige, vol moeilijkheden
- 16 *bedeeling*: indeling

aengemerckt konnen worden; (1) *Onder de Beloften*.¹ (2) *Onder de Wet*.² En ten (3) *onder het Euangelium*.³ Hoe de huishouding onder de beloften oock drieleedig is. Namentlijck, (1) van Adam tot de Sontvloet. Waer in voorkomt de eerste beloven van het Vrouwe Saet⁴ de offerhande der Patriarchen en het verderf der aerde door de Sontvloet. De (2) van de Sontvloet tot Abraham. In welke sy moesten acht geven op de *Mysterieuse* voorbeelden en verborgene betekenissen, welke de wateren der Sontvloet, Noachs Arcke, de Regenbooge, Sems seegeninge enz. op Christus en zijn Gemeente, en Babels tooren bouw op den Antichrist hadden. De *derde* van Abraham tot de Wetgevinge van Moisis toe. Alwaerse distinctelijck⁵ moesten beschouwen Gods Verbontmaeckinge, de Besnydenisse, de beloften en seegeninge aen zijn Zaet gedaen om het Lant Canaan te be-erven, de erfenisse der Heydenen hier in gesloten, als een vrugt des N. Testaments, de voortplantinge van dese beloften onder Isaacks en Jacobs nakomelingen. De voorbeelden dies tijts, namentlijck Melchizedeck, Hager en Sara, Isaack, de Ladder Jacobs, Sodoma, Joseph enz. De geboorte en opvoedinge van Moisis,⁶ zijn teekenen en wonderen die hy voor Pharao deede, de tien plaegen die God over Egypten uytstorten, hoe deselve voorbeeldig zijn op⁷ het Antichristische Egypten, wat de teekenen, welke God by de uytleydinge van het Israelitische volck (te weten het Pascha, het Feest der ongesuurde broden en de Heyliginge der eerstgeboorne) voor beduydenisse⁸ op Christus hebben. Als oock, wat de wolck- en vuurkolommen daer Israel in de woestyne de weg door gewesen wierden en het Manna datse daer aten, afschaduwde.⁹ Eyndelijck, hoe men voor alle dingen hier de eerste Sabbath der Joden¹⁰ vinden moest om de broederen *Voetianen* alle gelegentheyte te benemen, vanse niet met de scheppinge des eersten menschs voor den dag te brengen.

Dese gewigtige hoofd saecken onder de eerste huishoudinge wel perfect kennende, vereyschte hun ordre van ondersoekinge om de tweede ter hant te nemen. De *Wetgevinge op Sinai* had hier de voorrang, die des vleeschelijcken gebots, anders geseght der *Ceremonien* en der *Politie* volgde. Dat wat de eerste aenbelangt, moesten sy die onder seeckere verbontmaeckinge van God met Israel aenmercken. *Dog geensints* onder een *Verbont der Wercken* of herhaelinge van het selve, maer een puur suyper genaeden Verbont, dat eenigermaeten geschickt was na den staet van Israel in die dagen: Dat Israel niet staende bleef in¹¹ dit

- 1 *Onder de beloften*: dat deel van het Oude Testament dat loopt van de schepping tot aan Mozes' wetgeving: het hele boek Genesis en het eerste deel van het boek Exodus. Uit die bijbelboeken zijn onderstaande onderwerpen chronologisch afkomstig
- 2 *Onder de wet*: het overige deel van het oude testament. Overigens diende de Israëlitische wet van Mozes vooral een educatief doel en geen juridisch; de wet drukte eerder het rechtsgevoel van de oude Joodse gemeenschap uit
- 3 *Euangelium*: het Nieuwe Testament
- 4 *het Vrouwe Saet*: alle nu volgende onderwerpen zijn ontleend aan het bijbelboek Genesis
- 5 *distinctelijck*: afzonderlijk
- 6 *Moisis*: de hier beschreven gebeurtenissen zijn ontleend aan het bijbelboek Exodus
- 7 *voorbeeldig zijn op*: zinnebeeldig voorstelt
- 8 *beduydenisse*: betrekking
- 9 *afschaduwde*: voorafschaduwde, zinnebeeldig voorstelde
- 10 *de eerste Sabbath*: Ex.16:23-30. De Coccejanen meenden dat de instelling van de sabbath niet dateerde van de schepping, maar in de woestijn op de berg Sinaï was geschied en dat dit gebod dus niet meer gold onder het nieuwe verbond; olie op het vuur der Voetianen dus. Deze kwestie vormde de eerste aanleiding voor het twistgeschrift tussen Voetianen en Coccejanen
- 11 *staende bleef in*: zich hield aan

Verbont, maer 't selve door de sonde van het gulde kalf schrickelijck overtraden. Dat God'er hierom als slaven heeft gehandelt,¹ ten eersten 3000 door de Leviten deed doden en hem alle een swaer jock van dienstbaerheyt opleyde. Dat hier toe moesten t'huys gebragt² worden alle die onreyngheden, reynigmaeckinge, onderwerpinge aen de so genaemde Goden, 't aenhoren van de vloeck enz.³ Wijders, dat die geheele wet waer onder Israel besloten was, bestont in *1. Heylige persoonen. 2. Heylige plaetsen. 3. Heylige saeken.* En ten *4 Heylige tyden.* Dat de *heyilige personen* waeren; de Hooge-priester, de Priesters, Leviten, Nasareen,⁴ en Propheten. De *Heylige plaetsen*; 't Lant Canaan,⁵ Jerusalem, den Tabernaeckel⁶ en den Tempel. De *Heylige saecken*; d'Offerhanden,⁷ Eerstelingen en Tienden.⁸ De *Heylige Tijden*; de weeckelijcke Sabbath, 't Sabbath jaer, het Jubeljaer,⁹ den groten Versoendag, de Feesten van Paesschen, Pinxteren, Loofhutten, der Trompetten,¹⁰ Nieuwe Maenen¹¹ enz. Dat alle dese dingen op Christus en sijn Kercke onder het N. Testament sagen¹² en sy Israelieten'er niet meer als de schorsse¹³ van hadden. Dat Israel na VI. teecken der tijden den Messias te gemoete moesten sien; namentlijk dese: *1. Segen tot aen de regeeringe Salomons.*¹⁴ *2. Vloeck tot de wegvoeringe der 10. Stammen na Assyrien en van Juda na Babel.*¹⁵ *3. Bekeeringe onder de Volckeren daerse verstroyt waeren.*¹⁶ *4. Wederkeering tot haer Stadt en Tempel.*¹⁷ *5. Weldadigheyt van God 100. jaeren voor Christi geboorte aen*

1 *gehandelt*: behandeld

2 *t'huys gebragt*: verklaard, geplaatst

3 *onreyngheden ... vloeck enz.*: in het boek Leviticus formuleert Mozes voor het Joodse volk Gods wetten m.b.t. (on)reinheid, de reiniging en afgoderij. Tevens bevat het de voorspelling van de vloek als Gods wetten niet worden nageleefd (Lev.26:14-39)

4 *Nasareen*: de Nazireën vormden een Israëlitische stam waarvan alleen bekend is dat zij de gelofte deden zich te onthouden van opwekkende dranken, het knippen van het haar enz. (Num.6:1-21)

5 *'t Lant Canaan*: Palestina maakte deel uit van het veel grotere Kanaän dat zich uitstreckte vanaf de grens met Egypte tot Noord-Syrië. God gaf dit land aan de Israëlieten in bezit na de uittocht uit Egypte en de doortocht door de woestijn (Num.33:50-56)

6 *den Tabernaeckel*: het draagbare tentheilgdom dat de Ark des Verbonds bevatte. De instelling ervan staat beschreven in Ex.25-31 en 35-39

7 *Offerhanden*: Leviticus bevat vnl. offer-voorschriften

8 *Eerstelingen en Tienden*: vlg. Numeri komt de eerstgeborene van het vee aan God toe; zo ook het tiende deel van het land en de opbrengst daarvan (Lev.27:30-32)

9 *'t Sabbath jaer; het Jubeljaer*: elke zevende jaar was het sabbatsjaar, waarin vlg. Lev.25:1-7 de akkers, wijngaarden en olijfplantages braak moesten liggen; na zeven sabbatsjaren gold volgens de Mozaïsche wetten het vijftigste jaar als jubeljaar (Lev.25:10-13). Daarin moest al het land dat in andere handen was overgegaan aan de oorspronkelijke eigenaar worden teruggegeven

10 *der Trompetten*: vlg. Num.10 moest bij elk feest op de trompetten geblazen worden; wsch. worden hier de overige feesten bedoeld waarvoor dit voorschrift gold

11 *Nieuwe Maenen*: dit feest behelsde de maandelijke offerplechtigheid bij nieuwe maan (Num.28:11-15)

12 *op ... sagen*: betrekking hadden op

13 *schorsse*: buitenkant (omdat ze de vooruitwijzingen niet als zodanig konden herkennen)

14 koning Salomo, zoon van koning David, regeerde vanaf 964 v.C. (1 Kon. 1-11)

15 2 Kon. 6 beschrijft hoe de koning van Assur de Israëlitische hoofdstad Samaria innam en de Israëlieten in ballingschap voerde naar Assur; 2 Kron. 36:15-21 vermeldt hoe de Judeërs naar Babel werden weggevoerd

16 tijdens de Babylonische ballingschap (ca.580-510) assimileerden de Joden sterk met de Babyloniërs, hetgeen afvalligheid in de hand werkte

17 na de val van Babylonië gaf de nieuwe heerser, de Perzische koning Cyrus, de Joden in 538 v.C. toestemming terug te keren naar Jeruzalem (Ezra 1:2-4)

*hun bewesen.*¹ En ten 6. *Vermenigvuldige van Israel verre boven het getal haerer vaderen.*

In dese en nog andere dingen, welke tot de *natuur* van de *Moisaische*² *Godsdienst* en het bestel der *Hebreeuwsche Republijk* behoorden, waeren onse *Studiosen*³ een geruyme tijt so hertneckig beesig, dat men gesworen soude hebben datse selfs Jooden meenden te worden. Se dedden buyten de uren van haer *Collegie* niet anders als malkanderen te vragen en hervraegen, nu na 't een, dan na 't ander van 't geen onder dit oude volck was geschiet en voorgevallen. Bysonder braeckense haer hoofd met den toestel des Tabernakels,⁴ welke Moises in de Woestyne timmeren dede. Hier maecktese duysent *Alludatien*⁵ op de *Architectuur*, 't gebouw, de stoffe daer toe, figuur, galerijen, vertrecken en behangselen die daer in waeren. Wat alverborgene en geestelijcke beduydinge op Christus en sijn Kerck hier binnen opgesloten laegen. Voorts beschouwdense met een aldernauwkeurigst gesigt alle de ornamenten en vaten tot dit huys behoorende. Wonderlijck steroogdense⁶ op het kopere waschvat, den gouden altaer, goude kandelaer, goude tafel met de toonbroden, arke des verbonts met de daer in leggende tafelen des wets, wet-boeck, manna-kruyk en Aarons staf: Het Versoendecksel, Cherubinen⁷ enz. Met geen minder vlijt bewandelde sy van onder tot boven en van agter tot voor, den geheelen *Tempel Salomons*,⁸ als ook die van *Serobabel*,⁹ ondersogten distinctelijck of'er *apparentie*¹⁰ was, dat de Joden t'eeniger tijt een derde Tempel opbouwen souden. Wyders lietense hun oog gaen over de offerhanden der Joden¹¹ in hun drierlye soorten; namentlijck *Brant-offerhanden*, *Versoen-offerhanden* en *Danck-offerhanden*. Welck de *stoffe* was die daer toe gebesigt wiert; te weten beesten, vrugten, olie of wijn. Onder de beesten; ossen, koejen, kalveren, schaepen, bocken en geiten, duyven, tortelduyven, musschen enz. Onder de andere Offerhanden, meel en wieroock, sonder hoonig

1 hier wordt bedoeld op de betrekkelijk voorspoedige periode van nationale onafhankelijkheid van het Joodse volk tot de inval der Romeinen (63 v.C.)

2 *Moisaische*: zoals door Mozes namens God gegeven

3 *Studiosen*: studenten

4 *den toestel des Tabernakels*: de instelling van het tabernakel wordt beschreven in Ex.25-31 en 35-39

5 *Alludatien*: toespelingen

6 *steroogdense op*: tuurden ze naar

7 *kopere waschvat ... Cherubinen*: al deze voorwerpen maakten deel uit van de tabernakel in de tempel; het *kopere waschvat* was bestemd voor de rituele wassingen van de priesters; met de *goude kandelaer* wordt de zevenarmige kandelaar bedoeld; de *toonbroden* waren de 12 offerbroden die elke sabbat in de tabernakel werden tentoongesteld; de *arke des verbonts* bevatte Mozes' wetstafelen; in de *manna-kruyk* verzamelden de joden het manna verzameld na de manna-regen die God over hen had uitgestort in de woestijn; *Aarons staf* lag in de tabernakel op bevel van God, omdat God deze liet bloeien ten teken dat hij Aaron had uitverkoren als priester; het *Versoendecksel* was de gouden plaat boven de ark des verbonds; de *Cherubinen*, gevleugelde bovennatuurlijke wezens, stonden in goud afgebeeld aan weerszijden van het verzoendecksel en bedekten dit met hun uitgespreide vleugels

8 *den geheelen Tempel Salomons*: de eerste tempel in Jeruzalem was gebouwd door koning Salomo (1 Kon.5-7)

9 *die van Serobabel*: de tempel werd herbouwd onder Zerubbabel, de eerste stadhouder van Judea na de Babylonische ballingschap (520 v.C.)

10 *apparentie*: een aanwijzing

11 *de offerhanden der Joden*: de eerste zeven hoofdstukken van Leviticus beschrijven alle bij de joden gebruikelijke offervormen: het brandoffer waarbij het hele offer op het altaar verbrand werd, het zoenoffer waarbij, afhankelijk van de maatschappelijke positie van de overtreders een bepaald dier moest worden geofferd en het dankoffer, waarbij bloed, vet en ingewanden van het geofferde dier aan God werden geofferd en de rest door de offeraars werd opgegeten

en suurdeessem gemengt, maer met sout gesouten. Door *wie* en voor welcke *personen* of *saecken* dese geschiede. Buyten gemeen curieus¹ waeren se oock om den Hogepriester in sijn kostelijke Gewaden² sig selven aen de inbeeldinge te representeren.³ Wonderlijck bloncken haer de goude en witte klederen van de selve in het oog; Sy inventariseerdense van stuck tot stuck, dog niet sonder aen het klijnste lapje een *Allegorische sin* en betekenis op den *Staet* van de *Kercke* des N. Testaments toe te eygenen. Sijn linnen onderbroeck, linnen onderrock met oogjes,⁴ lyfrock,⁵ riem, tulbant, mantel, Ephod of schouderlap, borstlap, voorhoofdplaet, enz. moesten elck vol alderhande mysterien wesen. Ja selfs de schelletjes en granaet-appelen, die onder aen de soom van 's Hogepriesters mantel hingen, moesten de doorlugtige en helklinckende predikinge des Euangeliums onder de dagen des N.T. beteecken. So oock verbeelde den Ephod en borstlap, daer de 12. Stammen in gegraveert waeren, het altijtdurende middelaerschap Jesu Christi. En meer diergelijcke schranderheden (daer my het hoofd reets al van draejd, met'er maer weynige blotelijcks⁶ te noemen) maeckten sig dese jongelingen in dier voegen eygen, dat'er byna geen laadje in het Cabinet hunner hersen vat⁷ ledig bleef, om'er oock wat anders, 't geen tot een regtschapen *Theologant*⁸ behoort, in te kunnen plaetsen.

By aldien het niet tegen de pligt van een Historie schrijver was (die altijt buyten partije te kiezen moet blijven en de saecken maer blotelijcks heeft te verhaelen, so als se zijn gepasseert),⁹ eenige consideratien omtrent sommige voorvallen te maecken, so souw ick my hier de vryheit aenmaetigen, van de alderonverschillenste die leeft op sijn gemoet en conscientie te beroepen,¹⁰ of het begrijpelijk is dat de kennisse en die nauwe uytpluysinge, welck men onophoudelijck omtrent de bovengenoemde dingen in het werck stelt, so nootsaeckelijck is behoorende tot het waere wesen van het eygentlijke en na Gods Woort Gereformeerde Christendom, gelijk 't seedert ruym 30. jaeren met so veel ophefs op *Academiën* en *Predickstoelen* is geleert en uytgeroepen? Of dese saecken, op die wijze te weten en verstaen oit met redenen hebben kunnen *meriteren*,¹¹ sulck een schrickelijcke *adversie*, verwijderinge en haetelijcke twespalt onder broederen die sig een selfde *Confessie* onderwerpen, aen te regten? Of men hierom oit of oit¹² Staet en Kerck met de alderdomste yver, in de swaerste

1 *curieus*: nieuwsgierig

2 *sijn kostelijke Gewaden*: behalve voor de bouw van de tabernakel en de ark droeg Mozes ook de verantwoording voor het maken van de priesterklederen; Ex.39 bevat een precieze beschrijving daarvan die in het nu volgende wordt weergegeven

3 *sig selven aen de inbeeldinge te representeren*: zich in hun verbeelding voor te stellen

4 *oogjes*: metalen ringetjes

5 *lyfrock*: borstrok

6 *maer ... blotelijcks*: slechts

7 *hersen vat*: hoofd

8 *Theologant*: student in de theologie

9 *de pligt van een Historie schrijver ...*: Duijkerius vermeldt hier een vrij 'moderne' opvatting van de taak van de historicus, een destijds vooral o.i.v. P.C. Hoofts *Nederlandsche Historien* gangbare

10 *beroepen*: een beroep doen met de vraag

11 *meriteren*: de moeite waard zijn

12 *oit of oit*: meer dan ooit

oorlog¹ die *Nederlant* is onderworpen geweest, toen de geslaegene² vyant tot binnen onse Kerckdeuren³ indrong, had behoren te ontrusten? Of men toen niet anders had te doen, als al het papier dat nog in de vier *Provintien*⁴ overig was te bekladden met de alderscherpste broedertwisten, die immermeer gehoort of gesien zijn? Of men in so een tijt *Staet* en *Stathouder*, wanneer deselve met de uytterste vigeur⁵ en bekommering kragten en moet inspanden om het ondraegelijck *France juck*⁶ van de schouderen hunner onderdaenen af te werpen, met wederzytsche *protestatien*,⁷ *versoeckschriften* en aenporringen⁸ tot een *Synodus Nationael*,⁹ om die *niet wesige* geschillen te *determineren*,¹⁰ had behooren onophoudelijck moejelijck¹¹ te vallen? Gelijck daer van *attesteren*¹² kunnen een oneyndig getal bittere scheltschriften, walchelijcke libellen,¹³ seditieuse dedicatien,¹⁴ voorredens enz. En of wel de navolgers van *Coccejus*, het in de mond bestorven is, dat de schult hier van niet aen haer, maer aen een party domme drijvers en blinde stijfkoppen onder de aenhangers van *Voetius* moet geweten worden. Ja dat Sy alleen, en niemant van haer tegenstrevers, altijd om verdraegsaemheyten en tollerantie hebben geroepen en gesmeeckt, so blijft (schoon dit al soo was) egter waeragtig (als of Kerck en Staet in de hel en verdoemenisse versincken soude) sy Monsieurs te gelijk sonder aensien van tijt of gelegentheyten hun nieuw licht op den kandelaer geplaetst willen hebben.¹⁵ Men quam'er niet by graeden of trappen¹⁶ toe, maer 't moest'er hals over kop uyt 't geen op 't hert lag. Men vertrouwde de saeck oock geensints aen de *outste*, *voorsigtigste*, *voornaemste* en *bescheydenste*, maer als of'er een generael opbod¹⁷ geschiede, elck schoot het harnas aen en quam om den Heyligen oorlog te voeren als een wel toegerust krijgsman te velde. Niet alleen met *defensive*, maer oock met *offensive* wapenen. Deeden broederen *Voetianen*, na den ouden trant schermslaegen in de lugt, botte aanvallen en boersche chargien; Sy naemen hun slaegen so veel gewisser en troffender in dese rampsaelige

1 *de swaerste oorlog*: in april 1672 door Engeland en Frankrijk aan de Republiek verklaard

2 *geslaegene*: gezworen

3 *binnen onse Kerckdeuren*: met de inval van het katholieke Frankrijk werd ook de gereformeerde godsdienst ernstig bedreigd

4 *de vier Provintien*: nl. Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht

5 *vigeur*: krachtsinspanning

6 *France juck*: de Franse bezetting (1672-1673)

7 *protestatien*: bezwaarschriften

8 *aenporringen*: aansporingen

9 *Synodus Nationael*: op het hoogtepunt van de voetiaans-coccejaanse twisten drongen vooral de Voetianen bij stadhouder Prins Willem III sterk aan op een nationale synode ter beslechting van de kerkelijke geschillen. De overheid stemde echter, uit angst voor een herhaling van de conflicten op de Dordtse synode van 1618, niet toe

10 *determineren*: beslechten

11 *moejelijck*: lastig

12 *attesteren*: getuigen

13 *libellen*: schotschriften, pamfletten

14 *seditieuse dedicatien*: oproerige opdrachten (bij boeken)

15 *hun nieuw licht op den kandelaer geplaetst willen hebben*: hun nieuwe inzichten wereldkundig gemaakt willen zien

16 *by trappen*: geleidelijk aan

17 *generael opbod*: algemene verkoop bij opbod

pennekrijg niet weynige, die er de litteeckens van tot in hun graf droegen.¹ En seeckerlijck wegens wedersyts schreeuwen, schelden, raesen en tieren sal nog de eerste *Jurist* komen en 't laetste *Collegium qualificatum*² beleyt worden, om'er een regtmaetig oordeel over uyt te spreecken. Want niemant kan met waerheyt seggen of partyen waeren malkanderen hier in gelijk; uytgesondert dat de nieuwe Broederschap in aerdig steeken, koddig schertsen, scherpsinnig roskammen³ en na de mode te hekelen, van elck de prijs als volle overwinnaers is toegewesen geworden. Maer lieve God! welck een schadelijcke victorie, daer de segen so duur komt te staen. Wat gaf men aen de vyanden buyten de kerck niet al stoffe om in de handen te klappen en van vreugde op te springen, siende de grontvesten der Reformatie dus aen 't waggelen⁴ geraeckt en se nauwelijcks een *totale omkeeringe*⁵ over slegts *vijf Verschilstucken*⁶ met de *Remonstranten* ontkomen, of nu een getal van over de 220. onder hun in swang gaende, gelijk sulcks aengewesen wort van den *Professor Mares*. (*Vid. Mares. System. Maj. pag. 1057.*)⁷ Wel is waer, dat desen Heer die in alles seer liberael en milt⁸ was, de ruymte neemt en om sijn broederen de maet vol te meeten,⁹ hun liever eens so veel opdigt,¹⁰ als in eeuwigheyt bewesen kan worden, gelijk d'Heer *Brink*¹¹ hem al over lang in dese voetstappen is nagevolgt, behalven *Ridder*¹² en *Ryssenius*,¹³ die sig op dit kunsje mede te byster verstonden,¹⁴ maer evenwel blijft

- 1 *die er de litteeckens van tot in hun graf droegen*: in zijn Voetiaanse 'periode' had Duijkerius ijverig deelgenomen aan deze 'pennekrijg' met zijn aanvallen op Willem Deurhoff (zie inl.); hij valt zichzelf dus niet af
- 2 *Collegium qualificatum*: speciale commissie belast met de keuze uit proponenten bij een predikantsvacature en het kiezen van leden voor de kerkeraad. Deze was meestal samengesteld uit leden van de kerkeraad en van de magistraat
- 3 *roskammen*: over de hekel halen
- 4 *waggelen*: wankelen
- 5 *omkeeringe*: omwenteling, revolutie
- 6 *vijf Verschilstucken*: de 'vijf artikelen' waren de delen over de predestinatieleer uit de zgn. 'Remonstrantie', het door de Arminianen of rekkelijken in 1610 opgestelde document dat zoveel opschudding veroorzaakte. De indieners van de Remonstrantie delfden het onderspit tijdens de Dordtse synode
- 7 *Proffessor Mares. ... pag. 1057*: Samuel Maresius (1599-1673), een uitermate dogmatisch theoloog en fanatiek voorvechter der rechtzinnigheid, die zich, na eerst dertig (!) jaar lang venijnig te hebben getwist over allerlei theologische kwesties, achter Voetius schaarde in diens strijd tegen de coccejane. Hier wordt verwezen naar zijn omvangrijk gereformeerd leerboek de *Systema Theologiae* (vijfde druk, Groningae 1673) waarvan de eerste druk in 1645 was verschenen o.d.t. *Collegium theologicum, sive breve systema universiae theologiae*
- 8 *seer liberael en milt*: ironisch bedoeld, gezien hierboven beschreven gedrag m.b.t. theologische geschillen
- 9 *de maet vol te meeten*: er flink van langs te geven
- 10 *opdigt*: onwaarheden toeschrijft
- 11 *d'Heer Brinck*: Henricus Brink (1645-1723), vinnig Voetiaans bestrijder van coccejane als Vlak en Bekker. Knuttel schaaft hem, net als Duijkerius, onder de meest fanatieke verdedigers van de rechtzinnigheid, als hij het heeft over Brinks bestrijding van Bekker. 'Dat wij Henricus Brink (...) tegen Bekker zien optreden, zal niemand bevreemden, evenmin dat hij totde felste en venijnigste bestrijders behoorde. Ieder vogeltje zingt nu eenmaal, zooals het gebekt is en dit lichaamsdeel schijnt bij onzen Brink bij uitstek geschikt te zijn geweest voor het uitstooten van krassende geluiden' (Knuttel 1906, p.233)
- 12 *Ridder*: Franciscus Ridderus (1620-1683), Voetiaans predikant te Rotterdam, werd in 1665 door de regering tot de orde geroepen nadat hij vanaf de preekstoel felle politieke uitlatingen had gedaan. Blijkbaar was zijn vechtlust in religieuze twisten niet minder groot. Zie ook p.57
- 13 *Ryssenius*: Leonardus Rijssenius (1636-1695), overtuigd Voetiaan die in tal van polemische geschriften klaagde over de 'profane nieuwigheden' van coccejane en cartesianen. Als verdediger van de oude rechtzinnigheid zag hij overal gevaarlijke ketterijen. In *De oude rechtsinnige waerheyt verdonckert en bedeckt door Descartes, Coccejus, Wittich, Burman, Wolzogen* enz. (Middelburg 1674; ex. UBA 418 E 69) bericht hij maar liefst 559 ketterijen op het spoor te zijn gekomen, wat de coccejaanse hoogleraar Heidanus de opmerking ontlokte dat hij 'in de Multiplicatie dapper moet ervaren zijn'
- 14 *sig op dit kunsje mede te byster verstonden*: dit kunstje ook uitstekend konden

ondertusschen dit seecker, dat Heeren *Coccejansen* sig verre na soo toegevende toonden, datse in een eenig *point*, hoe links of rechts in dispuut gebragt, hun broeders een letter schrijvens gewonnen gaven. Wat hebbense niet al arbeyt en moeyten in 't werck gestelt om te demonstreren, dat het oude Testament is geweest den tijd des toorns, gestelt tegen den tijd der genaeden onder het N. Testament. Wat kittelde hun de scherpsinnige uytvindinge der woorden *Aphesis* en *Paresis*, om het onderscheyt der *vergevinge van sonden* te beteekenen.¹ O hoe verheugt en blymoedig waeren zy, als se de Vaderen des ouden Testaments onder de vloeck en vrese des doots vonden leggen. Datse dienaers der *Elohim* of so genaemde *Goden* en *Engelen* waeren.² Dat de onderwerpinge der Joden onder de eerste beginselen der werelt, daer in bestont dat selfs de alderheyligste gedwongen waeren haer gantsche leven lang den dood te vresen, als strijdende tegens de beloften. Datse hier van daen nimmermeer een geruste Conscientie konden hebben, of oock gehad hebben enz. Ick swijg nog voordagtelijck³ met welck een brandende yver elck om 't eerst beesisg was, de *Philosophie van Cartes*⁴ en nog wel het fynste daer uyt op den Predickstoel te brengen. Sonder liegen niet anders, als of de Kercken van *Nederlant* in *dispuut schoolen* en ieder van de ledemaeten in discipelen van *Aristoteles*⁵ en *Cartesius* getransformeert waeren. Want welck een groot belang dog had'er de Gemeente by, om te weten of het mooglijk was, dat God bedriegen kon en of men wegens sijn almachtigheyt sulcks wel souw derven loochenen?⁶ Of de werelt oneyndig in uytbreiding is? of'er oock menschen in de maen kunnen zijn? Of de toetssteen der waerheyt alleen dat gene is, 't welcke men klaer en onderscheydentlijck begrijpt?⁷ Of de Conscientie dwaelen kan en of de oorsaeck van afwijkinge der waerheyt in het verstant, of

- 1 *Aphesis* en *Paresis* ... te beteekenen: in de Griekse vertaling van Rom.3:25 komen de begrippen *aphesis* (het ongestraft laten) en *paresis* (vergeving) voor. Coccejus had in zijn uitleg van deze bijbelpassage de nadruk gelegd op het grote verschil in betekenis van beide begrippen: Christus bewerkstelligde met zijn leven en dood de werkelijke vergiving (*paresis*) van de zonden waar God zelf voor de komst van Christus de zonden alleen ongestraft had gelaten (*aphesis*). Vooral Voetius bestreed dit onderscheid als Sociniaans, grammaticaal onjuist en een aantasting van de goddelijke genadebedeling. Dit vormde een van de geschilpunten waarin het tot een rechtstreekse aanvaring tussen Voetius en Coccejus zelf kwam. Duijkerius spot in het nu volgende met de consequenties van de coccejaanse visie op het ontbreken van werkelijke vergiving voor de joden van het Oude Testament
- 2 *Elohim*: hemelse wezens; deze naam komt vooral veel voor in de oudtestamentische psalmen
- 3 *voordagtelijck*: met opzet
- 4 *Cartes*: de Franse wijsgeer René Descartes (1596-1650) had een nieuwe wijsgerige methode ontworpen die de voorwaarde moest scheppen voor vrij onderzoek. Dat element sprak de coccejansen onder de Nederlandse theologen -die zelf immers ook uit waren op vrij en ondogmatisch onderzoeksterk aan; zie inl.
- 5 *Aristoteles*: de meest invloedrijke wijsgeer uit de klassieke oudheid (384 - 322 v.C.). In de middeleeuwen poogde men zijn filosofie te verenigen met de christelijke leerstellingen, hetgeen resulteerde in de schoolse wijsbegeerte (scholastiek). Dat verband werd opgehangen aan Aristoteles' religieuze opvatting dat de godheid (God) de eerste oorzaak van alles is. In de middeleeuwen werd dat causaliteitsprincipe aangegrepen als de schakel die bij uitstek geschikt was om problemen van wijsgerige aard op te lossen met behulp van religieuze leerstellingen
- 6 *of dat God ... derven loochenen*: deze en de volgende kwesties zijn de wezenlijkste vraagstukken uit Descartes' leer (zie inl.)
- 7 *klaer en onderscheydentlijck*: Descartes poneert uiteindelijk als waarheidscriterium dat die begrippen die wij helder en onderscheiden ('clairement et distinctement') inzien, wel waar moeten zijn

in de wil moet gesogt worden?¹ Wat een groot werck om het Euangelium der genaede te verkondigen en wijt en syts uyt te breyden voerdense niet uyt, als se heeren en laqueyen, koopman en burger, ambagtsman en soldaet, edelman en boer met hoogdraevende en platte woorden leerden, dat de H. Schriftuur dickwils en op veele plaetsen niet volgens de gronden van *Euclides*² maer na de dwaelende meening des gemeene volcks spreekt? Dat het schrickelijck was te dencken, dat de *Philosophie* minder Capitael had of meerder dienstmaegt souw zijn als de *Theologie*.³ Wijders, dat so een de onnoselheyt selfs moest zijn, die geloofde dat een *Engel* ergens anders was, als daer hy werckte; om dat geen geesten plaetselijck of plaets beslaende konnen begrepen werden.⁴ Voorts, dat het nootwendig was te weeten dat het wesen van des menschen ziele in een wercksaeme gedagten of geduurige denckinge bestaet en dat het ligchaem wegens des selfs organen en wercktuigen wel souw konnen leven, gaen, staen, eeten, drincken, sitten, leggen, waecken, slaepen enz. al was'er die uyt.⁵ Daer en boven, dat het de eerste trap op de ladder ten hemel was, kennisse te hebben van de stilstant der Sonne en het omloopen des Aertskloots,⁶ en dat die het tegendeel gevoelde de woorden Davids *Psalm XIX. vers 6. Ende die is als een Bruydegom, uytgaende uyt sijne slaepkamer*,⁷ of niet en verstonden of jammerlijck misduyde. Alle dese, en duysent diergelijcke pure *Philosophische questien* meer, die altoos maer gedient hadden om 't verstant van schrandere geesten voor een speelpop⁸ te dienen en een geduurige beweeginge op de *Academien* onder Hoog-leermeesters⁹ en Studenten te maecken,¹⁰ moesten, als of'er de geheele gelucksaeligheyt van dependeerde¹¹ weeten, Hy was wie Hy was, niemant uytgesondert. Invoegen meenig die maer twemaal 's weecks twe bysondere Predicanten hoorde, dies tijts anders kon dencken of de geheele Gereformeerde kerck was in verwarring of de

- 1 *de oorsaeck van afwijkinge*: waar de mens vergissingen begaat m.b.t. de waarheid, is dat volgens Descartes niet aan God te wijten maar aan de combinatie van verstand en wil: omdat de wil veel meer kan willen dan het verstand kan bevatten, maakt de wil dat het verstand vergissingen begaat (*Meditations touchant la première philosophie*, 1647, IV)
- 2 *Euclides*: gezaghebbend Grieks wiskundige (ca. 300 v.C.) die de meet- en rekenkundige kennis van zijn tijd systematiseerde in de dertien boeken tellende *Elementa*
- 3 *Philosophie minder ... als de Theologie*: Descartes ontwierp een geheel nieuwe kennismethode waarmee hij de oude scholastieke methode belaagde, doordat hij een scheiding maakte in religieuze zaken tussen geloofswaarheden (kwestie van goddelijke genade) en rationale waarheden (kwestie van verstandelijk inzicht). Vele cartesianen leidden daaruit ten onrechte af dat de cartesiaanse methode ook zeer geschikt was voor het onderzoeken van theologische problemen, zoals Lodewijk Meyer in zijn *Philosophia Sanctae Scripturae interpres* (1666)
- 4 *geen geesten plaetselijck of plaets beslaende*: deze opvatting was m.n. ontwikkeld door Balthasar Bekker met de cartesiaanse methode; hij heeft althans de consequenties van dit inzicht toegepast op het geloof in spoken, duivels enz.
- 5 deze gedachte zet Descartes uiteen in het vijfde hoofdstuk van de *Discours de la methode* (1637). Met als voorbeeld de werking van het hart ontwikkelt hij zijn mechanistische visie op de werking van het lichaam. Daaraan ligt het principe ten grondslag dat lichaam en geest scheidbaar zijn
- 6 *kennisse te hebben van enz.*: Descartes geeft in zijn *Discours*, na het waarheidscriterium te hebben vastgesteld, een voorbeeld van de toepassing van zijn methode op fysische problemen door zijn *Traité du monde* samen te vatten waarin hij de nu volgende problemen behandelt
- 7 *de woorden Davids*: Psalm 19:5-6
- 8 *speelpop*: 'speelgoedje'
- 9 *Hoog-leermeesters*: hoogleraren
- 10 *een geduurige beweeginge op de Academien*: het is zeker waar dat de nieuwe inzichten beroering veroorzaakten, maar het gekrakeel werd toch ook wel in de hand gewerkt door het algemene academische gebruik om de studenten door disputeren over theologische en filosofische onderwerpen te oefenen. Daardoor onttaarden veel meningsverschillen in heftige twisten
- 11 *dependeerde*: afhing

verwarring selvs in de Gereformeerde Kerck geraeckt.

Men kan lichtelijck bevroeden, daer 't dus onder de *Hoofden* stont geschapen, hoe 't met de *leeden* kon gestelt zijn; in waerheyt altoos niet beter maer veel eer erger: Want gelijck het by dusdaenige gelegentheden altijt toegaet, elck koos sig partye en wilde met de *Honorabele* eertijtelen van *Voetianen*, *Coccejanen*, *Cartesianen* enz. proncken. Ieder een tot de geringste in cluys versag¹ sig na vermogen en conditie van de schriften en boecken, met welckers Autheuren sy het hielden. Saten malkanderen, hoe weynig kennisse² oock van saecken hadden, met handen en tanden in het hair. Liepen de Predicanten, wiens saeck sy voor stonden de deur op de vloer, hun om Gods wille biddende een nieu argumentje twe a drie over te smijten,³ diese als *geconsacreerde*⁴ *waepenen* in 't magazijn haerer memorie opstaepelden, om in tijt en wijlen sig daer van te bedienen. Maer boven al onbesuyst gingen hier in te werck dat slag van menschen, die nauwelijcks leven of hun ziel met geestelijcke spijs gevoet voelen, ten zy se ten minste twemael 's weecks onder hun agt of tien en een *oeffening* of *byeenkomst*⁵ hebben. Dese ontsagen sig niet hun leeraers selfs, van wiense in gevoelen verschilden, onbeschaemt en in de publijcke kercke op het lijf te vallen, deselve sonder eenig ontsag of respect in 't aensigt te verwijten datse zielverdervende ketterijen op de Predickstoelen bragten en verfoejelijcke dwaelingen onder het gemeene volck saejden. Gelijck in den *Jaere 1670*. door een andere *Alexander de Kopersmit*⁶ met so veel passie in 't werck wiert gestelt, dat *Amsteldams* jongste Leeraer het door grote alteratie weynig maenden daer na met de dood bekogt:⁷ diergelijcke omtrent een dousijn jaeren daer na in drie bysondere kercke op eenen dag ter selver plaets wederom gebeurde. En sulcks was so alderwegen door het geheele lant te doen, even of de oude *factien* van *Hoecks* en *Cabeljaus*⁸ wederom op de been quamen en alles, hoewel se in wapenen verschilden, het onderste boven te keren stonden.

Maer buyten bedencken geloof mij Leser dat we *Philopater* al willens en op een nieuws vergeten, om hem niet wederom door het bestuderen van sulcke *impenetrable*⁹ saecken als we daer even boven genoemt hebben, in de hersens geraeckt te voorschijn te brengen. Neen seecker hy heeft daer gantsch geen noot van, maer vint sig benevens sijn *Confrater* so verre *geadvanceert* in dese

1 *versag*: voorzag

2 *kennisse*: voeg toe: ze

3 *over te smijten*: naar de andere kant te werpen

4 *geconsacreerde*: gewijde

5 *oeffening of byeenkomst*: de zg. konventikels die meestal werden geleid door hen die de lagere functies in de kerk vervulden zoals catechiseermeesters. Tijdens die bijeenkomsten werden vaak leer en levenswandel der predikanten bekritiseerd (Schotel 1906, p.315)

6 *Alexander de Kopersmit*: \$: 'de Silversmit Liscaljet'; vgl. *Handelingen* 19:23-40 waarin een zekere Alexander een rede wil houden ter verdediging van de zilversmeden die door de prediking van de apostel Paulus hun broodwinning in gevaar gebracht zagen (nl. de vervaardiging van zilveren Artemistempels). Verder is niets bekend over deze zilver- of kopersmid of deze affaire. Wel liet een zilversmid Liscaljet zich op 2 december 1689 met zijn twee zonen inschrijven als poorter van Amsterdam

7 *Amsteldams jongste Leeraer*: \$: 'Do. van Der Hage de Oude'; ds. Petrus van der Hagen (1641-1671), coccejaan en sinds 1670 predikant te Amsterdam werd een van de beste predikers van zijn tijd genoemd. Hij stierf inderdaad plotseling op zeer jonge (30-jarige) leeftijd

8 *Hoecks en Cabeljaus*: laat-Middeleeuwse facties wier conflicten voortkwamen uit veten tussen adellijke geslachten

9 *impenetrable*: ondoordringbare

Hypothetische en Cartesiaensche Theologie, datse met hun beyden tot verwonderinge van een iegelijck en selfs van hun *Proffessor* waeren. De glorie en verwagtinge om binnen weynig tijts als andere *twelingen* aen het firmament van de *Nieuwe Cartesiaensche Hemel* te flonckeren, deden hun alles, hoe moejelijck oock, ligt zijn en maeckten vleugelen aen hun geest, om niets voor hun verstant ondoorvlogen¹ te laeten. Maer denckt geensints, datse hier gedaen werck hadden, want sulcks is'er so wyt af, als het ligt van de duysternisse verschild, de steylste en moejelijckste berg moetense nog beklimmen of anders zijnder onmooglijck goede *Coccejanen* af te maecken. Sy hebben nu al so lang geploegt, kennen so veel fraeje dingen, diepe geheymen en verborgentheden, dog staen nog evenwel maer met de Joden in de tweede huyshoudinge van verre met een bedruckte tronie te kycken op alle die weldaden meer als gemene en overvloedige segeningen aen de Kercke des N. Testaments behoorende. Hier moetense nu aen: die² hebbense eeniger maeten in de *Beloften*, *Schaduwen*, *Voorbeelden* en *Ceremonien* der *Moisaische wet* ontdeckt en in de *Patriarchale Kerck*³ gesien. Maer nu moetense die vry wat nader door alle de *Propheten* so kleine als grote, *Euangelisten* en *Apostelen* soecken en na speuren. Maer wat raet voor hun om hier door te komen? Te meer nadien hun *Proffessor*, om af te wagten hoe ver se met eygen riemen konden roejen en welcke bequaemheden sy door eygen *studie* tot dit swaerwigtige werck hadden, in geheele twe maenden hun niets ter werelt van dit geheym wilde medelen, tot Hy eyndelijck sonne klaer siende datse 't buyten hem onmooglijck konden weten, al haddense een halve eeuwigheyt levens gehad, met een vermaening vanse niet te spaeren maer se wel te gebruycken, in handen gaf die konstige so wijt befaemde en beroemde *Prophetische Sleutel*, **DE WOORDEN BETEKENEN ALLES WAT SE BETEKENEN KONNEN**.⁴ Gevonden was de schat en niemant op den gehelen aertbodem rijcker als zy. Voort aen 't werck en aenstonts aen *Prophetien* te *anatomiseren*. Die uytmuntende algemene beloften aen alle gelovigen, ten allen tijden van God by *Jer. cap.31.vers 33,34.* gedaen, was de eerste die sy de *Joden* ontwongen en volslaegen op de Kercke des N.T. toepasten. Hier teldense ten behoeve van deselve alleen V. voornaeme weldaeden op, Namentlijck: 1. *Dat God sijn wet der liefde in haere herten soude opschrijven.* 2. *Dat sy by uytmentheyt Gods eygendom en volck soudent zijn.* 3. *Dat de middelmuur des afscheyts gebroocken, sy in vryheyt en buyten dwang van de so genaemde Goden soudent staen.* 4. *Datse door middel van de verkondiginge des Euangeliums God alle soudent kennen; van de kleynsten af tot de grootsten toe.* 5. *Dat God haere ongerechtigheyt vergeven en haere sonden niet meer gelijk onder de wet geschiede, soude gedencken.* Dit so tot een onwrickbaer fundament gelegte hebbende, sogtense met alle vlijt het geheele Nieuwe Testament door om te mogen weten, onder welke bedeeleinge der tijden God dese sijne groote goederen aen de Christenen soude schencken. En let eens welck een ongehoorde

1 *ondoorvlogen*: niet met grote snelheid doorgenomen (vgl. ergens doorheen vliegen)

2 *die*: nl. weldaden

3 *Patriarchale Kerck*: de kerk ten tijde van de aartsvaders, de stamvaders van het Israëlitische volk, dus tijdens het Oude Testament

4 **DE WOORDEN BETEKENEN ... BETEKENEN KONNEN**: vert. van Coccejus' devies dat volledig luidde: "Id significant verba quod significare possunt in integra ratione, sic ut omnino inter se convenient!": de woorden betekenen wat zij betekenen kunnen, het geheel der Schrift in ogenschouwing genomen. Die laatste toevoeging is hier door Duijkerius met opzet weggelaten omdat die beperking door de navolgelingen van Coccejus ook niet in acht werd genomen

schranderheyt! De *seven brieven*; in de Openbaeringe aen de *seven Gemeeynten van Asia*¹ geschreven, de *seven Segelen, seven Basuynen*, enz. leerden hun op een draet² dat sulcks in *seven onderscheyden perioden* of wisselbeurten des tijts gebeuren soude. Tot ieder van deselve bragten sy so veel saecken, gevallen en geschiedenissen, als 'er in de *Kerckelijcke Historien* hun voorquaemen. Hier schicktense de woorden en sin des *Texts* na en maeckten van den H. *Joannes* op sijn *Pathmos*³ een geheele suyvere Historie schrijver, welckers verhael sig uytstreckte tot aen het eynde van de werelt toe.⁴ Tot de *eerste periode*, die tot de verwoestinghe *Jerusalems*⁵ duurde, bragten sy de verkondiginge des Euangeliums onder *Joden* en *Heydenen*, met alle de bejegeninge⁶ daer omtrent voorgevallen. De *twede* behelsde de tien sware vervolginge, welke de Christen Kerck onder de *Roomsche Keyseren* tot *Constantinus de Grootte*⁷ toe hebben geleden en uytgestaen. De *derde* sloot in de vrede der Kercke onder den selven *Constantyn* en 't verderf in leer en seden daer op gevolgt. De *vierde* verving de beginselen van den *Antichrist*⁸ en de Kerck sugtende onder het geestelijck *Babilon*,⁹ tot de tijt der Reformatie toe. De *vyfde periode* nam sijn aenvang met de eerste val van Babilon; Reformatie en daer op gevolgde verquickinge voor de kerck. In de *sesde periode* sagen sy het nieuwe verval en de swaerigheden waer in het Gereformeerde Christendom om hun sorgeloosheyt en ondancckaerheyt vervallen; en evenwel de magt des *Antichrist* verminderen soude. De *sevende*¹⁰ vertoonden haer als in een heldere spiegel, de *totale ruine* en val van *Babel*, het ophouden van alle vervolgingen, twisten, twedragten en ketterien; het ingaen¹¹ der *Heydenen* en saelig worden van Israel na den vleesche, als oock de algemeene onderwerpinge van alle Volckeren, Natien en Tongen aen het Koninckrijcke Jesu. En meer diergelijcke hoog-swevende en doorlugtige dingen, welke se meende dat nog voor den dag des oordeels op onsen *Aertkloot* en in de Kercke voor af moesten gaen. Maer denckt niet dat dit genoeg was, den *Apocalypsis* dus *praeeminent*¹² en na hun sin te doen spreekken; O neen, den gantschen Bybel, *Moises*, de *Propheten* en *Euangelisten* moesten sulks over al en in alle plaetsen van gelijcken doen. Het

1 deze passage heeft betrekking op de Openbaring van Johannes, het laatste en meest allegorische bijbelboek dat daarom ook een zeer geliefd onderwerp van exegese was bij coccejanen. In Op.1:10-11 krijgt Johannes de opdracht het aan hem geopenbaarde mee te delen aan de zeven gemeenten te Azië, waarbij sprake is van een boek met zeven zegels verzegeld. Na het verbreken van het zevende zegel verschijnen zeven engelen met zeven bazuinen

2 *op een draet*: zeer nauwkeurig

3 *den H. Joannes, op sijn Pathmos*: de apostel Johannes schreef de Openbaring tijdens zijn gevangenschap op het Griekse eiland Pathmos (vgl. Op.1:9)

4 Duijkerius geeft in het nu volgende een weergave van de wijze waarop Coccejus c.s. de geschiedenis indeelden in zeven perioden zoals bijv. in *Joh. Coccei God-geleertheit, in de byzondere grondstukken, der christelijke gods-dienst, neffens de bedeling der tijden, en sleutel der prophetien opengelegd, en verdedigt* (derde druk, Amsterdam 1676) staat beschreven

5 *de verwoestinghe Jerusalems*: in 70 bracht Titus, de zoon van de Romeinse soldatenkeizer Vespasianus, Jeruzalem ten val

6 *bejegeninge*: confrontaties

7 *Constantinus de Grootte*: Constantijn de Grote (280-337), onder wiens heerschappij het Christendom als godsdienst werd erkend

8 *den Antichrist*: vgl. 1 Joh.2:18-27; de rooms-katholieke kerk o.l.v. de paus

9 *Babilon*: vgl. Op. 17-19; zinnebeeldig voor verval en verderf

10 *de sevende*: Coccejus meende zelf te leven in de zevende en laatste periode

11 *het ingaen*: de bekering

12 *praeeminent*: voortreffelijk

*Lied Deut. XXXII.*¹ (wie souw'er oit om gedagt hebben) schilderde hun so net af de geheele saemen-loop der tijden, als oock de saecken welcke onder het N. Testament souden voorvallen; dat niemant, al had hy t'seedert Christi tijden tot nu toe geleefd, alles gesien, sulcks met beter verwen souw hebben konnen doen. Geen minder klaerheyt vondense hier omtrent in die uytmuntende lofsang welcke de moeder van Samuel op song, wanneerse erkende dat God hare sugten en smeekingen verhoort hadde. *1 Sam.II.v.2...10.*² Die eenvoudige en voor God wandelende Matrone wist mede al van de *seven perioden* en daerom wiert by hun geoordeelt, is haer *Liet* oock onder de schriften van het O. Testament bewaert. Voorts vondense *Davids Psalmen*³ hier so vol van, dat s'er end of weg mee wisten. De XXIII. LXVIII. LXXII. LXXXIX. XCIII. XCVII. CVII. CX. CXXXIX. En nog veel meer andere, na het gevoelen van de *Oude train*,⁴ leerde niet anders als de *seven Coccejaensche* getijden van het *Nieuwe Testamentische Jaer*. Maer boven al was 't een lust om sien, hoe boven maeten verheugt sig onse *Philopater* toonde, wanneer hy leesende het *Hoogliet* van *Salomon*,⁵ daer niet anders in vont dan klinck klare *Prophetien*, welcke uytdruckelijck representeerden en als door een goet *Microscopium* vertoonden, alle de geschiedenissen, so kerck als wereltlijcke welcke onder de *eerste, tweede, derde, vierde, vyfde, sesde, en sevende periode* stonden voor te vallen. Ah Grote en heerlijcke God! (seyde hy eens, zijnde in een halve verruckinge van sinnen) wat zijn uwe gangen wijs en de wegen tot uw Heyligdom ondoorsoeckelijck:⁶ hoe apparent is het wel, toen de wyste der *Koningen* dit *Liet* digte, hy selfs niet wist wat al verborgentheden in sijn versen opgesloten laegen. Hoe weynig dag'er hy mooglijck wel om, dat men de staet des *Antichristische Rycks*, de vervolgingen, de verdruckingen uwer lieve *Tortelduyve*⁷ eerst onder de *Roomsche Keyseren*, daer na onder de *Pausen*, toen onder *Turcken*, in Oosten en Westen *Duytsland, Vranckrijck, Spangien, Piemont*⁸ *Engelant, Nederlanden*, enz., de gesegende Reformatie nevens al dat groote werck daer omtrent, uyt sijn *Liet* met soo veel levendige coleuren, en sulcks eerst over de 3000. jaeren na sijn doot soude ontdecken. Want O oneyndige goetheyt! men vint geen de minste voetstappen, dat iemant onder de grootste Godgeleerden, welcke sedert Christi Hemelvaert, hoe arbeysaem en verligt sy oock geweest zijn,

- 1 *Het Lied Deut. XXXII.*: het bijbelboek Deuteronomium herhaalt Mozes' wetten, gecombineerd met stichtelijke vertellingen. Hoofdstuk 32 bevat het zgn. lied van Mozes, een verheerlijking van de macht van God
- 2 *1 Sam.II v.2...10*: de lofsang van Hanna, toen zij na langdurige kinderloosheid bevallen was van Samuel
- 3 *Davids Psalmen*: door Coccejanen ook herhaaldelijk 'ontleed', vgl. J. Coccejus' *Psalmi Davids CL. Hebraeus textus ex optimorum codicum fide ed. est* (Franekeræ 1646)
- 4 *de Oude train*: S: 'Do. D outrein'; Johannes d'Outrein (1662-1722), de belangrijkste exponent van het meer praktische, ook wel nieuwe of ernstige coccejanisme, was, aldus Evenhuis (1971, III, p. 139) de 'grootmeester' op het gebied van de typische bijbeluitleg. Hij schreef ook talrijke verklaringen over bijbelteksten (bijv. psalm 107) op de beruchte, coccejaanse wijze. Reitsma zegt naar aanleiding daarvan: 'Hij bracht te Franeker, Dordrecht en Amsterdam de dadelijke beoefeningsleer door vele godgeleerde en stichtelijke verhandelingen in ere' (Reitsma 1949, 344)
- 5 *het Hoogliet van Salomon*: bijbelboek dat lange tijd is opgevat als allegorie over de liefde van God voor zijn 'bruid'. Israel en dat werd toegeschreven aan koning Salomo. In feite is het een vrij willekeurige verzameling populaire liefdeslyriek
- 6 *ondoorsoeckelijck*: ondoorgrondelijk; vgl. Rom.11:33: 'O diepte des rijckdoms beyde der wijsheyt ende der kennisse Godts! Hoe ondoorsoeckelijck zijn sijne oordeelen, ende onnaspeurlijck sijne wegen!'
- 7 *uwer lieve Tortelduyve*: de allegorie die gebruikt wordt in het Hooglied voor de bruidegom (God) en de bruid (Israel en later, de overige gelovigen verenigd in de kerk)
- 8 *Piemont*: gebied in Noord-Italië waarvan Turijn de hoofdstad is

tot op den dag van uw dienstknecht *J. Coccejus* toe, sulcke dingen in uwe heylige bladen hebben gesien als Hy gesien heeft. Wat wisten de oude vermaerde Kercken leeraers¹ *Justinianus, Ambrosius, Augustinus, Chrysostemus, Bernardus, Cyrillus, Cyprianus, Lactantius, Hieronymus*; en onder de laetere² *Oecolampadius, Bullingerus, Lutherus, Bucerus, Calvinus, Melanthon, Musculus, Martyr*, enz. Van alle dese uyttschitterende³ verborgentheden immers niets ter werelt. En daerom hoe waerachtig is het, datje in dese onse dagen uwe heymelijckheden voor de wijse en verstandige verborgen hout en die den kindertjens openbaert.⁴ Ick ben nog maer een *kint* en mede door de erf-sonde, als andere met een doncker verstant in de werelt gekomen; en niet tegenstaende dit, datje my geset hebt aen de voeten van een alderwijste Gamaliel,⁵ maeckt dat ick wel soude kunnen een jongeling zijnde, sterven hondert jaeren out. O, hoe verseeckert stuurt gy mijne voeten op het regte spoor der waerheyt! je laet niets het minste over, van't geen ick sie daer eenige twijfelinge omtrent plaets kan hebben: Want hier van overreedje my by uytmentheyt, dat het geen ick wel klaer en onderscheydentlijck bevat, waer is:⁶ Dit ondervind ick hoe langs hoe meerder en word'er kragtelijcken in versterckt. Ick heb in de *Mathesis* de fundamenten van *Euclides* geleert, sonder in het minste te dencken dat ick'er eenig gebruyck van souw kunnen maecken omtrent de heylige Godgeleertheyt. Maer dat noyt volpresen boeckje, dat kostelijck werckje, dat *Cabinetje* van *Prophetien*, door den *Swolschen Leenman* tegens de *Seven woudsche Classis* geschreven!⁷ leert my voor de vuyst wiskunstige *Demonstratien* maecken en die toe te passen waer ick wil. Ah wat is het een groot jammer, dat die wijse *Gesant* en *Propheet* noit de moejten heeft genomen van te betogen, uyt de naem en betekenis van 't woort *Sevenwolden* selfs dat'er nootwendig onder de dagen des N. Testaments *seven Perioden* moeten zijn. Wijl dit geen meer werck souw maecken, als de seven *Brieven, Segelen* en *Basuynen* in den *Apocalypsis*. Dat mijne daegen, O Magtige Hemel! nog een geruyme tijt mogen duuren, en men sal sien wat wonderbaere wonderen mijn mont en penne aen Nederlandts *Gemeenten* al verschaffen sal; Seeckerlijck sal ick besorgen, datse alle Sonen der Propheten worden en datse Christus met al sijn verdiensten, lijden, sterven, weldaden enz. sullen vinden, daer hy nimmermeer van iemand gesogt is. O! ick sal sorg dragen dat oude en jonge,

1 *Kercken leeraers*: eig. officieel door de paus verleende titel aan kerkvaders wier theologisch werk bewaard is gebleven

2 *de laetere*: d.w.z. uit de tijd van de Reformatie

3 *uytschitterende*: uitblinkende

4 Duijkerius bespot hier het coccejaanse gebruik om de uitlegkunde te verheffen tot de meest hoogstaande vorm van theologie, zoals bijv. F. Burman deed toen hij Spreuken 25:2: 'Het is Gods eer een zaak te verbergen, maar der koningen eer een zaak uit te vorsen' zo uitlegde: 'Het is Gods eer een zaak te verbergen, maar de eer der uitleggers een zaak te doorgronden' (Evenhuis 1971, III 141)

5 *Gamaliel*: beroemd farizees schriftgeleerde en leermeester van de apostel Paulus, blijkens Hand.22:3 waar Paulus zichzelf noemt 'opgevoedt in dese stadt [Tarsen in Ciliciën, aen de voeten Gamaliels'

6 *het geen ick wel klaer en onderscheydentlijck bevat*: met opzet haalt Duijkerius in deze satire over het coccejanisme het cartesiaanse waarheids criterium weer van stal. Het werd immers door veel coccejanen in de theologie op deze wijze gehanteerd!

7 *dat Cabinetje ... Classis geschreven*: \$:'Leenhof'; de Zwolse predikant Fredericus van Leenhof (1647-1712), cartesiaans coccejaan verdedigde de leer van Coccejus tegen de aanvallen van de voetiaanse classis van het Friese Zevenwouden in zijn *Zedig en christelijck verandwoordschrift aan de classis Zevenwouden, waarin Coccejii godgeleerdheid met de keten verdedigd wordt* (Amsterdam 1685). Van Leenhof zou overigens in 1711 om zijn vermeende spinozisme uit zijn ambt worden ontzet

van de kleinste af tot de grootste toe, weten wat het is te staen in de *Christelijcke vryheyt* en ontslagen te zijn van dat swaere en dienstbaere *jock* 't welk door enckele onkunde onse Vadersen so hart op den halse gedrukt heeft. Ick sal alle mijne kragten in het werck stellen, om kragteloos te maecken dat ouwer wets en *wettische* prediken.¹ Voor al de *Sabbatharissen*² in dier voegen op de mont kloppen,³ datse sullen moeten ophouden van met so veel iever als dagelijks geschiet, een tweede *Jodendom* in te voeren⁴ enz. Met dese en diergelijcke pleysierige verbeeldingen kon sig *Philopater* somtijts uren, ja halve dagen na malkanderen ophouden. En sulcks met soo veel genoegen en blijdschap, dat hem de vreugde ten oogen uytsteeen. 't Gebeurde niet selden, dat hy aen tafel sittende, de spijs in de mont vergat door te slicken, so dwaelde sijn geest in het Paradijs der Prophetien. Geen een Schriftuur-text schoot hem te binnen, of hy sogt'er een sinspelende verklaring aen te geven. So *Philo*⁵ en *Origenes*⁶ nog geleefd hadden, sy souden hebben moeten bekennen dat hun dese jongeling hier omtrent nog al heel veel had kunnen leeren. Selfs sijn *Proffessor*, hoe seer op dit kunsje afgeregt, kon nauwlijcks bevroeden, van waer hem dese veerdigheyt in uytgesogte *Allusien*⁷ te maecken van daen quam en 't deed hem de waerheyt van dit *vers* door de heer *Vondel* gemaect ondervinden.

*De Konsten staen aen eeuw nog
tijt gebonden:
Vernuften gaen en komen op
hun tijt:
Het voor of na brengt lof aen,
nog verwijt.
De jongste vint wel, dat geen
oudste vonden.*⁸

Want om de waerheyt te seggen daer was niets van 't geen 't welck de vermaerde Historie schrijvers⁹ de *Meeteren*, *Bor*, *Grotius*, *Hooff*, *Aitsema* en andere

- 1 *wettische prediken*: het dogmatisch preken over de leer (zoals door de Voetianen)
- 2 *de Sabbatharissen*: de Sabbatariërs, de verdedigers van de sabbatsplicht tegenover Coccejus, Heidanus c.s. die naar aanleiding van het vierde gebod meenden dat de instelling van de sabbat voor een ceremonieel en niet voor een moreel gebod moest worden gehouden. Het geschil was de eerste serieuze botsing tussen coccejanen en voetianen en liep zo hoog op dat de Staten van Holland in 1659 tussenbeide kwamen met een resolutie, waarbij zij de synoden en de Leidse professoren het zwijgen over deze kwestie oplegden
- 3 *op de mont kloppen*: doen zwijgen
- 4 *een tweede Jodendom in te voeren*: door nl. de geldigheid van het vierde gebod te willen handhaven voor de gereformeerde kerk
- 5 *Philo*: (25 v.C-45), joods-grieks wijsgeer die meende dat Plato en andere grote klassieke Griekse denkers hun inzichten hadden ontleend aan Mozes. Die had al lang bereikt waar de Griekse filosofen naar zochten en hij heeft die kennis cryptisch meegedeeld, zodat zijn aandeel in de Schrift met behulp van allegorische verklaringen moet worden onderzocht op de dieperliggende betekenis
- 6 *Origenes*: (185-254), vroeg-christelijk theoloog die zijn allegorische interpretatie baseerde op de gedachte dat de bijbel de mens gegeven is om de geestelijke, goddelijke werkelijkheid te beschouwen. Met Philo is hij dus een van de eerste gezaghebbende theologen die de allegorische bijbelinterpretatie beoefenden
- 7 *Allusien*: toespelingen
- 8 *dit vers door de heer Vondel*: derde strofe van *Op de marmere Pallas van den doorluchtigsten vorst en heere Joan Mauritijs, Prinse van Nassau &c. Stadhouder te Kleef &c.* uit 1660 (in: Joost van den Vondels *Dichtwerken en oorspronkelijke prozaschriften* bewerkt door Dr. J.A. Alberdingk Thijm, deel 8: 1658-1660. Leiden 1896, p.209)
- 9 *Historie schrijvers ... Aitsema*: deze auteurs maakten allen Nederlandstalige beschrijvingen van verschillende fasen van de Tachtigjarige oorlog

wegens de beroertens en afval deser landen van den *Spaenschen Koning* in hun grote wercken hebben nagelaeten, of Hy vont het duydelyck voorseyt in *Moises*, de *Propheten* en *Psalmen*. Selfs *Slydanus*¹ sprack niet anders, als 't geen door de Propheet *Hoseas*² was voorsegt en gepropheeteert. De sin van het eerste vers des 12. *Capittels*, *Te Gilgal offeren sy ossen*;³ was by hem *Sy hebben in het Concilium van Constants*⁴ die grote Leeraers *Johannes Hus* en *Hieronymus van Praeg* gedoot. *Cap. X. vers 5. De Inwoonders van Samarien sullen verschrickt zijn over het kalf van Bethaven*; Hier betekende de kalveren van *Bethaven* den *Paus* en den *Keyser*.⁵ *Cap. X. vers 11. Waer is uwe Koning nu dat hy uw behoede in alle uwe Steden?* Dit sag op *Fredericus*, koning van *Bohemen*⁶ welckers ongeluckige uytgang de Gereformeerde Kercke geen voordeel maer groote schade toegebracht heeft. *vers 14.* van het selfde *Capittel. De Moeder werd'er verpletterd met hare Kinderen*; Sag op⁷ de Dood van den *Sweedschen koning Gustavus Adolphus*.⁸ So oock het 15. *vers. Israels Koning is in den dageraet ten eenemaal uytgeroeyt*, moest verstaen worden van *Karel* de eerste Koning van *Engelant*, onthooft binnen *Londen 1649. den 30. Januarius*.⁹ De woorden van *Joël*, *Cap. III v.6. Gy hebt de Kinderen van Juda en Jerusalem verkogt aen de kinderen der Griecken*;¹⁰ hadde desen sin: *Sy hebben de Kinderen der Gemeeynten laten onderwijsen in de leere van Aristoteles*.¹¹ So betekende *Hoogliet Cap. II. v.4. Hy voert my in het wijnhuys*; de bysondere vreugde door d'*Apostelen* gepleegt, toense het Euangelium in *Grieckenlant* verkondigde. En *Cap. VIII. v.3. Sijn slinckerhant zy onder mijn hooft*; Sag op de 12. jaerige *Treves*¹² tusschen den *Koning van Spangien* en de

- 1 *Slydanus*: de Franse geschiedschrijver Jean Sleidan (Johannes Sleidanus, 1506-1556) die beroemd werd met een historisch werk over de regeerperiode van Karel V (*De statu religionis et reipublicae, Carolo V Caesare, commentarii*, 1555)
- 2 *Hoseas*: oudtestamentisch bijbelboek waarin Hoseas Israël het verval van haar religieuze en politieke leven voorspelt. De nu volgende citaten zijn uit dit boek afkomstig
- 3 *het eerste vers des 12. Capittels*: Duijkerius geeft hier een foutieve bijbelplaats op: de betreffende zinsnede is uit vers 12 i.p.v. 1; *Gilgal*: de eerste legerplaats na de uittocht uit Egypte, gelegen aan de oostelijke grens van Jericho
- 4 *het Concilium van Constants*: tijdens dit concilie (1414-1418) werd op 6 juli 1415 de Praagse hervormer Johannes Hus (1370-1415) wegens zijn verwerping van het pauselijk gezag en zijn onconventionele godsbegrip veroordeeld en op dezelfde dag nog verbrand. Op 30 mei 1416 werd ook zijn medestander Hieronymus van Praag (1356-1416) veroordeeld en eveneens verbrand; hij was vrijwillig naar het concilie gekomen om Hus te verdedigen en had scherpe kritiek op de zedelijke toestand van de clerus, de biecht, de aflaat en de pauselijke onfeilbaarheid
- 5 *den Keyser*. nl. van het Duitse Rijk
- 6 *Fredericus, koning van Bohemen*: Frederik V (1596-1632), keurvorst van de Palts was het hoofd van de Protestantse Unie. Hij werd in 1619 door de Boheemse standen die in opstand waren tegen de katholieke Habsburgers tot koning gekozen. Tijdens de Dertigjarige oorlog leed zijn leger in 1620 echter een verpletterende nederlaag tegen de Habsburgers op de Witte Berg bij Praag, waarna hij met zijn gezin naar 's-Gravenhage vluchtte
- 7 *sag op*: had betrekking op
- 8 *de Dood van den Sweedschen koning Gustavus Adolphus*: (1594-1632). Deze Zweedse vorst kwam op voor de rechten en vrijheden van de protestantse vorsten in het Duitse Rijk; met zijn expansiepolitiek probeerde hij een bolwerk op te werpen tegen de stormloop van de Contrareformatie. Zo mengde hij zich in de Dertigjarige oorlog waarin hij tijdens de slag bij Lutzen sneuvelde
- 9 *Karel de eerste Koning van Engelant*: de Engelse koning Karel I (1600-1649), wiens fel omstreden en kostbare oorlogspolitiek en katholieke sympathieën leidden tot een burgeroorlog die in 1649 eindigde met de overwinning van Cromwell en de onthoofding van de koning
- 10 *Joël*: bijbelboek waarvan het tweede deel een profetische beschrijving geeft van de dag des oordeels; daarbij spreekt God Israëls vijanden toe
- 11 *de leere van Aristoteles*: in Philopatens ogen een verwerpelijke, traditioneel-dogmatische leer (gesteld tegenover de nieuwe cartesiaanse wijsbegeerte)
- 12 *Treves*: bestand (Fr.)

Geunieerde Provintien; Anno 1608. gemaect. Voorts sou men geseget hebben, waer 't mooglijk was, dat *Philopater* al 't verstant van daen haelde, om dus met alles wat hem in den Bybel voorquam op gelijcke wijze te leven. Niet een *Parabeltje*, *Gelijckenisje* of *Historitje*, hoe eenvoudig van de *Euangelisten* als regtschaepene *Seden-regels* ter nedergesteld, of Hy *Metamorphoseerde* se in Prophetien. Die alle op te tellen is mijn onmooglijk en souw mijn Leser verdrietig vallen. Alleen moet ick dit seggen, dat by aldien hy dies tijt had gewilt sijn verstant tonen, in *Salomons Spreucken* uyt te leggen, hy'er uw den *Roomschen Antichrist* doorgaens van den hoofde tot de voeten toe, so levendig souw hebben doen sien, dat'er niemant om na *Roomen* behoefde te reysen: En sulcks met een goede *Connexie* en samenhang. Ja hy souw'er so wel 3 jaeren over hebben kunnen prediken als die *Amsteldamsche Predikant*¹ daer de menschen bang voor worden, als se hem met sijn vriendelijcke Tronie over de preeckstoel sien kijcken. Oock weet ick niet so 't 'er op aen had gekomen, om den figuurlijcken *Tempel* die *Ezechieel*² in een gesigte sag te verklaeren, of hy het niet ruym so wel souw hebben kunnen doen, als die *Leeraer*³ welcke over eenige tijt byna al de *Weeskinderen* op het lijf had gekregen, om dat hy'er op hals en keel verbood een eenige *pagina* meer te lesen in de *Catechismus van de Wit*;⁴ als hebbende na sijn oordeel dat Boeck lang genoeg in de werelt geweest, om de jeugt in de Voetiaensche netten verward te houden. Immers, so hy dese onbevattelijcke Materie in eenige dosijnen Predicatie had verhandelt, souw 't altoos met verstaenlijcke⁵ woorden en spreekwijzen geschiedt zijn: Daer in tegendeel gedagte⁶ *Leeraer*, die reputatie selfs by sijn schrandere toehoorders had, toen hy hier in besig was, datse malkanderen in het uytgaen van de Kerck moesten vragen; wat het *Domine* gepreeckt? Hoe verstonje hem flus⁷ in die en die uytdrucking? Hebje wel kunnen merken, hoe hy sijn *Exordium*⁸ aen sijn text *Connecteerde*?⁹ Wat sijn *subdivisien*¹⁰ waeren? Hoedaenig sijn *Explicatie* met het voornaemste van sijn *Applicatie*¹¹ over een quam? Seeckerlijck die man preeckt ons al te geleert, wie sag oit sijn weerga, 't is of we botte koejen zijn, soo veel verstaen we van sijn seggen: maer souw me dencken, hoe vind hy al die geheymen, hoe komt hy aen al die kennis?

1 *die Amsteldamsche Predikant*: \$. 'Do. Oyers'; Johannes Oyers was sinds 1680 predikant te Amsterdam. Duijkerius kende sijn 'vriendelijcke Tronie': Oyers doopte op 10 april 1691 Duijkerius' dochtertje Alida in de Nieuwe Kerk (GAA, DTB 46, f.67)

2 *Ezechieel*: deze profeet was actief tijdens de Babylonische ballingschap; het visioen van de nieuwe tempel staat in *Ezechiël* 41-44 beschreven

3 *die Leeraer welcke enz.*: \$. 'Do. Sibersma'; Hero Sibersma (1644-1728) was sinds juni 1683 predikant te Amsterdam. Als coccejaan drong hij bijzonder sterk aan op de praktijk van het christendom. Zijn preken zijn talrijk (zie onder); tevens schreef hij zelf een catechismus: *Fontein des heils, aangewesen in den Heidelbergschen Catechismus* (Leeuwarden 1694). Het is waarschijnlijk dat hij inderdaad de weeskinderen het lezen van voetiaanse catechismussen heeft afgeraden en dat Duijkerius daar zelf bij betrokken is geweest als schoolmeester in het Amsterdamse Aalmoezeniersweeshuis

4 *de Catechismus van de Wit*: zie boven

5 *verstaenlijcke*: verstaanbare

6 *gedagte*: betreffende

7 *flus*: zo-even, daarnet

8 *Exordium*: inleiding; evenals de hierna volgende termen afkomstig uit de retorica

9 *Connecteerde*: verbond

10 *subdivisien*: onderverdelingen (in te bespreken facetten van de gekozen bijbeltekst)

11 *Explicatie ... Applicatie*: uitleg (en) toepassing van de bijbeltekst

't Is niet anders, of hy de *Tempel* van *Salomon* en *Serubabel*¹ met eygen oogen gesien, hondert duysent maelen doorwandelt en van onderen tot boven met een maetstock gemeeten heeft. Maer boven al hoe geestig zijn sijn *geestelijke beduydenisse* van dat *gebouw* op de *Kercke* des *N. Testaments*. Hy vint'er immers niet een *deurtje*, *venstertje*, *trapje*, *colom*, *stoelbanck*, *houtje* of *steentje* in dat niet eenige sinrijcke betekenisse heeft. Welcke en diergelijcke andere Consideratien, over het onverstaenlijck prediken van desen Predicant; hebben hem egter in so veel aensien gebragt, dat alle die voor schrander van geest willen passeren, hoe gebogchelt anders van hersenen,² sig tot sijn gehoor vervoegen. Dog dit *accident*³ is, God betert so algemeen hedendaegs, dat het eerder te belachgen dan te beweenen dient. Want wie en weet niet, daer de leeraers door raetselen spreekken en als andere *sphinxen*⁴ aen den heyligen berg des Heeren sitten, het'er noit aen een groot getal *Oedipussen* ontbreecken sal, om na haer seggen te slaen als een blinde na de coleuren. In andere dingen mag het oude spreekwoord *gissen doet missen* waer zijn, maer hier gelt het niet met alle,⁵ wyl in de saecken des geloofs ('t Is schande dat men 't seggen moet) die voor de verstandigste wort gehouden en aengeboden, die alderbest *gissen* kan. Evenwel is het jammer, dat mannen van letteren so puursteecken⁶ sot kunnen worden, datse geloven van boven anderen in geleertheyt uyt te steken als se met grote moejten so verre zijn gekomen, dat men, al wou m'er duysent guldens om geven, niet een woort van al datse seggen kan verstaen. Dog het schijnt dat dese *mode* met het *bestel* van dese haest eyndigende *sesde Periode* so moet saemen loopen; en God geeve dat het een van de voornaemste besoeckinge mag zijn, die daer in voor Nederlants Kercken opgesloten leggen.

Ondertusschen onsen *Philopater* vast voortgaende, met alles voor de vuyst wat hem in het N. Testament voorquam (also hy met het Oude gedaen werck had) tot Prophetien te maecken: En alreets de *Lofsangen van Maria*, *Sacharias* en *Simeon*, het *Hoogepriesterlijck Gebed*, de *Parabel* van de *Rijcke Man*, nevens de geene welcke door *Matheus* in sijn 13.20.22.24.25 *Capittel* zijn aengeteeckent onder die rang geschickt hebbende; so gebeurde het, hoewel eenigsints toevallig (also hy meest altijt buyten sig selfs, dat is in opgetrocken⁷ gedagten was) Hy iets in sijn Confrater remarqueerde,⁸ 't geen hem buyten gemeen ongewoon voor quam. 't Welck hier in bestont, dat hy hem in sommige dagen agter malkanderen, na het doen van sijn gebeden, 't zy 's avonts, 's middags of morgens noit het *Gebed des Heeren* of *Vader Onse* hoorde bidden.⁹ Dieshalven versogt hy op hem de goetheyd

1 *de Tempel van Salomon en Serubabel*: zie boven

2 *hoe gebogchelt anders van hersenen*: \$: 'Juffrouw hoopwater Gebuchelt'; over deze kennelijke fan van ds. Sibersma (zie boven) is verder niets bekend. Duijkerius zinspeelt hier op het verschijnsel waarbij gedweept werd met dominees, vooral door dametjes die daaraan uiting gaven door bijv. zo dicht mogelijk bij het preekgestoelte plaats te nemen

3 *accident*: verschijnsel

4 *sphinxen*: de Sfinx was een monster uit de Griekse mythologie dat de weg naar Thebe bewaakte en voorbijgangers, o.a. Oedipus, een raadsel opgaf

5 *niet met alle*: helemaal niet

6 *puursteecken*: volslagen

7 *opgetrocken*: verheven

8 *remarqueerde*: opmerkte

9 *het Gebed des Heeren, of Vader Onse*: hier wordt eigenlijk de satire op ds. Sibersma voortgezet. Hij weigerde immers dit gebed nog langer te bidden om dezelfde redenen als Philologus blijkt te hebben, hetgeen in 1683 bij zijn beroeping te Amsterdam tot problemen had geleid. Dergelijke bezwaren illustreren overigens voortreffelijk de eigenzinnigheid der coccejansen die kennelijk zelfs weigerden zich neer te leggen bij een naar de overlevering door Christus zelf ontworpen gebed

te willen hebben, de oorsaek hier af te sggē;¹ daer d'ander so het scheen weynig lust toe hadde en alleen met een glimlach op antwoorde; *Quisquis suos patimur manes*, *Hoor broertje lief, een ieder van ons leyt sijn straf*;² Gy meent loof ick, dat mijn oogen met een meer als Egyptische blintheyt³ geslaegen zijn; en datse niet al over lang hebben konnen sien, hoe agterhoudende en bedeckt gy omtrent my verkeert; Seeckerlijck, niet anders als of je gesworen had, alles wat uw van den milden Hemel medegedeelt wiert voor uw selfs alleen te behouden. 't Is nu meer als tien weecken dat je even so veel tegen my (buyten *goeden morgen* en *goeden avont*) hebt gesproken, als of je sonder tong geboren waert: En dat niet alleen, maer als of ick se uw ontroven souw; Al je *manuscripten* sluytje in uw koffer en laet'er de breete van twee vingeren niet van op uw lessenaer leggen; daer en boven uw beste *Authores* zijn binnen weynig weecken *invisibel* geworden. Oock koopjer langer niet een, of je komt'er so bedeckt onder de mantel mee t'huys en sluytse voort weg, of je se gestolen had. Komt dit met de wetten van vrientschap over een en laet dit de nauwe alliantie, die we met malkanderen hebben ingegaen wel toe? Seecker ick denck niet dat je dat selfs seggen sult. Evenwel moet je niet meenen dat ick'er quaet om ben, of daerom te minder kennisse heb van die hooge verborgentheden, daerje schrandere geest in te beschouwen tegenwoordig mede besig is: Ick weet al te wel, datje dat schoone boeck dat *Domine Groenewegen* over het *Hoogliet*⁴ geschreven heeft in minder als twee maenden tijts by na aen flarden gelesen hebt; datje de Uytleggingen over het *Liet Moises* door *Coccejus*⁵ en *Do. Hamer*⁶ hebt op gegeten; en datje nu nog besig bent, met de *Mont der Opperste Wyshey*⁷ uw so eygen als je A.B.C. te maecken. Ick wensch'er je uyt de gront van mijn ziel alle geluck en voorspoet mede, maer bid uw met eenen te willen geloven, dat hoe seer ick uw *abstracte* verkeerung omtrent⁸ my soeck te verschonen, se egter by my weynig *excuse* verdienen kan enz.

Philopater, die door dese onverwagte tael van sijn *Confrater*, sig levendig geraeckt voelde en sig selfs bewust vindende schuldig te zijn aen 't geen hem dus verwijtende toegeduw⁹ wiert, sey niet anders als dat het hem leet was eenige stoffe tot verwijdering gegeven te hebben, dat hy sulcks in het toekomende verbeteren soude en dat hy het gantschelijck uyt geen quaetaerdigheyde gedaen hadde: Dat de driftige besigheden sijner *studien*, dit behoorde geweten te worden:

1 *sggen*: lees: seggen

2 *Quisquis suos patimur manes* enz.: eig. quisque suos patimur manes, vert. elk van ons moet in het hiernamaals zelf dragen wat hem wordt opgelegd; zinspreuk afkomstig uit Vergilius' *Aeneis* 6, 743

3 *Egyptische blintheyt*: vgl. de uitdr. *Egyptische duisternis*: volslagen duisternis

4 *dat schoone boeck dat Domine Groenewegen over het Hoogliet geschreven heeft*: de coccejaan Henricus Groenewegen (1640-1692) schreef talrijke geleerde bijbeluitleggingen, o.a. *Over het Hooglied Salomons en de verlossinghe Israels uit Zion* (Delft 1670)

5 *Uytleggingen over het Liet Moises door Coccejus*: bedoeld is Coccejus' *Ad ultima Mosis, hoc est, sex postrema capita Deuteronomii considerationes* (Franeker 1650)

6 *Do. Hamer*: coccejaans predikant (1646-1716), auteur van talrijke exegetische werken w.o. *Over Deuteron. XXXII, tot bewys dat het lied Moises is een sleutel van de kennisse der prophetien* (Leiden 1674)

7 *de Mont der Opperste Wyshey*: bovengenoemde Groenewegen was ook de auteur van een tweedelige bijbelverklaring onder de titel *Mont der opperste wysheid* (Amsterdam 1678)

8 *abstracte verkeerung omtrent*: verstrooide omgang met

9 *toegeduw*t: op harde toon gezegd

Voorts versogt hy verschoning met dit *vers* van *Horatius*:

... *Praetulerum delirus inersque videri.*
 -*Dum mea delectent male me,*
vel denique valent,
*Quam sapere & ringi.*¹

Waer op sy onderling malkanderen de hant gevende en een eeuwige vriendschap, als oock gemeensaemhey van² gedagten belovende: Begon *Philopatens* Confrater te seggen, (na datse ieder op een stoel waeren gaen nedersitten) De redenen waerom je my seedert eenige weecken het *Vader onse* niet hebt hooren bidden, gelijk ick wel door³ desen plag; zijn sodanig, dat al hadje se my niet afgevergt⁴, ick se Conscientie's halven uw souw mede gedeelt hebben, wyl'er uw niet weynig aen gelegen leyt. Want dit is seecker en het is uw so bekent als my, dat me niet sonder grote sonden te begaen God om dingen mag bidden, die we voor af weten directelijck te strijden tegens sijn eeuwig voornemen en besluyt van se ons te sullen geven. Als oock dat onse begeertens in desen gegront moeten zijn op de mooglijckheyt der saecken waerom gebeden wort; Voorts moeten we *distinctelijck gepersuadeert*⁵ zijn van het nut en voordeel dat'er voor ons in de dingen steeckt, eer wy'er om bidden, want so wy hier in onkundig te werck gaen souw sulcks de kinderagtigheyt selfs zijn en het ons niet weynig maelen berouwen, so we verhooring op onse gebeden verkregen. Nu is het sulcks met my gestelt, dat ick door middel van die kostelijcke Sleutel, *De woorden betekenen alles wat sy betekenen kunnen*,⁶ so klaerlijck als twemaal vier agt⁷ heb ontdeckt, dat het *Gebed des Heeren*, een *Prophetie* is slaende *adaequate* op de gehele staet der Kercke des N. Testaments, En dat'er volgens des selfs *Inleyding*, *VI Beden*, en *Besluyt*, niet anders in opgesloten legt, als alles wat in *successie* van tijt onder de *seven perioden*, of omkringen van tijden⁸ moet voorvallen en geschieden. Nu wy, die al so verre in de *sesde perioden* leven en de *sevende* vast voor de deure sien naderen, hoe onverantwoordelijck dom souw het niet zijn, God te bidden om dingen die in de vyf voorgaende reets sijn gepasseert. In der daet 't souw immers geen hair breet verschillen van openbaer spotten en met het heyligen den draeck te steecken zijn.

Philopater luysterde vast met open ooren en dagt in het eerst niet anders, of sijn Confrater had so vry wat fijne wateren uyt de beeck van *Koelman*⁹ ingeslurpt, meenende oock vastelijck dat hy met een *20 a 30 argumenten in forma*,¹⁰ het

1 *Praetulerum delirus* enz.: dit vers van Quintus Horatius Flaccus (65-8 v.C.) is uit de tweede brief van het tweede deel der *Epistulae*, vs. 126; vert.

Haast zou ik er de voorkeur aan geven een waanwijze en met de regels der kunst onbekende dichter te schijnen, mits maar mijn fouten en gebreken mij behaagden of in alle geval mij verborgen bleven, dan verstand te hebben van kunst en mij boos en nijdig te maken (nl. over die tekortkomingen) (vert. *Brieven* van Dr. G.W. van der Weerd, Amsterdam 1906, p.235)

2 *gemeensaemhey van*: openheid over

3 *door*: lees: voor

4 *afgevergt*: gedwongen te zeggen

5 *distinctelijck gepersuadeert*: duidelijck overtuigd

6 *die kostelijcke Sleutel* enz.: zie boven

7 *twemaal vier agt*: voeg toe: *is*

8 *omkringen van tijden*: lett. tijdsomtrekken: perioden

9 *Koelman*: de uiterst 'fijne' voetiaan Jacobus Koelman

10 *in forma*: in de vereiste vorm

*Formulier bidden*¹ op het lijf komen² soude; maer doen hy hem van *Prophetien* en *Perioden* hoorden reppen en dat hy uyt sodanig een insigt als gesegt is het bidden van 't *Vader onse* na liet, was 't of hy door verwonderinge buyten sig selven vervoert wiert. Ah mijn waerde broeder en vrient seyde hy, wat vliegt u verstant op Arents vleugelen; dat is sijn leven daegen geen menschen werck, om sulcke dingen uyt sijn selven te bedencken; dit moetje d'een of d'ander goede Engel bekent maecken, of je hebt gewisselijck een *Spiritus Familiaris*,³ die je sulcke geheymen inblaest. O gesegent beckeneel!⁴ (hier stont hy op, viel hem om den hals en kusten sijn voorhoofd na de Turckre⁵ manier) daer sulcke verligte hersens in opgesloten leggen, kostelijcke mont, daer sulcke wijsheyt uyt voortvloeijt, ick moetje kussen dat'et my aen 't hert raect! Ay ay broertje! laet ick mijn oogjens wat verlustigen met je Engelsche⁶ aengesigt van naby te besien! Seecker me dunckt je hebt een heele strael van licht om je hoofd, gelijk men de Heyligen uytchildert, och 't is so! 't is so! ick behoef'er niet meer aen te twifelen, want ick sie het nouw klaerlijck! Ah! Hoogverligte ziel, mag ick je bidden, deelt me wat mede uyt uw *Cabinet van revelatien*,⁷ want wie weet wat al schoone saecken dat'er van uw al gekent worden, doet, ay doet het! want je sult'er sevendvoudig loon voor ontfangen, enz.

*Philologus*⁸ (want dus was de naem van *Philopatens* Confrater) wist in waerheyt niet hoe hy het had en wat soort van sotte stuypen sijn vrient op het lijf quamen, die hem als een klis om de hals bleef hangen. Soet soet⁹ *Amice* seyde Hy, wat komt je over? je stelt uw aen als of je ontsinnig waert, wat, men moet so driftig niet wesen en sig door de eerste beweginge van onse hertstogten¹⁰ dus laeten vervoeren: dit en voegt vooral geen luyden van oordeel, steltje wat gemaetigt aen en gaet weer sitten, op dat, so we kunnen, we malkanderen mogen wys maecken¹¹ tot maetigheyt. Waer op onsen ieveraer,¹² als tot sig selve gebragt, weder plaets nam en voer voort te seggen; vergeeft het my mijn Broeder, so ick iets bega dat uw vreemt voorkomt, de overvloet van vreugde, hoorende uyt uw liefstalige¹³ mont sulcke hooge saecken en verhevene dingen, trof mijn geest so gevoelig datse buyten magt was de beweeginge des ligchaems in teugel te houden; en alhoewel het seer waer is *Male Cuncta ministrat. impetus*¹⁴ De drift beleydt alles qualijck, so is niet minder seecker 't geen de Poet segt:

1 *het Formulier*: de formulieren van enigheid (zie *Voorreden*)

2 *op het lijf komen*: te lijf gaan, aanvallen (fig.)

3 *Spiritus Familiaris*: huisgeest

4 *beckeneel*: hoofd

5 *Turckre*: lees: Turckse; het kussen als begroeting gold destijds als kenmerkend voor vreemde volkeren als de Turken

6 *Engelsche*: engelachtige

7 *revelatien*: onthullingen, openbaringen

8 *Philologus*: lett. hij die het woord bemint; de eerste component van deze naam is identiek aan die van *Philopater*, alleen bemint zijn 'confrater' meer het *logus*, afkomstig van het Griekse woord *logos*, dat echter nog meer in dit verband toepasselijke betekenissen heeft, nl.: getal (vgl. zijn voorkeur voor tijdrekening!), prediking en gesprek (hij is *Philopatens* voornaamste gesprekspartner)

9 *soet*: kalm

10 *beweginge van onse hertstogten*: deze mechanische omschrijving der menselijke emoties, driften lijkt te zijn ontleend aan Descartes' visie op de werking daarvan

11 *wys maecken*: manen

12 *ieveraer*: 'enthousiasteling'

13 *lieftalige*: woordspeling, of is 'lieftallige' bedoeld?

14 *Male Cuncta ministrat. impetus*: haastige spoed is zelden goed; spreuk ontleend aan het dichtwerk *Thebais*, boek X, vs. 704 van de Romeinse dichter Statius (45-96)

*Deprendas animi tormenta latentis, in aegro,
Corpre deprendas & gaudia, fumit utrumque.
Inde Habitum facilis.*¹

Want te verstaen,² en dat buyten alle verwagtinge, dat oock het *Vader onse* een *Prophetie* is; dat daer de *seven Perioden* mede inleggen; Wel ick seg je 't komt my al so vreemt voor, of ick met mijn eygen oogen menschen in de maen sag wonen; en ick kan nog niet laeten te betuygen, hoe wel my dese nieuwe verborgentheyt bevalt. Maer ick versoeck ootmoedig op uw, in het kort my eens te seggen, hoe'er sig dese *tijt rangen* in schicken en of sy'er van selfs los en ongedrongen in saemen loopen?³ O Ja dog, seyde sijn Confrater, luyster maer toe: De *Inleyding* welcke ons God als *Onse Vader* doet aansprecken, geeft te kennen de vryheyt, die we hier toe hebben onder de daegen des N. Testaments en leert dat Christus onse outste Broeder is. Dit mogt het oude Israel niet doen, dat was maer een dienstknegt en stont onder voogden en besorgers⁴ en had slegts vaderen des vleesches.⁵ De eerste Bede, *Uwe Naeme werde geheyligt*, moest in volle kragt, ten tijden der Apostelen voornaementlijk gebeden worden en heeft oock na Christi genoegdoende offerhande, sijn vervulling gekregen; met de uytstorting des H. Geestes over de Apostelen op het Pinxter-feest. De tweede Bede: *Uw Koninckrijcke toekome*, sag op Christi komste in de werelt, op sijn lijden en sterven, op sijn Hemelvaert, op het uytroejen van de Joodsche Politie,⁶ op de Prediking der Apostelen, maer voornaementlijk op de grote verlossing van de tien schrickelijcke vervolginge, welcke de Christenen in de eerste 300. jaeren onder tien *Roomsche*⁷ Keyseren hebben geleden. Als oock op *Constantinus de Grootte*,⁸ die toenmaels een beschermer en voorstander van de Kerck wiert. De derde Bede: *Uwe wille geschiede enz.* Moest voor al gebeden worden, toen het *Antichristische Beest*,⁹ uyt de zee van het Heydendom opquam en de Kerck met menschelijck gesag en het invoeren van dwingelandsche Bisschoppen sodanig druckte, dat 'er niets minder als *Gods wille* in geschiede. De vierde Bede: *Geeft ons heden ons dagelijks broot*: sag bysonderlijk op die geestelijcke schaersheyd en duure tijd des hemelsche broods, welcke voor de tijd der Reformatie in de Kercke was, toen men de menschen den Bybel onthield, met draf¹⁰ van Paepsche grollen laefde enz. En toen moest oock dese Bede in volle kragt gebeden worden. De vyfde: *Vergeeft ons onse schulden, gelijk wy* enz. Moest de Kercke bidden, na datse door de Reformatie alreets uyt Babel was uytgegaen. Want het

1 *Deprendas animi* enz.: versregels van de grote Romeinse satiricus Decimus Iunius Iuvenalis (58-138) uit de *Satire* IX, vs. 18-20; n. b. de oorspronkelijke latijnse tekst luidt:

Deprendas animi tormenta lamentis in aegro
Corpre deprendas et gaudia; fumit utrumque
Inde habitum faciess

Vert.: Verdriet in ons verborgen hart herkent men
aan lichaamsspijnen, blijdschap ziet men ook,
want ons gelaat neemt die gestalten aan (ed. M.d'Hane-Scheltema 1984, p.121)

2 *te verstaen*: op te willen vatten

3 *ongedrongen in saemen loopen*: onbelemmerd samenkomen

4 *besorgers*: zorgdraggers

5 *vaderen des vleesches*: 'biologische' vaders

6 *de Joodsche Politie*: het joodse Rijk (nl. door de val van Jeruzalem)

7 *Roomsche*: Romeinse

8 *Constantinus de Grootte*: zie boven

9 *het Antichristische Beest*: de rooms-katholieke kerk

10 *drاف*: smerig afval, drab

was haer seer nodig datse vergiffenis versogten van hun afgodische en superstitieuse¹ sonden, diese in het Pausdom gepleegt hadden. De sesde Bede: *En leyt ons niet in versoeckinge, maer verlost ons* enz. Mag en moet alleen in dese *sesde Periode* gebeden worden; wijl datse klaerlijck slaet op de schrickelijcke verdruckingen welcke het Protestantsche Christendom in verscheyde Gewesten des werelts, *Duytslant, Hongariën, Piemont, Savoyen*, dog boven al in *Vranckrijck*,² sedert eenige jaeren herwaerts heeft moeten uytstaen. En wat het *Besluyt* deser VI. *Beden* aenbelangt: *Want uw is het Koninckrijcke*, enz. je sult van selfs wel konnen sien, al hadje geen ogen in 't voorhoofd, dat hier niet anders mede gemeent word, dan alles wat in de *sevende Periode* sal voorvallen en over de geheele wereld geschieden. Sie daer waerde *Philopater*; komt dit alles niet fraej? Slaet het niet net op malkanderen en souw men wel iets vierkanter in de haeck konnen setten?³ Wat dunckje oock, heb ick redenen van dit Gebed meerder⁴ te bidden? Voor my, ick wil my in desen gewilliglijck uw wijs oordeel onderwerpen.

Philopater nu nog meer opgetogen als oit en sijn Confrater met een verbaest gesigt aensiende, antwoorde: flucks mijn alderliefste Broeder, ick verstaen niets ter wereld wat je by mijn wijs oordeel meent, oock weet ick geen andere reden, als die van uw *Courtosie*,⁵ dat je my gewaerdigt⁶ onder de sulcke te tellen, die bequaem zijn om van uw verhemelde⁷ gedagten te oordeelen. Maer dit kan ick je wel seggen is so *Solide* by my, als het alderdigste marmer; datje een *Nieuwe Testamentische Propheet* zijt, ge weet of ge weet het niet, en dat je onmoglijck dese dingen van uw selve hebt. Want wie heeft'er sijn leven af gehoort, dat een Gebed een Prophetie; en een Prophetie een Historie is. Immers ick souw durven seggen, sonder te menen dat ick my besondigde, dat'er de de⁸ vier *Euangelisten*, nog twaelf *Apostelen*, nog 72. *Discipulen*, een stroo breet kennis af gehad hebben. En sonder uw te willen flatteren, terwijl sulcks mijn *Naturel*⁹ altoos niets is, so verseecker ick uw dat je haer alle in rijckdom van gaven overtreft. Sagt, sagt Frater! voerde *Philologus* hem hier te gemoet; ick bid uw sulcke *Expressien*¹⁰ niet te gebruycken, want wy weten niet wat dese hoogverligte en door Gods Geest bestraelde mannen al geweten hebben of niet: Men heb de boosheyd van de eerste ketteren, de *Ambitie* van de Babylonische Hoer,¹¹ de grouwelijcke twisten en oorlogen in en omtrent de Kerck te wijten, dat 'er hier omtrent veele der voornaemste saecken die by de Oudvaders¹² zijn aengetekent geweest, nu t'soek zijn geraeckt: En daerom konnen, schoon ons 't bewijs ontbreekt, die selve dingen Gods Gesanten al over sestien hondert jaeren met hetselve oog gesien

1 *superstitieuse*: bijgelovige

2 *verdruckingen welcke ...in Vranckrijck*: gedoeld wordt op de vervolging der protestantsen door de Duitse keizer en de Franse koning die in 1685 met de herroeping van het Edict van Nantes de Franse hugenoten dwong uit te wijken naar o.a. de Republiek (de zgn. refugées)

3 *vierkanter in de haeck konnen setten*: beter kunnen laten passen (uitdr. ontleend aan drukkerswereld)

4 *meerder*: verder nog

5 *Courtosie*: hoffelijkheid

6 *gewaerdigt*: waard acht

7 *verhemelde*: verheven

8 *de de*: lees: de

9 *Naturel*: aard

10 *Expressien*: woorden

11 *de Babilonische Hoer*: de Rooms-Katholieke Kerk

12 *Oudvaders*: kerkvaders

hebben. Dat sy so 't wil, *Repliceerde Philopater*, sonder dat het nodig is dit alles nauwkeurig te ondersoecken, wyl het mooglijck een halve eeuwigheyt werck geven souw, laet ons staende voet voortgaen terwijl de geest vaerdig is, nog al meer geheymen te ontdekken. Sie daer, wat dunckje dat we de *seven Perioden*, eens in de *X. Geboden* sogten? En dat luckende, moeten'er de *XII. Artykelen des Geloofs*, de *Nederlantsche Confessie*,¹ met de *129. Vraegen*, en *Antwoorden des Heydelberghschen Catechismus* oock aen: Ah wat wil dat een heerlijcke saeck zijn! en sulcks een schoon werck geven: Soo een boeck als me² het liet drucken, souw eerst met regt een *Schriftuurlijck licht* mogen heten; altoos veel beter, dan die vijf groote stucken die te Rotterdam gedrukt en die so vliegende van stijl en stof zijn, dat men souw sweren datse door den *Spaensche Ridder*, op het houte paert *Clavinello*³ boven in de lugt geschreven waeren. Ai lieven Frater! dat we maer voort beginnen, want ick meen niet dat'er vaeck in mijn oogen sal komen, voor we dit uytgevoert hebben.

Philologus, hoe seer oock de togtgaeten van sijn hersenen door een verdickte *Prophetische* lugt verstopt waren, kon egter uyt dese sporelose⁴ redenen, die Hy voor de twedemael *Philopater* hoorde voeren, wel mercken dat Hem het breyn leuterde;⁵ en dat het voor die tijt⁶ gantsch ongeraeden was, iets meerder met Hem van dese stoffe te spreucken, bedugt zijnde dat Hy mooglijck nog sotter klap voor den dag mogt brengen. Dieshalven seyde hy: Myn Broeder, alhoewel uw bysondere iever tot voortsetting van de goede saeck, ten hoogsten verdient gepresen te worden en uwe bequaemheden hier toe ongemeen zijn; zo vind ick evenwel voor tegenwoordig my niet in staet om sulcke saecken van gewigt ter hand te slaen.⁷ Te meer, nadien ick by mijn selven voorgenomen heb, 't geen ick u strack⁸ wegens mijn bevattig omtrent het *Vader onse* meede deelde, eer ick tot iets anders overgae, eerst op een wiskonstige ordre te *demonstreren*;⁹ en ter proeve te stellen van¹⁰ die *XXVII. Gront-regulen*, welke door den *Dordregtsche Propheet Salomon*,¹¹ om Prophetien te maecken, zijn in 't licht gegeven. Hier sal oock een dag tien of twintig mede heen lopen; geduurende welke tijt ick op uw versoecken soude, datje eens met alle vlijt naspeurden so in de *Propheten*, als *Openbaeringe Johannis*, hoe veel jaeren dat'er nog *Circa* tot het eynde van onse *sesde Periode*, en op wat dag en uur de *sevende* haer begin sal nemen: als oock

1 *Confessie*: geloofsbelijdenis

2 *me*: men

3 *den Spaensche Ridder, op het houte paert Clavinello*: \$: 'Do. Ridderus'. De Rotterdamse predikant Franciscus Ridderus (zie boven p.62 en 105) liet in 1675 te Rotterdam bij J. Borstius verschijnen: *Schriftuurlijck licht over schijn-strijdende (...) texten der H. Schrifture*, waarvan de inhoud Duijkerius kennelijk op de gedachte bracht Ridderus te vergelijken met de romanfiguur Don Quijote, de Spaanse ridder die op het houten paard Clavileno meende te kunnen vliegen

4 *sporelose*: buitensporige, dwaze

5 *Hem het breyn leuterde*: er bij hem een steekje los zat

6 *voor die tijt*: voorlopig

7 *ter hand te slaen*: flink aan te pakken

8 *strack*: zo-even

9 *op een wiskonstige ordre te demonstreren*: op wiskundige wijze aan te tonen (nl. zoals Descartes zijn onderzoek inrichtte en zijn volgelingen betaamt)

10 *ter proeve te stellen van*: te toetsen aan

11 *den Dordregtsche Propheet Salomon*: \$: 'Do. van Til'. De cartesiaan-coccejaan Salomon van Til (1643-1713), predikant en sinds 1684 professor aan de illustere school te Dordrecht schreef o.a. de herhaaldelijk herdrukte *Inleydinge tot de prophetische schriften, waarin de algemeene pligt der Christenen tot het ondersoecken der prophetien (...) wert getoont* (Alkmaar 1682), waarin de hier bedoelde principes worden behandeld

wat dingen in *Europa*, tusschen beyden te geschieden staen. 'k Meen niet, of¹ dit sal een *Exercitie* zijn, de schranderheyt van uw geest waerdig en die bequaem is uw alle genoeg te geven. Dit wiert by *Philopater*, met alle teecken van vreugt voor goet gekeurt en aengenomen; ja so haestig was Hy hier omtrent, dat Hy nog die selven dag last gaf aen sijn Boeckverkoper, om Hem de *Raeds Doorlugtige Koninkrijcke*, van *Somerens Vyfde Monarchie*,² *Groenewegens Uytbreydinge van Christi Koninckrijcke*,³ en wat meer van die stoffe te krijgen was, te beschicken.⁴ Dese Juweeltjens liet Hy in *France* banden⁵ binden, dat anders noit by hem gedaen wiert, dog spaerde se daerom niet te minder, maer havende se in 14. daegen tijds met lesen, vouwen, strepen en bevingeren, sodanig dat de Autheuren gewisselijck dol souden geworden hebben, indiense haer wercken dus mishandelt hadden gesien.

Maer sie hier op nieuws, wederom een merckelijke hinderpael omtrent de voortgang van onse ieverige jongeling in 't beloop sijner *Prophetische studien*. Sijn *Proffessor*⁶ wiert Hem, als oock den *Adelijcken Predicant*,⁷ die het oog over Hem hielt, byna op een selfde tijd gelijckelijck door de dood ontruckt. Hy na een weeck vyf a ses in beraet gestaen te hebben, wat te sullen doen, besloot, neffens sijn *Confrater*, *Leyden* te verlaeten en sig na *Franiker* te begeven. Se quaemen daer aen en wierden, alsoo se voorsien waeren van een heel bos *Credentials*,⁸ met alle respect ontfangen van dien *Wajdsche Professor*, geluckige *Predicant* en grootmoedige *Staetsman*.⁹ Toen se Hem d'eerste mael souden spreken dagten se niet anders, of se souden ter *audientie* van de *Vorst* selfs *geintroduceert* worden, met so veel Cerimonien, langs so veel trappen en door so veele kamers wierdense tot hem geleyt. Se vonden hem sitten in een grote blaeuwe fluweele Armstoel, daer wedsijds op ieder luening twee witte van *kalck gepleysterde leeuwijens* saten. Sijn tafel ley so vol *Seegels*, *Bullen* en *Brieven*, dat, ten waer'er juist een Bybel by was geweest, men geloof souw hebben ter *Secretarye* van

1 'k Meen niet, of: ik geloof niet anders, dan

2 *van Somerens Vyfde Monarchie*: de Rotterdamse proponent Everard van Someren was evenals Alhardt de Raedt een aanhanger van het chiliasme, het geloof dat Christus op het punt stond zijn duizendjarig vredesrijk te stichten. De chiliasten werden ook wel aanhangers van de vijfde-rijksgedachte genoemd. Van Someren vertaalde De Raedts verdediging van het chiliasme, *Apologia veritatis adversus Maresium* uit het Latijn als *De vijfde monarchie, ofte 't rijke der heyligen, schriftmatig bewesen*. Van De Raedt is mij geen werk bekend met de titel *Doorlugtige Koninkrijcke*

3 *Groenewegens Uytbreydinge van Christi Koninckrijcke*: Henricus Groenewegen's *Uitbreydinge en heerlikheid van Christi coninkryke, in de laatste tijd-ordre des Nieuwen Testaments* (1682)

4 *beschicken*: bezorgen

5 *France banden*: leren, vergulde boekbanden (men kocht destijds boeken ongebonden om ze zelf van een band te laten voorzien)

6 *Sijn Proffessor*: \$: 'Wittichius'; zie p.91, nt. 5

7 *den Adelijcken Predicant*: \$: 'Bodaan de Oude'; zie boven

8 *Credentials*: geloofsbriefen

9 *dien Wajdsche professor ... grootmoedige Staetsman*: \$: 'Van der Waayen'; Johannes van der Waeijen (1639-1701), aanvankelijk Voetiaans theoloog, ontwikkelde zich tot een zeer vooraanstaand coccejaan hetgeen vooral tot uiting kwam toen hij in 1676 als predikant te Middelburg Wilhelmus Momma (zie boven) daar aangesteld probeerde te krijgen. Door tegenwerking van de door Willem III gesteunde Voetianen werd hij echter met Momma uit zijn ambt ontzet. In 1677 werd hij benoemd tot hoogleraar in het Hebreeuws te Franeker, waar hij vrij snel groot aanzien verwierf en door een eerder huwelijk ook een bijna vorstelijke staat kon voeren, wat in het nu volgende breed uitgemeten wordt. In 1680 werd hij benoemd tot academiëprediker; zijn traktement wordt in 1686 fors verhoogd wegens 'de grote diensten aan de Academie ende studerende jeught' (Boeles 1879 II, 271). Van der Waeijen speelde een belangrijke rol als geheimraad aan het hof van de Friese stadhouder prins Hendrik Casimir II. Doordat hij de prins wist te verzoenen met Willem III, herstelde de laatste Van der Waeijen in 1685 geheel in ere t.a.v. de afzetting in Middelburg. In de vorige eeuw werd hij echter genoemd 'een der voornaamste intriganten en raddraaijers aan het Hof des Vrieschen Stadhouders' (Boeles 1879 II, p.272)

Amsteldam te zijn.¹ In der daed, *Philopater* stont hier over geheel opgetogen, also hy sulks nergens ten huuse van eenig *Predicant* of *Professor* meer gesien had. Gewisselijck (seyde Hy by sig selven) sal de *sevende periode* voor de deur zijn, in welcke de Leeraers in Koningen en de Koningen in Leeraers moeten verandert worden. Na datse hun pligtpleginge hadden afgeleyd en driemaal het hoofd eerbiedig tot aen de grond gebogen, wierden sy toen se omtrent op ses treden na by den *Professor* waeren, daer twe Spaensche stoelen² stonden, door hem gelast neder te sitten, het welck sy dan vervolgens oock deden; en na een gespreck dat maer ruym een quartier uurs duurden (bestaende nergens in als wedersijdse *Complimenten*,) wierdense op gelijcke wijze, door twe *Studenten*, na beneden en tot op de straet geleyd, als³ se daer gekomen waeren. Voorts vervoegden se sig ter plaetsen, daer se meenden⁴ te wonen: *Philologus* was wegens sijn Oom geadresseert aen eene van sijn bekenden, die de gelegentheyd niet hebbende, van se beyde ten sijnen huuse te doen logeren; voor *Philopater* na een andere bequaeme plaets deed omsien. Dese was de eerste die sijn kamertje vaerdig⁵ had: Hy viel so vlijtig op een nieuw aen het blocken, dat ieder die Hem niet kende, soude gesegt hebben, hoe 't mooglijck was dat hy sulcks konde uytharden.⁶ Men sag Hem nimmermeer als in de Kerck en somtijts ten huuse van een Boecverkoper, daer Hy dan 't een en 't ander nieuws hoorde of een boeckje kocht. 't *Collegie* gaen *frequenteerde* Hy weynig, om dat 'er niets van die stoffe dies tijds op voorviel, daer sijn geest sig in verlustigen konde. Invoegen wou men hem sien of spreekken, so moest men Hem by sijn boecken soecken; en dat heel *menagieus*,⁷ also hy maer seven a agt uren in de weeck daer toe *vaceerde*,⁸ uytgesondert voor sijn vriend *Philologus*, die Hem altijt even welkom was, om dat die selden quam, of bragt hem de weet,⁹ wat nieuwe sinrijcke Prophetie hy hier en daer in de Bybel gevonden hadde. 't Gebeurde in dese tijd, dat den selven eens op een morgen vroeg sijn vrient besoecken quam: de ongemeene vrolijkheyd welcke op sijn wesen afstraelde en de blijdschap die Hy inwendig scheen te hebben, deed *Philopater* aenstonts Hem vraegen, Mijn waerde Broeder wat bysonders is uw voorgekomen¹⁰ en welcke grote dingen hebben uwe oogen gesien, dat ge nu meer als oit so verheugt my toeschijnt? Ai verberg niets voor my, maer deelt uw getrouwste vriend mede, 't geen uw den milden Hemel gegeven heeft? Verbergen! en dat voor uw mijn lieve broeder, antwoorde *Philologus*, dat was my even so mooglijck als eeten en drincken te laeten: Soud ick iets, 't zy door een *gesigt*,¹¹ of door een *droom*, of eenige andere weg van *revelatien*, ontdekken en uw daer geen kennisse af geven, dan was ick onwaerdig

- 1 *Sijn tafel ley ... te zijn*: n.b. sneer naar de (te) politieke activiteiten van Van der Waeijen, ook door het ontbreken van een bijbel tussen alle staatkundige stukken. In het slotgedeelte van het *Vervolg* erkent de auteur in deze passage een en ander nogal overdreven te hebben
- 2 *Spaensche stoelen*: stoelen zonder armleuningen en met achterwaarts hellende rugleuning, bekleed met Spaans leer dat ter decoratie met grootkoppige nagels was vastgezet
- 3 *als*: zoals
- 4 *meenden*: bedoelden, van plan waren
- 5 *vaerdig*: gereed
- 6 *uytharden*: uithouden
- 7 *menagieus*: spaarzaam
- 8 *vaceerde*: zitting hield
- 9 *weet*: kennis
- 10 *voorgekomen*: overkomen
- 11 *gesigt*: visioen

met de minste glans van het Prophetische licht omschenen te zijn. Ja ick heb iets gevonden, iets wonderlijcks ontdeekt en wat groots is my voorgekomen. Ick moet uw bekennen, dat mijn ziel als buyten mijn ligchaem door blytschap vervoerd is; en ick geloof niet datse van dese nagt veelop mijn *pyn-appel kliertjen*¹ gewerkt heeft. 'k Ben hier expresselijck dus vroeg tot uw gekomen, om uw het raerste mede te deelen dat je nog oit gesien of gehoord hebt. En wat is dat, O hoogverligte *Philologe*!² seyde *Philopater*, mag ick u bidden houd my niet lang op door een grote Voorreden, maer kom aenstonts tot de saeck, want ick blaeck van begeerte om te weten wat gy seggen sult. Ick sal, ick sal, antwoorde *Philologus*, maer ah! dat wy onse kleyne bequaamheden, die in onse ziel *resideren*, dog met een verslagen gemoed erkennen, daer en tegen geduriglijck besig zijn, met het geen in onse daegen door mannen van oordeel en dubbele Prophetische gaven gedaen word, te loven en te prijsen. Dit is nu onse pligt, hier moeten we ons geheel en al toe setten, want dit vereyscht de grootheyd der saecken, welcke tegenwoordig gebeuren. Om Gods wil *Amice!* viel *Philopater* hier weer op in, so seg dog wat 'er gaende is en welcke dingen het zijn, die uw dus buyten uw selven vervoeren, ick verstaet als nog ter wereld niets, van al wat ick je heb hooren spreken: Gaet dog voort, of ick word onbequaem,³ so woelen mijn hertstogten om uw te sullen kunnen verstaen, als je suit beginnen tot de saeck te komen. Ick beloofje ick sal *replieerde Philologus*, vergeef me slegs dat ick uw so lang opgehouden heb. d'Ongehoorde en byna goddelijcke wonderen zijn hier oorsaek van: 'k behoef uw gantsch niets te seggen, nog door een lang verhael van woorden lastig te vallen, uw eygen oogen kunnen het sien en je handen het voelen. Men eygen oogen het sien en eygen handen het voelen! sey *Philopater* hier op, dat geloof ick van al mijn leeven dagen niet; want van sulcke Prophetische Gesigten spreeckt het geheele Oude en N. Testament niet een enckel woort, immers altoos dat ick weet; en daerom spreek je dit ongetwyfelt door gelijkennisse: Ick doe niet antwoorde *Philologus*, maerje vat niet wat ick wil seggen; hier op haelden hy een boeck in *quarto* gebonden onder sijn mantel van daen en stack het *Philopater* toe, met byvoeging van dese woorden; Sie daer nu of ick redenen van verheugt te zijn en dus tegens uw te spreekken heb, of niet. Dese sloeg aenstonts sijn oog op den *Tytel* en las'er dese woorden. *De vervulling der Prophetien of de aenstaende Verlossing der Kercke. Een werck daer in beweesen wert dat het Pausdom 't rijck des Antichrists is, dat dit rijck niet verre van sijn ondergang is; dat de tegenwoordige vervolginge in drie jaeren en een half na de Herroeping van het Edict van Nantes eyndigen kan. Waer na de uytroejinge des Antichrists sal beginnen, die in het begin van de volgende eeuwte voltrocken worden sal: En eyndelijck sal het Rijck van Christus Jesus op aerden komen, &c. Door de Heer Petrus Jurieu, Proffessor der H. Godgeleertheyt, en Predicant in de France*

1 *pyn-appel kliertjen*: pijnappel-vormige klier op de hersens (epifyse) waarvan de functie tot nu toe niet helemaal duidelijck is; volgens Descartes' *Traité de l'homme* had de epifyse een cruciale regelfunctie bij de werking van het menselijck lichaem en vormde deze a.h.w. de zetel van de ziel

2 *Philologe*: vocativus (Latijnse naamval van een aangesproken persoon) van *Philologus*

3 *word onbequaem*: val flauw

*kercke tot Rotterdam. Uyt het Frans vertaelt door F. Halma.*¹ Wel Broeder! wel Broeder! sey *Philopater*, dit gelesen hebbende (slaende beyde sijn armen kruysgewijs over malkanderen), wat seltsaeme *Tytel* is dit, nog heb ick'er van al me leven so geen gesien; indien het heele boeck maer de vierde part voldoet van 't geene de *Tytel* belooft, so behoorde men het te *Canoniseeren*,² of ten minsten alle Sondagen in de Kercken voor te lesen. Maer ick wil immers niet dencken, als de *Authheur* segt *vervulling der Prophetien*, dat hy daer meede meent dat alle de Prophetien, die in dit boeck door hem aangewesen worden, haer vervulling hebben; want dan ley al mijn arbeyt die ick hier omtrent met so veel moejten als je weet gedaen heb, onder de voet.³ En uw kostelijcke *Concepten*, soudan dan hoe overvloedig mooi datse zijn, mede niet een duyt mogen gelden, dat immers schrickelijck jammer wesen soude. Wat hier van is of niet, gaf *Philologus* hier op tot antwoord, souw ick so nauw niet kunnen seggen, also ick het boeck maer ter loops van agteren tot vooren doorsien hebbe; maer dit is 't dat ick al heb bemerckt, dat desen Heer raeckende sijn gevoelen van het Rijke Christi op aerden, so vast en onwrickbaer houd,⁴ als eenig Propheet en Apostel de woorden Gods hebben kunnen doen. Waer op hy *Philopater* het boeck uyt de handen nemende, las hy op een blad daer een vouwetje gelegd was dese woorden. *Indien dit geschiet, dat het eynde der werelt, en dit duysent jaerige rijk niet komen soude; so zijn voorwaer alle de Prophetien maer beguycheling.*⁵ *De H. Geest heeft dit volck bedrogen, alle hun Godspraken zijn valsch, en God heeft hun met een valsche hoop gevoet.* En op een andere plaets wees hy dit volgende aen: *Daer moet dan een tijt komen, 't welck de tijt van dit Rijk der Messias en der Joden sal zijn, in welcke dit volck verheven worde boven alle de volckeren: Andersints durve ick seggen dat alle de Godspraecken, aen dit volck gegeven, bedriegelijck zijn, en aen het selve maer alleen zijn verleend, om hen tot een valstrick te strecken.* Wat tael van verseeckeringe⁶ sonder weergade is dit, seyde *Philopater*, dese man spreeckt als magt hebbende en niet gelijk onse Schriftgeleerden; dit boeck moeten we voort van woort tot woort lesen en horen wat dese geest tot de Gemeynthe seyde. Maer ick bid uw, seg my eens, bouwt hy sijn gronden oock op de *seven Perioden*? Schickt hy daer de Prophetien van het O. Testament oock na en weet je oock te seggen, of hy onse *Prophetische Sleutel* gebruyckt of niet? Want sonder liegen, so hy dit niet deed, ick souw hem met geen kleyn vooroordeel lesen, so seecker schijnen my dese dingen toe. Wat aenbelangt,⁷ antwoorde *Philologus*, de *seven Perioden*, gewisselijck, ja, die heeft hy so wel als iemant der *Coccejanen*, of wy: maerse zijn wel ruym vijf vierendeel op het el⁸ en verschillen maer van de selve

1 *De vervulling der Prophetien ... door F. Halma*: de in Rotterdam gevestigde hugenoot Pierre Jurieu (1637-1713) voorspelde in dit werk (Rotterdam 1686) het op handen zijnde duizendjarig Rijk en de beslissende rol die de Franse gereformeerde kerk daarbij zou spelen. Van dit boek waren in september 1686 volgens Pierre Bayle al 3000 exemplaren verkocht (*Nouvelles de la republique des lettres*, sept. 1686). De gedetailleerde wijze waarop het hier ter sprake wordt gebracht, heeft veel weg van een recensie. Van de vertaling heb ik geen exemplaar gevonden; wel is een exemplaar van het Franse origineel aanwezig in de UBA (1071 D 14). Wellicht is deze kritische bespreking voor Halma mede aanleiding geweest om zijn *Aanmerkingen tegen het Levensvervolg van Philopater* te schrijven (zie inl.)

2 *Canoniseeren*: op de canon (officiële lijst van kerkelijke leerstellingen) plaatsen

3 *ley ... onder de voet*: is ... zinloos gemaakt

4 *houd*: stand houdt

5 *beguycheling*: gekheid

6 *tael van verseeckeringe*: overtuigde woorden

7 *aenbelangt*: betreft

8 *op het el*: per el

omtrent 4000. jaeren. Hoe 4000. jaeren! viel hier *Philopater* op in; dit maeckt me sijn Prophetien van nu af aen al verdagt. Ick geloof niet dat dese man puursteken sot is, of so quaedaerdig dat hy ons wat op de mouw souw soeken te spellen: en dit souw'er evenwel vry wat na gelijcken. Hoe souw hy hebben willen, tegens alle menschelijcke gevoelens aen, 't zy oock wie se zijn, dat de wereld nog over de vier duysent en drie hondert jaeren staen¹ soude: Neen neen, dit boeck is by my van nu af aen al *Apocryph*,² en ick denck 'er niet een woort in te lesen. Sagt! sagt mijn vrient, seyde *Philologus* hier op, ick weet niet hoe je so driftig bent en ten eersten³ iemant veroordeelen kond, voorje hem gehoort hebt. Driftig of niet driftig, antwoorde *Philopater*, ick houw mijn *opinie*; raeckende de bestipte tijt van de *seven perioden*, met alle regtschaepene navolgers van *Saliger Coccejus* so vast, dat ick'er my met *haer* om souw laeten branden en daerom sal ick'er om de dood geen 4000. Jaeren op toe geven: Dat het nog aen quam op een twe a drie hondert, dat mogt heen loopen,⁴ maer dit is te grof en sal sulcks my niemant wijs maecken. Maer ick seg nog eens, seyde *Philologus*, dat het wonderlijck is, datje uw oordeel so lang niet kunt opschorten, met dit of dat van een saeck te *affirmeren*,⁵ tot dat je se grondig ondersogt hebt, ge weet immers wel dat dit een onvergeeflijcke, ja absolute doodsonde is tegens alle de regulen van *Cartesius* aen. 't Is waer, desen Heer stelt *seven perioden*, en doet se over de 4000. jaeren langer duren als wy en *Coccejus*: maer hy begintse oock net so veel vroeger te tellen, dat is,⁶ met het begin van den eersten dag der scheppinge des wereldts. Wel seg me so, sey *Philopater*, dit sou'er eenigsints na gelijcken en sijn gevoelen van die vreeselijcke ketteryen konnen suyveren, dat de wereld nog so lange tijt staen sal. Maer ick wouw egter nog wel eens sien, waer mede hy dese sijn *sustenue*⁷ bewijsen soude, want ick heb nu driemaal de geheele Bybel van agteren tot voren doorlesen en dat geduerig met de *Coccejaensche Sleutel* in de hand, sonder sulcks te konnen ondecken of selfs eenige speuren daer van te vinden. Ick bid je, so je het weet, seg my eens op wat *fundament* dese man timmert? Dat kan ick haest⁸ doen, seyde *Philologus*; heb maer een weynig geduld van toe te luysteren. Hy maeckt van het verhael dat *Moises* van de scheppinge des werelds doet, een seer aerdig *Systema*. Namentlijck op dese wijze: Hy stelt voor af vast, dat God een zegel van Hem selven en van sijne verborgentheden in het geschapene heeft ingedruckt, het welck alle de stoffe doorgedrongen is. Tot een voorbeeld (seg Hy,) het eerste is van de Drie-eenigheyd der Persoonen, in de eenigheyt des Goddelijcke Wesens, waer van wy een levendig afbeeldsel inde wereld der Geesten hebben; door het wesen, door 't verstant en de wille die in alle geesten, 't zy met de stof vereenigt, 't zy van deselve afgescheyden gevonden word. So in de drie *dimensien*, van lengte, breette en diepte, welck de natuur van een eenige uytgebreytheyd of ligchaem stellen. Het andere (gaet Hy voort) is in de verborgentheyd der Menschwordinge, de personeele vereeniging van de

1 *staen*: bestaan

2 *Apocryph*: vgl. de apocriefe boeken: de bijbelboeken die niet als echt en gezaghebbend erkend worden

3 *ten eersten*: eerst

4 *dat mogt heen loopen*: dat kon er nog mee door

5 *affirmeren*: bevestigen

6 *dat is*: namelijk

7 *sustenue*: beweringen

8 *haest*: weldra

Goddelijcke en ongeschapene natuur met de menschelijcke natuur; een verborgentheyd waer van men een levendig afbeeltsel in de vleeschwording der zielen, die Godt met de stof vereenigt, siet. Voorts worden dese volgende beginselen, als seeckere soort van kundigheden by Hem vastgesteld. 1. *Dat de sigtbaere wereld, is het afbeeltsel van de verstandige wereld'* 2. *dat Godt de tijden, als in perioden verdeelt.* 3. *Dat nootwendig de selfde beeltenissen, deselfde verborgentheden moeten beteekenen.* En ten 4. *Dat niet tegenstaende sulcks, de verborgentheyd, de letterlijcke sin, niet vernietigen moet.* Hier op nu gaet hy vervolgens bewijzen, dat de sevendaegsche ordre van scheppen, omtrent de bysondere dingen als hemel en aerde, zee, menschen, licht, duysternisse, son, maen, sterren, kruyt, loof, gras, vogelen, vissen, kruypende en viervoetige gediertens enz. Net representeren en afbeelden de geheele staet van Gods Kerck, van den beginne af tot den eynde der wereld toe. De *wateren*, zijn by hem de *volckeren*, of de menschen in de wereld. Dat'er de *Geest Gods* over *sweeft*, beteekent so veel, als dat God sijn uytverkoorne door sijn Geest in het verdorvene verstant *bestraelde*. Daer zy *ligt* op den *eersten dag* der scheppinge is gesegt: Sie daer *Christus*, onder de eerste belofte van het slange zaed, van *Adam* af tot *Abraham* toe. Dat God op den *tweden dag* het uytspansel maeckte en de *wateren* van de *wateren* scheyde, geeft te kennen het begin van de *twede periode*, van *Abraham* af, tot *Moises* toe, in welke een scheydinge geschiede onder de volckeren; sodanig dat God dies tijds sijn *zaed*¹ meestendeele alleen had onder de *Patriarchen*. De *volkomene scheydinge* der wateren, welke op den *derden dag* geschiede, beelde af de volkomene scheydinge des Israelitischen volcks onder de *derde periode*, van *Moises* af tot *Christus* toe. Hier wil hy door de *zee*, de *wereld*; door de droogte het *heyliche volck*; en door de *aerde* de oude *Synagogen* der *Joden* verstaen hebben. Met de *vierde dag*, stelt hy de *vierde periode*, die omtrent *500 jaeren duurt*, naementlijck van *Christus* af tot den opkomende *Antichrist* toe. God schiep op deselve *Son, Maen, Sterren*. Hier is *Christus* de *Son*, de *Kercke* de *Maen* en de *Leeraers* zijn de *Sterren*: De *Sterren* zijn van sesderley grote³ of heerlijkheit, dit vind hy oock net also onder de *Leeraers*. Op den *vyfden dag* zijnde het beginsel van de *vyfde periode*, die omtrent *5 a 600 jaeren*, Naementlijck van den *opkomende*, tot den *voltoojde Antichrist* toe duurt, vind hy tweederleyde gediertens geschapen, te weten vogelen en visschen. *Vogelen* zijn hier voor het grootste gedeelte de *ketters*, en *visschen* het Antichristische *rijck*, waer onder de *Leviathan*,⁴ den *Paus* representeert. Op den *sesden dag*, schiep God de *bloedelose, kruypende* en viervoetige gediertens, als oock de *Man* ende *vrouwe*. De dieren vertoonden sommige onder hen de valsche *School-leeraers*, en andere de *vervolgers*; welke geduurende *7. a 800. jaeren* in de *sesde Periode*, Gods Kercke soude bestormen ende quellen. Dat God op desen dag man en vrouw schiep, betekent dat God heden ten dage en van nu af, als wy hier by malkander zijn, zijn Kerck voltojen en tot een volkomen werckstuck maecken sal. 't Geen God op den *sevende* deed (wil hy) sal volkomentlijck overeenkomen met den staet der Kercke onder de *sevende periode*. Want dan sal de Kerck die gedurig in beweging geweest is en daer door als afgemat, eens rusten en door heyligheydt van haer onvolmaecktheden gesuyvert worden. Tot dit alles sal den naeckende val

1 *de verstandige wereld*: het denken

2 *zaed*: nakomelingen

3 *grote*: grootte

4 *Leviathan*: bijbels watermonster (Job 40 en 41)

des Antichrists den weg baenen en Christus binnen weynig tijds sijn Kerck op aerden als een eenig ligchaem, omtrent den tijd van *1000. jaeren* regeren. Sie daer broeder, dit is sijn *Sleutel*, hier schickt en verklaert hy alle de *Prophetien*, so des Ouden als des Nieuwen Testamentsch na en dus verre kan ick uw seggen, wat ick in hem gevonden hebbe.

Philopater dit alles met de grootste aendagt aengehoort hebbende, sprack tot *Philologus* met een heel bedaert wesen, mijn waerde vriend, wat sullen wy tot dese dingen seggen? Ick voor mijn deel beken'er nog hoogte, nog diepte, nog lengte, nog breette in te kunnen vinden. Alles is hier schrander bedagt, raer¹ uytgevonden en vol apparentie² van waerschijnlijkheyt. So iemant gebruyck heeft weten te maecken van onse *Prophetische Seutel*,³ desen Heer toont dat hy het kunsje verstaet en hier in sonder weergade is. Eeuwig danck moet hy hier voor van hooge en laege, grote en kleyne, geleerden en ongeleerden hebben. Ja *Koningen, Vorsten*, en *Republycken*, zijn hier door aen hem verpligt, wijl se 't zy in *Vrede* of *Oorlog* na⁴ dit alles hun *mesures*⁵ kunnen nemen. Insonderheydt mogen de *Joden*, door *Gedeputeerdens* uyt hun *Synagogen*, hem te *Rotterdam* de handen gaen kussen, wijl hy de eenige is die hun bekeringe en verlossinge so naby stelt.⁶ Ja die *Stadt* behoorde hem als een andere *Erasmus*,⁷ op het midden van de *Marckt*, al was het uyt de *gemeene lants middelen* het *kostelijckste*⁸ beelt, ter gedagtenisse op te rigten dat nog oit by *Griecken* of *Romeynen* is gesien. De *Franse Vlugtelingen* kunnen niet minder altoos, als uyt het overschot van hun goederen dit sijn boeck in sijn gout doen beslaen, het geduurig door en door lesen en als het dierbaerste kleynood, daer hun verlossinge in opgesloten leyd, gebruycken. My aengaende, meender so wel mijn *Werck* van te maeken, dat het niet lang sal aenlopen,⁹ of Kerck en Staet sullen mede de vrugten van mijn beswangerde hersenen sien. Ja ick beloofme van nu af sulcke dingen te sullen kunnen doen, dat sig de geheele wereld agter my haer sal verwonderen. En wat sullen dat dog voor dingen zijn (O Hoogverligte *Philopater*, vraegde *Philologus*) daer gy sulck een grote verbeeldinge van hebt? Ick bid uw deeltse my mede, of de geringheyt mijns verstants uw in desen nog mooglijck behulpsaem konde zijn. Seer geerne *repliceerde Philopater*, dog onder voorwaerde dat wy beyde aenstonds hand aen het werck slaen; het welcke hem *Philologus* beloovende, voer hy voort en seyde: De Historie (mijn broeder) *Gen. 49*. Van de seven vette en seven magere *koeken*, als oock van de seven volle en seven ledige *airen*, welcke *Pharao* in den droom sag en die *Joseph* uytleyde op seven vrugtbaere en seven onvrugtbaere jaeren, hebt gy buyten alle twijfel meer als eenmael gelesen? So is het seyde *Philologus*, maer meen je hier iets meerder als *Joseph* selfs in te

1 raer: aardig

2 apparentie: blijk

3 Seutel: lees: Sleutel

4 na: naar

5 mesures: maatregelen

6 de Joden ... so naby stelt: in de tweede helft van de zeventiende eeuw leefde onder de Europese joden de 'messiaanse' gedachte sterk: de gedachte dat de terugkomst van Christus op handen was. Zo verwachtte men dat het jaar 1666 het begin van het duizendjarig Rijk zou zijn; net in dat jaar trad in Amsterdam Sabbatai Tsebie op die beweerde de messias te zijn

7 als een andere Erasmus: in 1622 werd op de voormalige Grote Markt te Rotterdam een bronzen standbeeld opgericht van de Rotterdamse humanist Desiderius Erasmus (1469-1536) naar een ontwerp van Hendrik de Keyser

8 kostelijckste: schitterendste

9 aenlopen: duren

konnen sien? Gewisselijck Ja, antwoorde *Philopater*, dese droom sal my een viervoudige *Demonstratie* voor de *seven Coccejaensche perioden* uytleveren en die van den *Professor Jurieu*, sal'er kragtig door versterckt worden. Want ick heb hier over nu al 16. vellen papiers aen weer kanten vol geschreven en geliefje dat ick se uw eens voor lees, 'k sal 't so aenstonts doen. Voor tegenwoordig niet seyde *Philologus*, wijl dit den gantschen dag werck geven soude en mijn tijd sulcks geensints toelaet, wy konnen hier toe wel eens een ander uur bepaelen: maer seg my of gy buyten dit nog iets anders hebt? Sou ick niet, antwoorde *Philopater*, ick heb nog 12. vellen vol geschreven over de Instellinge *Exod. XII: 15.* daer Israel gelast wort seven daegen ongesuurde broden te eeten. Hier vond ick duydelijck deselve verborgentheden, die gy in het *Vader onse* ontdeckt hebt. Als oock in de *seven lampen*, die tot den dienst des Tabernakels *Num. XII: 14.* gebruyckt wierden. Tegenwoordig ben ick al 14. daegen besig geweest met eenige geheymenissen op te speuren, omtrent de *seven Altaeren* die *Bileam* voor den Koning *Balac* oprigtte, *Num. XXIII:29.* Daer sie ick iets meerder in, als ick geloof dat nog oit iemant voor my gedaen heeft. Jae het sal my weynig moejten kosten, om so klaer als den dag te tonen, dat desen *Bileam*, in alle dingen dog onwetende, een waer Propheet is geweest. Voorts vind ick voor de *seven perioden*, de kragtigste bewijzen ter wereld in de *seven Ramsbasuynen*, die van seven Priesteren seven daegen na malkanderen rondom de stadt *Jericho* geblasen wierden. *Josua VI.4.* Als oock in de *seven touwen*, daer *Delila Samsons* seven hairlocken mede vast bond. *Judic XVI.* Niet minder meen ick, sal het vloejen met de *seven Snoerkens*, die de *Capiteelen*. van *Salomons Tempel*, aen alle zijde vercierden. Wijders twijffel ick geensints of gy mijn vriend, suit van dese stoffe overvloedige pijlen op uw kooker hebben, welke, by de mijne t'saemen gevoegt het schoonste hedendaegse *Prophetische Magazyn* sullen op maecken dat nog iemant met oogen gesien heeft. Dat verseecker ick uw antwoorde *Philologus* hier op; maer also mijn tijd geboren is, om my t'huys te laeten vinden, wegens seecker besoeck van twe vriden die ick te verwagten heb, sullen we hier over eerstdaegs met malkanderen verder spreecken: waer mede hy sijn afscheyt nemende, besorgde *Philopater* dat hem nog dien selven dag het boeck van *Jurieus vervullinge der Prophetien*, te huys wiert gebragt. Maer hy stont niet weynig verwondert te kijken, als her voor in vond leggen een gedruckte brief van de *Amsteldamsche Rabynen*¹ aen den *Professor Jurieu*, waer in se hem met alle beleeftheyt bedanckten voor de moejten die hy genomen had, van haer haest aenstaende staet en heerlijkheyt so naekt aen de wereld te vertonen. Daer benevens betuygdese hun blijdschap, dat hy sulcks so suyver uyt gronden die van Haer alle toegestaen worden, had gedaen. Hem biddende also der² om hem een *Jood* te doen zijn, niet anders als dat hy besneden was, aen haperden, ten eersten tot Hun *Religie* over te komen. Welcke laetste woorden *Philopater* vry wat hard vielen, als niet konnende bedencken, dat dese Heer sijn gevoelens so na aen die van het *Jodendom* verknogt waeren. Hier brack hy sijn hoofd drie daegen agter malkanderen over, tot dat hem door iemant van sijn vrienden onderrigt wiert, dat desen brief *gefingeert*, en valschelijck op de naem van de *Amsteldamsche Synagoge* was uytgestrojt, 't geen hem dus verre vergenoegde, dat

1 een gedruckte brief van de *Amsteldamsche Rabynen*: Jurieu zelf ontdekte dat deze brief helemaal niet afkomstig was van de rabbijnen, maar gefingeerd was door Richard Simon (Knetsch 1967, p.208)

2 der: er

hy met so veel Couragie als iemant hebben kan, voortging in alle die grote dingen welcke by hem ondernomen waeren.

Te dencken dat het mooglijk is, wanneer iemant so groten vermaeck schiept in geduurige nieuwe Prophetische sinspeeling op te soecken, dat dusdaenig eenen oit volleert soude worden, is de grootste onkunde die men hier omtrent hebben kan. Want het gaet met dese oeffeninge toe als met die der *Alchimisten*, hoe meer gevonden, hoe meer gesogt; tot dat men eyndelijck door al de overvloed van *Experimenteren*, beroyd van middelen en ontbloot van hersenen word. Sulcks het eenige *Effect* van dese sporelose *laboratie*,¹ niet anders is, dan aen de wereld te geven, een *ample declaratie* van *volmaeckte sotheyt*. Waerlijk weynig beter gedroeg het sig met onsen *Philopater*, Hy arbeyde nagt en dag, sogt nagt en dag, en ontdeckte telkens dit of dat nieuws, en was daer dan so uytgelaeten verblijft mede of hy de waeragtige Euangelische Perel gevonden had. Sijn Confrater *Philologus* was niet een hair breed wijser, maer door een selfde geest gedreven, bragt niet weynig stoffe aen, om dit vuur ligter lai te doen branden. So verre waerense beyde vervoert in de waen, dat de *Sleutel der Kennisse* om verborgentheden te ontdecken, alleen by haer was, dat se sig niet en ontsagen hier aller wegen roem op te draegen; Ja andere *Studenten*, die niet tegenstaende sy te *Franiker* geen andere lessen kregen, waeren als dreck in hun ogen. Sy saegen se dwars over schouder² aen, en versmaeden haer geselschap, waer door het oock niet lang aenliep of de meeste part deser *Monsieurs*, zijnde lang na so beset³ van *humeur* niet als sy, kregen se so regtschaepen in de neus,⁴ dat se in het kort byna allemans gebbetje en met spot, ja vingeren op straet nagewesen wierden. Sie daer, sey den eenen die fijne quant⁵ die hem alle dagen inbeelt, dat hy hondert gesigten, duysent openbaeringen en tien duysent verschijningen heeft; wat mag hy van dese nagt niet al voor dromen weer gedroomt hebben, dat hy daer so gaet en bijt op sijn vingeren en sijn ogen na de aerde gevestigd houdt? Dat sal ick uw seggen seyde een ander; sijn geest is tegenwoordig wel twintig duysent rijnlantsche roeden⁶ hoog in een *linea recta perpendicularaer*⁷ boven de top van de *Canarische pieck*⁸ vervoert, alwaerse tusschen slaepen en waecken, nu dingen sien daerse morgen geen kennisse af hebben sal. Dat souw wel kunnen zijn, voegde der een derde by, maer ick geloof voor het naest, so ick aen sijn *Physionomie*⁹ sien kan, dat hy de verborgentheden van *Seths Pylaeren* uytrekent en over *Enochs Propetien*¹⁰ *Commentarien* maect enz. Dese en diergelijcke belachelijcke schersingen¹¹ moesten onse ieverige *Studiosen*, so wel *Philologus*, als *Philopater*, geduurende den gantschen tijd datse op de *Academie* van *Franiker* waeren, het

1 *laboratie*: inspanning

2 *dwars over schouder*: met verachting

3 *beset*: bezadigd, ernstig

4 *kregen se so regtschaepen in de neus*: hadden hen zo goed door

5 *quant*: kerel

6 *rijnlantsche roede*: lengtemaat: ca. 3,75 m.

7 *linea recta perpendicularaer*: loodrechte lijn

8 *de Canarische pieck*: de vulkaan Pico de Teide (3.718 m.) op het Canarische eiland Tenerife

9 *Physionomie*: gelaatsuitdrukking

10 *Seths Pylaeren (...) en Enoch's Propetien*: bedoeld wordt hier op Adams zoon Seth en diens zoon Enoch, van wie in het Oude Testament slechts een naamvermelding te vinden is in de geslachtslijsten (Gen. 4:26 en 5:1-3); aldaar is geen sprake van 'pylaeren' of 'propetien' in verband met deze personen. Hierin schuilt waarschijnlijk de hierna gebruikte benaming 'belachelijcke schersingen'

11 *schersingen*: schertsende woorden

welck ruym drie jaeren lang was, verdraegen en uytstaen. Dan sy bekreunden sulcks sig met allen weynig, naemen het al voor suycker¹ op en lieten daerom niet een hair breet te minder af van de oude gang te gaen; by sig selven voor ontwijfelbaer seecker houdende, datse om hun goede saeck, niet sonder reden wat te lijden hadden en dat het die oude en van over lang ingewortelde *Theologische* haet was, daerse neffens andere braeve zielen aen moesten *participeren*. Te meer om datse wel wisten, dat het een algemeen quaet op alle *Academien* was, dat alle Studenten van jongs op in haer pap ingegeven word, de sentimenten en gevoelens van die *Professores*, onder welcke sy studeeren, schoon s'er niet een woort af verstaen, met alle domme kragt voort te setten.

Den Hemel, die evenwel so het scheen niet en wilde, dat onse braven *Philopater*, den gantschen cours sijns levens in desen doolhof van *Ariadne*² souw doorbrengen en sijn dagen verslijten met duysenderleye *quichotische sotheden*³ te plegen, bestelde⁴ in desen tijd, dat omtrent den jaere 1689. was, dat Hy, gelijk oock *Philologus* kennisse kreeg aen een *Proponent*,⁵ welckers *Studien* uyt een gehele *andere grond* opgeboeijt,⁶ hem alle begaeftheden hadden by geset, die in een verstandige ziele te vinden zijn. Hy was een dood vyand van het dwaelende bygeloof en spande na vermogen alle kragten in, om de wereld daer af te genesen, hier toe liet hy geen *occasie*, dag, uur of oogenblick voorby gaen. Hy was van een beset⁷ en deftig *Humeur*, niet stuurs of *abstract*⁸ in omgang, by allen even vriendelijck en mild, om aen anderen sijn gevoelens mede te deelen. *Philopater* had hy leeren kennen door 't gerugt het welck van hem ging wegens sijn *Prophetische Studien*. Hy oordeelde desen ieveraer van te edelmoedige inborst te zijn en te grote gaven te hebben, om langer sig met dese uytsporigheden op te houden. 't Verdroot hem ten alderhoogsten, dat hy byna alle *Academien* van *Nederland*, de *Studenten* en hun *Professores*, in dit Gasthuys doodsieck vond leggen en dat de meeste *Leeraers* in *Steden* en op *Dorpen* niet een hair beter gestelt waren. Het eerste dat hy dede was *Philopatens* gemoed te pijlen en nauwkeurig te ondersoecken, van waer hem dese drift om niet anders te doen, als te *propheteren* van daen quam. Hier omtrent ging hy so omsigtig te werck, dat *Philopater* in het begin waerlijck geloofde de man gevonden te hebben, die hem nog hondert duysent nieuwe verborgentheden mededeelen soude. En in der daed hy leerde hem genoeg, dog diste hem andere spijsen op. 't Was op seeckere morgen, wanneer *Philologus* sig mede ten huuse van *Philopater* liet vinden, dat Hy hem besøeken quam. Hy vond hun beyde geweldig besig, ieder met een *ley* voor sig en een *griff*⁹ in de *hand*; sulcks hy vastelijck meende datse eenige *Mathematische questien* uytrekenden. Maer nadat hem versogt was neffens hun plaets te nemen, sag hy dat'er boven aen beyde hun *leijen*, de *Text Openbaeringe XI. vers 11.* geschreven stond welcke luyd: *Ende na drie daegen ende eenen halven,*

1 *naemen het al voor suycker op*: trokken er zich niets van aan

2 *doolhof van Ariadne*: griekse prinses die volgens de mythe haar minnaar Theseus redde door hem bij zijn tocht door het labyrinth op Kreta een kluwen garen mee te geven

3 *quichotische sotheden*: dwaasheden zoals die van de legendarische en tragi-komische Don Quijote

4 *bestelde*: zorgde ervoor

5 *een Proponent*: misschien Gijsbert Wessel Duker, een filosofiestudent die in 1685 te Franeker promoveerde op een zeer omstreden want vrijzinnig-coccejaans proefschrift (Meyer 1899, p. 176)

6 *opgeboeijt*: opgebouwd

7 *beset*: bezadigd, ernstig

8 *abstract*: afwezig

9 *griff*: griffel

is eenen geest des levens uyt God in haer gegaen, ende sy stonden op haere voeten, ende daer is groote vreesse gevallen, op die gene die haer aenschouwden. Hier onder stonden verscheyde linien naest malkanderen, die in parcken¹ afgedeelt waeren, met een groot getal Cyfferletteren² en nog sommige geciteerde Schriftuur-texten. Het boeck van den Professor Jurieu, *Groenewegen over de Openbaringe*,³ Coccejus over *Daniel*,⁴ benefens nog wel twintig stucks van dit slag, leyden alle voor hun opgeslagen. 't Was *Philologus* die sijn mond aldereerst open dede en tegens *Philopater* seyde, Ja wel *Frater* hoe ick het soeck, wend, wick of keer, ick kan als nog niet anders sien, of den *Rotterdamsche Professor* heeft de spijcker op het hoofd getroffen: en ick vertrouw met hem dat de vervolginge in *Vranckrijck*, ten uysterste binnen een jaer moet ophouden, als oock dat het geen vyf en twintig jaeren sal aenlopen, of het gehele *Antichristische rijck* sal het onderste boven gekeert worden. Daer verleene, *repliceerde Philopater* de Almagtige God sijn oneyndige zegen toe. Maer voer hy voort, kerende sig tot onse *Proponent*, wat souw mijn Heer gevoelen, wegens het *Duysent jaerige rijck*, daer dese groote man sulcke uytmuntende gedagten af heeft, soud ge oock dencken, dat het so kort op handen is, als hy schijnt te willen en dat'er sulcke overheerlijcke dingen in staen te gebeuren, als sijn boeck komt te vermelden? Ick voor my so ick hier ten vollen gerust op waer, liet nog van dese dag *Notaris* en *Getuygen* komen en maeckten al mijn goed aen de *Franiker Academie*, want ick beeld my vastelijck in, dat in die haest aenstaende daegen, het goud en zilver, oneyndig overvloediger en de kostelijcke gesteentens veel meerder, als ten tijde *Salomons* sullen zijn: Ja dat een slegt⁵ ambagtsman, stotende op straet sijn voeten tegen een sackje vyf a ses *Goude Ducaten*, het niet eens de pijnne waerd sal agten om'er na te bucken en se op te raepen. Ick bid je mijn Heer, openhartig uw gevoelen hier omtrent te uytten, te meer om dat ick weet dat voor uw doordringent oordeel niets van dese dingen verborgen kan zijn? Ja wel *Monsieurs*, antwoorde den *Proponent*, om als een regtschappen vriend ront te gaen⁶ en niet te liegen, ick sta verbaest hoe het mooglijck is dat ge de bloem van uw jeugt en *studien* kunt verslijten met dingen die nog *kragt van waerheyt*, nog de minste blijcken van *waere wysheyt* hebben. 't Is my oock onmooglijck te begrijpen hoe ge uw so verre hebt kunnen laeten vervoeren van so eeniglijck uw werck te maecken met uyt te vorschen 't geen God mooglijck noit eenig sterveling openbaeren sal; laetende ondertusschen seeckerlijck verloren gaen alles wat uw nut en na ziel en ligchaem gelucksaelig kan doen zijn. Meent ge dat het ons so al vry staet en geoorlooft is sonder eenig het alderminste ontsag, in Gods verborgentheden en geheymen in te treden en stoutelijck te bepaelen wat sijn eeuwige wijsheyt over het geschaepene besloten heeft en sonder de minste kundigheyt sijn H. woord sodanig te doen spreken, als met onse dwaese begrippen en *phantastike inbeeldingen* overeenkomt? Ick kon niet nalaten van my tot in het binnenste mijner ziele te bedroeven, wanneer ick eenige daegen geleden, willende iets in uw Bybel nasien, op de rug van het Tytelblad met groote letteren dese woorden geschreven vond: DE WOORDEN

1 *parcken*: vakken

2 *Cyfferletteren*: Romeinse cijfers

3 *Groenewegen over de Openbaringe*: Henricus Groenewegens *Sleutel der profetien ofte uytlegginge van de Openbaringe van Joannes* ('s-Gravenhage 1677)

4 *Coccejus over Daniel*: Coccejus' exegetische studie *Aanmerkingen over Daniel* (o.a. Amsterdam 1689)

5 *slegt*: eenvoudig

6 *ront te gaen*: niet te veinzen

BETEKENEN, ALLES WATSE BETEKENEN KONNEN. Een *Grond-regel*, waer van ick durf seggen datse niet alleen openbaerlijck valsch maer daer benevens so *profaen*, en godloos is dat hier door alleen Gods H. Woord tot een speelpop voor dartele vernuften, een regtschaepene wassche neuse, die men buygen kan so men wil en een belachelijcke *Roman* voor de *Atheisten* gemaect wort. En ingevalle ick tegenwoordig so veel tijt als lust hadde, souw¹ uw sulcks in alle omstandigheden so klaer als den dag aenwijsen. Dit alleen moet ick uw seggen, niet tegenstaende by my vast is dat ge sulcks so wel weet als ick, dat *Woorden* niets ter werelt anders zijn dan *merckteecken* van onse bevattingen; die van de eerste *Bewoonders* der aerde zijn uytgevonden om wegens het nut der menschelijcke saemenlevinge, elkanderen hun gedagten omtrent de verscheydentheyt der dingen of saecken mede te deelen. Hier uyt blijkt aen de eene sijde dat de *saecken*, niet om de *woorden*, maer de *woorden*, om de *saecken* zijn; als oock aen de andere dat in order de *saecken* eerder als de *woorden* geweest moeten hebben. Wijders sal uw bekendt zijn dat het de *woorden* zijn uyt welke als uyt deelen een *reden* saemen gevoegt word en dat een *reden* dat geen is, in de welke iets van iets anders wert gesegt, sulcks dat dit het alles is, waer uyt met'er tijt een geheele *tael* is voortgekomen. Stelt nu dat die *Taele*, welke de oorspronckelijcke van het Oude *Testament* is, Naementlijck de *Hebreeuwsche*, de alderoutste en eerste zy; en dat selfs *Adam* en sijn *Nakomelingen*, die tot aen *Nimrots* tijden² toe hebben gesproken, ja datse ongeschonden onder het *Israelitische volck*, tot op *Christi* komste en nog laeter is bewaert geworden; ('t geen evenwel by niet weynige braeve verstanden al van over lang is ontkent geworden.) Sal 't evenwel daerom niet waeragtig zijn, dat het maer een *Tael* is en slegts alle eygenscapen van een *Tael* heeft? Immers ick meen wel van ja en dat sulcks by alle ligtelijck sal toegestaan worden. Wijders is'er wel iets bekender dan dat alle *Taelen*, hoe overvloedig deselve oock in *woorden* soude mogen wesen, dit met elkanderen gemeen hebben, dat hunne meeste *woorden* dubbelsinnig en van verscheydene betekenissen zijn; en dat men evenwel om onse gedagten uyt te drucken, die verpligt is in de gemeenste en alderbekentste sin te gebruycken? Voorts behoorden we niet dit als het alderseeckerste te weten, dat de *woorden*, als *woorden geconsidereerd*, ons niet het alderminste van de eygen *aerd*, *weesens* en *natuur* der dingen kunnen vertonen, maer ten hoogsten genomen maer dienen om onse geest gelegentheyt te geven van'er dus of op dese *wijse van te denken*? Souw niet by aldien dit anders was, moeten waer zijn, dat so haest (tot een voorbeelt) iemand de *woorden*, van *Cirkel*, *Triangel*, *Quadraet*, enz. hoorden, hy de *Natuur* van een *rond*, *driehoek*, *vierkant* soude moeten ten aldereersten kennen? Dog hoe wyd dit'er af is, leert ons de dagelijcke *experientie* al te overvloedig. Weten we oock niet dat het selfs menigmael in onse *moeder tael* gebeurt, dat twe menschen die deselve *woorden* en *redenen* spreekken, egter om dat hun *Studien*, *gedagten*, of *denckbeelden* verscheyden zijn, malkander so weynig verstaen, als of den eenen *Grieckx*, en den anderen *Mexiaensch* sprack? Wijders, gy lieden *Monsieurs*, die uwe daegelijckse oeffeningen nu so langen tijt op de *Hebreeuwsche taele* hebt geleyt, kunt onmooglijck niets minder ondervonden hebben dan datse een van de distelagtigste en moejelijckste is die er uytgevonden

1 *souw*: lees: *souw ick*

2 *Nimrots tijden*: Nimrot, een achterkleinzoon van Noach, was de eerste machthebber op de aarde (Gen. 10:8)

kan worden. Want behalven dat se maer seer weynige *Radices* of *Wortel-woorden*¹ heeft en die'er van *gederiveert*² worden oock geen groot getal uytmaecken, 't geen niet weynig moet *Contribueren* tot een moejelijke navorschinge des *waeren sins* van deselve in veele plaetsen; So is men daer en boven nauwkeurig verpligt te letten op des selfs *styl*, onderscheyt van *grondt*, of *spruyt-letteren*,³ verscheydentheyt van *puncten*, welcke tot een *prompte* leesing dienen en waer aen veeltijts de *sin* als volstrektelijck gebonden schijnt; als oock op de *accenten*, en verplaetsinge der selven. Niet minder dientmen om de *Historien*, *Allegorien*, *sinspeelingen*, *gelijckenissen*, enz. die'er in voorkomen wel te verstaen op de omstandigheden van *plaetsen*, *personen*, en *tijden*, vlijtiglijck agt te nemen; of men is t'elkens in gevaer van jammerlijcke misslagen te begaen. En seeckerlijck om dit alles wel en na behoren uyt te voeren, moeten niet de geletterste, so onder *Joden*, als *Christenen* bekennen, wanneer het'er nauw op aen komt, dat hun hier toe het middel 't geen eenigsints onbedriegelijck soude zijn, naementlijck een suyvere, nette en in allen deelen volmaeckte *Hebreeuwsche Gramatica* ontbreeckt? Gaet het oock so niet al toe voor een groot gedeelte met dat *Griecckx*, in welcke het *N. Testament* door de *Euangelisten*, en *Apostelen* is beschreven, wijl het meest geheelijck na de *Hebreeuwsche* stijl en spreekwijzen gebogen is? Immers dit sal niemant die ogen in het voorhoofd heeft, ontkennen konnen. Dat ge nu hier uit soud willen besluuten *Monsieurs*, dat ick de *Schriftuure*, so in het *Oude*, als *Nieuwe Testament* begrepen, eenige de alderminste twijffelsinnigheyt⁴ of ondoorgrondelijcke donckerheyt soude tragten aen te wrijven, waerlijck gy soud my het grootste ongelijck des werlds aen doen. Want ick houde waeragtelijck het daer voor met Petrus, *dat het is een ligt, schynende in een duystere plaetse*;⁵ en dat'er God alles wat hy van sijn uytverkoorenen tot saeligheyt harer zielen wil geloofd, gekent en geweten hebben, volkomentlijck in heeft geopenbaert; als oock dat ten desen eynde dit boeck ons alle bescheyt geeft van sijn *wesen*, *besluuten*, en *wercken*; daer benevens de *middelen*, waer door den *afgevallene* sondaer met hem wert versoent, onderscheydentlijck aenwyst; de Heere Christus met alle sijn saeligmaeckende gaven en weldaeden kragtlijck voorstelt: in somma,⁶ dat hier in alles wat tot het *leven* en de *gelucksaeligheyt* kan bedagt worden van noden te zijn, is opgesloten. Maer gelijckerwijs dese gronden by my *Solide* en onwickbaer zijn, so verfoej ick de onvergeeffijcke en redenloose stoutheyt van onse meeste hedendaegsche *God-geleerden* hier te lande; datse dus ongegront en door een waen van vooroordeelen, veele en grote dingen komen te leeren, die geen andere gront van waarheyt, als alleen in de sotte grillen van hun ongeslotene⁷ hersenen hebben. Mannen, die op datse quansuys met een straeltje van geleertheyt souden glimpen en dus onder de oogen van het gemeen voor den dag komen, de byna

1 *Wortel-woorden*: grondwoorden

2 *gederiveert*: afgeleid

3 *spruyt-letteren*: afgeleide letters

4 *twijffelsinnigheyt*: dubbelzinnigheid

5 *een ligt, schynende in een duystere plaetse*: 2 Petr. 19; tevens verwijzing naar de omstrede vrijgeest Adriaan Koerbagh (ca.1632-1669) die in 1668 een verlichte bijbelkritiek had gepubliceerd onder de titel: *Een ligt schijnende in duystere plaetsen om te verligten de voornaamste saaken der Gods geleertheyd en Gods dienst*. De publicatie van dit boek vormde de aanleiding tot Koerbaghs arrestatie (vgl. H. Vandenbossche. *Adriaan Koerbagh en Spinoza*, Leiden 1978 en Vandenbossche's tekstuitgave van *Een ligt* (Brussel z.j.)

6 *in somma*: kortom

7 *ongeslotene*: dwaze

anderhalf duysent jaerige grollen van *Origenes*¹ uyt het graf op haelen en den gehelen Bybel door *allegorien* en gelijkenissen doen spreekken: Hier toe gebruyckende sodaenig een middel van uytlegginge, dat se met evenveel gemack so wel de *Fabulen* van *Esopus*, de *Eneas* van *Virgilius*, en de *Metamorphosis* van *Ovid us*,² op de preekstoel souden kunnen verklaren, om het Christendom voort te leeren als het O. en N. Testament. O Tijden! O Seden!³ waer huysvest tegenwoordig de oude deftigheyt en opregtigheyt van de eerste Christene Leeraers, die de kragt der waerheyt beminden ende niets ter werelt hun toevertrouwde schaepen wilden leeren dan den Gekruysten Jesus: Ick weet wel dat onse *Heroike* mannen die dog in alles tot op hun *beffen*, *paruycken*, en *mantels* toe fijn willen zijn, nog so hier en daer eenige bepalingen⁴ aen hun kostelijcke Sleutel (*De woorden beteecken alles, watse beteecken kunnen*) willen geven, gelijk den *Dordregtse* van *Til*, *Swolsche Leenhof*, *Heidegger*, *Gulichis*,⁵ en andere hier en daer doen; maer 't is so waer als twe mael vier agt is, dat dit niet anders geschiet by hun, als om hun uytsporigheden wat te bewimpelen⁶ en de werelt die dog bedrogen wil zijn, wat sant in de ogen te strojen. Dit behoeft men maer te sien in de *Commentarien*, en uytleggingen, die se over dit of dat gedeelte van het *O.* of *N. Testament* tegenwoordig komen te maecken. Wat *fulmineerde*, tierde en raesde men niet over nog minder als twintig jaeren tegens de Engelsche *Theologanten*, dat eenen *Attersol* onder hun een heel *volumen* had kunnen schrijven over het vierde Boeck van *Moises*,⁷ en *Hildersham* een dick *Quarto* over den *51. Psalm*.⁸ Maer tegenwoordig is het niet met alle, dat *Do. Hamer* tot verklaringe over de *150. Psalmen*, met drie swaere *Quarteynen*⁹ voor den dag komt en *Huysinga* met een gelijk getal over den *Euangelist Mattheus*.¹⁰

1 *Origenes*: zie boven

2 *de Fabulen van Esopus, de Eneas van Virgilius, en de Metamorphosis van Ovid us*: (lees: Ovidius) de 'klassiekers' onder de klassieken: de dierenfabels van de slaaf Aesopus (ca. zesde eeuw v.C.); het epos over Aeneas, de stamvader der Romeinen beschreven door de beroemde Latijnse dichter Publius Vergilius Maro (70-19 v.C.) en de *Metamorphoses*, het grote dichtwerk over de vele gedaantewisselingen in de Latijnse en Griekse mythologie van Publius Ovidius Naso (43 v.C.-17)

3 *O Tijden! O Seden!*: vert. van 'O tempora! O mores!', de uitroep van de Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero (106-43 v.C.) aan het begin van zijn eerste redevoering tegen de samenzweerder Catilina (*In Catilina* 1, 1-2)

4 *bepalingen*: beperkingen

5 *den Dordregtse van Til*: Salomon van Til (1643-1713), predikant en professor aan de Illustre Schole te Dordrecht schreef talrijke werken over de juiste exegetische methode; *Swolsche Leenhof*: de Zwolse predikant Fredericus van Leenhof (1647-1712), van wiens hand ook verscheidene studies over de Coccejaanse exegese verschenen; *Heidegger*: Johann Heinrich Heidegger (1633-1698), Zwitsers theoloog die met Coccejus sympathiseerde blijkens o.a. zijn *Ethicae christianae disputationes* (1660-67); *Gulichis*: Abraham Gulichius (1642-1679), leerling van de cartesiaan Wittichius, die schreef over de coccejaanse profetische theologie

6 *bewimpelen*: verbloemen

7 *Attersol ... over het vierde Boeck van Moises*: bedoeld is (in vert.) William Attersols *Verklaringe over het vierde Boeck Mosis* (Amstelredam 1667), een zeer omvangrijke en diepgravende theologische studie van ruim duizend dicht opeen gedrukte bladzijden

8 *Hildersham ... over den 51. Psalm*: dit exegetische werk was van Arthur Hildersham (1563-1631)

9 *Do. Hamer ... over de 150. Psalmen*: bedoeld is Petrus Hamers (1646-1716) *Over het Boeck der Psalmen*, dat tussen 1680 en 1690 verscheen in Amsterdam en Rotterdam en drie omvangrijke delen in quarto ('Quarteynen') besloeg

10 *Huysinga ... over den Euangelist Mattheus*: Johannes Huysinga (1645-1702), predikant te Nootdorp schreef *Verklaringe over de twaalf eerste capittelen van het evangelium na de beschrijvinge Matthei* ('s-Gravenhage 1679; ex. UBA 280 C 10) dat 703 bladzijden besloeg

Den *Amsteldamsche Professor*,¹ mag oock over de eenige brief van *Paulus* aen de *Romeynen*, een halve *Aitsema*² schrijven en d'Enckhuysen *Groenewegen*, een *volumen* over den *Apocalypsis* en het *Hogeliet*³ dat alles komt nu so naeuw niet, wijl het *Coccejanismus*, t'hans dog sijn wortelen tot aen de *Antipodes*⁴ heeft geschoten. Wel mijn waerde Heeren, behoorden uw dit niet om te doen sien en ten minsten so veel te leren, dat het niet een hair breet beter gestelt staet in uytsporigheden te plegen onder dese nieuwe snof⁵ van Gereformeerde Leeraers, als onder de oude, tegens welcke sy altijd de mont vol van hebben. Leydden die hun Gemeentens na eygen sinlijckheit⁶ gebod op gebod en regul op regul op; Seeckerlijck dese voeden de hunnen met een ydele wint van belachelijcke schijnwijsheyt en doen se heel vergenoegt uyt de Kerck na huys gaen, als sy'er so wat dingen hebben vertelt uyt de *Joodsche Oudheden*,⁷ die elck veel gemakkelijker by *Josephus*⁸ en in *Goeree's Republijk der Hebreen*⁹ soude kunnen vinden, als sulcks tot het wesen van het Christendom of nut of needsaeklijk was.

Dog om uw mijn waerde *Philopater*, vryborstig en so kort my mooglijk is, gelijk ick hier gedaen heb, te antwoorden op uw vraege wegens de nabyheyt van het *Duysentjaerige rijck*, so weet dat dit gevoelen by my al van over lang niet alleen is verworpen, maer oock om des selfs sottigheden die het met sig sleept, wel louterlijck uytgelachen en sulcks eeuwiglijk by alle verstandige moet blijven. 't Schijnt of het *noodlot*, 't welck de *Tijden* in verscheyden wisselbeurten omkeert,¹⁰ wil dat'er niets van de oude wangevoelens, waer tegens de eerste Christen Kerck heeft moeten worstelen, in onse *Eeuwe*, om wederom alles tot een *Chaos* te maecken, onopgebagert moeten blijven. Ick sal hier van dit alleen seggen, met dien vermaerde *Theologische Poet*, die de *Tartuffe* van den *Heer Molliere*, in sijn *styl-oor* heeft nagevolgt.

*Is'er oit dwaeling, ziel en lant
verderfelijck,*

- 1 *Den Amsteldamsche Professor*: 'van Leeuwen'; Gerbrandus van Leeuwen (1643-1721), theologisch hoogleraar aan de Illustre School te Amsterdam sinds 1686, publiceerde in 1684 te Amsterdam *De sendbrief Pauli aan de Romeynen verklaart* welk werk hij daarna nog drie maal aangevuld en uitgebreid liet verschijnen. De laatste uitgave ervan (postuum) was uitgedijd tot vier delen (Amsterdam 1743)
- 2 *een halve Aitsema*: bedoeld wordt de 12-delige *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1657-1668) van de historieschrijver Lieuwe van Aitzema (1600-1669)
- 3 *d' Enckhuysen Groenewegen ... over den Apocalypsis en het Hogeliet*: de al eerder genoemde Enkhuizense dominee Henricus Groenewegen (zie boven) publiceerde de *Sleutel der profetien ofte uitlegginge van de Openbaringe van Joannes* ('s-Gravenhage 1677) en *Over het Hooglied Salomons en de verlossinge Israels uit Zion* (Delft 1670)
- 4 *Antipodes*: tegenvoeter
- 5 *snof*: nieuwigheid
- 6 *sinlijckheit*: believen
- 7 *Joodsche Oudheden*: hier wordt bedoeld op *Joodse oudheden of voorbereidselen tot de Bijbelsche wijsheit* (Amsterdam 1690; ex. UBA 395 A 7-8) van Wilhelmus Goeree (1635-1711)
- 8 *Josephus*: Josephus Flavius, geschiedschrijver uit de eerste eeuw, auteur van o.a. *De joodse geschiedenis* (93-94)
- 9 *Goeree's Republijk der Hebreen*: bovengenoemde Goeree editeerde ook zijn vaders vertaling van Petrus Cunaeus' *De Republijk der Hebreen* en schreef er zelf twee vervolgen op (Amsterdam 1685 en 1700)
- 10 *omkeert*: verandert

*So is't de tuymelgeest van 't duysentjaerig
rijck.*¹

Want in der daet dit gevoelen is een der fraejste *hersenschilderyen*, om de menschen, die een kleyn windje van malligheyt door het verstant is gewaejt, volkomen sot te maecken. Ick behoef om dit te bewijsen, my niet verder te beroepen als op de *Historien* van veele *Eeuwen* herwaerts, die hier meest alle vol af zijn; en op de dagelijckse ervarentheyt welcke ons byna alle jaeren nieuwe exempelen, dese rasernye aengaende, uytleveren. Ick sal die van de eerste *Tijden* overslaen en met voordagt² van de *Schwenckfeldianen*, *David Joristen*, *Knipperdollings*³ en anderen swijgen. Ick behoef oock om voorbeelden die jong zijn niet verder als de *Provintien* van *Holland* te lopen, maer heb me maer aen de *Y-stroom* binnen de vesten van het wereldlijcke *Amsteldam* te houden, Daer is het nog geen veertig jaeren geleden, of men vond'er menschen, die dit gevoelen so diep hadden ingesogen, datse hun vastelijck *imagineerde*, datse geen nood hadden van te sullen sterven; en men vond'er nog sotter, die gehele *Capitaelen* aen *Lyfrenten*, op hun *Lyven* kogten. Welck een gewoel eenen *Joannes Rothe*⁴ over omtrent vyf en twintig jaeren geleden met sijn aenhang die niet kleyn en was, hier over aenrigte en hoe hy sijn *Standaert*, om na *Jerusalem* te trecken, midden op de *Marckt* voor het *Stadhuys* dorst planten, is daer een iegelijck genoegsaem bekend. Wat voor bewegingen t'sedert twintig jaeren herwaerts eenen *Quirinus Chulmannus*,⁵ die sig opentlijck beroemde met de wysheyt en schatten van *Salomon* voorsien te zijn, onder de menschen heeft gemaect, konnen in *Zuyt* en *Noort Holland* getuygen veele braeve *Familien*, die door sijn bedriegerijen en ydele voorgevens tot in de grond toe zijn verarmt en uytgeput geworden, *Cotterus*,⁶ een Plaetsnyder van sijn handwerck en die om sijn sporelose uysinnigheden tot twe bysondere reysen,⁷ een *domestyck*⁸ van het *Amsteldamsche Dol-huys* is geworden, was in het begin een groot vrient van desen *Chulman*, maer also dese *Propheten*, elkanderen de voorrang *bedisputeerde*, ontstont 'er een doodelijcke haet onder hun, gelijck hier van hun *printen*, en *Geschriften*, nog konnen getuygenisse geven. Desen *Cotterus*, is de selve daer den *Professor Jurieu*, in sijn *Berigt* aen alle *Christenen*, voor sijn *Vervullinge der Prophetien*, dit overloffelijcke getuygenisse van geeft: **2. *Cotterus die de eerste deser drie*

1 *dien vermaerde Theologische Poeet, die de Tartuffe* enz.: \$: 'Do. Schaak'; in 1677 verscheen bij de Amsterdamse uitgever Abraham van Blancken *Steyl-oor, of de schijnheilige bedrieger. Waer in is nagevolgt de Tartuffe, van den heer J.B.P. de Moliere* (ex. UBA 691 F 61). Men liet in het midden wie deze vertaling, die hiermee een tweede druk beleefde, had verzorgd. Blijkens deze sleutel is de vertaler dus de al eerder genoemde Amsterdamse dominee Petrus Schaak geweest (zie boven) die geruime tijd bibliothecaris is geweest van de Amsterdamse Athenaeum-bibliotheek. De geciteerde verzen zijn uit het eerste bedrijf, vijfde toneel van de *Steyl-oor*

2 *voordagt*: opzet

3 *Schwenckfeldianen*: volgelingen van de vijftiende-eeuwse mysticus Caspar van Schwenckfeld; *David Joristen*, *Knipperdollings*: volgelingen van de zestiende-eeuwse wederdopers David Joris en Knipperdolling, die de nabije komst van het duizendjarig Rijk vaorspelden

4 *Joannes Rothe*: deze Amsterdammer (1628-1702) trok na een visioen de wereld rond, wjzend op de nabije komst van het duizendjarig Rijk. In het rampjaar 1672 groeide zijn aenhang, waarmee hij zich gereed maakte te vluchten voor het naderende laatste oordeel, door een standaard op te richten op de Dam om zich onder te scharen

5 *Quirinus Chulmannus*: deze volgeling van Rothe profeteerde minstens even ijverig als hij. Net als Rothe schreef hij zendbrieven aan de Amsterdamse regering en aan de Staten van Holland, waarin hij deze aanspoorde voorzorgsmaatregelen te nemen wegens het naderende laatste oordeel

6 *Cotterus*: over deze etser is mij niets anders bekend dan wat hier wordt vermeld

7 *reysen*: keren

8 *domestyck*: bewoner

Propheeten is, is hoogdravent en deftig, de sinnebeelden sijner gesigten heben so veel agtbaerheit en verheventheyt, datse na die van de oude Propheten gelijcken. Sy sijn op een voortreffelijcke wijze ingestelt, alles is'er sig selven gelijck in, en niets valt'er in af. Het is voor my onbegrijpelijk, hoe een enckel Handwercks man sulcke grote dingen sonder de hulpe Gods kan versierd hebben. De twe andere die den Professor oock noemt, is den eenen een vrouwmensch, die over eenige jaeren somtijts de Quakers Kerck t'Amsteldam op de Keyzersgraft, geen kleyntjen door haer schudden en beven ('t welck van de werking des H. Geestes was) op stutten¹ kon stellen, so dat's'er oock met geweld uyt gestooten wiert van² die anders weerlose Broederschap. Evenwel draegtse dit loffelijcke getuygenissen van desen Heer:³ De twee jaerige Prophetien van Christina, sijn na mijn oordeel, een reecks van wonderen, so groot als'er na de Apostelen zijn geschiet; en selfs vinde ick niets wonderbaerlijcker in het leeven van de Aldergrootste Propheten, dan 't geene dese dogter wedervaeren is.

Waerlijck *Monsieurs*, men moest soo blind als een mol zijn, soo men niet kon sien, dat desen Heer een streep als een kabeltouw dick door de Hersenen had. En dat hy sig so wel op des Schrifts uytlegginge verstaet, als dien groten *Staetsman*,⁴ welcke voor omtrent een half jaer geleden sijn verstant en middelen in *Actien* van de *Oostindiaensche Compagnie* geheel en al verspild hebbende, door ick en weet niet welck een weg, een *belagchelijck Propheet*, en een sotte *Duysent jaerist* is geworden. Dieshalven mijn Heeren, die nog in de bloem en kragten van uw *leven* en *studien* zijt, die nog seer veele en groote diensten tot bevordering van de waere wijsheyt kund doen, ick bid uw om de liefde die elck het gemeene best⁵ en de ongeschondene waerheyt verpligt is toe te draegen, laet dog af, van uw Tijd die kostelijck, heerlijk en overdierbaer is langer te besteden met dingen uw geest voor te stellen, die in sig selven niets waeragtigs of bestendigds altoos hebben, maer als ge se al na lange moejten en groten arbeyt hebt verkregen, dit spotvers van *Terentius*, op uw doen toepassen:

*Nec iste magno Conatu magnas
nugas dixerit.*⁶

Want om ongeveynsdelijck voor uw mijn gedagten open te leggen; ick prijs en *laudeer* uw onvermoejde arbeyt ten alderhoogsten, maer het moejt my in het innigste mijner ziel, *dat ge met sulcke grote kragten, sulcke grote beuselingen komt voort te brengen*. En datse sodaenig zijn, sal my uwen so hoog geagten *Prophetische Sleutel* selfs helpen bewijzen. Twe Capitaele voorbeelden, die nog heel jong zijn, sullen my dit goet maecken,⁷ het eene is dat Boeck nu eerste uyt gekomen (of ge het gesien hebt weet ick niet) van een *Predikant* tot

1 *stutten*: stelten

2 *van*: door

3 *desen Heer*: nl. Jurieu

4 *dien groten Staetsman*: Coenraad van Beuningen (1622-1693), burgemeester van Amsterdam en sinds 1673 Amsterdams gezant in de Staten-Generaal en als zodanig de verdediger der Amsterdamse belangen tegen het Franse protectionisme, leed aan het eind van zijn leven aan godsdienstwanen; hij schreef talrijke zendbrieven om te waarschuwen voor het naderende laatsle oordeel. Om van hem af te zijn, lieten de Amsterdamse dominees in 1689 zijn zendbrief aan hen beantwoorden door Duijkerius, toen nog proponent, waarop Van Beuningen dankbaar maar niet voldaan reageerde met *Send-brief van de Hr. C.v.B. aan J.D.*

5 *het gemeene best*: het algemeen belang

6 *Nec iste ... enz.*: vert. 'dat hij niet met zoveel inspanning zulke onzin zal uitkramen' (z.o.); citaat van de Romeinse blijspeldichter Publius Terentius Afer (ca. 190-159 v.C.) uit diens *Heautontimorumenos* ('De zelfkweller') uit 163 v.C., vs. 621

7 *goet maecken*: laten bewijzen

Bovenkarspel,¹ in Noortholland, tusschen *Enckhuysen*, en *Hoorn*, die het gevoelen van *Jurieu*, *Coccejus*, *Groenewegen* en anderen, hier en daer omhelgende en gints verwerpende, als een *Prophetische Mathematicus*, den tijd en dag des oordeels uyt de *Openbaeringe* weet te bepaelen, datse moet voorvallen tusschen den jaere 1810 en 1998. En sulcks doet hy met also veel verseeckering en stoutheyt, als of hy Gods geheymen en verborgentheden door een onbedriegelijcke leydinge des H. Geestes tot op een *minuit* toe uytgerekent hadden. Seeckerlijck so desen Heer sijn seggen (so hy wil) onbetwisbaer waeragtig sal zijn, so konnen mijn *Heeren de Staeten* van de *Geunieerde Provintien*, van nu af aen gemakelijck het *facit*² maecken, hoe veel hondert duysent guldens sy nog aen *Tractamenten*, uyt de *Pastorale* goederen, den *Predicanten* tot den jongsten dag toe hebben uyt te deelen. Oock konnen de luyden, die nu huysen timmeren en die hun gelt aen *Capitaele leeningen* leggen, t'hans ten naesten by weten, wat sommen sy aen *agste*, en *twe honderste penningen*,³ te betaelen hebben en daer hun gissinge so wat ten profijte van hun kinderen na maecken. En seeckerlijck sal iemant, so hy in den jaere 1960 a 1970. geboren wert, mogen voor vast stellen, sijn leven geen Grootvader of Grootmoeder te sullen worden, om dat alsdan de tijd daer toe veel te kort zijn sal. Het tweede daer ick iets van meen te seggen is nog onder de pars en sal te *Amsteldam*, uyt een *Frans Manuscript* vertaelt, onder den *Tytel*, van het *Gelove*, en *Lijdsaemheyte der Heyligen*⁴ voor den dag komen; my zijnder door een goet vriend eenige gedruckte bladen van gesonden en oock heb ick de geheele *Copie* in geschrift voor af gesien. Dit werck steeckt alle van dat slag in uytgesogte⁵ sotheden de loef af. 't Heeft mede tot een *Basis*, uw *Coccejaensche Sleutel*, maer 't heeft boven dat dit nog bysonders, dat het den *Bybel*, door aerdige *Anagrammata*⁶ en letter versettingen in *Hebreeuwisch*, *Chaldeeuwisch*,⁷ *Grieckx*, *Latyn*, *Frans*, *Hoog*, en *Neerduyts*, doet spreekken, juyst op die maet en trant als den Schrijver het hebben wil. Invoegen den tegenwoordige regeerende *Koninck* van *Vranckrijck*, *Louis de XIV.* in het Oude Testament met alle sijn bedrijven meer als duysent maelen mag gevonden worden. Oock wort'er sijn val en doot en dat die binnen korten tijt moet geschieden op een bestipte wijze in voorseggt. Dog het souw sonder eynde zijn, de grillen waer mede dit Boeck is overladen, uw na malkanderen te vertellen, 't sal haest den dag sien en dan verhoop ick dat het ten vollen sal verstrecken voor een regtschaepen *preservatyf*⁸ aen alle de gene, die nu door een loutere onkunde, met de grootste drift hun best doen, om Gods H. Woort door duysenderleye reukeloose⁹ uytlegginge, tot een spot en blaem te maecken, En voor al mijn waerde *Philopater*, en uw oock *Philologus*, wil ick gebeden hebben mijn seggen, dat ick heden met so veel genegentheyte als vrypostigheyt tot uw gedaen heb, niet in de wind te slaen: Maer

1 *Predikant tot Bovenkarspel*: wie deze predikant is, heb ik niet kunnen achterhalen

2 *het facit*: de berekening

3 *agste, en twee honderste penningen*: belastingen ter hoogte van 12 1/2 en 2 %

4 *het Gelove, en Lijdsaemheyte der Heyligen*: dit werk blijkt moeilijk vindbaar, omdat een auteursnaam ontbreekt. Het is zelfs de vraag of het wel is verschenen na deze negatieve voorpubliciteit; Duijkerius zou de kopij dan in de hoedanigheid van corrector onder ogen gehad kunnen hebben, welke veronderstelling door het hierna volgende aannemelijker wordt

5 *uytgesogte*: uitgesproken, uitgelezen

6 *Anagrammata*: letteromzettingen

7 *Chaldeeuwisch*: omgangstaal in Babylonië, ook wel Aramees genoemd, later door de joden naar Palestina overgebracht

8 *preservatyf*: voorbehoedmiddel

9 *reukeloose*: onzinnige

'er ernstig op te letten, want ick verseecker uw, dat g'er grootelijcks uw profijt mede sult kunnen doen. Door dese weg, op de welcke gy tot nog toe gewandelt hebt, sult ge onmooglijck iets anders als de blote schaduw van het geene onse geest vergenoegen kan, konnen verkrijgen. In tegendeel, so ge uw geest uyt dese dreck opbeurt en tot hoger dingen te bespiegelen gewent, sal het geschieden, dat ge uw selven en het oneyndige en bestendige goet so onmiddelijck sult verknogt voelen, dat'er niets ter wereld van de sinnelijcke dingen uw daer af sullen konnen scheidten; het waengeloof sult ge alsdan verfoejen, de blinde superstitie veragten; en ge sult dan regt leren kennen *wat God is*; als oock waer in het innige wesen van sijn H. dienst is bestaende. Wijders, geen menschelijcke banden sullen als dan het vermogen hebben, uw Conscientien aen hun waenen te boejen; Gy sult vry zijn, want de overheerlijcke en dierbaere Peerl der Waerheydt sal uw vry maecken. Eyndelijck gy sult als dan niet uyt de mont van een hoop *Pedanten*, en met de lessen van uw Leermeesters spreekken: Maer uyt het licht van uw ziele dingen voort brengen, die, om datse uyt de waerheydt zijn, uw en andere meer en meer met die glans sullen bestraelen.

Hier was het dat onsen *Proponent*, die nog seeckerlijck veel meer geseget soude hebben, hadden hem juist sijn *affaires* niet elders geroepen, afbrack; en opstaende, versogt hy nogmaels met de grootste aenvalligheyt, *excuse* van sijn yvrige vrypostigheyt; waer mede afscheyt nemende van onse twee vrienden en hun alle bedenckelijcke¹ heyl toewenschende, liet hy deselve in soo groote opgetogenthey² als men bedencken kan. Byna een geheel uur lang was'er niemant van hun beyden, die een enckel woordt sprack, so ver waeren se in hun gedagten opgetrocken.³ *Philopater* was de eerste die sijn mont op deed en tegens *Philologus* seyde; Wel mijn vriendt wat dunckt uw, dit is een geheele andere tael, als die we geduurende den loop van onse *Studien* gehoort hebben, wie souw in eeuwigheyt gedagt hebben, dat'er soo veel op de gronden van onse Prophetische Oeffeninge te seggen kon vallen. My aengaende, alhoewel ick in allen deelen als nog niet toestemmen kan, 't geen onsen *Proponent*, daer met so veele waerschijnlijckheyt heeft geseget, terwijl ick klaerlijck heb konnen bemercken, dat hy sig so vry wat door sijn driften liet vervoeren, soo meen ick evenwel, soo God anders mijn eenige tijd van leven en gesontheyt geeft, eens uyt de grond op, alles wat ick tot nog toe voor volstreckt waer en seecker gehouden heb, met aflegginge van alle *prejudicie*, na te sien en te *revideren*.

Daer in antwoorde *Philologus*, sal uw niemant eerder als ick geselschap houden, want ick sweer uw mijn broeder, dat ick door het *discours* van stracks niet weynig ben in mijn gemoed getroffen; als oock dat ick'er so veel kragt van waerheydt in heb bespeurt, dat ick geensints en meen te rusten, voor ick mijn geest uyt dien verwarde doolhof, waer in se so lang heeft omgedwaelt, gered sal hebben. En in der daed, sy hielden beyden hun woort hier so getrouw in, dat se in minder als negen maenden, tusschen welcke tijd sy oock menigmael met onsen *Proponent* als met hun getrouwste boesem-vriend verscheyden *discoursen* hadden, so verre *avanceerden*,⁴ in de kennisse dier dingen, welcke *waer* en *bestendig* zijn; datse niet als met de uysterste verfoejinge aen hunne voorgaende sotternyen en waenen konden dencken. In den *Jaere* 1690. vertrocken se van *Franiker* na

1 *bedenckelijcke*: denkbare

2 *opgetogenthey*: verbazing

3 *opgetrocken*: verdiept

4 *avanceerden*: vorderden

Amsteldam, daer *Philopater* sijn woonplaets ging nemen. *Philologus*, na een dag agt of tien sijn vriend geselschap gehouden hebbende, vervoegde sig (na datse bevorens wedsijts een onverbreekelijke band van vriendschap en nauwe *alliantie* door brieven hadden beloofd) na *Leyden*: alwaer se tegenwoordig in goede gesontheit levende, ieder van hun die hoop geeft, dat het Gemeen¹ nog veele en grote diensten door haer staet te erlangen.²

E Y N D E .

1 *het Gemeen*: de gemeenschap

2 *erlangen*: verkrijgen

***Vervolg van 't Leven van Philopater.
Geredded uit de verborgentheeden der Coccejanen, en
geworden een waaragtig Wysgeer.
Een waare Historie.***

***Tot Groeningen,
Voor Siewert van der Brug, in de waarheid. 1697.¹***

¹ voor verklaring van het impressum, zie inl.

**Voorreden,
Dienende voor een gedeelte tot een bezonder vertoog aan de Cartesiaansche
Coccejaansche Theologische Philosophen.¹**

Verwondert u niet, eerwaerde Hooggeleerde Heeren Cartesiaansche Coccejaansche Theologische Broederen en Philosophen, dat deze *Prologus* de naam van een *singulier*² *vertoog* aan U in 't hoofd draagt; want hier uit ziet gy evident dat onzen *Philopater* een begunstiger van uwe oeffeningen plag te wesen, en dat hy als een der yverigste *Prophetische Broeders* in uw studie heeft gesurmonteert³ zelfs tot zoo verre dat men van hem zou mogen gezegt hebben, dat'er een redelijk windje van extravagantie onderliep. Deeze Erinnerung van zijn *voorige Conditie* maakt hem tans niet droevig, maar te vrolijker, en zijn *vermogen*, verzelt door 't *denkbeeld* van *blyschap* word des te actueeler⁴ aangezet, met de *hope*, dat gy als Philosophen eens zult penetreren, om een distincte docering uwer studien te vertonen: ik wil zeggen, dat je yder oeffening *door zig* haar waare oogmerk zult tragten te voldoen, en niet den *Philosooph* en den *Theologant* te gelijk te spelen; want dit is, dat wil ik wel platuit avouëren⁵ een kwaadje, al was 'er de *Maker L.M.* van de *Philosophia interpretes sacrarum scripturarum*⁶ by, die inderdaad wel voor de principale Auteur,⁷ van dat deze beide oeffeningen hedendaags met zulk een tranquilliteit⁸ door elkander gesterkt en geleert worden, mag worden gehouden. Ik wil hier d'oorzaak waarom dit zoo plausibel by veele geweest is en nog niet pondereren,⁹ maar alleenlyk zeggen, dat dien *schryver* zig zodanig een *theologie* voorstelt, die wel *theoretice* zou kunnen goed gekeurt worden, om ze met de *Philosophie* waar te doen spreken, dog die *practice* nergens *publice* geleerd word: want weinige, wanneer men het menschelyke geslagte

- 1 *aan de Cartesiaansche Coccejaansche Theologische Philosophen*: in deze voorrede keert Duijkerius zich tegen diegenen die zich schuldig maken aan vermenging van filosofie (*Cartesiaansche ... Philosophen*) en theologie (*Coccejaansche Theologische*). Daarbij is hij onmiskenbaar beïnvloed door hoofdstuk XV van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* dat als ondertitel heeft: 'Waarin wordt aangetoond dat noch de theologie aan de rede, noch de rede aan de theologie dienstbaar is. Reden waarom wij gezag toekennen aan de Heilige Schrift.' ook in het *Vervolg* zelf is de invloed van de *Tractatus* groot; opvallend want de andere Spinoza-sympathisanten zoals Meyer, hadden veel meer aandacht voor de *Ethica*
- 2 *singulier*: bijzonder; deze *Voorreden* is doorspekt met gallicismen, gebruikelijk destijds maar hier toch wel zeer veelvuldig. Vermoedelijk bespote Duijkerius hiermee de taalpurist Lodewijk Meyer (1630-1681) die de voornaamste representant is van de 'Cartesiaansche Coccejaansche Theologische Philosophen'
- 3 *gesurmonteert*: uitgeblonken
- 4 *actueeler*: werkzamer
- 5 *platuit avouëren*: ronduit bekennen
- 6 *de Maker L.M. van de Philosophia interpretes sacrarum scripturarum*: de arts-letterkundige Lodewijk Meyer, intimus van Spinoza en mede-bezorger van diens nagelaten werk was de auteur van *Philosophia interpretes sacrarum scripturarum* (vert.: de filosofie als uitlegger van de Heilige Schrift) uit 1666. Volledig tegen de bedoeling van Descartes zelf verdedigde Meyer hierin de toepassing van de cartesiaanse kenmethode op de theologie
- 7 *principale Auteur*: voornaamste veroorzaker
- 8 *tranquilliteit*: gerustheid
- 9 *pondereren*: overdenken

universeel considereert, worden zoo gelukkig, dat zy *een waare* Philosphie en Theologie, zig konnen eigen maken. By de ignorante word de grootste schreeuwer ordinaar in 't gelyk gestelt, maar by een die van een stille en penetrerende constitutie is, gaat dit niet altyd glad deur. Het hedendaags geroep tegen het gevoelen van *Spinosas*, van de geen die het, om dat 'et boven hun perceptie excelleert, voor *paradoxus* agten, zal insgelyks niet altyd gelaudeert worden, om dat een man, die by de zaalige zyn woonplaats heeft, hem niet kan verantwoorden, en daarom magmen wel eens, wyl'er *zoo openbaar* van gesproken word, insgelyks *evident* hem voorspreken:¹ want het schijnt niet *rationaal*, maar eerder dollemans werk, een oorlog tegen schimmen te voeren, zonder dat 'er ooit ymand verschijnt, die zig zoo wel *pro* als *contra* declareert. Ik weet waarlyk niet met wat een imaginabele certitude² dat men zig flatteert van³ triomfe en glorie, daar de wapenen zoo veel differeren als *lux* en *tenebris*!⁴ Hierom, *reverendissimi, doctissimique domini*,⁵ spreek ik tot u als tot Cartesiaanse wysgeeren, laat uw *theologische yver*, gun my deze kleine vermaaning te doen, u nooit vervoeren, dat gy uw zelve de naam als Philosophen zoud onnut maken; maar purificeertze, en doceert en termineert als theologanten uw zedeleszen zodanig, dat ze het *Gemeen* aanstuuwen tot zulke werken, die de uniteit⁶ en deugt formeel involveren.⁷

Dit zy in 't particulier eerwaerde Heeren tot u gezeid, waarom ik my nu wyders zal gedragen als of alle *lezers* die dit leezen gelijk stonden. Mijn zeggen heeft dan gedient, en zal hier op uit moeten komen, dat een *waaragtig Wijsgeer* het niet al Philosophie zal extimeren⁸ 't geen 'er zomtyds voor werd gehouden, en bygevolg zou men mogen inquireren, of de Geschriften die de Coccejaansche *Godgeleerden*, als Cartesiaansche *Philosophen* schrijven, en die doorgaans voor *wijsbegeerige ratiocineringsen* worden erkent, en ook als zodanig worden uitgegeven, wel waarlyk dus zyn. Ik concludeer neen: want deze eenige regel is genoeg, dat zulke schriften, die ontleent zijn van zulke wetenschappen die verscheiden oogmerken hebben, welke zoo wyd van den anderen differeren, nooit zuiver wijsbegeerig mogen genoemt worden; immers by een goed *Philosophus* zullen ze deze autoriteit nimmer kunnen verkrijgen. Zeker de geen die hier in nog experientie behoeft, mag aan mijn zeggen twijffelen, maar zulk een die, gelijk onzen *Philopater*, ondervonden heeft, dat het natuurlijk dus is gelegen, zal klaarlijk van des zelfs veraciteit⁹ overtuigt zijn. Want hy in zyn jeugt, gelijk in 't *eerste deel* te zien is, in zulke kinderagtige onderwijzingen als waarheden opgekweekt, en daar na door verdere studie tot een volslagen *Coccejaans Godgeleerde*, met kennisze van incomparabele verborgentheden¹⁰ bewust, grootgemaakt,

1 *voorspreken*: verdedigen

2 *imaginabele certitude*: denkbare zekerheid

3 *flatteert van*: vleit met

4 *lux en tenebris*: licht en donker

5 *reverendissimi, doctissimique domini*: zeer eerbiedwaardige en hooggeleerde heren

6 *uniteit*: eensgezindheid

7 *formeel involveren*: duidelijc met zich meebrengen

8 *al Philosophie zal extimeren*: alles tot de filosofie zal rekenen

9 *veraciteit*: waarachtigheid

10 *incomparabele verborgentheden*: onvergelykelijke mysteries

en eindelijk op een geheel ander fundament zijn oeffeningen gebouwt hebbende, een waaragtig *Wijsgeer* geworden, kan van deze dingen met Certificatie¹ spreken. Hierom *Lezer* werd onder 't *vervolg* van zijn levensverhaal u geoffereert, zulke dingen die *onderscheide* gedagten behoeven: want indien ymant eenige zaak hoort of leest, en het *oogmerk* van den verhaaler niet weet, zoo is 't impossibel dat hy na *waarheid* kan oordelen. Dat alle studien haare singuliere fondamenten, van welke zy gederiveert moeten worden, hebben, behoort by alle verstandigen indubitabel² te zijn, hoewel d'ondervinding leert dat zulks niet altijd in observatie³ werd genomen: maar hoe expert of inhabil⁴ dit gedaan word, zullen den genen weten, die dit met my voor d'oorzaak kennen, dat de menschen in haar prejuditien blijven hangen, en zulke imperceptibele⁵ gedagten voeden. Zekerlyk, een goed of waar oordeel hangt voor 't meerder gedeelte af van een evenmatige⁶ onderwijzing, en daar dit manqueert zijn de *leerlingen* zoo zeer niet te berispen, dan wel de *Dogmatici*:⁷ 't is waar, dat *deze* zouden kunnen insisteren⁸ geen ander onderwijs ontfangen te hebben, dog dit corrigeert de zaak niet, zoo lang men waant geleert, en tot veele dingen habilitieit te hebben, de gewoone sleur volgt. De *Godsdienstige leerstukken* trekken haar *authoriteit* uit⁹ zekere gewettigde goedvindingen die, na yders *Secte*, anders en *anders* zijn: maar de wijsbegeerten heeft haar gezag uit de intelligentie¹⁰ en waarheid der natuurlijke dingen alleen, die een *Conforme perceptie* insluit, en deze is *overall* de zelfde; want dit, dat een driehoek, zijn drie hoeken gelijk zijn aan twe regte hoeken, zal op de zelfde wijze in 't verstand van een *Japonnees* zijn als in een *Neêrlander*, maar dus is 't niet gelegen met de dingen die tot de Godsdienst behoren, wyl deze altoos, na yders bijzondere imaginatie, moeten differeren.¹¹ Op dat dan het *natuurlijk licht* niet door vilipendie¹² als een bron van godloosheid zou verdoemt worden, en op dat de *menschenlijke fantasie* niet als Goddelijke leeringen zouden worden gehouden, zoo komt onzen *Philopater* op nieu u voordragen, dat zoo weinig waarheid als¹³ 'er steekt in de dingen die voor lange Eeuwen gesproken zijn om de zelve op de *hedendaagsche gevallen* te doen paszen, als of dat het *oogmerk* was geweest; of eenige *perioden* te verdigten, 'tzy van 't begin der wereld, of daar het nieuwe verbond zijn aanvang neemt, en dezelfde door *Prophetien* te deduceren, op die wijze, als of ymant

- 1 *Certificatie*: bewijs
- 2 *indubitabel*: niet te betwijfelen
- 3 *observatie*: aanmerking
- 4 *expert of inhabil*: bekwaam of onbekwaam
- 5 *imperceptibele*: onbegrijpelijke
- 6 *evenmatige*: overeenkomstige
- 7 *Dogmatici*: leermeesters in de dogmatiek
- 8 *insisteren*: er op wijzen
- 9 *trekken haar authoriteit uit*: ontlenen hun gezag aan
- 10 *de intelligentie*: de kennis
- 11 *De Godsdienstige leerstukken ... moeten differeren*: in dit fragment parafraseert Duijkerius de voornaamste gedachte die Spinoza ontvouwd in de voorrede bij de *Tractatus theologico-politicus*. Op grond van de individueel verschillende en cultureel bepaalde religieuze beleving ijverde Spinoza daar voor een tolerante houding der overheid en voor vrijheid van denken en geloven
- 12 *vilipendie*: minachting
- 13 *zoo weinig waarheid als ...*: deze zinsconstructie sluit aan op: *alzo weinig* (6 r. verder)

uit *Euclides*¹ de evenredigheid der Getallen betoogde; also weinig, zeg ik, komt het te pas, die nieuwe mode van de Godgeleerde bespiegelingen te demonstrenen op die orde,² als een *Natuurkenner* op een wiskunstige wijs zyn bevattingen voorstelt en leert, even als of deze zoo verscheiden leerstukken, eenzelvig geworden waren: daar ter contrarie,³ zoo eenige oeffeningen verschillen van den ander, en daarom *yder* haar *bezonder* oogmerk moet voldoen, *deze* zoo wijd van alle *anderen* is, dat ze met geen *eenige* communicatie⁴ kan hebben, maar t'eenemaal *door zig zelve* bestaan en bewaart moet worden. Ontfang hem dan met die zelfde gunst, waar mee gy nu gewoon zijt hem te respecteren, vermits gy dit doende u zelfs het grootste nut zult contribuëren, en vervolgens een heilzame prosperiteit⁵ zult kunnen genieten.

1 *Euclides*: deze Griekse wiskundige (geb. ca. 365 v.C.) geeft dit bewijs in boek VII, stelling 19 van de *Elementa*.

Overigens demonstreert Spinoza de drie verschillende kennissoorten die hij onderscheidt aan de hand van de evenredigheid der getallen in *Ethica* II, stelling 40, opmerking II waarbij hij ook refereert aan Euclides' bewijs

2 *order*: wijze

3 *daar ter contrarie*: terwijl daarentegen

4 *communicatie*: verbinding

5 *prosperiteit*: voorspoed

Vervolg van 't Leven Van Philopater.

't Was in de scheemeringe van zekeren avond dat ik *t'Amsterdam* langs de *Heeregracht* wandelende uit een aanzienlijk Huis zag komen, drie *mannen*, stappende met ongelijke schreden voor my heen, zijnde met *swartte* mantels omhangen en met *paruiken* op 't hoofd voorzien en dus, dezelve schikkende en herschikkende beneffens hun *beffen* eerder uit zekere gewoonten dan om dat zulks noodig was, al pratende voortgingen: zy hadden 't byster drok en hun ginneken en lagchen veroorzaakte dat ik mijn tret na de haare voegde, om, waar 't mogelijk, hun *vreugde* eenigzins te verstaan: hoewel we nu in die ordre al ettelijke voetstappen deden, eer ik nog iets 't geen voor my kennelijk was, kon mercken, hoorden ik eindelijk duidelijk genoeg dat een van hen zeide: Ja wel *Fraters*, dat ik den *Schrijver* van *Philopater* mogt kennen door vijftig gulden te vereeren,¹ ik vermalde² het 'er in der daad aan en ik zegge daarenboven dat ik twee maanden lang, zo hy 'er *plaisier* in vond, een stoop³ van de beste rinsche wijn⁴ met hem zou willen drinken. Een van de twee andere die de stemmigste scheen, keurde deze miltheit niet af, maar hy agte *Spinosae sentiis auctorem illum addictum suisse videri*.⁵ De darde berigte hierop te zeggen: hoor *Frater*, gy schat door uw woorden dat gevoelen niet *Orthodox* en ondertusschen vinde ik in u geen onderscheid of alles reegelt gy na uw begeerten en lust zoo wel als wy en daarom oordeel ik dat gy een zekere ingetoogentheit voor ons vertoont en onderwijl het *zelfde* denkt: dog we willen hier over met u geen geschil hebben maar ons voorige zeggen alleenlijk bevestigen, dat wy als *Coccejaansche prophetische Perioden broederen*, zoo levendig in 't zelfde worden afgebeeld dat 'er geen inniger gedagten van kunnen gemaakt worden: ik zeg, vervolgde hy, dat ik den *Auteur* heil wensch, beneffens dat hy nog eens zal resolveren, want ik presupponeer⁶ dat het *einde* van 't *werk* zulks in 't oog heeft, om een *vervolg* van dat leven op te maken. Hun goedkeuring was hier over eenzelvig,⁷ terwijl ze middelerwijl haar weg die 't

1 *vereeren*: schenken

2 *vermalde*: verspilde

3 *stoop*: kan van ca. twee liter

4 *rinsche wijn*: rijnwijn

5 *Spinosae sentiis auctorem illum addictum suisse videri*: 'dat die schrijver de gevoelens van Spinoza scheen te zijn toegedaan'; dergelijke affiniteit met de opvattingen van Spinoza was destijds niet zonder risico. Waarschijnlijk is deze uitlating om die reden in het latijn opgenomen in de tekst

6 *presupponeer*: veronderstel

7 *eenzelvig*: gelijk, overeenstemmend

best gelegen scheen en ik de mijne vervolgden. Of het sentiment van de *Cartesiaansche Coccejaansche theologische filosofen*, wegens dit *vervolg* nu zoo gunstig zijn zal, weet ik niet, maar dit weet ik wel, dat zijn¹ agtbaarheid by groote en kleine, hooge en laege, Edele en onedele, geleerde en ongeleerde en alle die uit eigen oogen zien, in eere zal blijven.² 't Is gemeen by 't menschelijke geslacht dat zy zig zelven het redelijke noemen; de Menschen zijn met reden begaafd seggen selfs de geen die de *Reden* niet kennen, als hebbende van haar leven sodanig een woord slegts nu en dan hooren noemen en aan 't *menschdom* toepassen. *Anderen* noemen hen *redelijk*, om dat se elkanderen kunnen verstaan door klanken of woorden die *deze* of *gene* beteekenissen hebben van welke hen geleert sy, als dat een *kruiwagen* een kruiwagen en uw dienaar een *Compliment*³ is, dat sy, segge ik, op 't hooren van diergelijke woorden de selfde gedagten vormen; en wijl sy, als sijnde van een selfde *landstreek*, *Stad*, of *Dórp* geboortig, van veel besondere dingen kunnen spreken, soo meenen se dat *klanken*, *woorden*, *redenen*, of hoemen 't ook sou mogen noemen, hen *redelijk* maakt. Nog *anderen* willen dat de menschen daarom *redelijk* moeten genoemd worden, om dat se gehoord hebben of ook wel om dat 'et hen geleert is, dat sy een *ziel* besitten welk met hun *ligchaam* is vereenigt: en schoon sy *niets* van 't woord *ziel* verstaan, 't geen eenige aanmerkinge verdient, ja hoe dwaaslijk anders van leven, evenwel soo willen sy met *deze naam*, van *redelijk*, pronken. Het is zeker *Lezer*, dat van yder onder het gemeene volk, zoo men 't hem afvorderde,⁴ een bepaling volgens zijn bevatting zou gegeven worden wegens *deze spreekwyze*, die zeer veel van den anderen zou verschillen. Ik zal ook hierom met voordagt de *Platonische*, *Aristotélische* en *andere ouden*,⁵ die van deeze zaak, hoe wel of hoe kwalijk, hebben gesproken, overslaan en zien wat onze hedendaagsche *Baazen*⁶ hier van zeggen. Deze komen alle hier in over een, dat ze de redelijkheid van de menschelijke ziel afleiden en zoo zy *die*⁷ niet gevonden hadden, zouden zy ook selfs de *Redelijkheid* niet hebben kunnen vinden. Dus praat een *Theologant*, dat de ziel *onsterffelijk* is en hoe duister of kwalijk zijn bewijs gedaan word, evenwel hierom is den mensch een redelijk schepsel. Een *ander* zal zeggen dat Gods beeld de ziel is ingedrukt en vervolgens op een *theologische* wijze verklarende wat hy door 't beeld Gods verstaat, wil dat de zelve daarom redelijk zy. Een *darde*, die voor *half Predikant* en *half Filosooph* speelt, weet door op zijn wijze Philosophische redenen deze hoogwigtige zaak zoo klaar te betoogen, dat ymant die slegts maar een half zieltje heeft, een volslagen heele ziel zal komen te bezitten: want deze zal u, na dat hy u het gebruik der reden getoont heeft, het kenteken der waarheit opzoeken en u uw begrippen leren vormen: hy zal u distinct leren, datje niet van God, maar van uw zelfs moet beginnen en tonen dat je zigt en *hoedanig*; namentlijk een mensch uit ziel en ligchaam bestaende: in de ziel zal

1 *zijn*: nl. van Philopater

2 voor de receptie van het eerste deel zie inl. p. 31 e.v.

3 *Compliment*: beleefde begroeting

4 *hem afvorderde*: van hem eiste

5 *de Platonische, Aristotélische en andere ouden*: aanhangers van de traditionele dogmatische wijsbegeerte, waarvan de Griekse filosofen Plato (428-347 v.C.) en Aristoteles (384-322 v.C.) de grondleggers waren

6 *Baazen*: autoriteiten

7 *die*: nl. de ziel

hy u ontdekken de *denking*, ik zeg in de ziel, want dat je het wel verstaat, gy moest deze wijze van spreken niet voor een en 't zelfde nemen en verklaren dat ze veel ligter te vinden is dan het ligchaam zelfs; nu moetje weten dat de ziel altijd denkt, zelfs, schoon 't u niet heugt, toen gy nog in de baarmoeder waart: hy zal u wijders onderrigten dat je hebt *verstand*, *wil* en *oordeel*: hoe het *verstand* zig oeffent in de verstaanlijke dingen; hoe de *wil* in te besluiten werkzaam is en dat het *oordeel* door de zelve werd opgemaakt: dus zal hy u al voortgaande zeggen dat de *wil* in 't verkiezen of verwerpen der dingen vrywillig zonder eenige dwang te werk gaat, om dat dit in zijn theologische kraam dient: want hoe zou, indien hy de *waare oorzaak*, waar door de wil om te bevestigen of te ontkennen of ook om sommige dingen te begeeren en andere te vlieden, toonde, hoe zou zeg ik, dat hoogwichtig *leerstuk* van *Adams val*, en de *gevolgen* van dien anders kunnen goed gemaakt worden? Dus zal hy u al vervolgens op een *Cartesiaansche* theologische trant *demonstreren*, dat alle deze bespiegelingen u moeten opbeuren en aanzetten tot roem en dank van uwen stigter.¹ Nu zie je dan wel van zelfs, al had je geen oog, dat je zoo redelijk gemaakt zijt, dat gy uw zelve niet redelijker zoudt kunnen begeeren. Het is gantschelijk niet nodig dat hier nog *anderen* zouden beneffens gevoegt worden, om ook hun gevoelens wegens de redelijkheid te hooren: want alle *Cartesiaansche theologanten*, welke hedendaags hun *geschriften* in 't *ligt* geven, hebben, zoo schijnt, deze orde om hun *boeken*, welke anderzins het *gemeene volk* nog zouden kunnen dienen om haar zelve tot *aandagt* op te wekken, ook met de *wysbegeerten* te willen opvullen, standvastelijk voorgenomen; ja zy wringen en *anatomiseren* deze beide wetenschappen zodanig door elkanderen, dat een *gemeen man* hen zo weinig verstaat als of zy *Malabaars*² spraken en dat een *waaragtig wysbegeerige* en *kenner* van de *Natuur* de walg van hen moet hebben. Zy moeten zig voorzeker inbeelden, dat deze order van te schrijven hen een groter aanzien zal byzetten,³ of hen boven hunnen medemakkers zal doen uitmunten. Of zou dit ook wel met het *bestél*, eer de *zevende Coccejaansche periode* begon, overeenkomen? Wie weet het? Deze *Messieurs* zullen dit misschien nog wel eens klaar betoogen en dan moet 'et immers waar zijn. Maar ik bid u, zoo 'er ymant was die het *Doctorraad* leerde en hy wilde zijn *Leerling* door die *zelfde weg* de *scheepvaart* doen kennen: of dat een *Professor* in de *Regten*, zijn *toehoorder* onderwijsende in de *regtsgeleertheit*, voorgaf door die *oeffening* hem een *Sterrekundige* te maken: of dat een *onderwyzer*, in de *Literature*, zei en swoer tegen zijn *discipel*, dat hy hem door de kennisse der talen de *wiskunde* leerde; wat dunkt u, zou men niet moeten, als men niet wil liegen, zeggen, dat zulke zotte meesters onbekwaam moesten worden om ooit iets, dat waar of bondig is, te leeren? ik meen voorzeker dat een yder, die maar eenig *oordeel* bezit *jaa* zal zeggen en dat *hunne boeken* tegenwoordig op die wijze *gelardeert* worden, dat zullen die zelve voor my bewijzen.

Maar gewiszelijk denkt mijn *Lezer*, wat wil dit verhaal, 't geen in 't *talmen* wel een *reusagtige voorreden* gelijkt en in *stoffe* een *lamme zedenleer* gelijkvormig, dog al

1 *stigter*: maker (nl. God)

2 *Malabaars*: taal gesproken in Malabar, toenmalig Hollands gebied in Zuidwest-India

3 *byzetten*: geven

zeggen? zal dit een *waaragtige historie* zijn en 't *vervolg* van 't *leven van Philopater* behelzen? wat waarschijnlijkheid steekt hier in? Daarenboven word hier het redelijke, dat ons menschen maakt, zo *critice* voorgesteld, als of we niet minder dan redelijke schepselen geleken? Wil den *maker* van dit fraaije boekje hebben, dat we zonder verstand, wil en oordeel te bezitten maar leven als het *reedeloze vee*? Wel dat zou schoon komen? en wie van zijn leven heeft dusdanig een praat meer gehoord? Dog *redelievende* vrienden, weest niet al te haastig; want je hebt nu zekerlijk al geleert, zoo je daar maar slegts gelieft om te denken, dat je niet te voorbarig in 't oordeelen moet zijn, wilje een goed *Cartesiaan* wezen en daarom vertrouw ik u ook in dezen gevallen dit toe, dat je uw *oordeel* zoo lang zult opschorten tot die tijd wanneer je my zult verstaan hebben. Dieshalven zal ik dit gevoelen van u my zelve voorstellende, overgaan tot het *vervolg* van 't *leven van onzen Philopater*, met die selfde vermaningen, gelijk ik in mijn *voorig verhaal* heb gedaan, dat ik, als een getrouw vriend en *waaragtig Historicus*, my by de *waarheit* zal houden. Keer dan uw oogen van droomeryen en beuzeleryen af: beschouw verstandelijk of de *zaken*, waar van *geredeneert* word, betrekkelijk zijn of tot¹ eenige Godsdiensten of *opzigtelijk* tot eenige *wetten*, of *zuiver natuurlijk*:² zoo gy dezen *regel* volgt, zult gy altoos gelukkiglijk, dat is, na *waarheit* oordeelen.

Ik heb gezegt dat in den Jaare 1689. als wanneer *Philopater* benefens zyn boezemvriend *Philologus*, met de *text Openbaringe XI.v.11*³ als nieuwe testamentische propheten te *Anatomiseren* bezig waren, dat zeker *proponent* of ten minsten *een* die die *Charactar* had, hen bezoeken kwam en vervolgens met hen beide aan 't redeneren geraakten, wegens 't beuzelagtige gevoelen van het *duyzentjarige ryk* in welk *verhaal* hy hun gemoeden zoo *vlot* maakten, dat ze *beide* de *figuur*, zoo *stom* al of ze *borstbeelden* der *oude roomsche keizeren* waren, vertoonden: en dat, na een gemeenzame ommegang van nog eenige maanden, Hy hen zoo verre had gebragt, dat zy hunne dweeperyen en uitsporigheden zelfs met verwondering moesten beschouwen: tot dat zy in den jaare 1690. beide resolveerden van Franiker na *Amsterdam*, te vertrekken: van waar *Philologus*, na dat hy by zyn vriend nog een dag of tien had huisgehouden,⁴ zig na *Leiden* vervoegden, met wederzydsche beloften van door *brieven* elkanderen gemeenzaamlyk te onderhouden.

Den *bewusten Student* had zig alzins omzigtig genoeg omtrent hen beide weten te gedragen, hem altoos voegende na dat hy bemerkte dat ze in *natuurlyke* redeneringen toenamen en alzo hy hun yver genoegzaam in 't geen zy oeffenden hadde geobserveert en wyl hy zig verzekert hield, reeds kennende haar inborst, van hun getrouwigheid, als welwetende dat zy niet door een soort van malitie⁵ iets tot zyn nadeel zouden verbreiden 't geenze nog niet verstonden; dat het alleenlyk by gebrek van goed onderwys toekwam, dat ze zig in zulke Prophetische *droomeryen* hadden

1 *betrekkelijk zijn ... tot*: betrekking hebben op

2 *of de zaken ... zuiver natuurlijk*: Duijkerius stipt hier alvast een belangrijk begriponderscheid aan dat Spinoza in de *Tractatus* (hoofdstuk IV) maakt tussen natuurlijke (voortkomend uit de natuur) en goddelijke wetten

3 *de text Openbaringe XI.v.11*: zie boven

4 *huisgehouden*: gelogeed

5 *malitie*: boosaardigheid

afgeslooft, zoo had hy hen aangeprezen, ziende dat zy *beide* zig als overgegeven hadden van te moeten *bezig* zyn in *d'een* of *d'ander* wetenschap en dat ze van hun voorgaande *studie* zodanig een afkeer hadden gekregen, dat zy zelfs daar van niet mogten horen spreken, zoo hadde hy, zeg ik, hen gerecommandeert, dat ze haar zouden laten onderwyzen in de *Mathesis* of *Wiskonst*, haar met eenen berigt doende in welke delen van deze weetenschap zy met vermaak en nuttigheit zig zouden kunnen oeffenen en dat zy wyders de gelegentheyten moesten maken, van zelfs zodanige *werktuigen* te kunnen bereiden en te zamenstellen, waar door zy zouden *experimenteren* 't geen hun weetlust als dan oordeelde met hun leerwijze te zullen overeenkomen: eindelijk was zijn raad aan hen, dat wanneer ze zig genoeg in de *wiskunde*, in zoo verre zy die dienstig en met haar lust overeenkomende voor haar oordeelden, geoeffendt hadden, zy zig by tusschenpozen moesten begeven tot de *Philosophie* of wijsbegeerten: van welke *wetenschap* hy haar verzekerde dat se, in *die* te inquireeren¹ souden bevinden de selfde alleen magtig te sijn, om verstandiglijk van de *Natuur* en van de bysondere dingen te sullen kunnen redeneren; besluitende sijn lessen met hen te doen begrijpen, dat in welke scientie sy haar ook beesig hielden, se altijd hunnen oeffeningen sodanig moesten verdeelen, dat soo het ligchaam door eenige wierd vermoeit en afgemat, sy alsdan niet moesten voortvaren, maar door eenige andere *doening*,² daar haar begeerten sig op die tyd toe uitstreckte, wederom herstellen, soo se gelukkiglijk hun *einde*³ en *oogmerk* wilden bereiken.

Philopater benefens sijn vriend *Philologus*, waren reeds te verre *geavanceert* en hun *oordeel* was doordringend genoeg, dan dat se souden verwaarloost hebben deze orde in hun oeffeningen niet op te volgen. De korte tijd die se by elkanderen waren, diende hen tot vermaak en verlustiging van 't ligchaam. De begeerte om op vaste gronden te sullen kunnen redeneren, maakten haar van een *vrolijke* gesteltheit, schoonze toenmaals zeer wel wisten dat ze nog niet in die *conditie* gestelt waren om alles volgens hun bevattingen af te leiden. Zy waren dan *los* gemaakt van die gedagten in welke zy voordezen zoo *driftig* verknogt en verbonden waren, beschouwende hun voorige gevoelens als het aller dwaaste, wyl men 'er nooit in volleert kan worden, 't geen 'er zou kunnen werden uitgevonden. Sy hielden 't voor een *doolhof* die de *denkbeelden* boeit en deselfde slaaffelijk aan d'*inbeelding* onderwerpt, verzelt met dromeryen en uitsporigheden: en dat den geenen die *amptshalven* dit gevoelen dogmatiseren zulks moesten doen of om hun huisgesin te *mainteneren*, of om by het *gemeene* volk, 't geen altoos voor *revelationes*, tot de *Godsdienst* toepaszelijk, groot ontzag heeft, in *verwondering*⁴ gehouden te werden. Zekerlijk zy kittelden zig in hunne vryheit die zy nu ten deel begonnen te kennen, te meer also yder voor zig genoegzaam met goederen of *rijkdom* voorzien was om tot hun voorgenomen *einde* te geraken, waar toe zy elkanderen dagelijks aanmoedigden: terwijl inmiddels de tijd geboren wierd dat *Philologus* zou vertrekken: 't geen met zulke pligtpleegingen geschiede, dat geen vrienden het volmaakter zouden navolgen.

1 *inquireren*: bestuderen

2 *doening*: activiteit

3 *einde*: doel

4 *verwondering*: hier: bewondering

We zullen dan *Philologus*, te *Leiden* vertrokken zijnde, in zijn oeffening laten en tot het verhaal van *Philopater* ons begeven.

Deeze was ten huize van zijn zusters *voogd*, alwaar dezelve tot die tijd toe gewoon hadde, ingegaan: dog nu willende een manier van leven opvolgen, die Hy oordeelde met zijn voornemen best overeenkomen, gaf te kennen en verzogt aan zijn zuster 't zelfde goed te vinden, dat hy lust had met haar huis te houden, haar te gelijk aanwijzende een woonplaats die hy van zins was te huuren, 't geen zulke *Commoditeiten*¹ hadde als 'er gemeenlijk *gepretendeert* worden: en dat zy haar tegen die tijd, als zijnde byna nog anderhalve maand voor de verhuizing, zou voorzien van zulke goedren, die 'er nog mogten ontbreken en het huiszelijke leven gemakkelijk maken, terwijl Hy van zijn kant zou bezorgen 't geen oordeelde nodig te zijn. Dit dus vastgesteld zijnde, vernam hy na² een *leermeester* in de *Mathesis*,³ die by uitnemenheit bekwaam was om ze te *doceren*, een man niet alleenlijk doorgeoeffent in de *gemélde* Wetenschap, maar ook daarenboven een *deftig*⁴ *Wijsgeer*, 't geen *Philopater* niet weinig in zijn voornemen begunstigde; alzo hy oordeelde dat na twee uren daags blokkens, te weten een in d'ogtentstond en een in de namiddag, in de eerstgenoemde konst, zy, de lust daar toe hebbende, vryelijk konden *Philosopheren*.

Naaulijks was de vereiste tijd verstreken en de beslommeringe 't geen het *verhuizen verzélt*, in die *ordre* geschikt als 't behoorde, of *Philopater* begon zijn voorgestelde *konst* te oeffenen. Hy had met zijn *meester*, gelijk zulks hem voorheen genoegzaam onderrigt was, overleid welke delen van de *wiskonst* hy grondig begeerde te leeren: als de *proportien* of eigenschappen van de gelijkreedige⁵ grootheden: de *rekenkonst*, schoon hy die in zijn jonkheit vry wel had geleert, in zoo verre die vereist word tot deze wetenschap nootzakelijk te wezen: de *Geometria*,⁶ de *Trigonometria* of driehoeksmeeting: de *Astronomia* of starrekunst: *d'Optica* of gezigtkunde: *Dioptrica* of verre gezigtkunde: *Catoptrica* of spiegelkunde en *d'Algebra* of Telkonst. Wat de andere delen van de *Mathesis* belangde: als de *Landmeetkonst*: de *Navigatie* of groote zeevaart: de *Fortificaty* of Vestingbouw: de *Gnomonica* of 't maken der zonnewijzers: de *Perspectief* en de *Mechanica* of weegkonst, deze alle agte hy dat, om 'er by gelegenheit van te kunnen spreken, hem genoeg was.

Na verloop van eenige maanden, gebeurden 't op een morgenstond, terwijl de leermeester van *Philopater* nog beezig waar eenige vermakelijke *discoursen*, tot een nageregt met hem te verhandelen, dat 'er aan de deur geklopt en vervolgens een brief door zijn zuster aan hem overgelevert wierd: hy kendenze terstond dat ze van zijn bijzondere vriend hem van *Leiden* wierd toegezonden: de meester wilde hier op eenigzints haastiger zijn afscheid nemen, dog *Philopater* berigte dat zulks gantsch niet behoefde; dat hy hem niet verhinderde en dat den *inhoud* geen andere als die van vriendschap insloot, waar op hy den zelve hem, alzo zijn gezelschap nog niet wilde missen, voorlas. Den *inhoud* was.

1 *Commoditeiten*: voorzieningen

2 *vernam hy na*: zocht hij naar

3 *Mathesis*: wiskunde

4 *deftig*: waardig

5 *gelijkreedige*: evenredige

6 *Geometria*: meetkunde

Mijn Heer,

Ik zou de plichten van een waar vriend niet opvolgen, zoo ik u niet bedankte voor uw zorgen en naerstigheit, dat gy zoo dikmaal door *brieven* aan my gedenkt: voornamentlijk moet ik dit zeggen van uw *laatste* aan my gezonden, waar door ik my geheel aan u verschuldigt hou. Ik staa absolut met u toe,¹ dat we nu uit *andere oogen* zien als voordezen; als ook dat onze tegenwoordige *studien* die vaste gronden hebben, datze door de geen die ze verstaan *gedemonstreert* kunnen worden. Ik moet ook lagchen, zoo wel als gy, wanneer ik gedenk datwe voorheen, toen we in de *Coccejaansche perioden* bezig waren met honderden van *texten* te rabraken en te metamorphoseren, om dezelve op de hedendaagsche gevallen te doen paszen, dat we, zeg ik, toen ook al spraken, gelijk de tegenwoordige *theologische filosofen* nog doen van *doceren, demonstreren, betogen*, enz. ik bekenne ronduit dat we in die tijd zoo wel meenden, als we voor tegenwoordig het tegendeel verstaan, dat we niet dan de waarheid voorhadden: maar hoe kan ymant, die door *d'inbeelding* en *waan* geboeit word, anders denken? Ik bevind ook, gelijk als gy van u betuigt, dat mijn ligchaam een gehele andere *dispositie*² heeft, dan voor dezen en dat by gevolg de *denkbeelden* zig ook anders schikken. Het komt my nog dikwils te binnen en ik kan met u bevestigen dat 't my zonderling delecteert, om dat in die tijd toen wy met onze *leijen* voor ons stonden uittecijferen, als twe gekken, het toekomstige duizendjaarg rijk en hoe wy van dien *studiosis*³ zoo aardig geslingert⁴ en stom gemaakt wierden als blokken zonder gevoel; om dat ik my zelve als dan met een bijzondere *blijdschap* moet beschouwen en hem als de *eerste oorzaak* van ons tegenwoordig geluk aanmerken: 't is ook hierom dat ik nevens u hem⁵ zoo verplicht agt te zijn als eenig vriend. Want in der daad de dingen, die alleenlijk in bespiegeling bestaan en toepaszelijk tot⁶ eenige *devotie*, onder de demonstratise⁷ te willen stellen, is enkele zotterny; en 't zelve kan, gelijk gy wel zegt, onder ons geen plaats meer hebben.⁸ Ik ben tegenwoordig wel ruim ten halve de *wiskonst geavanceert* en wat de *Natuurlyke* redenering aan belangt, deze valt my zodanig toe als ik begeer. Ik bespeur dat gy zoo in d'eene als d'andere wetenschap verre gekomen zyt en dat ik om deze reden u te meer tragt na te yveren.⁹ Wijders wensche ik, naar presentatie¹⁰ van mijn dienst, dat gy altoos moogt bezitten een gezonde ziel in een gezond lighaam.¹¹

1 staa ... met u toe: ben het ... met u eens

2 dispositie: gesteldheid

3 studiosis: lees: studios us; student (nl. Philomathes)

4 geslingert: in de maling genomen

5 hem: aan hem

6 toepaszelijk tot: betrekking hebbend op

7 demonstratise: demonstrative (bewijsbare)?

8 Want in der daad ... meer hebben: dit 'nieuwe' standpunt ontleent de schrijver weer aan Spinoza, die in de eerste drie *Tractatus*-hoofdstukken een poging doet de bijbel onbevange en onbevooroordeeld te verklaren. Hij komt dan tot de conclusie dat m.n. de profeten, aan wie meer fantasie dan wijsheid moet worden toegeschreven, niet letterlijk opgevat moeten worden (zoals Philopater eerst deed!)

9 na te yveren: te evenaren in ijver

10 presentatie: aanbieding

11 een gezonde ziel in een gezond lighaam: 'mens sana in corpore sano', devies van de Romeinse satiricus Juvenalis (58-138) uit de *Satirae* 10, vs. 356

Leiden den 17
November 1690.
PHILOLOGUS.

Philopater de brief gelezen hebbende, vroeg aan zijn Precepteur¹ wat hy 'er van dagt en of men zyn vriend d'ernaam om als een Filosooph gegroet te worden, wel mogt weigeren? Gantschelyk niet berigte *deze*; terwijl my hier in toeschijnt, dat dien Heer zijn oordeel omtrent alle andere zakelykheden niet minder zal te agten zijn: ook wil ik u by dezen certificeren,² zedert ik 'er selfs seker van geweest zy, dat my nog nooit ymant is voorgekomen, 't sy in *Geschrift* of mondelijke redenering, waar van ik niet terstond ontdekte, of zijn geseg en gevoelen ruste op eenige *authoriteit*, dan of het *zuiver natuurlijk* wierd voortgebracht en dit *laatste* vind ik zoo gantschelyk daar in, dat ik mijn gevoelen ten opsigte van uw vriend, om deselve onder de rang der *wereldwijze* te stelle, niet schroom te zeggen. Ik bedank u mijn Heer, antwoorde *Philopater*, wegens uw gedagten van hem: maar vervolgde hy, ik heb nu, gelijk u bekent is, in de *Zedekunst* van onzen *Amsterdammer*,³ die my eerst te *Franiker* van onzen *Student*, dank moet hy eeuwig hebben, wierd *gerecommandeert*, met u tot desen tegenwoordige tijd toe, zonder eenig ander *Philosooph* te gebruiken, beezig geweest: nu dunkt my en ik vind my ook belust dat ik by tusschenpozen *Cartezius* wat sal door snuffelen en bezien wat nuttigheit en voordeel ik in hem voor my bespeure: ik heb voordeezen al veel van hem hooren spreken, maar ik was te dier tijd, zoo ik my toenmaals inbeelde, niet minder dan een Propheten zoone en zodanig in de war met die soort van oeffeningen, dat ik zonder kragtige hulp en toen het ook op 't hoogste was, nimmermeer zou hebben konnen gered worden: Hy zal my ten minsten tot *diversiteit* van gedagten mogen verstrekken; 't geen ik agt dat my in mijne tegenwoordige *studien* niet ondienstig te pas zal komen. Doet gelijk gy gezegt hebt, repliceerden zijn leermeester, gy zult 'er zekerlijk niet minder by profiteren dan dat gy de verstanden zult kunnen beproeven, zonder dat ik 'er u voor tegenwoordig meer af behoef te zeggen, waar mede hy, hem groetede,⁴ zijn afscheid nam.

Daar verliepen ruim drie dagen eer *Philopater* zig van de werken van *Renates Descartes* had voorzien, 't welk door de schaarsheit der *exemplaren* bykwam: daar waren wel twee stukken⁵ omtrent deze tyd op nieuws herdrukt, maar de druk van den *ouden Philosoopsche boekverkoper*⁶ was hem *gerecommandeert* te moeten kopen,

1 *Precepteur*: leraar

2 *certificeren*: verzekeren

3 *de Zedekunst van onzen Amsterdammer*: de *Ethica* van Benedictus de Spinoza (1632-1677), het werk dat niet alleen *Philopater* maar ook zijn geestelijke vader inspireerde

4 *groetede*: lees: groetende

5 *stukken*: hier: titels

6 *den ouden Philosoopsche boekverkoper*: de Doopsgezinde uitgever en boekverkoper Jan Rieuwertsz sr. (1617-1685) stond bekend als de vrijzinnigste uitgever van Amsterdam, die behalve doopsgezinde pamfletten ook Descartes-vertalingen en werken van Spinoza uitgaf

dieshalven wilde hy die ook liever, om zijn zinlijkheid¹ op te volgen, duurder betalen: Hy kocht ook op de zelfde tijd zeker boek, Tschirnhaus *geneesmiddel der ziele*² genaamt, dog vond in *d'een* als *d'ander* geen volkomen genoeg.

Kort na dezen ontving *Philopater* weer een brief van zijn vriend tot *Leiden*, die alleen voornamentlijk behelsde, dat *Philologus* zig in een dag of vier d'eer zou geven om hem voor 't winter *saisoen* te komen bezoeken; gelijk zulks ook binnen de bestemde tijd geschiedde. d'Omhelzingen onzer twee vrienden was een ample declaratie hunner liefde, zoodanig dat men geen trouwer als deze, die alles met een selfde oogmerk beschouwen, zou kunnen vinden: en geen wonder; want beide verstandense *zedenkunstiglijk*, dat het *leven* zonder een *waare kennis* te bezitten, geen *leven* verdiende genoemd te worden en dat de dingen alleenlijk voor zoo veel *goed* zijn als zy aan de mensch *voordeelig* zijn tot *dat leven* te genieten, 't welk door 't *verstand* alleen bepaalt word:³ en dat in tegendeel de dingen die het bovengezeide beletten om een redelijk leven te bekomen, daarom kwaad moeten geagt worden; en dat buiten dit *opzigt* in de dingen zelve nog *goed* of *kwaad* word gevonden. Zy geraakten wijders in *discours*, wat een *kloekmoedig* en *Edelmoedig* man paste⁴ en dat de *ware ordre* van te leven gegrondvest op de *deugd*, is zijn *eige nut* te bezorgen of zijn wezen te bewaren en 't verstand zoo veel als 't mogelijk is volmaakt te maken; welke bevattingen alle by hen geconsidereert wierden als schakels aeneentehangen, schoon het gevoelen van 't gemene volk hier tegen schijnt te kanten: want *deze* beelden haar in, dat zy zoo verre een redelijk leven genieten, als zy hun *zinlykheden* mogen volgen en dat ze zoo veel van *hun* regt verliezen als haar geboden word na 't *Voorschrift* van de Goddelijke wet te moeten leven: hier van daan geloven zy dat alle de dingen die tot de *vroomheit* toegepast worden, hen een *last* zijn, die zy na de *dood* meenen afteleggen, na welke zy ook verhoppen datze *loon* zullen ontvangen voor haar Godvrugtigheit: niet alleenlijk door de *Hoop*, maar voornamentlijk door de *Vrees*, worden zy bewogen haar leven te *regelen* na 't voorschrift van de Goddelijke wet, om dat zy anders doende met gruwelijke straffen zouden gestraft worden.⁵ Zekerlijk verstonden ze dit klaar en d'ondervinding bevestigde hen in dit gevoelen van 't *gemeen*: want zoo zy deeze *hoop* en *vrees* niet hadden en dat zy geloofden dat de zielen met de ligchamen vergingen en dat 'er by gevolg geen langer leven was te verwagten, zy zouden voorzeker haar veel liever aan 't geval overgeven en alles weer na hun *lust* en *driften* bestieren dan volgens de *reden* onder hen zelve te willen staan. Deze gevoelens schenen hen *beide* zoo wanstaltig, dan of ymant, om dat hy wist dat zijn ligchaam niet eeuwig kan leven, daarom dezelve met geen goede spijze zou willen onderhouden of daarom veel liever *zielloos* zou willen zijn en zonder

1 *zinlijkheid*: smaak

2 *Tschirnhaus geneesmiddel der ziele*: Spinoza's vriend en geestverwant E.W. von Tschirnhaus (1651-1708), de vroegste vertegenwoordiger van de Duitse Verlichting, publiceerde in 1687 te Amsterdam zijn *Medicina mentis*, waarin hij een cartesiaanse kennisleer combineerde met de spinozistische ethiek (vgl. Bots e.a. 1974, p. 279 e.v.)

3 *dat het leven ... bepaalt word*: met name deze passage verraadt het stempel dat Spinoza's *Ethica* op beider nieuwe filosofische opvattingen drukt

4 *wat een kloekmoedig en Edelmoedig man paste*: de hele nu volgende passage (tot en met: 'omdat hy ziet dat de ziel niet onsterffelijk was') is een woordelijk citaat uit de *Ethica* en wel uit deel V, stelling 41

5 parafraze van de door Spinoza in hoofdstuk V van de *Tractatus* ontvouwde gedachten

reden leven, om dat hy ziel dat de ziel niet onsterffelijk was. Dus dagelijks met van de *zedes*, of met eenige Voorstellingen uit de *Algebra* beezig zijnde, wierd het tijd dat *Philologus* weer na *Leiden* vertrok, wanneer *Philopater* hem na wederzijdsche bedankingen en vijf dagen verblijf na de schuit *Convoieerden*.¹

Daar waren nu verlopen omtrent dertien maanden, wanneer den leermeester van *Philopater* betuigde dat aan hem, rakende de *Mathesis* en zelfs de *Philosophie*, niets meer te leeren of te onderwijzen was, dat, wat de *eerste* kunst aanging hem alles, zoo 'er nog iets overig of gebrekkig mogt wezen van zelfs zou toevallen en wat *d'andere* wetenschap belangde, dat Hem nog nooit ymant was voorgekomen, wiens Capaciteit hy bekwamer had bevonden om te kunnen *Philosopheren* en een groot man te worden; ja hy verzekerde dat wat de *Activiteit* en *netheit*² om over die *stoffe* te redeneren raakte, hy zelfs op verre na die gaven bezat om zig uitedrukken en dat *Hy* dieshalven niet meer als meester, maar wel als een waaragtig *liefhebber* van de waarheit by hem kon aangemerkt worden, hem verzoekende als zulk een te willen aanneemen, alzo zijn bezondere lust daar heen strekte. De *civiliteit*³ van *Philopater* verzelt met *modestie* was te groot dan dat hy hem zou willen mishagen, waarom hy zijn verzoek niet alleen volkomentlijk toestont, maar verklaarde dat hy hem hier in zeer hooglijk zou verplichten en dat zoo menigmaal de gelegenheit en lust hem nodigde zijn gezelschap te *frequentieren*,⁴ hy de vryheit moest gebruiken: dit wierd met dankbaarheid *geamplecteert*:⁵ waar na *Philopater* 't geen hy aan hem wegens zijn *instructie* schuldig was, benefens een goede vereering *extra*, ter handen stelde en dus nam hy als *Precepteur* met vergenoeging en eerbied afscheid.

De ordre van leven en oeffeningen die *Philopater* zig voorstelde, was inderdaad prijsselijk. Hy had zijn *boekkamer*, of liever zoo je dus wilt, zijn boeken zelfs zodanig geregelt en geschikt dat 'er niets was of 't moest 'er ten opzichte van zijn oogmerk wezen: van de overtollige *theologische auteuren* en die hem gantsch geen nuttigheit doen konden, had hy zig ontslagen; alleenlijk had hy de voornaamste *Coccejaensche* Godgeleerden boeken behouden en voorzag 'er zig ook nog van zoo 'er eenige uitkwamen, maar met een geheel *ander einde*, als voordezen: vervolgens had hy alles 't geen in een goede *boekzaal* vereischt kan worden, als *Philosophische, historische, boeken* in de *Talen*, in de *oudheden, regten, rariteiten*, enz. Zijn *studien* regelde hy na zijn appetijt. Die van de *wiskunst* oeffende hy meest wanneer geen bezoek hadde en hield daar in dat gebruik dat hy dezelve overzag in dat *gedeelte*, waar in zig het zwakste oordeelde, om daar van zulke ware gedagten te vormen als van 't geen grondig verstond. De *Philosophie* wierd van hem dagelijks onder zijn *Visite* genoegzaamlijk verhandelt en *deze* was en bleef *de delectabelste*⁶ van alle zijn *doeningen*: wijders gedroeg hy hem zodanig als men van een verstandig en geleert man

1 *Convoieerden*: vergezeld

2 *netheit*: nauwkeurigheid

3 *civiliteit*: welgemanierdheid

4 *frequentieren*: zoeken

5 *geamplecteert*: aangenomen

6 *delectabelste*: plezierigste

zou kunnen verwagten. Hy was van een *Bezet*¹ *humeur*; *deftig*,² *vrolijk* van aart vermakelijk in gezelschappen; in 't kort alles 't geen ymant *plausibel* by de gehele wereld doet wezen en zig zelven altoos met blyjschap beschouwende.

Nu was voor eenige tijd het alom berugte boek de *Betoverde Wereld* door B. *Bekker* uitgekomen: en hoewel *Philopater* hem zelve zeer ligtelijk kost³ voorstellen dat dit werk zekerlijk in die orde zou geschikt wezen, niet tegenstaande de grote beweeging en opschudding die 'er reeds overgemaakt wierd en *apparent* ook nog vorder stond te volgen, even of de geheele wereld moest vergaan en of 'er ik weet niet wat voor ketterye in opgesloten was, dat het geenzins een zuivere natuurlijke redenering zou kunnen uitstaan of dat het een *waaragtig Wysgeer* zou voldoen; ik zeg, schoon *Philopater* dit kon giszen en dat hy het hierom niet behoefde, zoo voorzag hy 'er zig egter van en doorlas het zelve met groot vermaak meer als eenmaal: en wel voornamentlijk om de *Sékelagtige*⁴ en singuliere expressien waar mede dien Auteur de duivel vereerde en zijn *Character*, even als of hy een *Ens Reale*⁵ en geen *Non Ens*⁶ voor had, niet weigerde. Hy kon dit *werk*, zonder de *lever* te verschudden⁷ niet deurzien, wanneer zijn gedagten vielen op de *imaginatie* die hy in zijn jeugt van de duivel gevormt hadde:⁸ deeze *Contemplationes*⁹ gevielen¹⁰ hem nu alzo vermakelijk als ze wel voordezen *terribel* waren. 't Geviel omtrent die zelfde tijd, dat *Physiologus*,¹¹ dus zullen wy de gewezene leermeester van *Philopater* noemen, hem bezoeken kwam: zy geraakten met hun beide onder andere redevoeringen ook van dit *bewuste werk* te spreken. *Physiologus* uitte zijn *oordeel* over dit *boek* zodanig als het *Philopater* reeds begrepen had: namentlijk dat dit *werk* van B. *Bekker* hem wel een *legioen duivel voorvegters* op den hals zou kunnen jagen, ten opzigte van zijn *beroep*, al had hy nog beter *argumenten* weten te vinden om de duivel of ten minsten zijn werkingen te vernietigen: daar voor het tweede byvoegende dat hem door *experientie*¹² wel bekend was, dat by deze menschen zoo heel veel verdraagzaamheit niet is te vinden, schoonze zulks bywijle als een *zeedeling* voordragen en aan hun toehoorders *recommanderen* opte volgen, blijvende zy zelven omtrent deze *affaire* ten meesten tijd gebrekkig. Dit laatste is gelijk gy zegt, berigte *Philopater* en daarom moet ik my te meer verheugen dat ik eenmaal uit dien *Circul* geraakt ben om ooit aan een ander in zulk een opzigt lastig te wezen: En wat u eerste zeggen belangt, hoe zal dat anders

1 *bezet*: bezadigd, ernstig

2 *deftig*: waardig

3 *kost*: kon

4 *Sékelagtige*: lees: Stekelagtige (scherpe)

5 *Ens Reale*: werkelijk bestaand wezen (term uit de filosofie)

6 *Non Ens*: niet-bestaand wezen

7 *de lever te verschudden*: nl. van het lachen

8 *de imaginatie die ... gevormt hadde*: Bekker gebruikt immers in zijn boek verschillende gevallen van vermeende duivelsbezetenheid en analyseert die op de nu door *Philopater* gepropageerde filosofische wijze, om het duivelsgeloof te bestrijden

9 *Contemplationes*: vrome gedachten

10 *gevielen*: bevielen

11 *Physiologus*: lett. natuurfilosoof

12 *experientie*: ervaring

konnen zijn? Want deze *Messieurs*, geleert zijnde dat de duivel *is* en vermogen¹ heeft, vinden zig *genecessiteert*² hun gevoelen tegen *Bekker* stand te doen houden: want wederom van nieuws op te leeren en het *dogmatiseren* daar na te *regelen*, dit zou een werk zijn, ten minste na haar inbeelding, daar hun geheele *reputatie* door gekrenkt zou worden: daarenboven zullen veel zig te *expert* en te *wijs* agten om van de duivel anders te willen denken dan ze tot nog toe gedaan hebben; en anderen zullen haar voor laten staan niet minder *taalkundig* te zijn als de *Maaker* van de *betoverde wereld* zelfs, waar van de *Nieuwendammer Vryer*³ niet moet worden uitgesloten; te meer alzo ik verstaan heb dat hy tegenwoordig te bijster met *woelen*⁴ en *schryven* beezig is: *deze* zal voor de vuist uit het *Hebreeuws*, *Syrisch*, en *Griekx* demonstreren dat de *Daimones* ware *geestelijke wezens* zijn en de duivelen in zijn herzenen beter vinden dan de penningen die uit zijn kas gestolen wierden, terwijl hy op de *kansel* stond te praaten. Immers is dit zeker, dat *doctor Bekker* alzulke bejeelingen genoegzaam, gelijk Hy zig zelve ook voorstelt, zullen ontmoeten, hoewel 'er ook anderen zullen gevonden worden die hem voor zijn gedaane arbeid zullen bedanken; als gelovende wel goed te kunnen doen, zonder juist uit vreeze voor de duivel daar toe aangestuwt te worden, met vertrouwen dat de Ongeloovigen alle onheilen en rampen van God kunnen werden toegezonden, zonder dat de duivel in 't spel behoeft.

't Schijnt, voer *Philopater* voort, dat yder *eeuw* zijn bezondere verwisselingen meebrengt. d'Engelsche *Godgeleerden*, als ook voordezen de *Nederlandsche*, plegen voor een Gewoonte te hebben dat hun boeken niet als *practice*, *gebod* op *gebod* en *regel* op *regel* inhielden: naderhand kwamen hier de *verschillen* tusschen de *Voet-* en *Coccejansen* op de baan, welkers *geschriften* toenmaals zodanig bezaait waren met wederzijds zoo veel *bespiegelingen* rakende de Godgeleertheit te beslegten, dat 'er het eind van weg was: nu heden ten dage zietmen van *hen* byna geen boeken of ze zijn *doorgelardeert* met de *Philosophie* van *Cartezius*; ja hy is naauwlijks de *naam* van een goed *theologant* waardig zoo Hy geen *Cartesiaans Philosoph* met een is. Daarenboven hebbenze nog die fraaije *methode* dat ze in hun *opdrachten*, *voorredens*, of waar ze maar oordelen het eenigzins te pas te kunnen brengen, zodanig met schelden, razen en kijven den genen die in gevoelens met hem verschillen op 't lijf vallen, dat ze hier in boven *broer Kornelis*,⁵ wanneer hy tegens de *geuzen* tierde, hem verre de loef afsteken: want de woorden van *Atheist*, *ongodist*, *Godverloochenaar*, *Godverlater*, *Godvergeter*, *Godverzaker*, *Spinosist*, enz. hebbenze zeer *actif* om ymant na 't hoofd te werpen om dus het gemoed van 't *gemeene* volk, die tog van nature het *waangeloof* omhelzen, dies te meer te bezitten. d'Ondankbaarheid word doorgaens een van de grootste kwaden geagt, en met reden; want zoo der zijn die eenige *waaragtige* kennis of natuurlijke *wijsbegeerten* bezitten, zoo hebben ze het *spinos* dank te weten, tegen wien ze zoo *extravagant* uytvaren, even als of Hy ik weet niet welke leering had

1 *vermogen*: macht

2 *genecessiteert*: genoodzaakt

3 *Nieuwendammer Vryer*. Everardus van der Hooght (1642-1716), sinds 1680 predikant te Nieuwendam, had maar liefst 22 pamfletten tegen Bekker op zijn naam staan. Hij was overigens een voortreffelijk preker en docent in het Hebreeuws dat hij (een noviteit) ook aan vrouwen doceerde; misschien wordt hij daarom hier 'vryer' genoemd, wat destijds overigens ook gewoon 'manspersoon' betekende

4 *woelen*: onrust stoken

5 *broer Kornelis*: zie *Het leven van Philopater*, p.54

te voorschijn gebragt; die zelfs zijn *Schriften*, zoo onderscheidentlijk rakende de *wijsbegeerten* en *Godgeleertheit* heeft ingestelt dat ze de geheele wereld in dien opzichte tot een voorbeeld behoorden te verstrekken. Maar wat helpt het als men tog niet zien kan. De Ecclesiastijke¹ niet alleen maar *Vertaalers*, *Voorredemakers*, enz. volgen dit spoor mee na om te tonen dat ze hun Godgeleerden willen helpen en zoo wel *Heroicque* en *Illustre* herzenschilderyen weten te vormen als de beste. Met welken inzicht nu evenwel den *Auteur* of *maker* van *waarheid* en *deugt*,² en andere werken by hem in vervolg van tijd uitgegeven zig mee al tegen *Spinoza* laat hooren, weet ik niet, maar dit weet ik waaragtig te weesen door zeer goede onderrigting dat al wat hy goeds bezit en klaarlijk verstaat, hy mag van Gods *onverschillige wil*, 't geen een *incomprehensibele* taal is praten wat hy ook wil, hy heeft zeg ik dien groten *Philosooph* daar alleen voor verpligt te wezen; en hierom oordeel ik dat hy zoo verstandig behoorde te zijn, hy mogt zijn boeken schrijven en componeren hoe ook wilde om zig aan zulk een ondankbaarheid niet schuldig te maken, dat zwijgen en niet te lasteren voor hem best waar. Maar 't schijnt dat de *schrijvers* dezer *eeuw* hun boeken zelfs niet zouden goed agten, zoo zy onder de *wijsbegeerte* de *theologie* niet vermengden, waar uit onvermijdelijk moet zamenlopen dat 'er tusschen hen en tusschen de genen die hun werk alleen maken om *wijsbegeerig* te redeneren, een eeuwig verschil moet zijn en blijven: en zoo lang als *deze* order gevolgt word, zoo is 'er geen ander uitkomst te verwagten dan een geduurige verwijdering: want het behoort haar bekent te zijn dat de propheten³ nooit aan de menschen de wijsbegeerte onderwezen hebben, maar dat ze alleenlijk zeer eenvoudige dingen aan 't volk hebben geleert, geschikt na de gevoelens in opzigt van *d'inbeelding* en *gesteltenis* van yder propheet; en hierom behoefden zy ze ook zelfs niet te verstaan. Al 't geen gy gezegt hebt is zeer waaragtig, *repliceerde Physiologus*, maar wat uw laatste gedagten betreft, ik heb my dikmaal verwondert dat alle menschen zig als overreed hebben dat de Propheten alles wat het menschelijk verstand kan bevatten moeten geweten hebben, daar evenwel verscheiden plaatzen der *Schrift* te kennen geven dat ze eenige dingen niet hebben verstaan. Want het is zeker dat de *spreekwijzen* daar in na 't *gemeen* gevoelen van *dien tijd* geschikt zijn en zy die leerden of schreven de zelfde gedagten vormden en hier van daan verstaan wy dat ze zoodanige dingen hebben geleert na mate en in opzigt der verscheiden gevoelens, spruitende uit *d'inbeelding* en *gesteltenis* van yders ligchaam als yder omhelst en aangenomen had: waar uit dieshalven volgt dat de Prophetie de Propheten nooit geleerder gemaakt heeft maar hen in hun gevoelens en voorbevatte *Opinien* heeft gelaten. Want ten opzigt van de *gesteltheit* bemerkten dat zoo de propheet *blymoedig* was, zoo wierden aan hem geopenbaart *overwinningen*, *vrede* en vorders *zulke dingen* die den menschen

1 *Ecclesiastijke*: kerkelijken

2 *den Auteur of maker van waarheid en deugt*: toespeling op een werk van de dilettant-filosoof Willem Deurhoff (1650-1716), getiteld *Voorleeringen van de Heilige Godgeleerdheid, steunende op de beginzelen van waarheid en deuchd* (Amsterdam 1687; ex. UBA O 67-4), dat een samenraapsel van cartesiaanse en spinozistische opvattingen bevat. Hiertegen had Duijkerius in hetzelfde jaar *De geoopende deure tot de heylige Godgeleerdheyd* het licht doen zien; tóen beijverde Duijkerius zich aan te tonen dat Deurhoff er verderfelijke want spinozistische ideeën op na hield. Hier verdedigt Duijkerius echter Spinoza tegen aanvallen van Deurhoff (vgl. over Deurhoff: Thijssen-Schoute 1954, p. 212-213 en 221-223)

3 *de propheten*: de hierna ontvouwde gedachtengang is ontleend aan de eerste twee hoofdstukken van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* die gewijd zijn aan de profetie en de profeten

met blyfchap aandoen: in tegendeel, indien hy *droefgeestig* was, zoo wierden alle kwade dingen, *straffingen* en *oorlogen* aan hem geopenbaart: ten opzigt van de *inbeelding* zietmen dat was hy een *hoveling*, zoo wierden *Koninglijke Paleizen*; was hy een *Krygsoversten*, zoo wierden *Heirlegers* en *Veldslagen*; was hy een *boer*, zoo wierden *Oszen*, *Koeijen*, enz. aan hem verthoont. Wijders dat 'er dingen zijn geweest die ze niet evident verstaan hebben, blijkt aan *Noag*, alzo hy meende dat de *Aardkloot* niet buiten *Palestina* bewoont werd. Dus geloofde *Josua* dat d'Aardkloot stil stond en dat de *zon* om dezelve wierd bewogen; en dat *deezee* eenige tijd heeft stil gestaan om dat hy d'oorzaak van het langduuriger licht niet geweten heeft; want hy was geen sterrekundige maar een krygsoverste. Van *Salomon* blijkt dat hy de *reden*¹ tusschen d'omtrek en de *middellyn* van d'omkring² niet heeft geweten en dat hy geoordeelt heeft dat dezelve was als *drie* tot *een*; want het vry staat te denken dat hy geen *wiskonstenaar* geweest is. Dit met deze dingen dus gelegen zijnde, zoo valt my in dat 'et geen wonder is, dat 'er zodanige *spreekwijzen* in de schrift gevonden worden alwaar *God* als een *Koning* en *Rigter* werd ingevoert en dat hem oogen, ooren, handen, voeten, geest en plaatselijke beweging werd toegeschreven; daarenboven ontroereniszen des *gemoeds*, als van *yverzuchtigheid*,³ *barmhertigheid* enz. Uit al 't welk men vryelijk mag besluiten dat de *verstandelijke kennis* van God geenzins tot het geloove of tot eenige geopenbaarde Godsdienst behoort, maar dat de *wijsbegeerte* dit alleen doen kan die *zijn natuur* aanmerkt gelijk *zy in zig* is. Ik weet wel dat het *wangeloof* hier tegen spreekt en dat den genen die de ware wetenschap en 't ware leeven oeffenen met dien laster van voor *ongodisten* uitgeroepen te worden moeten bekend staan: Dog deze *methode* heeft by alle volkeren en *secte* zulke diepe wortelen geschoten, dat yder den ander lastert en verkettert om dat ze alle geloven de waarheit het naaste te zijn, dat niemant buiten de *Reden*, hier in kan te regt gehulpen worden en *deezee* alleen is magtig d'oorzaak te toonen wat als *waar* moet aangenomen en wat als *vals* moet verworpen worden; want terwijl yder *gezintheit* waant, hy *zy Heiden*, of *Jood*, *Christen* of *Mahometaan* dat hy het *waare* geloove alleen bezit, zoo kan van deze alle niet dan een *difficile*⁴ uitspraak volgen. Geen *wetten* of *gewoontens* kunnen hier ook als scheidsmannen aangemerkt worden; want *deze* na yders landaard, volk enz. bepaalt zijn en 't geen by den *een* als billik word geagt, word by den *ander* als onbillik verworpen; 't geen by den *een* als goed word aangenomen, word by den *ander* als kwaad aangezien; 't geen by den *een* word geprezen, word by den *ander* veragt enz. De *Reden* dan alleen of de *wysbegeerten* heeft het vermogen, voornamentlijk wanneer 'er de wiskunde bykomt, om de mensch in dien staat te stellen om *infallibel*⁵ van alle *natuurlijke dingen*, want geen andere zijnder, te kunnen redeneren en *deze* is over de gehele wereld dezelve. Maar hervatte *Philopater*, indien ymant *objecteerde* en vroeg waar het dan van daan kwam dat 'er ook zelfs onder *deezee*, die haar voor *wijsbegerige* uitgeven, verschillen wierden gevonden, wat antwoord zoud gy hem geven en hoe zoud gy u hier uitredde? Mijn

1 *reden*: ratio, verhouding

2 *omkring*: cirkel

3 *yverzuchtigheid*: jaloezie

4 *difficile*: afwijkende

5 *infallibel*: onfeilbaar, foutloos

Heer, antwoorde *Physiologus*, hoe wel ik verzekert ben dat dit by u een bekende zaak is, zoo zal ik evenwel kortelijk zeggen dat dit hier van daan komt, om dat 'er zulke wijsgeeren gevonden worden, die onder hunnen redeneringen zulke dingen vermengen welke alleen *bespiegelingen*, opzigtelijk tot eenige *Godsdiensten* insluiten welke om te *geloven* wel kunnen omhelst worden, maar geenzints om te *verstaan* dienstig zijn: op dezelfde wijze, om een voorbeeld te geven als de hedendaagsche *Cartesiaansche* theologanten, die hun theologische bevattingen onder haar wijsbegeerige oeffeningen vermengen en andere, die de zelfde *trant* van schrijven volgen, nog doen en dan het een zoo wel als 't ander meenen betoogt te hebben. Hier van daan is onder den genen die de *wijsbegeerte* niet kunnen scheiden van de *Godgeleertheit*, getwistredent of de schrift een *dienstmaagd* van de *reden*, dan of in tegendeel de reden een dienstmaagd van de schrift moest geagt worden: dog dat de zulken geheel van 't stuk af zijn blijkt, dat welk van beide *zy* volgen, *zy* of de *reden*, of de *schrift* krenken; zoo dat deze beiden, de *een met* en *d'ander zonder* de reden van 't spoor geraken. Ik ben wegens 't geen gy gezegt hebt voldaan zeide *Philopater*. Terwijl den dag nu byna verlopen was en wijl hy van zijn zuster verstond, dat de avondmaaltijd gereed stond, zoo wierd *Physiologus* verzogt aan te zitten, na welk gebruik hy heuszelijk¹ zijn afscheid nam.

Philopater dagelijks zijn oeffeningen vervolgende, hield zig bijzonder in vervolg van tijd in de *gezigkunde*; in 't *slijpen* van *vergrootglazen* en in 't toestellen van *verrekijkers*,² beezig; evenwel by tusschenpozen aan goede vrienden en liefhebberen bezoek toelatende, altoos doende zijnde met zulke dingen te verhandelen; die 't verstand *preeminent*³ en het ligchaam in een levendige activiteit hielden: wanneer ook wel gebeurde dat hy met zijn vrienden op de *Troktafel*,⁴ alzo 'er een in huis had, eenige tijd doorbragt.

De tijd tot dus verre met diverse exercitien verslijtende, gebeurden 't in den Jare 1692. wanneer 't *saisoen* den mensch verheugt en als nieuwe krachten byzet, dat *Philopater* een brief van zijn allerwaardste vriend *Philologus* ontving, waar van den *inhoud* dit volgende behelsde.

Mijn Heer:

Daar is niets ter wereld 't geen de gemoederen meerder conformiteit doet hebben, dan *een zelfde* gevoelen van de dingen te vormen, te meer wanneer dit zig uitstrekt tot de verstandelijke kennis: dat we in dezen opzigt als een *eenige ziel* bezitten, behoeven wy elkanderen niet wijs te maken, want zulks is openbaar uit ons oogmerk 't geen *eenzelvig* is, namentlijk de *deugd* als het zalige goed te bevatten, als zijnde het essentieelste 't geen de menschen kunnen begeeren, hoewel het van weinig als

1 *heuszelijk*: beleefd

2 't *slijpen* van ... *verrekijkers*: tevens de favoriete bezigheden van Spinoza en Duijkerius zelf (althans volgens Rodenpoort)

3 *preeminent*: in voortreffelijke staat

4 *Troktafel*: trektafel (een soort biljart)

zodanig begrepen word.¹ De voorspellingen der *reden* vereischt *niets* dat tegen de *Natuur* is, zoo vereischt zy dan dat yder *zig zelf* bemint, zijn nut, 't geen waarlijk *nut* is, zoekt en na al 't geen tragt 't welk hem tot grooter kennis kan opbeuren; en hier in bestaat de *gelukzaligheid*, dat men zig na dezen *regel* kan stieren. Zeer weinige dient het Geval² den menschen op die wijze als het ons heeft bejeegent om zig *gelijkmoeidig* te gedragen. Ik moet u de gelukkige rencontre, die my deze dagen voorviel, bekent maken en om u in geen *verlangen* te houden zeggen dat, zoo als ik om eenige *pressante affairen*³ de *straten* dezer *Stad* gebruikte, my ontmoete onzen *ouden* en zeer geeerden vriend en *studiosus* van *Franiker*, met wien ik in *discours* geraakte, niet alleen van onze oeffeningen welke wy *voorheen* pleegden, maar ook van onze *tegenwoordige*; waar van wy vervolgens tot u *singulier* overgingen. Het zou te lang zijn u alles te zeggen. Alleenlijk moet gy dit weten, dat ik van hem verstond, dat hy binnen veertien dagen na *Amsterdam* wilde vertrekken, om aldaar een geruime tyd te verblyven. Ik heb hem uw *domicilie*, op dat hy u zal kunnen vinden, opgegeven, 't welk hy zeer gediensstelyk beloofde te zullen na komen. Ook vinde ik my gantschelijk door een zonderlinge *appetijt genecessiteert*⁴ u in een dag of tien insgelijks te komen bezoeken: Ik *presupponeer*,⁵ dat dit alles u niet anders, als ten hoogste aangenaam zal voorkomen; als bewust zijnde, dat onze *Cupiditeit*⁶ een zelfde *einde* heeft. Ik zal afbreeken, myn Heer en Vriend, met u toe te wenschen alles wat *convenient*⁷ met uw begeerte is. Terwijl ik altoos ben uw verpligten

Leiden den 22

Mai 1692.

PHILOGOGUS.

Hoewel het *verlangen* zeker slag van *droefheit* genoemd kan worden,⁸ zoo wanneer wy aan eenig ding gedenken, waar door wy *gedisponeert*⁹ worden het zelfde te beschouwen als of tegenwoordig was en dat deze *poging belet* word door de beelden der andere dingen die de *wezentlijkheit* van de zaak uitsluiten: zoo moet mijnen *lezer* weten dat, schoon *Philopater* zeer dikwils wanneer aan zijn voorgaande *studie* te *Franiker* gedagt, hy zegge ik in de zelfde tijd aan zijn Vriend, die hem door zijn

- 1 de inhoud van deze brief parafraseert een wezenlijk deel van Spinoza's *Ethica*, nl. deel III, stelling 24: Geheel krachtens eigen Deugd handelen is voor ons niets anders dan onder leiding van de Rede handelen, leven, ons bestaan handhaven (deze drie uitdrukkingen betekenen hetzelfde), met de bedoeling ons eigen nut te bevorderen
- 2 *Geval*: lot
- 3 *pressante affairen*: dringende bezigheden
- 4 *vinde ik my ... genecessiteert*: vind ik het hard nodig
- 5 *presupponeer*: veronderstel
- 6 *Cupiditeit*: begerigheid
- 7 *convenient*: overeenkomstig
- 8 *Hoewel het verlangen ... kan worden*: zoals Spinoza dat doet in deel III van de *Ethica* waarin hij de menselijke aandoeningen definieert (def.XXXII, m.n. de toelichting)
- 9 *gedisponeert*: in staat gesteld

institutie¹ clarificerende² oogen gecauseert³ had, ook heeft moeten gedenken en vervolgens van deze *hartstogt*, om zijn vriend te zien en te spreken heeft aangedaan geweest: dog nu de tijd geboren ziende dat hy hem binnen weinige dagen in zijn huis zou ontfangen, baarde hem zulken vrolijkheit als een *wijsbegeerige* voegt. Daar waren naaulijks drie dagen verlopen, wanneer *Physiologus* hem bezoeken kwam, die hy aanstonds zijn *vreugde* deelagtig maakte, dat hem zulk een *verleeden zaak*, buiten *hoop* gebeurt was. Hy verhaalde wijders dat *Philologus* binnen eenige dagen insgelijks zou overkomen, hem met eenen *recommanderende* dat, daar hy hem nu om de week of twe *visite* gaf, hy het alsdan zodanig moest voegen, om 'er dagelijks werk van te maken, met verzeekering dat hy 'er vergenoeging zou vinden. *Physiologus* ampleteerde⁴ dit verzoek met dankbaarheid, betuigende dat hem de grootste civiliteit ter wereld geschiede van zulk *Edelmoedig* gezelschap zoo dikwils te mogen bywonen, considererende dat hier zulke redenvoeringen zouden voorvallen die equivalent met zijn gedagten waren. *Philopater* verhaalde aan hem wijders hoe het te *Franiker* met zijn *studie* had toegedragen, met welken *raisonabelen liberaliteit*⁵ dezen *student* hem behandelt had en hoe hy hem allengs, ziende zijn yver, zulke dingen inboezemde die aan zijn *verstand* klaar voorkwamen, zoo dat hy ten laatsten *gedetermineert* wierd alle die *verwarde beezigheden* uit zijn gedagten te bannen.

Philologus kwam tegen de bestemde tijd t'*Amsterdam*, hem aanstonds vervoegende ten huize van zijn vriend, alwaar⁶ met een bijzondere minzaamheid wierd ontfangen: de *complimenten* verrigt zijnde, declareerde *Philopater* zijn *vreugde* niet hoog genoeg te kunnen uitdrukken, wegens dat zy beide zouden *verzélt* worden van de geen aan wien ze zig het hoogste verschuldigt oordeelde en wien zy als *d'oorzaak* van hun *heil* moesten beschouwen. Dus versleetenze gezamentlijk eenige dagen hun tijd met die. dingen, daar hen de lust heen trok.

Nu was het de zestiende dag gereekent na de *datum* des briefs van *Philologus*, wanneer onzen *student*, die we voortaan *Philomathes*⁷ zullen noemen, *Philopater* bezoeken kwam, die beneffens *Philologus* de pligtplegingen volvoerden. Ik zal voordagtelijk het onderlinge vergenoegen, 't geen deeze drie vrienden betuigden overslaan en alleenlijk zeggen dat *Philopater* zijn dienstmaagd ten huize van *Physiologus* zond om hem bekend te maken dat hunnen algemeenen vriend ten zijnen huize *gearriveert* was, te gelijk verzoekende dat hy hem op morgen zou verwagten om dus te doen, 't welk zy zouden goedvinden te behoren.

Terwijl 't een onfeilbare gewoonten is, dat de menschen wanneer in eenige vriendschap zijn ingewikkelt, lang van den anderen zijn gescheiden geweest met vragen en vertellen hun wedervaren verhalen, zoo voldeed *Philomathes* in dezen opzigt ook zijn twe vrienden haar nieuwsgierigheid; 't welk hier in bestond: dat na weinige weken dat zy *beide* van *Franiker* vertrokken waren, hy zig in huwelijk had

1 *institutie*: 'onderwijzing' (Meyer 1688)

2 *clarificerende*: heldere, klare

3 *gecauseert*: veroorzaakt

4 *ampleteerde*: aanvaardde

5 *liberaliteit*: mildheid

6 *alwaar*: n.b. het subject (*Philologus*) ontbreekt

7 *Philomathes*: lett. hij die de wiskunde liefheeft

begeven met een *wheetje* die vry wat jaaren telde, dog dat de *penningen* die zy bezat haar ouderdom genoegzaam vergoede: dat na verloop van ruim vijf maanden met haar geleefd te hebben, zy was komen te overlijden: en dat zy hem zoo veel goederen had nagelaten, alzo haar *considerabel*¹ wist te believeen, waar door hy hem zelve in die conditie gestelt zag om nooit onder *Classicale* of *Synodale banden*² te geraken en dat om met *reputatie* te leven zig had laten *promoveren* tot *Doctor* in de *Philosophie* en *Medicynen*: dat hy, om dit te *perfectioneren*, zig een geruime tijd tot *Leiden* had opgehouden, alwaar, na dat zelfs al van mijn Heer de *Vólder*³ afscheid had genomen, *Philologus* hem by geval was ontmoet, van wien hy haar beider oeffeningen en prosperiteit verstond,⁴ met betuiging dat dit bescheid⁵ hem zulk een complacentie⁶ had toegebracht, dat hy van zig zelf niet volkomener nog meerder kon bevestigen. Waar op onze vrienden hem feliciteerde met zijn *Character*. Vervolgens bood *Philopater* hem zijn huis tot een verblijf aan, 't welk hy heuselijk⁷ weigerde, te kennen gevende dat hy by een Neef van hem, wyl 't wel wat lang kon duren, moest t'huis leggen; maar dat niet tegenstaande hy hem zelve, zoo menigmaal de gelegenheit toeliet de eer van zijn bezoek zou geven: wanneer hy, na dat nog verscheide *discoursen* onder hen wierden gepleegt, voor ditmaal scheidde.

Des anderendaags vond zig dit *doorlugtig gezelschap* ten Huize van *Philopater*, alwaar de uniformiteit haar *Sétel* toenmaals actueel⁸ vertoonde. *Ornatissimi Subtilissimi Illustrissimi Doctissimique Domini*,⁹ waar van zullen wy spreken? liet zig *Philomathes* hooren. Wy zullen, was het zeggen van *Philopater* zonder een pluraliteit¹⁰ van stemmen optenemen niet vooraf bedingen, maar extempore¹¹ redeneren, na dat wy door innerlijke en uitterlijke oorzaken ons *certifiëren* te behoren: dit alleenlijk zal genoeg zijn en dit moet by ons *solide* wezen, dat yder zijn concept *exprofesso*¹² zo als 't by hem leid, zonder zig aan 't *bygeloof* te steuren zal voordragen en hierom zal ook geen *gezag*, nog van *oudheit*, nog van zo genoemde *heiligheit*, nog van *iets anders* gelden dan alleen de *infallibele waarheit*, die suiverlijk de *grondvest* van alle onze *ratiocinatie* wezen zal. Hun zamenspraak wierd eerstelijk daar heen gestiert om d'*oorzaak* te vinden, waarom veele hedendaagsche *theologanten* en andere *Schryvers* zoo capricieux¹³ uitvaaren tegen *het gevoelen* van *Spinosa*, daar zy niets van verstaan;

1 *considerabel*: aanmerkelijk

2 *Classicale of Synodale banden*: gebondenheid aan de Hervormde Kerk (via de classis, het regionaal kerkbestuur of de overkoepelende synode); hij hoefde dus geen kerkelijk ambt te gaan vervullen om aan de kost te komen

3 *mijn Heer de Vólder*. de cartesiaan Buchardus de Volder (1643-1705) werd in 1670 te Leiden hoogleraar in de wijsbegeerte en in 1682 ook in de wiskunde

4 *verstond*: te horen kreeg

5 *bescheid*: bericht

6 *complacentie*: welbehagen

7 *heuselijk*: beleefd

8 *actueel*: daadwerkelijk

9 *Ornatissimi Subtilissimi* enz.: Zeer geëerde, scherpzinnige, beroemde en geleerde Heren

10 *pluraliteit*: meerderheid

11 *extempore*: voor de vuist

12 *exprofesso*: openlijk

13 *capricieux*: venijnig

want zoo ze het klaarlijk verstonden, zouden zy agter houdende zijn en men zou 'er hun schriften die zy voor 't *gemeene volk* t'zamenstellen, 't geen dat gevoelen zoo weinig verstaat als of het byna niet in de wereld was, niet mee vervult zien: en waarom zy als geoctroieerde *superintendenten*¹ censureren; waar door veele die anderzints yverig genoeg zouden wezen om te onderzoeken, weerhouden worden en zig gerust stellen in 't geen hun *orakelsprekers* haar in de hand steken.² *Philomathes* verklaarde zijn gedagten hier over in dezervoegen: dat deze lieden geschikt zijnde tot d'oeffeninge van de *theologie*, dezelve moeten omhelzen volgens zulke *Synodale decretatie*³ als *orthodox* is uitgevonden, volgens welke stellingen zy het *gemeen* moeten onderwijzen en niet daar buiten gaan: nu gebeurt het ligtelijk dat sommige tot de *Philosophie* te oeffenen haar begeven, maar met zulk een *vaste* prejuditie wegens de *certitude* van de *theologische studie*, dat ze, om deze twe wetenschappen in een zelfde zin en opzigt te doen concorderen,⁴ zig naaulijks ja nooit zouden kunnen redden, of ze moeten het een of 't ander krenken: evenwel dewijl ze by het *gemeen*, 't geen niet magtig is onderscheid te maken tusschen de *dingen* die haar geleert worden ter zaligheid nodig om te geloven en de *dingen* die maar alleen om te *verstaan* dienstig zijn, worden aangezien voor geleerde, voor verstandige, ja zelfs voor *wysbegeerige*, zoo doet dit hen alles zeggen wat 'er belijft: waar uit dan volgt, wijl haar de ware middel zelfs om de Schrift te verklaren ontbreekt, dat ze zig noodzakelijk om hun gevoelen staande te houden met zulke harde *expressien*⁵ moeten hooren laten, als zy *concipiëren*⁶ dat het gewigt van de zaak komt te vereissen: Ik heb daar zoo even gezegt dat haar de *waare middel* om de schrift te verklaren ontbreekt, 't welk ik hier mee bevestig. Zy oordelen dat 'er, om zulks te doen, een *bovennatuurlijk ligt* vereischt word, het daar voor houdende dat een natuurlijk ligt incapabel is dit uit te voeren: maar wat dat *ligt* 't geen zy boven natuurlijk gelieven te noemen anders dan *natuurlijk* is, ik zou dit gaern van hen willen verklaart zien; want als men op haar Commentarien over de Schrift agting geeft, men zal 'er gantsch niets bovennatuurlijks in vinden, maar wel loutere giszingen: men confronteertze vry met de geen die openhartig bekennen dat zy geen *ander ligt* dan 't *natuurlijk bezitten* en men zal bevinden datzy het beiden door oeffening en arbeid verkregen hebben: ik besluit dan dat 'er geen *ander ligt* is dan 't natuurlijke en stel het voor de geen die anders praten onder de verdigtzelen. Gy hebt u evident genoeg verklaart mijn heer, was hetzeggen van *Philopater*, maar ik wenschte wel dat zy zo veel sensibiliteit hadden, voornamentlijk de geen die Philosophen pretenderen te wezen, want d'andere die niet beter weten is het te vergeven, wijl zy door *drift* tegenspreken 't geen ze niet verstaan, dat ze zoo frivoool niet redeneerde; want zekerlijk zy maken haar zelve voor andere *waare wijsbegeerige* bespottelijk, alzo die zeer wel merken kunnen hoe dat ze zig moeten, wanneer 't 'er op aankomt, krommen en draaijen. Ik heb, vervolgde Hy, het boek van den *Leidschen Professor*, 't geen hy tegen de *Zedekunst*

1 *geoctroieerde superintendenten*: bevoegde 'oppertoezichters'

2 *in de hand steken*: aanpraten

3 *Synodale decretatie*: bevel van de synode

4 *concorderen*: overeenstemmen

5 *expressien*: uitspraken

6 *concipiëren*: denken

van *Spinosa* geschreven heeft,¹ doorlezen, maar ik moet 'er van bevestigen 't geen ik zoo even gezeid heb: want hier in worden d'onkundigen geabuseert,² om dat 'et de gewoonten is van alle de genen die hem tegenspreken, dat ze dezelfde bewoordinge aan de bijzondere dingen toe-eigenen, gelijk zy by voorbeeld de mensch of de menschelijke ziel een zelfstandigheid noemen, daar in tegendeel *Spinoza* door 't woord *zelfstandigheid* verstaat 't geen dat *in zig is* en *door zig* bevat word; om door deze spreekwijze de *geheele natuur* als een eenig *ondeelig*³ aan 't verstand voor te stellen. Maar waar dog komt het van daan dat ze die gewoonten, daar dezen Heer zig op beroept, hebben van de bijzondere dingen zelfstandigheden te noemen? zekerlijk hebben ze dat woord slegts horen noemen van *deze of gene* naamdragende *Philosophen*, maar nooit met die byvoeging van *door zig*? Dat yder nu deze vryheit absolutelyk mag gebruiken om woorden te verkiezen om eenige zaak uitedrukken, als ze maar wel bepaalt worden, kan niemand, dan die twisten wil, tegenspreken. De grondvest van dit verschil komt daar op uit dat zy een Godheit voorstellen, die *buiten zig* zodanig *iets* heeft voortgebracht, 't zy door een *vrywillige*, of een *onverschillige* wil, of wat naam dat ze het geven willen, 't geen niet tot zijn Natuur behoort: maar door welke magt zulks heeft kunnen geschieden, is haar onbekent en daarom moetenze hun toevlucht nemen tot Gods Almachtigheid, zijnde voor de ignorante een genoegzame schuilplaats om alles wat ongerijmd is te verdedigen. Want om resolut mijn gedagten te zeggen, weet ik in sinceriteit⁴ niet hoe dien *Heer* zig zelve en anderen kan vroedmaken⁵ een *rufutatie*⁶ *gecomponeert* te hebben! want beziet *propositie* tegen *propositie*;⁷ men zal zonder veel moeite gewaar worden wat de spil is daar des *Professors* gevoelen op draait: en ik bid u ... *Audi Audientie*⁸ Monsieur *Philopater*, riep *Physiologus* wat luitruftig, dien heer *Professor* heeft zoo zeer geen wederlegging als wel een examinatie geschreven. Ik heb de eer gehad van hem zeer wel te kennen en ik verzekere u, dat ik door experientie weet, dat hy een deftig *Philosooph* was en een groot vriend van de Heer *Spinosa*: Ik weet daar en boven dat zy elkanderen verscheide malen hebben gesproken, als ook dat zy zelfs gemeenschap van brieven⁹ hebben gehouden, schoon ze niet *publice*¹⁰ zijn, zoo dat gy veilig moogt geloven zonder dat ik hier een groote *Prologis*¹¹ behoef af te maken, dat zy in een en 't zelfde verstand stonden. Hierom zal 't niet nootzakelyk zijn u alle te

1 *het boek van ... geschreven heeft*: hier wordt bedoeld op de zgn. *Anti-Spinoza, sive examen aethices Benedicti de Spinoza* van de Leidse cartesiaanse hoogleraar Christophorus Wittichius (1625-1687; hij figureerde ook in het eerste deel als Philopatens Leidse leermeester, 'den groote witte Christoffel')

2 *geabuseert*: misleid

3 *ondeelig*: ondeelbaar

4 *in sinceriteit*: in alle oprechtheid

5 *vroedmaken*: wijs maken

6 *rufutatie*: weerlegging

7 *propositie*: stelling; net als Spinoza in de *Ethica* had Wittichius zijn *Anti-Spinoza* opgesteld in de vorm van te bewijzen stellingen ('more geometrico')

8 *Audi Audientie*: verleen gehoor, luister

9 *gemeenschap van brieven*: briefwisseling

10 *publice*: openbaar

11 *Prologis*: lees: Prologus; inleiding

persuaderen¹ waarom dat werk, *Wittichi anti Spinosa* genoemd in de Wereld is gekomen; want den *Professor* moest dikwils, misschien zig niet *abstract*² genoeg houdende, met dien mantel³ als een *spinosit* ter kerke gaan. Om nu deze gedagten los te maken, heeft hy geen nader middel uitgevonden dan een ontwerp tegen d'*Ethica* van *Spinosa* optestellen, 't welk na zijn dood onder de *Manuscripta* van hem gevonden zijnde, gemeen is gemaakt. Dus weet gy nu hoe hoog dat werk van den *Hr. Professor* te agten zy en in zoo verre als 'er tog tegengeschreven moest worden, was 't nog ruim zoo goed van hem dan van een *pen* die bits en onkundig is. Wat nu belangt zijn *digressie*⁴ die hy hier en elders maakt, als ook zijn berigt om te betogen, even als of *Spinosa* niet kundig genoeg hier in zou geweest zijn, beneffens daar zijn taal wat scherp is, dit alles moet gy, zegge ik, niet anders *Considereren* als een franje aan 't kleed van *een* die zig als party toont en ook om dat het een zekere *mode* is, om dus te beter *ingressie*⁵ by 't gemeen te krijgen, want dan schijnt het ernst te wezen zulke *expressien* te gebruiken. Amice *Physiologus*, viel *Philopater* hierop in, 't was goed dat gy in 't begin wat hard riep, ik zou zekerlijk anders nog al vry wat gezegt hebben en daarom zullen we dat werk uit *Politique* consideratien⁶ opgesteld, niet verder onderzoeken. Ik heb daarenboven nog altijd eenige Agting voor zijn persoon gehad en zijn familiariteit⁷ was my en mijn vriend *Philologus* altoos aangenaam, toen we zijn *studenten* waren: had hy ons in plaats van die *Illustre Coccejaensche Sleutel*, de *Ethica* van onzen Philosoph in handen gegeven, wy mogten nu door een ample declaratie declareren⁸ dat hy de beste *Professor* van 't gehele land was geweest. Maar de vogten onzer oogen waren toenmaals zoodanig door, een verdikte Prophetische lugt bezet, dat 'er niets minder als de Waarheit op zou gehegt hebben, al had hy zulks willen werkstellig maken; want onze harzenen was een *Magazijn* van *Prophetien* tot barstens toe en ik vreesde dikwils, 't heugt my nog, wanneer ik zoo eenige schoone *Concepten* had by een vergadert⁹ en *deeze* als in een Cabinet my zelve ingestampt, dat ik, langs straat moetende gaan zoodanig beladen zijnde naaulijks mijn oogen dorst opslaan of na eenig voorwerp keeren; uit vreeze, zegge ik, dat ze my mogten ontglijen; ja zelfs, zoo teer was ik, indien de wint wat hard woei, gebruikte ik mijn mantel op die zelfde wijze als de vrouwliden van ouds de zoogenaamde Brabandsche huiken¹⁰ hanteerde, behalven dat ik ze juist niet op mijn hoofd zette; dat is te zeggen, ik maakte dat ik effen met mijn oogen mijn gang kon stieren met tusschen de mantel heen te kijken en ze aan beide zijde wel vast te

1 *persuaderen*: overtuigen

2 *abstract*: afzijdig

3 *met dien mantel*: vermomd; Wittichius ging namelijk gebukt onder de verdenking spinozist te zijn (vgl. Thijssen-Schoute 1954, p. 59)

4 *digressie*: uitweiding

5 *ingressie*: ingang

6 *consideratien*: overwegingen

7 *familiariteit*: ongedwongen omgang

8 *door een ample declaratie declareren*: uitgebreid verklaren

9 *vergadert*: vergaard

10 *Brabandsche huiken*: bij dit type lange wollen mantels, door vrouwen op het hoofd gedragen, is het deel dat over het hoofd gedragen wordt door metalen baleinen in de breedte uitgespannen; het deel dat neerhangt, wordt met de handen vastgehouden zodat een soort huid ontstaat waarin men is gehuld

houden, want zoo ik dezelve om de minste incommoditeit¹ onder den arm deur had geslagen, gewiszelijk had de wind, wanneer ze vat op my kreeg, een groote *Confusie* in my veroorzaakt en wel de helft van die *inpenetrabele*² *phantasien* waren ligtelijk vervlogen. Gy kunt oordelen of ik niet voorzigtig waar. Hoe! mijn vriend, berigte *Philologus*, maakt gy zoo ras een einde van uw verhaal? zeker uw discours was my daar zoo smakelijk, dat al had gy nog een half uur dus voortgevaren, ik zou u met de grootste *attentie* gehooft hebben. Nu zoud ik in recompensatie³ wel verplicht zijn u mijn gesteltheit van dien tijd te zeggen, dog terwijl die met de uwe byna overeenkomstig is geweest en dat ik *incapabel* ben om het met zoodanig een zwier uittedrukken, zal 't beter zijn te zwijgen. Zoo komt gy 'er door een facile weg⁴ af, repliceerde *Philopater* en gy wilt niet dat men ook eens om u zal lagchen: gy doet zeer wel mijn heer: ik zal mijn zelven insgelijks weer zoo statig voegen als my mooglijk is met een weinige minder yver, op dat mijn Heer *Physiologus* my niet andermaal door zijn stem te verheffen, steure⁵ en alleenlijk zeggen met onze *Philosooph*, dat we by *substantia* verstaan 't geen dat in *zig is* en *door zig* bevat word:⁶ by *Attributum* dat geen dat het verstand wegens de zelfstandigheit als haar wezentheit stellende bevat:⁷ en by *Modus* d'aandoeningen der zelfstandigheit.⁸ Hierom behoort *alles* tot God en buiten God kan 'er niets zijn of bedagt worden;⁹ en daarom is God de *inblijvende* en niet de *overgaande* oorzaak der dingen:¹⁰ benefens dat we hier uit verstaan, dat 'er buiten God geen zelfstandigheit kan wezen:¹¹ en dat God alleen werkt uit *kragt* van de *wetten* van zijn *natuur*;¹² uit 't welk dan *consequentelijk* blijkt dat God de *werkende oorzaak* van alle dingen is; en dat God volstrektelijk is de *eerste* oorzaak van alles,¹³ niet uit vryheit van wil of door zeker

1 *de minste incommoditeit*: het kleinste ongemak

2 *inpenetrabele*: onbegrijpelijke

3 *recompensatie*: beloning

4 *door een facile weg*: op een makkelijke manier

5 *steure*: zal storen

6 *dat we by... bevat word*: in de nu volgende passage geeft Duijkerius de belangrijkste elementen weer uit het eerste deel van de *Ethica*, de definities waarmee dat deel begint. Hij begint met definitie III, die van de substantie: 'Onder *'substantie'* versta ik datgene, wat op-zich-zelf bestaat en uit zichzelf moet worden begrepen; dat wil zeggen datgene, waarvan het begrip niet het begrip van iets anders, waaruit het zou moeten worden afgeleid, vooronderstelt'

7 *Attributum* enz.: *Ethica*, deel I, definitie IV luidt: 'Onder *'attribuut'* versta ik datgene, wat het verstand opvat als uitmakende het wezen van een substantie'

8 *Modus* enz.: *Ethica* deel I, definitie V: 'Onder *'bestaanswijzen'* versta ik de openbaringen van een substantie, ofwel datgene wat in iets anders bestaat, door bemiddeling waarvan het ook wordt begrepen'

9 *buiten God* enz.: vgl. *Ethica*, deel I, stelling 14: 'Buiten God kan geen andere substantie bestaan noch worden gedacht' (de enige bestaande substantie is volgens Spinoza dus God)

10 *God de inblijvende* enz.: vgl. *Ethica*, deel I, stelling 18: 'God is de inwonende, niet echter een buitenstaande oorzaak van alle dingen'

11 *buiten God geen zelfstandigheit* enz.: vgl. *Ethica*, deel I, stelling 14: 'Buiten God kan geen andere substantie bestaan noch worden gedacht'

12 *dat God alleen werkt* enz.: vgl. *Ethica*, deel I, stelling 17: 'God handelt uitsluitend krachtens de wetten van zijn eigen aard en door niets genoodzaakt'

13 *dat God de werkende oorzaak* enz.: vgl. *Ethica*, deel I, stelling 16, toegift 1: 'Hieruit volgt dat God van alle dingen welke een oneindig verstand kan omvatten, de bewerkende oorzaak is' ('*causa efficiens*') en toegift 3: 'Er volgt ten derde uit dat God de volstrekt eerste oorzaak is'. Voor de duidelijkheid: in stelling 16 is sprake van de noodwendigheid (noodzakelijkheid, begripsmatig de tegenhanger van de vrije wil) van de goddelijke aard

welbehagen, want 't eerste is in de geheele Natuur niet en 't laatste is te menscheijk, maar nootzakelijk.

Hoor, Hoor *Amice* zeide *Philologus*: al 't geen gy zoo ernstig en boertig gezegt hebt is zeer waaragtig, maar dit moeten we weten, wat het ernstige belangt, dat deze gedagten alleenlijk zullen geamplecteert worden van zulke wijsgeeren, die natuurlijk hun redenering hebben leeren schikken en zig aan geen *authoriteit* 't welk haar verstand zou dwarsbomen, steuren: gy ziet wel dat ik zeggen wil, dat dit gevoelen goed is voor de geen die absolutelijk filosofhen zijn: dog het tegengestelde is goed voor de geen die gaern wonderspreuken hooren. Want ik bid u, hoe was 't anders mogelijk dat alle gevoelens die als waar worden aangenomen en zoo gerustelijk by de menschen werden omhelst stand zouden houden, zoo ze bekwaam waren om hun gedagten evenmatig te voegen? Zeker de zulken magmen met een *singuliere grandiloquentie*¹ voorpraten, dat 'er *goede* en *kwade* Geesten wezentlijk zijn of anders, gelijk men zegt, Engelen en duivelen en dat ze wonder veel vermogen, dezelve toeschrijvende zulke dingen die nooit aan ymants *verstand* bevattelijk voorkomen, maar voor 't *zelve* in tegendeel als exorbitante fantasmata² moeten verdwijnen. Maar de ware Philosophie leert dat de geheele *Natuur* zodanig *iets* niet uitlevert, zoo weinig als het *ydel* en dat 'et niet anders dan loutere imaginabele herzen-schilderyen zijn; waarom van alle die gewrochten welke men zegt door Geesten goed of kwaad geschied te wezen, niet anders dan of ze van duttende bestemoers³ aan haar kwijlagtig⁴ spinnewiel wierden voortgebracht, aangemerkt moeten worden: juist niet by alle menschen, maar by de geen die d'ogen huns verstant hebben leeren openen. Hoe het *gevoelen* van Engelen en van duivelen op 't gemoet van de menschen vat heeft gekregen, zulks toont *B. Bekker* genoeg in zijn *eerste boek* van de *Betoverde Wereld*, met *exacte intelligentie*: maar waarom hy evenwel *een duivel* heeft willen *wezentlijk* stellen en in de hel bannen, zulks kanmen wel giszen;⁵ maar dat deze bewoordinge van duivel en hel toepaszelijk zijn tot de *inreparabele*⁶ *phantasie* der menschen, is waaragtig; dog dan zullen 'er zoo veel zulke ongelukkige gevonden worden, dat het van beide op geen *een* zal aankomen. Wat heeft, voer *Philologus* voort, deze verwarde kraam als wangevoelens in de gemoederen der menschen voortgeteelt, ze is bekwaam om alles wat volgens de *wetten* van de *Natuur* nootzakelijk geschied anders te verdigten. Uit deze bron van *waangeloof* is voortgebracht *Duiveleryen*, *Spokeryen*, *waarzeggingen*, *verschijningen*, *bezeetenheit*, *wonderdaden* en alles wat als ongerijmt bedagt kan worden, 't geen alle dingen die zig zelve contradiceren,⁷ niet waardig om in 't gemoet van een rechtschapen man plaats te vatten en daar nu evenwel 'zedert eenige tijd zoo veel over getwist, gekeeven, gelastert en gescholden is, min of meer als of men een party *Vis* en *Appelwijven* hoorde raazen en dat nog het belagchelijkste van alle is, zelfs van de zulke die de naam van *wysbegeerige* willen

1 *singuliere grandiloquentie*: bijzondere grootspraak

2 *fantasmata*: hersenschimmen

3 *duttende bestemoers*: suffige oude wijven

4 *kwijlagtig*: praatziek, zeurderig

5 *maar waarom hy... wel giszen*: nl. om politieke redenen, net als het geval was bij Wittichius

6 *inreparabele*: onverbeterlijke

7 *contradiceren*: tegenspreken

pretenderen, dat de beste *Jurist* geen vonnis hier over magtig is te geven. Zeker deftige natuurlijke Philosophen!

Zoo ik ook mijn aanmerkinge mogt maken,¹ moet ik zeggen dat alle *Cartesiaansche theologische Philosophen* nooit hun oogmerk om tegens het *gezegende brein* van *Spinosa* en zijn waare navolgers zig te kanten zullen bereiken, want hun gronden zijn te onwrikbaar, Natuurlijk en zuiver om ondermijnt te kunnen werden, om dat by hen de Ceremonien van alle Godsdienst in haar geheel gelaten word: in tegedeel behoorden zy te denken, hoe *Cartesius* zelfs, als ook zijn eerste navolgers hunnen medebroederen wierden gehavent van de *Voetiaansche factie*, die haar immers zoo weinig verschoonde² met hen alle die fraaije *qualiteiten* toeteegenen die ze nu zelfs zoo gereed in de mond hebben en waar over zy zig toenmaals zoo dikwils beklaagden. Wat hebben zy een *tegenstrever* gehad aan dien *Sluische Koelman*, *lib. Art. Mag. & Philosophie doctor*,³ welke mee niet minder dan voor een wijsgeer gehouden wilde wezen: in wien de kunst resideerde van zoo fijntjens, effentjes en steekelig te heekelen door *Engelsche* en *Schotsche* pennen,⁴ dat hy inderdaad in dit opzigt wel *meester* in die kunst die *zoo vry*⁵ en *algemeen* is, mogt genoemd worden; want ... Maar ik scheid hier van af en zal slegts voort verhalen 't geen onze vrienden zelfs toenmaals goedgevonden te verhandelen.

Philologus tot zo verre gekomen zijnde, gelijk mijn *lezer* wel zal hebben kunnen merken tot daar ik de draad door een *Philosophische drift* juist afbrak, zoo vatte *Physiologus* het woord op en zeide: mijn Heer, gy zegt daar van Duivelery, Toverry enz. en voegt daar de *wonderdaden* benefeffens, hoewel, om alle die dingen te verdeedigen in 't *een* zoo veel ongerijmtheit steekt als in 't *ander*, evenwel zullen der veele zijn die over d'andere dingen eenigzins zouden heen stappen om dezelve zoo *ampel* als wel zomtjids voorgegeven word niet toetestaan en zoo ligtelijk te geloven: Maar wat de *Mirakelen* aangaat, dat zou, dunkt haar, vry te verre lopen en de *gevolgen*, die daar uit zouden kunnen getrokken worden ook zoodanig aantemerken dat alles, wat hen ooit of ooit⁶ wonders geleert is wel op een niet met al⁷ zou uitkomen; 't welk gantschelijk niet met de gedagten die ze van de *wonderdaden* gewoon zijn te maken of met de begrippen die ze van ongewone dingen hebben, zou overeenkomen.⁸ Want de menschen hebben de gewoonten dat ze die wetenschap, welke hun bevatting overtreft goddelijk noemen, gelijk ook dat *werk*, waar van

1 *Zoo ik ook ... mogt maken*: hier neemt de auteur zelf het woord over de hoofden van zijn personages heen

2 *verschoonde*: verontschuldigde

3 *dien Sluische Koelman* enz.: de al eerder herhaaldelijk genoemde voetiaan Jacobus Koelman (1632-1695), vanaf 1662 predikant te Sluis, veelschrijver tegen m.n. Descartes en Bekker, was in 1655 te Utrecht gepromoveerd tot doctor in de filosofie en liberalium artium magister (een uit de middeleeuwen stammende doctorsgraad in de zgn. vrije kunsten, de artes liberales)

4 *door Engelsche en Schotsche pennen*: Koelman vertaalde zeer veel werk van uiterst rechtzinnige Engelstalige piëtisten in het Nederlands

5 *meester in die kunst die zoo vry*: toespeling op zijn titel van meester in de vrije kunsten

6 *ooit of ooit*: versterking van ooit

7 *niet met al*: niets

8 de nu volgende uitvoerige passage over wonderen (tot p. 190, 'Zekerlyk is het zoo met de zaak gelegen ...') is een vrijwel woordelijke weergave van hoofdstuk VI, 'Over wonderen' uit Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*

d'*oorzaak* by hen onbekent is met de *Honorabele naam* van *Gods werk* uittedrukken: want zy gelooven dat dan Gods magt op 't allerklarste uitmunt, wanneer ze iets zien gebeuren dat na hun *inbeelding* in de *Natuur* ongewoon is; ja zy waanen dat dan Gods *providentie*¹ op een doorlugtiger wijze blijkt wanneer de *Natuur* haar *order* en *swier*, zoo zy meenen, niet houdt: en hierom zou ymant zeer ligtelijk verkettert worden, die de *wonderdaden* door natuurlijke oorzaken zou tragten te verklaren; om dat zy geloven dat hier door de voorzienigheid Gods weggenomen word. Zeker zy imagineren dat God zoo lang leedig² is als de *Natuur* na de *gewone loop* zig *regelt* en in tegendeel dat het vermogen van de *Natuur* en deszelfs oorzaken niets doen als God werkt: zy zijn dan in die gedagten dat 'er twe vermogens zijn, door 't getal van elkander gescheiden; namentlijk een magt van God en een magt van de *Natuur*, die evenwel van God op zekere wijze bepaalt of, gelijk de meeste menschen *fingeren* geschapen is. Dog waarlijk, zy weten niet wat zy by *God* en by de *Natuur* verstaan: of zoo ze zig nog wat inbeelden te verstaan, zoo *concipiëren*³ ze Gods magt als een *heerschappy* van zeker Koninglijke Majesteit en die van de *Natuur* als een *drift* of *geweld*. d'Onkundigen dan hebben, eensdeels uit Godvrugtigheit en anderdeels uit begeerten van de geenen te *contrariëren*⁴ die de natuurlijke wetenschappen oeffenen, d'ongewoone werken na haar phantasie *wonderdaden* genoemd: en dewijl zy de natuurlijke oorzaken der dingen niet weten, zoo verheugen zy zig in die te horen, waar in ze ten eenemaal ignorant zijn, met zeer groote verwonderinge. Den *oorspronk* van dit gevoelen schijnt *herkomstig* te zijn van de *eerste Joden*, die om de *volkeren* van hun tijd, dewelke zichtbare Goden aanbaden, te weten de *Zon*, *Maan*, *d'Aarde*, de *Lugt* en veel meer andere dingen, t'overtuigen dat deze Goden *onbestendig*⁵ en de *variatie*⁶ onderworpen waren en onder het vermogen van d'*onzigtbare* God stonden, hen hun wonderdaden verhaalden en dat meer is poogden te tonen, dat de God die zy dienden de gehele *Natuur* alleenlijk tot *hun voordeel* stierden; 't welk inderdaad zoo plausibel en aangenaamt by de menschen is geweest en ook nog, dat ze tot nu toe niet ophouden *wonderdaden* te smeeden, op dat men van hen denken zal, wijl d'een nog surmontabelder⁷ weet op te geven dan d'ander, dat zy *d'eind oorzaak* zijn waarom God alles geschapen heeft. Wat eigent de *dwaaze* mensch zig niet toe! die nog van God of van de *Natuur* geen gezonde bevattingen heeft, die de *Natuur* zoo bepaalt verdigt⁸ dat hy gelooft het voornaamste deel daar van te wezen.

Philopater zijn oude meester dus horende raisonnenen, gewaar wordende dat hy pauze maakte, dog niet te *Roomen*⁹ lezer, en niet vervolgte, verhief in een *bezonder* verhoog, dog kortelijk, zijn accurate¹⁰ gedagten met betuiging, benefens d'andere

1 *providentie*: voorzienigheid

2 *leedig*: passief

3 *concipiëren*: vatten zij ... op

4 *contrariëren*: tegenwerken

5 *onbestendig*: onbestendig

6 *variatie*: wisselvalligheid

7 *surmontabelder*: hoger

8 *verdigt*: verzint

9 *dog niet te Roomen*: voor een beter begrip van dit grapje moet men 'pauze' lezen als 'pauzen'

10 *accurate*: nauwkeurige

vrienden, van een volkomen vergenoeging tot *inleiding* van deze stoffe; vervolgende wijders dat terwijl zy dus in redenering waren geraakt, zy den draad van dit verhaal nog wat moesten uittrekken, 't geen hen dan alle werk zou verschaffen tot vordere bespiegeling, 't welk van hun gezamentlijk wierd goedgevonden. Als wanneer *Philopater* het by *dat stuk* weder opvatte, dus vervolgde.

De Menschen zijn doorgaans zodanig gestelt, dat zy geloven een zaak genoegzaam te verstaan wanneer ze dezelve zonder verwonderinge beschouwen kunnen. Hier van daan kan dan infallibel afgeleid worden, dat de *naam* van wonderdaad geenzins anders dan opzigtelijk tot de gevoelens der menschen verstaan kan worden en geen andere *beteekenis* heeft, dan dat het een werk is, welkers natuurlijke oorzaak wy door geen voorbeeld van een andere gewone zaak verstaan kunnen of ten minsten *hy* niet, die de wonderdaad verhaalt. Maar de *ordering* der *Natuur* is *eeuwig vast* en *onveranderlijk* en dieshalven geschied 'er niets, dat niet nootzakelijk uit deszelfs *wetten* bloeit:¹ want in zoo verre wy, hoewel 't een *hiërogliphische*² spreekwijze en alleenlijk maar in benaaminge overeenkomt, *verstand* en *wil* aan God toepaszen, blijkt het evenveel te zijn of wy zeggen dat God *iets wil*, dan of wy zeggen dat God dit *verstaat* gelijk het is, met de zelfde nootzakelijkheid, zeg ik, volgt ook, dat God het zelfde *wil*, gelijk het is. Maar daar is niets noodzakelijk waaragtig dan uit het goddelijk *besluit* alleen: zoo volgt dan klaarlijk dat *d'algemene wetten* der natuur volkomen *besluitingen* van God zijn, die uit de nootzakelijkheid van de Goddelijke natuur bloeijen. Indien 't dan mogelijk was dat 'er iets in de natuur gebeurde, 't welk streed tegens haar *algemene wetten*, zoo zou dit ook nootzakelijk tegens 't *besluit* en 't *verstand* van de goddelijke *natuur* strijden; en dus zou men gedwongen zijn te stellen dat God tegen zijn eigen natuur werkte, 't welk impossibel is. De *Natuur* dan houd altijd *regelen* en *wetten*, die een eeuwige noodzakelijkheid en waarheit involveren,³ hoewel ze niet alle aan ons bekent zijn en by gevolg een *vaste* en *onveranderlijke* order. De genen dan die zulke spreekwijzen bedagt hebben dat God werkt of kan werken *boven* en *tegen* de *Natuur*, weten zelfs niet wat zy zeggen: en daarom moet ook de gewoonten, 't geen de leeraars die de Roomsche Godsdienst volgen, stellen en daar 't slegte volk zig op beroept; namentlijk dat zy de waaragtigste godsdienst door wonderdaden willen bewijzen, als ongerijnmt aangemerkt verworpen worden; want dit is een duistere zaak door een andere nog veel duisterder te tonen en 't helpt niet met zijn toevlugt tot Gods wil te nemen, alzo dit een belagchelike wijze is van zijn onkunde te belijden.

Zekerlijk is het zoo met de zaak gelegen, was het zeggen van *Philologus* en dit is by my *Solide* dat niemant door wonderdaden waare gedagten van God kan verkrijgen; zelfs de *Joden* toen zy niet wisten waar Mozes was, eischten *zigtbare* Goden van *Aaron*⁴ en een *Kalf* heeft het *denkbeeld* van hun *God* geweest, dat zy uit zoo veel *wonderdaden* gevormt hadden: Waar brengt d'onkunde den mensch niet toe! Het is dan noodzakelijk, wanneer ymant wonderlijke dingen verhaalt, dat men de

1 *bloeit*: voortkomt

2 *hiërogliphische*: symbolische

3 *involveren*: insluiten

4 *Aaron*: Mozes' broer, vervanger tijdens diens verblijf op de berg Sinaï; hij was de eerste Israëlitische hogepriester

schryver, als ook zijn *oogmerk* waarom hy zoo geschreven heeft, kent; beneffens dat men ook moet weten voor *wie* en *wat* volk hy heeft willen schrijven en dan zal ligtelijk blijken wat van 't verhaalde geoordeelt moet worden, om met terstond wonderdaden te verdigten. Want indien we eenig *boek* lezen, waar in Paradoxe dingen staan en wy kennen nog de *maker*, nog we weten in wat *tyd*, of by wat *gelegenheit* hy geschreven heeft, zo zullen we te vergeefs tragten van de *ware zin* zeker te wezen, om dat ons onbekent is wat hy kon voor hebben; daarwe in tegendeel deze dingen kennende, van geen *vooroordeel* worden ingenomen en dus veilig kunnen besluiten wat van de zaak *zy*; want dan zullen we weten of hy *beuzelingen* heeft willen schrijven dan of hy *staatkundig*¹ heeft willen wezen, of dat hy hy zijn oogmerk gehad heeft om de menschen tot *devotie* aanzetten en dus zullenwe zonder dooling kunnen oordeelen. Men moet ook als een bekende gewoonten onderstellen dat men by de menschen die *sinceriteit* zelden vind van een zaak eenvoudig te verhalen, maar dat ze deurgaans hun eigen oordeel onder 't gebeurde vermengen; ja zoo, dat indien men twee menschen van een zelfde *geval* hoort spreken die verscheiden van gevoelen zijn, yder het zoo divers zal voorstellen dat men zou sustineren² datze van twe gevallen spreken en niet van een: maar wy weten dat 'er niets kan gebeuren, 't geen niet uit de wetten van de Natuur zou volgen enzoo ymant voorgeeft evenwel zodanige dingen van *boven* of *tegen* de Natuur als possibel staande te houden, heeft men hem zulks als een *improbabel*³ zeggen te vergeven; want al 't geen dat tegen de *Natuur* is, is tegen de *reden* en 't geen tegen de *reden* strijd is ongerijmt en daarom te weerleggen of te verwerpen: Want de geene die niet weten, hoe d'*ordering* der Natuur en d'*uitkomst* der menschen met de *bevatting* die zy van Gods voorzienigheid begreepen hebben overeen zal komen, verdigten het *geval* of een zekere *toelating*, 't geen beide op die wijze als 't gemeenlijk by hen word voorgesteld voor indemonstrabel moet geagte worden: dog een waar *wysbegeerige*, die de zaken niet uit *wonderdaden* maar uit *klare* bevattingen poogt te verstaan, weetdat de *Natuur* werkt na haar *algemene wetten* en niet na de *bezondere* wetten van de *menschelijke* natuur. Om nu wijders van de *wonderdaden* nog iets te zeggen, heeft men iet te twijffelen of daar zijn zeer veel *verhalingen*, zelfs in de schrift op die wijze uitgedrukt, dat ze by de menschen als *wonderdadig* aangezien worden, waar van men d'*oorzaken*, zoo men eenigzins opmerkende is, ligtelijk uit *bekende beginzelen* der natuurlijke dingen zou kunnen verklaren: Gelijk by voorbeeld verhaalt word, dat in *Josuas tyd* de *Son* stil stond en in *Achas tyd*⁴ te *rugge* ging: als ook toen *Mozes*, met de *kinderen Israels*, *Pharao* ontweek met een *weg* door de *zee* te banen;⁵ by welke verhaalingen juist niet alle omstandigheden gezegt worden, waarom dat het langer licht was en waarom dat de schaduwe te *rugge* ging; maar wel dat door een sterke oosten wind een weg voor de *Israëlit*en door de *zee* gemaakt wierd, dog toen de *zee* weer rees en 't leger van den koning overstolpte, word 'et alleen het uitstrekken van *Mosis* hand toegeschreven, daar egter op een ander plaats geseid word dat het

1 *staatkundig*: diplomatiek

2 *sustineren*: beweren

3 *improbabel*: onwaarschijnlijk

4 *in Josua tyd ... Achas tyd*: vgl. Jozua 10:12-14

5 *Mozes, met de kinderen Israels ... te banen*: vgl. Exodus 14

insgelijks door een sterke wind gebeurde. Men ziet dan wel dat die *omstandigheid* in dat laatste *verhaal* word verzwegen en daarom schijnt de *wonderdaad* te considerabeler: Daarenboven heeft het de schilders gelieft zulke conterfeitzels¹ hier af te maken, 't geen de menschen in die opinie houd, als met het verhaal volgens de letter schijnt over eentestemmen. Maar misschien zou ymant mogen persisteren dat 'er ook van zulke dingen in de schrift gewag word gemaakt, die geenzins door natuurlijke oorzaken schijnen verklaart te kunnen worden: gelijk by voorbeeld, dat de *zonden* en de *gebeden* van de menschen als *oorzaak* van de *regen* tot *voor* of *nadeel* der vrugbaarheid des *lands* gedijd heeft en meer andere diergelijke: dog die zal gelieven te weten, dat de dingen in de schrift doorgaans zodanig voorgedragen worden, door de welke zy de menschen meest tot *aandagt* kanbewegen; en dat om deze zelfde reden zy zoo oneigentlijk van God en van de dingen spreekt om d'*inbeelding* der menschen te necessiteren² tot admiratie: hierom behoorde ymant, die de schrift met *oordeel* leest niet meer bewogen te worden of hy leest dat de *Aarde* om de *zonden* der menschen onvrugbaar is dan of dat God om de *zonden* der menschen *vergramt* word; om dat zulk *verhaal Poëtice* is gezegt of na de *meenning* van den *schrijver* is uitgedrukt.

Philologus tot dus verre gekomen zijnde, was hem inmiddels, wanneer van de *doortogt* der *Joden* zijn gevoelen gezegt had ingevallen, dat hy eens in zeker *geselschap* zijnde, alwaar die zelfde praat voorviel, had hooren spreken van een *vaers* of *deuntje*, 't geen van ymant, *doelende* op dat *verhaal*, ontworpen was met zulke koddige expressien, dat hyaltoos³ begeerig was geweest om het te zien, vragende vorder het *geselschap* of ze daar af eenige kennisse hadden: waar op *Physiologus* berigte niet beter te weten, of hy moest 'et onder eenige *papieren* die hy voor zijn *plaisier* bewaarde, hebben: belovende wijders om het by de naaste gelegenheit zoo hy 'er hen in kon applauderen,⁴ mee te brengen, als wetende dat zy 't zouden aanzien voor 't geen dat het was, zonder juist dat *vonnis*, gelijk de *superstitieuse*⁵ gewoonlijk doen, van het daarom voor *Profaan* of wereldsch uittekrijten, gelijk zy dan gezamentlijk zulks verzogten. Vervolgens weer van dit *discours* afstappende, zeide *Philomathes*: ik ben nooit spotter geweest en ik hou my van u alle insgelijks verzekert, om dat 'et tegen de *reden* strijd de dingen die tot het *gewyde* geschikt zijn zodanig te beschouwen, terwijl ons het *oogmerk* bekent is, waarom veele zaaken zoo zijn voorgetselt, als of ze wonderdadig gebeurt waren; hoewel dit evenwel niet wegneemt, dat men zijn oordeel *vry* en volgens de *reden* niet zou gebruiken.

Ik heb mijn *lezer* te berigten dat ik slegts compendieux⁶ wil wezen ten opzigte van 't geen onder onze vrienden verhandelt wierd, want zoo ik alles aan u zou zeggen, zou dit *Tome*⁷ te veel uitdyen, daar mijn intentie alleen is om 't met het *voorgaande deeltje* gelijkvormig te maken en dus te zamen te kunnen laten ingebonden werden:

- 1 *conterfeitzels*: afbeeldingen
- 2 *necessiteren*: dwingen
- 3 lees: hy altoos
- 4 *applauderen*: doen toestemmen
- 5 *superstitieuse*: bijgelovigen
- 6 *compendieux*: beknopt
- 7 *Tome*: deel

daarom wetet dat, na dat ons *gezelschap* dus met het geen ik gezegt heb, beneffens veel andere labourerende¹ occupatien, den dag ten einde waren, zy zeer vergenoegt van den anderen afscheiden, met beding² dat *Physiologus* het bewuste vaersje des anderendaags zou meebrengen, 't welk hy beloofde. Blijvende *Philologus* alleenlijk ten huize van *Philopater*.

Men kan zeer ligtelijk denken nadien zy alle een zelfde begeerten hadden om elkanderen te verzellen, dat *Philomathes* beneffens *Physiologus* met een sonderlinge fideliteit hun woord hielden, om te gezetter ure ten huize van *Philopater* te verschijnen. Na eenige woordenwizeling³ wegens 't geene zy daags te vooren verrigt hadden, vroeg *Philologus* na het *deuntje*, 't geen *Physiologus* gezegt had meede te zullen brengen. Ik zie, was deeze zijn zeggen, dat gy 'er nog om denkt en daarom heb ik geen schuldenaar, om dat ik zulks van u wel verwagte, in dezen opzigte willen blijven, het te gelijk voor den dag halende, wanneer hy met een zagte neuriagtige stem dit volgende zeer aardig wist uit te boezemen.

1.

Farao dien groote vorst
 Der *Egyptenaren*,
 Had zoo 't scheen eens grote dorst,
 Na de roode baren,
 Toen hy zag dat *Israël*,
 Daar zoo deurtrok droog en snel,
 Wou hy ook eens mee,
 Maar toen kwam de zee
 Met een vaart,
 Na zijn staart.
 Bloed! het zal hier stinken.
 De duvel is dat drinken?

2.

Mozes stond aan d'ander zy,
 En riep al *Oremus*:⁴
 Hy keek 't an, hoe bly was hy,
 Swem jou dikke demus⁵
 Riep hy tot den duikelaar:
Faro riep, ja, ja, maar, maar...
 Ik word schriklijk nat
 Rondom an me gat,
 En zoo stijf
 An me lijf.

1 *labouerende*: inspannende2 *beding*: de afspraak3 *woordenwizeling*: gedachtenwisseling4 *Oremus*: laten wij bidden5 *demus*: verbastering van d(r)eumis: ventje, mannetje

Bloed! het zal hier stinken:
En daar mee ging hy zinken.

3.

Mozes *zuster* stond daar ook
En riep al: O wonder!
Toen zy zag dat *Faro* dook
Met zyn kopjen onder:
Wel, zei zy, wat mient dien *schurk*?
Dat hy dryven zou als *kurk*?
Of 't juist rood most zijn,
Daarom was 't geen wijn,
Zoo geswind
Als een pint
Met een teug te meugen,¹
O bloed! 't was zulk een leugen

4.

Weetje nou de reden wel?
Waarom dat den *Koning*?
En niet 't *volk* van *Israël*?
Hield in 't *meir*² zyn woning?
Waarom dat den *Koning* zonk?
Isrel melk en honing dronk?
Wilje weten hoe
Dat dit al kwam toe?
Door beleid,
Gauwigheit:
Leent my eens jou ooren;
Je zelt het zoo voort horen.

4.³

Mozes was een slimme vent,
Die had lange jaren,
Zoo een yder was bekend,
Veur swabber⁴ t'zee gevaren:
Hy wist van 't *Y*,⁵ van *Eb* en *Vloed*;
Maar *Faro*, dien lompen bloed,⁶

1 *meugen*: lusten

2 't *meir*: de zee

3 4: moet zijn: 5

4 *swabber*: scheepsjongen

5 *Y*: water

6 *bloed*: kerel

Wist van 't ien nog 't aar,¹
 Daarom most hy daar
 Al zijn goed
 En zyn bloed,
 En 't arm leven laten.
 Zoo veul kan 't swabbre baten.

Het gezelschap hem bedankt hebbende, zei *Philomathes*: hoewel zulke stoffe voor 't *gemeen* volk op die wijze juist niet wil getracteert² wezen, zoo interpelleert³ my zulks geenzins; want men ziet hier aan hoe ymants gedagten over zeker ding kunnen vallen; en het is gewis dat dien *maker* dit *verhaal* met zulken wonderdadige oogen niet beschouwt heeft, gelijk het anderzins ten meestendeel gedaan word; en hierom hou ik het daar voor dat of 't schoon ten opzichte van verstandige kan verstreken tot delectatie⁴ hunner gedagten, het wel volgens 't bekende spreekwoord yder even na maar niet even nut geagt moet worden. Daar is niemant onder Reverentie⁵ mijn Heer, of hy moest zot wezen, voerde *Philologus* een weinigje haastig hier op uit, die dit zal contradiceren; en ik zeg dan, vervolgde hy, dat ik een van de geen ben die my alles te *nutte* maak en dat 'et misschien niemant *essentieëler*⁶ verheugt heeft dan my, om dat ik met die begeerte ben aangedaan geweest van het graagelijk te hooren; ja zelfs heb ik 'er de voorgaande nagt van gedroomt, welk geluk gy geen van alle geloove ik gehad hebt: ook meen ik het uit te schrijven zoo delicaat⁷ is het my nog en zijnder de Heeren mee gedient, zoo schrijf ik 'er voor yder een? doet zoo, was het antwoord, je zult ons obligeren.⁸ Maar *Amice*, vroeg *Philopater*, wat was uw droom dog voor een *droom*? wel dat is droomagtig gevraagd dunkt my, was 't antwoord: wat zoud ariders wezen dan een droom, die my geheel *natuurlyk* het begeerde als tegenwoordig⁹ zijnde deed beschouwen? Dan was het geen *duivelsche* droom, hervatte *Philopater*. Nu bespeur ik, mijn vriend zeide *Philologus*, dat je my daar te gaan waart, ik dagt geheel niet meer om zulke *definitien* omtrent de *dromen* aantemerken: en wie zou 'er ook om kunnen denken dan de geen die suffende niet weet wat hy schrijft of zegt? Wie, zeg ik, zoud anders in 't hoofd schieten dan de geen die van zoo *veelerlei* dromen weten te praten, dat men byna mag twijffelen of ze dromen dan of ze wakker zijn? zeker wat word d'*onkundige* niet al in handen geduuwt en wat zijnder diverse gevoelens wegens de dromen gemaakt. Zy alle mogen zeggen wat ze willen met voortegeven, dat 'er zijn *Goddelyke* dromen, *Burgerlijke*, *Natuurlijke* en *duivelsche*, ik weet en ik versta het *Preëminent*, dat 'er niet dan *natuurlyke* dromen zijn, stellende de *drie* andere onder de *verdigtzelen*: of tenzy dat ymant de *Goddelyke* wilde staande houden, wanneer ik zal zeggen, dat ik met niemant over dit *woord* zou willen twisten;

- 1 't aar. 't ander
- 2 *getracteert*: behandeld
- 3 *interpelleert*: hindert
- 4 *delectatie*: vermaak
- 5 *onder Reverentie*: met alle eerbied
- 6 *essentieëler*: meer
- 7 *delicaat*: aangenaam
- 8 *obligeren*: aan je verplichten
- 9 *tegenwoordig*: aanwezig

maar dat dan *alle dromen*, geene uitgezondert als *zodanig*, te weten *Goddelijk* moeten geconsidereert worden: want ik bid u, zoo men niet beuzelen wil, wat sal men anders van de *dromen* dan *natuurlijke* maken als bloeiende uit de constitutie van den dromende mensch? Deeze konnen gevonden en verklaart worden na de *verscheidenheid* der *aandoeningen* des ligchaams of der *denkbeelden*, 't geen het zelfde is: daar men ter contrarie van de *anderen* niets dat verstaanlijk is kan spreken, maar dat ze, volgens 't gevoelen der *droomvinders* zelf tot het te geloven, gelijk alle andere dingen die nooit voor 't verstant komen en alleenlijk slegts imaginair zijn, moeten t'huis gebragt worden. Wat staat nu op zulke dingen te maken is, daar men van spreekt en niets ter wereld van verstaan kan, weten de geen die *ware* denkbeelden hebben leeren vormen.

My valt door dit droomagtig *discours* in, zeide *Philopater*, dat niet lang geleden ik op een nagt aan 't dromen geraakte: my dagt dat ik een zeker nieuw schoon *Gebouw*, 't geen ik voorheen wel meer met attentie beschout had, zag in brand staan; terwijl ik dit dus zonder *alteratie*¹ stond te bekijken, scheen het huis te willen instorten, 't welk ook kort daar op gebeurde met zulk een geweldig geraas en gekraak, dat ik hier door uit den droom ontwaakte, maar toen wierd ik zonder droomen wel gewaar waar de brand was; te weten in mijn *keel*, daar ik byna een pintje vogt toe van noden had om die brand te blussen, want ik hadde dien avond zeer hartige spijs gegeten, wanneer ik daar na gerustelijk voortsliep. Indien nu van *alle* dromen zoo ligtelijk hun *oorzaken* gevonden wierden, zou ik geloven, datze wel haast zouden ophouden om zoo veelerlei soorten te verdigten.

Hoewel de waarheit aan 't verstand haar zelfs altijd distinct voorstelt, was *Philomathes* redenering, zoo word ze egter van de menschen doorgaans het minste gekent: want waar anders komen van daan die verscheiden oordeeluitingen en zoo *veelerlei* gevoelens de *gehele* wereld door, dan door de *verminkte* en *verwarde* gedagten die de menschen van de Natuur en zelfs van de *bezondere* dingen² smeeden? yder oordeelt na zijn *brein*, of na dat hy *opgevoed* is wat *volmaakt*, wat *onvolmaakt*, wat *goed*, wat *kwaad*, wat *beter* en wat *erger* is: en in deze bevattingen gerust, beeld yder zig in, de waarheit als water ingedronken te hebben, waarom het ook zelden gebeurt, dat deeze van hun eens opgevatte *waanen* en prejuditien konnen verlost worden: want inderdaad de menschen zijn doorgaans zodanig gestelt dat ze haar zelven naaulijks kennen, waar uit men dan vrijelijk mag decreteren, dat ze van de dingen die buiten hen zijn immer zoo weinig habilitet hebben te oordelen, dog dit accident³ is zoo algemeen dat men zig hierover geensins behoeft te admireren: want men vind menschen en nog wel zulke die voor *onderwyzers* willen gegroet wezen, die de menschelijke *hartstogten* en *werkingen* eerder weten te *bestrafen*, te *vervloeken* of ook wel te *belagchen* dan te verstaan, schijnende doorgaans, wanneer ze daar van spreken, niet van natuurlijke zaken die de gemeene wetten der *Natuur* volgen, maar als van dingen die *buiten* de Natuur zijn te handelen: want zy meenen dat de mensch *d'ordering* der Natuur eerder verwacht dan volgt en die op deze wijze het scherpzinnigste weet te heekelen, word als of hy illuster verstand had aangezien. Dog deze opinatie⁴ volgt nootzakelijk uit hun Grondvest: want haar leering dat de ziel een

1 *zonder alteratie*: onbewogen

2 *bezondere dingen*: Spinoza omschrijft dit begrip a.v.: 'Onder *bijzondere dingen* versta ik dingen die eindig zijn en een beperkt bestaan hebben' (*Ethica*, deel II, definitie 7)

3 *dit accident*: deze toevallige eigenschap

4 *opinie*: subjectieve voorstelling

zakerlijk ding is of anders een zelfstandigheid die *buiten* het ligchaam kan bestaan en evenwel met het ligchaam op 't naauwste gecombineert, aangemerkt word als het *roer* van 't ligchaam, na welks *wenk* en believen 't zelfde word bestuurt, maakt dat zy geloven dat de *ziel*, als *zy wil, dit* of *dat* kan denken; als ook dat de werkingen van 't ligchaam uit een *vry* besluit van de ziel voortkomen. Zekerlijk moet men bekennen dat de *Cartesiaansche Theologanten* vernuftige en schrandere geesten zijn: want om te inquireren wat en hoedanige wy zijn, zullen ze u wel onderscheidentlijk leren, eer ze tot zulk een considerabel werk toetreden, dat *ziel* en *ligchaam*, welke te zamen gevoegt zijnde *een mensch* uitlevert, yder in 't particulier moet onderzocht worden en de ziel die, na de gemeene phantasie moet excelleren, in dat onderzoek de eerste plaats geven zonder eenige andere reden dat de ziel waarlijk voortreffelijker is dan 't ligchaam te voorschijn te brengen dan die op hun *theologie* gefondeert is; want volgens *deez*e word de ziel onsterffelijk geagt, maar dus is het volgens hun gedagten niet gelegen met het ligchaam en hier in zou de meerder excellentie van de ziel boven 't ligchaam moeten bestaan: dog wie ziet niet dat d'immortaliteit van de ziel een *louter geloofstuk* en voor de *reden* indemonstrabel¹ is? waar van *Cartesius* zelfs opentlijk bekent, dat hy geen reden van deszelfs onsterffelijkheid magtig is te geven. De Mensch denkt; of anders, wy weten dat wy denken² is een kundigheid, maar of dit aan de *Cartesiaansche* theologanten openbaar is, dit zouden zy zelfs, zoo zy hier aan twijffelde, moeten bekennen: want zy konnen de ziel zoo abstract wezentlijk *concipiëren*, dat ze gantsch geen bijzondere dingen die ligchaamlijk zijn kennen en evenwel komt het dikwils te pas te moeten tonen dat ziel en ligchaam waarlijk vereenigt zijn; maar te verklaren hoe het met deze *Unitie* inderdaad gestelt zy, zulks word by hen zoo wonderspreukig en duister voorgesteld, dat, al wilde men daar voor duizend dukaten geven, men haar tog niet verstaan kan. Ik hou my verzekert, vervolgde *Philomathes*, dat alle de geen die hen horen of lezen, geen andere gedagten van de wezentlijkheit van de ziel buiten 't ligchaam kunnen formeren dan zeer verwarde denkbeelden: want de bevattingen van de geen die wanen hen wel te verstaan en zig begunstigers van dat gevoelen, namentlijk dat de ziel dadelijk buiten 't ligchaam wezentlijk zou konnen zijn, verklaren, komen hier op uit, evenals of ymant, om een voorbeeld by te brengen, zou bewijzen dat een tinne pot of kroes als zeker bepaalt ligchaam wezentlijk is, met te zeggen dat deze kroes als kroes is vastvan delen en bekwaam om uitgedronken te konnen worden en dat men dus deszelfs wezentlijkheit kan bevatten; dog in een smeltvat gelegd zijnde, zal ze die hoedanigheid en dat gebruik wel verliezen en tot een bloedige stoffe over gaan, maar als ligchaam geconsiderert, om dat het niet vernietigt kan worden, blijft het egter wezentlijk: op gelijke wijze, zeg ik, begrijpen ze, als of in de ziel was deze *willinge*, dit *oordeel*, dit *begrip*, deze *blyschap* enz. indien nu alle de bijzondere denkbeelden van de ziel weggenomen wierden, zoo schijnen ze evenwel nog te willen, dat men de ziel als wezentlijk zijnde kan begrijpen; dat is, zy doen de menschen die opinie hebben dat deze wijze van denken in de ziel resideren en als gewrochten voortkomen en dat evenwel de ziel buiten deze bevattingen bestaat. Maar dus is het niet met de ziel gelegen: want de ziel is *zekere wyze* van denken; dat is, de *ziel* is *niets* buiten de bijzondere denkbeelden en die stellen de *wezentlijkheit* der ziel: indien nu alle de

1 *indemonstrabel*: onbewijsbaar

2 *wy weten dat wy denken*: Descartes' beroemde parool uit de *Discours de la methode*: 'je pense donc je suis'

bezondere *denkbeelden* weggenomen worden, zoo zal 'er ganstschelijk geen ziel overblijven maar vernietigt wezen.

Met geen minder soliditeit word hier een argument uit voortgebracht en ook om dat we stellen dat de ziel geen volstreckte of vrye wil heeft, maar dat ze getermineert¹ word tot *dit* of *dat* te willen van een *andere oorzaak*, die ook weer van een *andere* bepaalt is en deze weer van een *andere* enz. dat 'er dan zoo veel zielen zouden zijn als 'er bezondere willingen of denkingen waren: Maar wy zeggen dat de ziel zekere *wyze* van denken is en dat alle de bezondere denkbeelden de wezentlijkheit van de ziel stellen die op dezelfde wijs met de ziel *vereenigt* zijn als de ziel zelve met het lighaam is vereenigt: welke vereeniging hier uit blijkt, om dat het *voorwerp* van 't denkbeeld, 't welk de menschelijke ziel stelt, niet anders is, dan een *lighaam* of zekere *wyze* van uitgestrektheit die *dadelijk wezentlijk* is; en om dat wy hebben *denkbeelden* der aandoeningen des ligchaams: waar uit men dan klaarlijk kan zien wat we by *vereeniging* van ziel en lighaam verstaan. Want om dit aan 't verstand voor te stellen, moet men weten dat d'*ordening* en *zamenknoping*² der denkbeelden de zelfde is als d'*ordening* en *zamenknoping* der dingen³ en dat we in dezervoegen van de mensch affirmeren; dat een zekere *wyze* van denken zijn ziel stelt en een zekere *wyze* van uitgebreidheit zijn lighaam; dat is, met ronde en platte⁴ woorden gezegt, dat ziel en lighaam een en 't zelfde ding is, 't geen nu onder de *toeëigening* van denken en dan onder de toeëigening van uitgestrektheit begrepen word: want d'*ordening* en *zamenknoping* der dingen is een en de zelfde, 't zy wy de natuur onder *deze* of *gene* toeëigening bevatten; en hierom is d'*ordening* der *doeningen* en *lydingen* van ons lighaam gelijk met d'*ordening* der doeningen en lydingen van de ziel. Hoewel alle deze dingen zoo evident zijn dat ze van de verstandigen zeer ligtelijk kunnen bemerk't worden en dat d'experientie ons dit zelfs leert, zoo vindmen tog evenwel menschen die zulks willen *contrariëren*: dog ik zou hen wel willen vragen of zy nog niet ondervonden hebben, dat wanneer het gebeurt als hun lighaam ziekelijk en onmagtig is eenige dingen te doen, hun ziel ook niet te gelijk onbekwamer is te cogiteren,⁵ als dan wanneer het lighaam gezont is? of ook wanneer zy *slapen* hun ziel in die order kan denken; als dan wanneer ze *wakker* zijn? en terwijl ik niet twijffel of eenige die accuraat van gedagten zijn, zullen dit door d'ondervinding verstaan; te weten dat hun ziel niet altijd even *habyl*⁶ is om op een zelfde *voorwerp* te denken; maar dat, gelijk het lighaam bekwamer is om het *beeld* van *dit* of *dat* voorwerp daar in te verwekken, hun ziel ook in diervoegen beter geschikt is om *dit* of *dat* voorwerp t'aanschouwen, zoo zullen deze ook zekerlijk zoo, gelijk ik gezegt heb, oordeelen.

Mijn Heer, berigte *Philopater*, gy hebt uw gedagten na vereisch van zeken *exact* genoeg uitgedrukt en schoon 'er altijd zijn die controverseren willen en wel zulke die de waarheit met halve oogen zien, maar om evenwel hun luister en autoriteit by 't volk te *certifiëren* de gewone sleur willen opvolgen, zoo bedanken wy u

1 *getermineert*: beperkt

2 *zamenknoping*: verband

3 *d'ordening en ... der dingen*: vgl. *Ethica*, deel II, stelling 7: 'De orde en het verband van de voorstellingen zijn dezelfde als de orde en het verband van de dingen.' De gehele nu volgende passage is in grote trekken ontleend aan dit deel van de *Ethica* dat handelt over de gecompliceerde relatie tussen ziel (geest) en lichaam

4 *ronde en platte*: onomwonden en eenvoudige

5 *cogiteren*: denken

6 *habyl*: bekwaam

nogtans voor uwe waaragtige ratiocinering, waar aan we ons *zegel* hangen¹ als bewust zijnde van deszelfs zekerheit: en terwijl uw reden daar meest heen gedirigeert was, om d'*onkunde* van de menschen zelfs ten opzigten van haar zelve te vertonen; zo is 't gelijk gy wel voorgesteld hebt geen wonder, dat zy ook om te oordelen in veele andere dingen die buiten hen zijn, dolen. Dog mogt men dit van 't gemene volk alleen zeggen, 't was excusabel; maar dat men van de zulken die de naam van Philosophen willen dragen zulk een dooreen gemengelde taal hoort, 't is een klaar effect van hun ongesloten² harzenen: waarom wy zonder eenige *Capricie*³ de zulken die het *Centrum* van de Philosophie nog niet kennen, mogen gelijkstellen met de zoodanigen die wanneer ze met redeneren te kort schieten, in jammerklagen vervallen; gelijk by voorbeeld: indien 't niet uit de Goddelijke natuur zou vloeijen dat hy barmhartig, goedertierend en vergeevende was: indien hy na kon laten de *wrekende* gerechtigheit te oeffenen: indien de ziel des menschen niet *onsterffelyk* waar: indien 'er geen *opstandinge* uit den *doden* en bygevolg een *beter* leven als dit tegenwoordige te verwagten is: indien 'er geen hel voor de godlozen om van de duivelen geplaagt te worden, nog geen hemel voor onze lieveheers kinderen om daar hun begeertens eens vervult te zien was te erlangen en veel meer andere dingen die niet dan loutere bespiegelingen van de Godgeleertheit zijn, zo dunkt hen dat alle hunne Godsdienstpleegingen ydel moeten wezen, 't is een *zeker teken*, zeg ik, van een zwakke grondvest en het schijnt de zulke schier te moeijen dat ze eenige vroomheit hebben gepleegt of Godsdienstige oeffeningen waar genomen: zoo dat deze openbaar te kennen geven dat ze het einde nog oogmerk der dingen weten; want zoo hen dit bewust was, zoudenzy verstaan dat het *gemene* volk als door zekere *teugel* geleit moet ingetoomt worden, als inhabil zijnde om in de menschelijke societeit de *waare reden* op te volgen: en dat hierom alle *Koningryken*, *Vorstendommen* en *Landschappen* yder hun besondere *wetten* en *Godsdiensten* hebben; 't *laatste* geschikt na des volks *aart* en *inbeelding* en 't *eerste*, om onderling verdrag te houden en veiliglijk te leven. Ten helpt niet met voortegeven dat zulks van de *valsche* Godsdiensten zou mogen gedagt worden, van dat dezelfde niet met de *Reden* en waarheit der dingen is te concorderen,⁴ maar dat dit geen stand kan grijpen⁵ ten opzigt van de *waare* Godsdienst die de H. Schrift door *inspiratie* van Gods geest geschreven tot een *zetregel*⁶ huns geloofs kent. Dog ik zeg dat alle de geen die deze *spreekwijze* niet geleert is, niet kunnen weten wat dit zeggen wil en dat ook de *ware Godsdienst* niet is gedetermineert, in zoo verre de menschen nog met elkanderen hier over discorderen en met alle kragten staande houden, dat yder voor zig de waare bezit. Dus zoud een die wy een *afgodendienaar* of *heiden* noemen, zig eerder laten doden dan de *Christelijke* of een *andere* Godsdienst voor de *zyne* aantemen: ook zou geen *Mahometaan* willen dat de *Joodsche* Godsdienst boven de zijne zou prevaleren, al zwoeren alle *Joden* dat zy Gods volk *alleen* waren en dat niemant by de hunne vergeleeken mogen worden. Zoo *vast* beeld yder zig in de waarheit alleen te bezitten! En om openhartig te spreken, moet men zeggen dat ze alle het grootste gelijk ter wereld hebben, om

1 *zegel hangen*: goedkeuring hechten

2 *ongesloten*: dwaze

3 *Capricie*: koppigheid

4 *concorderen*: in overeenstemming brengen

5 *stand kan grijpen*: gebeuren kan

6 *zetregel*: axioma

dat men zig niet kan vroedmaken dat ze tegen hun beter weten zouden gevoelen en om dat yder in zijn Godsdienst, gelijk de kinderen met de spijs word opgevoed; en elk door eenig aanzien en autoriteit de zijne bevestigt: hier komt nog by, dat men geen Godsdiensten zonder gelovigen kan bevatten en dat het geloof, dat is de gesteltheit van yders gemoed tot God, geconsidereert moet worden te wezen geen gedwongen preceptie,¹ maar een vrye, waarom de persecutie² als een monster en gedrogt by alle verstandigen word gehouden.³ Hy is dan geen waar Philosophus die een Philosophie als die van onzen zedekundige Amsterdammer komt tegen te spreken, de welk in zulken *natuurlijke order* afgeleid word, dat ze van alle menschen die het natuurlijk vernuft niet ontbeeren als waaragtig moet erkent worden: want ze heeft niet haar opzigt tot eenige *uitterlijke* Godsdiensten welke dat ze ook zijn; maar de dingen waar over geredeneert word, zijn louter natuurlijk en alleenlijk toepaszelijk tot een *klare* kennisze, welke alle menschen zonder exceptie door oeffeningen en door beleit van de reden kunnen bekomen. Ik zeg alle menschen, om te kennen te geven, al was het een *Japonnees* en zoo hy zig maar van 't *waangeloof* en van *vooroordelen* kon ontslaan, dat ook zoo een in die conditie zou kunnen gebragt worden om de dingen *zodanig* en niet anders toetstemmen: anders weet ik wel dat men menschen genoeg en meer dan genoeg vind die gantschelijk onbekwaam zijn om iets dat verstaanlijk bevat moet worden, te kunnen leren.

Messieurs, was het zeggen van *Physiologus*, terwijl het zomtjids te pasze komt dat we van onze *Philosooph* moeten spreken of ten minsten dat we zijn naam moeten noemen, die by ons venerabel⁴ is, zoo lust het my daarenboven te roemen zijn persoon zelfs zeer wel gekent te hebben, wiens *qualiteiten* te revideren⁵ my een singulier vermaak zijn; en ik hou my daarenboven verzekert, zoo veel Civiliteit wil ik nog wel voor de zulken hebben, die hen byna imagineeren dat het een hedendaagsche *mode* is geworden om *Spinosaas* gevoelen te moeten tegenspreken, hoewel ze geheel onkundig zijn schriften niet verstaan nog zijn hoedanigheden ooit gekent hebben, dat ze, indien zy ze maar eenigzins ten halve kenden, waarlijk zouden zwijgen. Hierom kan ik niet wel zonder gram te worden hooren die laffe zielen, die door ambitie geslingert de *waarheit* tragten door schijn Godsdienst te benevelen; gevende *een man*, wiens gedagtenisse *dubbelde eere* waardig is zulke namen, waar van d'*onkundigen* niet zonder alteratie een speelpop maken en zulke gedagten vormen, even als de eenvoudige *Neêrlanders* nog pas voor een halve eeuw op 't horen van de woorden *Duc du Alba* of d'*inquisitie*⁶ rilde: ik wil zeggen dat zy een man, wiens Order van leven als een illuster *Philosooph* altoos heeft uitgeblonken en by de nog *levende uitmuntende verstanden* altoos is hoog geagt geweest, namen geven maar van d'*Idiooten*, welk allerhande soorten van Godheden fantaseren niets verstaan: want vraagt haar eens wat het woord *Atheist* zeggen wil, zy zullen hier van een berigt doen zoo net ter

1 *preceptie*: opvatting

2 *persecutie*: vervolging

3 *hier komt nog ... word gehouden*: hier parafreseert Duijkerius Spinoza's voornaamste 'boodschap' aan het slot van de *Tractatus theologico-politicus*

4 *venerabel*: eerbiedwaardig

5 *revideren*: opnieuw doornemen

6 *Duc du Alba*: de Spaanse hertog Alvarez de Toledo (1507-1582) werd in 1567 door de Spaanse koning Philips II naar de Nederlanden gestuurd om de opstand daar te bezweren; daartoe stelde hij een op de inquisitie (rooms-katholieke geloofsrechtbank) geënt bijzonder gerechtshof in, de Raad van Beroerten die door zijn strenge veroordelingen al snel de Bloedraad werd genoemd

snee, dat men moet denken dat zy de *zotten* voor verstandigen beginnen aantiesien of dat de *verstandigen* voor dwazen worden gescholden. Waar het niet veel applicabelder¹ dat het gemeene volk een denkbeeld gegeven wierd, dat alle *Godlozen*, *Gierigaarts* en die hun lusten, zelfs tot haar eigen bederf, den vollen toom vieren, *volslagen Godverzakkers* zijn? Dat ze dan aflaten en hunne Censuren elders besteden, dan een *wysbegerige* en deszelfs *waare navolgers* te bekladden met een blame die niemant ongerymder dan de *Natuurkundige* toegepast word. En zoo der nog evenwel zulke *naamphilosophen*² worden gevonden die geotroieert³ agten te zijn, het Magazijn hunner pedanterie op die order te moeten voortzetten, zoo zal ik een *schildery* voor hen schetzen en haar stellen in den *Koolhof*⁴ zittende midden onder de *Pompoenen*,⁵ met deze epigramma⁶ *Zoort by zoort, groote hoofden zonder harzenen*.

Wel zoo Amice! zeide *Philologus*, gy doet ons alle met uw aardige schilderyvinding lagchen. Maarwat anderzins uw gedagten wegens het niet toepasselijk aggresseren⁷ van regtschapenen Philosophen belangt, hier in moet men met u hetzelfde als zeer plausibel oordelen. Zeker het schijnt de zulken t'eenemaal vergeten te wezen, dat zy zelve voormaals, toen hun *Philosophie* nog niet gangbaar was, alle die *qualiteiten* op 'er dak kregen: maar toen was het *verdraagzaamheit* en *gedult* daar zy om riepen, dog eindelijk is die donderbui overgewaait en ze hebben de *Cartesiaansche Philosophie* zoo netjens weten te *polysten* na hun theologie en deze weer na die, dat indien *Cartesius* dit nu eens zelf kon zien, zou zeggen: *Messieurs*, ik kan ze zelf naaulijks meer! Wonder is het, dunkt my, dat ze zoo verre niet eens kunnen komen en leren onderscheid maken tusschen de *dingen* die van de *Godsdienst* afgeleit worden en 't *geloove* vereischen en *die*, die de reden *dicteert*! waarom de *gevolgen*, die ze malitieux uit dit gevoelen trekken, niet anders dan lasteringen zijn en slegts alleen ingressie zullen krijgen by de geen die de reden niet kennen. Maar een *ding* en 't geen noodzakelijk was, merken zy niet en zulks word al mee op de schouders van de *Spinosten* geleid, daar het in tegendeel alleen uit de *Cartesiaansche* theologische koker van daan komt; te weten, dewijl zy hun *Philosophie* met 'er *Godgeleerde* bespiegelingen vermengen, zoo moet 'et gebeuren en 't gebeurt ook dagelijks dat 'er onder de geen die hun leeroeffeningen navolgen, gevonden worden welke niet magtig zijn, als reets hebbende eenige van hun *philosophie bevattingen* leren vormen, de dingen die tot de *Godsdienst* zijn geschikt met zulke oogten te beschouwen dat zy ze met de theologie kunnen confronteren; waarom ze dan aan *d'agtbaarheid* dier dingen, want ze beelden zig in dat zy ze mee op zelfde wijze, 't welk tog onmoogelyk is, moeten kunnen bevatten, beginnen te twijffelen, ja spotters worden. Dus worden d'onschuldigen dikwils met een laster bevekt; welke naaulijks schijnbaar,⁸ hen heeft kunnen toegevoegt worden: in tegendeel is 'er niet openbaarder dan dit, dat Zy alleen en altijd wel naukeurighijk onderscheid

1 *applicabelder*: toepasselijker

2 *naamphilosophen*: zogenaamde filosofen

3 *geotroieert*: bevoegd

4 *Koolhof*: moestuin

5 *Pompoenen*: ook: domme mensen (wegens de flauwe smaak en geringe voedingswaarde van pompoenen)

6 *deze epigramma*: hier: dit bijschrift

7 *aggresseren*: aanvallen

8 *schijnbaar*: aannemelijk

maken tusschen de dingen die de *Godsdiensten* betreffen, dewelke door 't gelove omhelst moeten worden, de menschen obedient¹ maken en de dingen die alleen om te *verstaan* dienstig zijn, waar door men de *order* der *Natuur* leert kennen om veiliglijk zonder dolen te redeneren. Dus zietmen hoe wijd deze gedagten van den anderen differeren en dat deze blame gantsch niet toepasselijk *Spinosa*, nog eenige *ware wijsgeeren* word aangewreven; maar wel dat zy zelfs hier aan schuldig zijn door hunleerwijze, gelijk ik gezegt heb die zy houden.

Des anderendaags, want ik geloof dat het juist niet noodzakelijk is, *lezer*, om telkens van ons *gezelschap* te zeggen wanneer ze van elkanderen scheiden: het was avond geweest en morgen geworden enz. ik zeg dan dat den volgenden dag, onder veel andere ratiocinerings, zy van de *verscheiden wetten* en gewoontens der volkeren,² zoo van *ouds* als *hedendaagsche* onder hen gebruikelijk, te spreken kwamen: uit welk *discours* consequentelijk vloeide wat de *naam* van *wet* volstrektelijk genomen eigenlijk betekende; te weten, dat geen naar het welk yder *ondélig*³ of bijzonder of alle *bezonderen* of eenige van dezelfde natuur na een en dezelve bepaalde reden werken. Dat deze *wet* afhangt, of van de *nootzakelykheit* der *Natuur*, of ook wel van de *comprobatie*⁴ der menschen. Dat de *wet* die van de *nootzakelykheit* der *Natuur* afhangt, de geen is die uit de *Natuur* van de zaak zelve volgt: dog dat de *wet*, die van de *believing* der menschen afkomt 't geen is, 't welk de menschen aan *zig* en aan *anderen* dicteren om te gerustiger te leven of om andere redenen; en dat dit eigenlijk *regt* genoemd word. Gelijk by voorbeeld, zoo eenig *ligchaam*, als het tegen een *ander* 't geen *kleinder* is, stoot, zoo veel van zijn *beweeving* verliest als het aan 't *ander* meedeelt, dan is dit een *universele wet*, die uit de *nootzakelykheit* der natuur volgt: ook als den mensch wanneer hy aan *eenig ding* gedenkt terstond aan een *ander*, 't geen daar mee overeenkomstig is of dat hy te gelijk met dat zelfde bevat had, gedenkt; zoo is dit een *wet* die *nootzakelyk* volgt uit de menschenlijke natuur: maar dat de menschen van hun *regt* afstaan of *genecessiteert*⁵ worden afstaan, 't welk zy uit de natuur hebben, om na zekere *Canon* hun leven te dirigeren, dit hangt alleen van de menschenlijke *goedkeuring* af. Dit dus onder elkanderen vooraf gestelt zijnde, vatte *Philomathes* het woord op met te zeggen: hoewel men buiten twijffel moet toestaan dat alle dingen, zonder iets te particulariseren,⁶ volgens d'*algemeene wetten* der natuur bepaalt worden om te *zijn* en na een zekere en *bepaalde wyze* te werken, zoo moetmen evenwel om net te spreken differentie maken omtrent de *wet* of *wetten* die van 't *believen* der menschen afhangen en de geen die uit de *nootzakelykheit* van de bepaalde zaak zelve volgt; en hierom zeggende dat 'er *wetten* zijn die van 't menschenlijk *believen* afhangen, om dat eerstelijk, voor zoo veel den mensch een *deel* van de *Natuur* is, ook voor zoo veel een *deel* van 't *vermogen* der natuur is: de dingen dan die *nootzakelyk* uit de menschenlijke natuur volgen, dat is uit de natuur zelve, voor zoo veel wy haar door de menschenlijke natuur bepaalt comproberen,⁷ volgen evenwel, schoon *nootzakelyk*, van 't menschenlijk vermogen;

1 *obedient*: gehoorzaam

2 *de verscheiden wetten en gewoontens* enz.: de hierna genoemde onderscheiden in wetten zijn een weergave van de verschillende soorten wetten die Spinoza onderscheidt in hoofdstuk XII en XVI van de *Tractatus theologico-politicus*

3 *ondélig*. individueel iets of iemand

4 *comprobatie*: goedkeuring

5 *genecessiteert*: genoodzaakt

6 *particulariseren*: bijzonder maken

7 *comproberen*: goedkeuren

en dieshalven zegt men wel dat de *bevestiging* dezer wetten afhangt van 't menschelijk *believen*, om dat ze van 't *vermogen* der menschelijke geest zoo afhangt, dat de menschelijke geest, voor zoo veel men de dingen onder de reden van 't waare en valsche bevat, egter zonder deze wetten zeer distinctielijk kan bevatten, dog niet zonder een nootzakelijke wet. Ten tweden kan men zeggen dat deze wetten van 't *believen* der menschen afhangen om dat we de *zaken*, door hun *naaste* oorzaken moeten verklaren en bepalen en d'algemeene aanmerking van de nootzakelijkheid en zamenschakeling der oorzaken dient ons niet om onze gedagten rakende de singuliere dingen te schikken: waar by nog komt, dat we onkundig zijn in de *zamenschikking* der dingen zelven; dat is, hoe de dingen inderdaad geschikt en te zamen geschakelt zijn en daarom is 't ten gebruik van 't leven noodzakelijk de dingen als mogelijk aan te schouwen: Dit is van de wet *absolute*¹ aangemerkt, gezegt. Dog wijl de *naam* van *wet* by *overbrenging* tot de natuurlijke dingen word toegepast en gewoonlijk by wet verstaan word een *gebod*, 't welk de menschen kunnen volbrengen en ook nalaten, om dat zy niets boven vermogen gebied, zoo schijnt het dat men de *wet* moet bepalen te zijn een *zekre regel* van te leven die den mensch aan *zig* of aan *anderen* voorschrijft om eenig einde en oogmerk: en hierom werd dien *regel* van te leven voor *wet* gehouden die hen dus word voorgeschreven. Zekerlijk de geen die aan yder 't *zijne* geeft, om dat hy de straf vreest, leeft na eens *anders* gebied² en mag ook daarom niet regtvaardig genoemd worden: maar de geen die yder het *zyne* geeft om dat hy de *ware* reden der wetten kent, werkt volständig³ uit zijn eige gemoed. Dus zou men dan nu de *wet* in een *menschelijke* en *goddelijke* kunnen *diffiniëren* en by *menschelijke* *wet* verstaan die *regel* van te leven, die alleen dienstig is om *wel* te leven en een *Republycque* in veiligheid te houden: maar by *Goddelijke wet*, die alleen zijn opzigt heeft tot het opperste goed, dat is op Gods *ware* kennis: de reden waarom deze *wet* goddelijk genoemd kan worden, is uit oorzaak van de natuur van 't *opperste goed* zelve: want om dat ons *verstand* het essentieelste is 'twelkwe boven alle dingen moeten trachten te perfectioneren, zoo bestaat ook ons *opperste goed* noodzakelijk in deszelfs volmaaktheit en is ons *hoogste nut*, te meer dewijl alle onze *kennis* en *zekerheit*, die alle dubitatie⁴ weg neemt van d'eenige kennis die wy van God hebben afhangt, zo om dat 'er zonder God niets kan zijn nog bevat worden, als ook om dat wy van alle dingen kunnen twijffelen, zoo lang wy geen klaar *denkbeeld* van God hebben: Wijders, dewijl 'er niets zonder God kan zijn, zoo moet volgen dat alle dingen die in de Natuur zijn Gods bevatting involveren en daarom moet volgen dat hoe wy de natuurlijke dingen meer kennen, hoe wy ook zoo veel te volmaakter kennis van God verkrijgen; en dieshalven is *hy* de gelukzaligste, die de verstandelijke kennis van God het meest deelagtig is: hier uit nu blijkt evident dat de *Goddelijke wet* *een inzienige kennis* moet geconsiderereert worden. Maar om nu weer tot de wetten der volkeren te keeren, zo zietmen wel dat die *alle* zonder eenige uitzonderinge *wetten* van het *menschelijk believeen* afhangende moeten genoemd worden en dat, om zuiver te redeneren, hierom de *wetten* die *Mozes* aan *Israël* voorschreef niet meerder voor goddelijk gehouden kunnen worden dan de *wetten*, die wy van onze *oppermagten* nog hedendaags ontvangen: waarom dan nootzakelijk volgt dat de *wetten* van

1 *absolute*: in absolute zin

2 *gebied*: gebod

3 *volständig*: geheel en al

4 *dubitatie*: twijfel

Mozes aan 't volk van *Israël* gegeven volstrektelijk *nationaal* geweest zijn, alleen *dat volk* rakende en *geen ander*, veel min dat het tot een *volk* zou behooren, 't geen zoo veel *Eeuwen* na hen in *wezen* is.¹ Dog dit neemt niet weg, in zoo verre d'*oppermagten* oordelen, dat 'et tot prosperiteit van de *gemenestaat*² nootzakelijk zy om zulke *wetten* deelsgewijze nog stant te doen houden of hun *wetten* op *die* te grondvesten op dat haar *onderdanen* ook dezelve zodanig zouden *obediëren*, geheel niet: maar 't komt eigenlijk hier op aan in wat *zin* en *meening* men zulke wetten Gods wetten noemen kan en weer anders.

Philopater tot hier toe deze redenering gehoord hebbende, zeide mijn Heer, ik heb zeker boek *getituleert* de *waarheit* van de *Christelijke Godsdienst*, door *Willem van Blyenburg, Dortenaar*, gemaakt tegen het *Tractatus Theologico Politicus* van onzen *Auteur*,³ dog hy geeft doorgaans in 't *werk* te kennen als of hy onkundig is van deszelfs Schrijver, misschien hierom, ik weet 'et niet regt, van aan geen ondankbaarheid schuldig te willen zijn aan die wien hy diversemaal om zijn vriendschap verzocht had, want hy citeert hem in dat zelfde boek op verscheiden plaatzen met zeer plausible eertitelen; noemende hem *den Heer Spinosa, een man van een diep Philosophoers verstand, zaid* enz. dog dit niet gelukkende, wijl hun fundamenten gantschelijk differeerden, gelijk hunner beide brieven evident te kennen geven, heeft zijn familiariteit agter moeten blijven: maar 't zy dat hy 't geweten heeft of niet, de *tytel* van zijn *boek* is korselhoofdig⁴ genoeg opgesteld en d'*Opdragt* aan de *Heeren Burgermeesteren* van *Dordregt* gededuceed⁵ om hen, ware het mogelijk optestoken even of de *kerkelijke* hier niet bekwaam genoeg toe waaren van dit godslasterlijk gevoelen, zoo hy het noemt, tegen te gaan en te dempen, als of de *regeerders* van de bijzondere *Steden* en d'*Oppermagten* van de *Gemenestaat* gezamentlijk nog niet werks genoeg om hun *Staatszaken* te verrigten hadden: maar dank zy deze *Heeren* alle, dat ze zoo *wijs* en *voorzigtig* gevonden worden dat zy zig niet ligt laten persuaderen 't geen de *drift* van een *bezonder man* eist;⁶ veel min dat zy de ecclesiastijke zouden gehoor geven in dingen, die ook haar tegen de borst waren: want ik stel mijn zelven vastelijk voor dat d'*oppermagten* zeer klaar begrijpen, wanneer ze eens en andermaal deze *Messieurs* hun zinlijkheden⁷ kwamen optevolgen, dat ze hen zoo lastig zijn zouden dat middelerwijl eerder een *geheel land* zou verloren gaan dan hun *difficuliteiten* te kunnen effenen:⁸ daarenboven zijn d'*Oppermagten* zelve veele *Philosoophen, Meesters* in de *Wiskunst*, in de *Regten*, in de *Medicijnen* enz. zoo dat hen wel

1 *in wezen is*: bestaat

2 *de gemenestaat*: het gemenebest

3 *zeker boek getituleert ... onzen Auteur*. Willem van Blyenbergh (1632-1696) was een bemiddeld koopman en een filosofisch geïnteresseerde autodidact, die in 1664 en 1665 met Spinoza correspondeerde; uit die correspondentie blijkt hoe weinig hij van diens denkbeelden heeft begrepen. Hij fulmineerde actief tegen vermeende atheïsten en in 1674 publiceerde hij te Leiden *De waarheit van de Christelijke godts-dienst en de authoriteyt der H. Schriften, beweert tegen de argumenten der ongodtsdienstige, of een wederlegginge van dat godt-lasterlijke boeck, genoemt tractatus theologicopoliticus* (ex. KBH 3197 D 11)

4 *korselhoofdig*: korzelig

5 *gededuceed*: waarschijnlijk bedoelt Duijkerius hier 'gedediceert' dat dan verwant zou zijn met het latijnse 'dedicare': opdragen

6 *'t geen de drift van een bezonder man eist*: volgens Duijkerius werd de Dordtse overheid dus niet gevleid door Blyenberghs opdracht, maar Meinsma veronderstelt verband tussen deze opdracht en de vele stedelijke betrekkingen die van Blyenbergh na 1674 in dienst van de Dordtse overheid vervulde (vgl. Meinsma 1896, p. 388 en 228-232)

7 *zinlijkheden*: zin

8 *difficuliteiten ... effenen*: moeilijke problemen ... oplossen

bekent is dat yder dezer wetenschappen alle haar bijzondere fondamente van dewelke zy afgeleid worden hebben. Wijders is het hen bekend dat het niet even ligt is over de *gemoederen* als over de *tongen* te gebieden; want zo dat wezen kon, zou yder die de *Heerschappy* had veiliglijk regeren en daar zou geen *geweldige heerzing*¹ gevonden worden: want yder zou dan naar *hun besluit* alleen oordelen wat *waar* of *valsch*, *goed* of *kwaad*, *billik* of *onbillik* was, maar dewijl dit impossibel is dat het Gemoed op die wijze onder een ander kan staan en niemand zijn *natuurlijk regt* dus zou kunnen overdragen, zoo zal zodanig een *Heerschappy* geweldig genoemd worden, daar men aan de *onderdanen* zou willen voorschrijven wat als *waaragtig* moest geampteert² en wat als *valsch* moest verworpen worden en op welke wijze yders gemoed uit *devotie* tot God moest gedisponeert wezen; alle welke dingen zijn die, om dat ze aan yder in 't bijzonder behoren, onmooglijk geschieden konnen: waar van we enlvendig voorbeeld hebben gezien en nog in 't naburig *Vrankrijk*³ Ik beken gaern dat het oordeel op byna incogitabele⁴ wijze kan vooringenomen worden, dat schoon het niet direct onder eens anders magt staat, het egter zoo van eens anders mond afhangt, dat het voor zoo verre wel gezegt mag worden onder hem te staan: dog men weet wat de konst in deze *contribuëert*. Ik weet ook wel dat het aan *d'oppermagten* zou vry staan hen alle die niet gevoelden als zy, voor vyanden te declareren, dog ik spreek niet van hun *regt*, maar van 't geen dat *dienstig* is. Maar singulierlijk zeg ik, voer *Philopater* voort, wonen wy in een *gelukkige stad*, die wel een *gemenestaat* in zig uitlevert, alwaar van *d'oppermagten* het *gelove* aan alle menschen om God te dienen volgens hun gemoed, zoo *tranquil* werd toegelaten, datzy hier in tot *lof* en *pronk* van de gehele wereld uitbralt: nog mag ze daarenboven de *beste gemenestaat* genoemd worden, om dat men de liberteit van te *Philosopheren* hier kan genieten en de *hooge magten* zijn zelven liefhebbers, begunstigers en Patrocineerders⁵ van deze *voortreffelijke* wetenschap en *hen* is zeer wel bewust, dat men niet alles door *wetten* kan bepalen, om dat de gebreken dan eerder getergt als verbeterd worden. De dingen die men niet beletten kan, moeten nootzakelijk worden toegestaan, hoewel 'er dikwils schade uit volgt; want wat spruiten 'er al incommoditeiten⁶ uit de *overdaad*, *nijd*, *gierigheid*, *dronkenschap* enz.? zekerlijk zy worden geleden, om dat ze door de *wetten* niet konnen belet worden, schoon het *grootte* gebreken zijn. De *vryheid* van te *redeneren* en te *oordelen* is waarlijk een *deugd*, waar door alle *konsten* en *wetenschappen* bloeijen en die worden alleen van de geen geoeffent die een *vry* en geenzins te vooreningenomen *oordeel* bezitten. Maar neemt eens dat men deze *vryheid* wilde supprimeren,⁷ zoo dat men niet zou durven kikken; 't welk tog zoo onmooglijk kan geschieden als dat men na een anders complacentie⁸ zou moeten denken, wat zou hier anders uit geboren worden, als dat de menschen het *een* zoude meenen en 't *ander* spreken en dat het verfoeijelijk *gevele* gekoestert en de

1 *geweldige heerzing*: gewelddadige overheersing

2 *geampteert*: aangenomen

3 *Vrankrijk*: Duijkerius doelt hier op de strenge vervolging van m.n. de hugenoten door de (katholieke) Franse overheid

4 *incogitabele*: onmerkbaar

5 *Patrocineerders*: beschermers

6 *incommoditeiten*: ongemakken

7 *supprimeren*: onderdrukken

8 *complacentie*: welbehagen

trouw in tegendeel gebroken zoude worden? waer door alle *goede konsten* zouden negligeren:¹ dieshalven mag men dit wel voor onmogelijk agten dat alle menschen als uit een zelfde mond zouden spreken: in tegendeel hoemen meer tragt de menschen van de *vryheid* van te redenvoeren, 't geen zy nuttiglijk oordelen, te beroven, hoe zy te meer daar tegen arbeiden except de *gierigaarts*, *vleijers* en lafbezielde, welkers hoogste *zaligheid* is hun schatten te beschouwen en lekkerlijk te leven. Want daar schijnt niets ondragelijker voor de menschen dan dat hun *Gevoelens* die zy agten *waar* te wezen, voor wanschickelijk worden gehouden; als ook 't geen eenige meenen uit *godvruchtigheid* tot God te doen dat hen zulks tot *boosheid* word aangereket: zoo dat men wel merken kan, dat zulke *wetten* tegen de *gevoelens* gemaakt, niet op d'*ondeugende*, maar op de *schranderere* en *vernuftige* zouden zien. Maar ik zal my keren tot het geen ik in 't begin wilde zeggen. De *Heer Blyenberg* zegt dat dien *Auteur* in zoo verre hy als een *Philosooph* redeneert, het zoo *deftig*, *heerlijk* en alles op voeten staande doet, dat zulks geenzints te corrigeren is: maar hy agt dat een *wet* die volslagen goddelijk voor een *Christen* genoemd word, dus bepaalt aangenomen te worden, met ons verstand tot de ware kennis van God en alle dingen die van ons verstaan worden zoo danig te contempleren, dat ze een meerder en volmaakter kennis van God zoude insluiten, niet genoeg is; maar dat *Mozes wet* van God ontfangen eigentlijk voor een *goddelijke wet* moet gehouden worden, om dat ze door *openbaring*, zonder dat hy dit woord *diffiniëert*, gegeven is: *En daarom*, vaart hy voort, *wilde ik hier onzen schryver wel ernstelijk vragen, met verzoek van my opregtelijk na zijn gemoed te antwoorden, of hy gelooft dat Mozes die Wet welke in steene tafelen geschreven was, hadde ontfangen door een openbaringe en ware verhandreikinge Gods; dat is, dat God zelve aan Mozes en aan de kinderen Israëls deze wet immediate hadde gegeven en voorgeschreven, dan of deze wet en dat God die aan Mozes geopenbaart hadde, een vond van Mozes harzenen was?*

Net gevraagt,² berigte *Physiologus*: 't schorte dien Heer daar het alle de geen scheelt die het oogmerk van yder wetenschap niet kennen. Hy weet te zeggen dat den *Auteur* als *Philosooph* wel redeneert, maar als een *Christen* dit te denken, dan deugt die reden niet: zoo dat gy *Philosophen* die evenwel Christenen *pretendeert* te wezen, indien deze diffinitie goed zal heten, of gy *Christenen* die egter zig laten dunken *Philosophen* te kunnen worden, dus doende wel slegjens³ moogt zitten kijken: en evenwel zeyd de Heer *Blyenberg* in een van zijn *Brieven* aan de Heer *Spinosa* geschreven, dat hy een *Christelijk Philosooph* wil zijn. Dit is immers zoo klaar als tweemaal vier agt is, indien 't mogelijk waar geweest dat de Heer *Blyenberg* de dingen die alleen behoren tot de *verstandelijke* kennis had konnen sorteren van de dingen die 't geloove vereischen, hy op die wijze niet zou praten; doch hy kon niet anders en daarom moest hy ook zoo gevoelen: want dien Heer had volgens zijn eigen zeggen twee *generale* regelen, waar na hy wilde blijven *Philosophen*: het een was het klaar begrip van zijn verstand en 't ander het geopenbaarde woord of de wil van God; na 't *een* tragte hy te zijn een beminnaar van de waarheit, maar na *beide* een Christelijk Philosooph: en als 't na lang onderzoek gebeurde, dat hy zijn natuurlijke kennis niet kon confronteren met dat *woord*, zoo behielt *dit* zoo veel aanzien by hem, dat hy zig zelfs liever

1 *negligeren*: verwaarloosd worden

2 *net gevraagt*: 'n goede vraag

3 *slegjens*: nogal onnozel

suspecteerde¹ dan te denken dat dat woord niet de klinklare waarheid zou te kennen geven; dat is met platte woorden gezegd dat hy nog zig zelf, nog ook de H. Schrift kon verstaan maar een twijffelaar moest blijven. Waarom het ons niet ongevoeglijk voorkomt ymant dus te hooren spreken die zodanig gevoelt. Maar om iets te zeggen wegens de vraag die hy aan den *Auteur* voorstelt, zoo wilde ik zelfs wel eerst vragen; te weten wat *denkbeeld* hy van deze woorden *dat God zelve aan Mozes en aan de kinderen Israëls deze wet onmiddelijk hadde gegeven en voorgeschreven*, tog zelfs vormde? ik ben verzekert dat hier niet anders dan zeer verwarde gedagten en kinderagtige perceptien² van gesmeed kunnen worden en 't helpt niet met te persisteren dat deze *woorden* na de menschelijke *begrippen* geschikt zijn: want de *woorden* als woorden, zoo als ze zijn voorgesteld zijn klaar en daar steekt niets mysterieus in: het komt dan eigenlijk hier op aan, na de *wijze* hoe zulks geschieden kon en die weet hy zoo weinig als ik; of God moest een zeker bepaalt ligchaam kunnen vertonen of zelfs een aannemen: wat het *laatste* betreft, wie kan zoo ongerijmt³ denken? en zoo het *eerste* mooglijk was dat God zodanig een bepaalt ding kon voorstellen, was dat alweer God zelfs niet en dan streed het ook tegen de Letter, 't welk *onmiddelijk* zeyd: zoo dat, hoe men 't ook keert en wend, het vol contradictie steekt. Dieshalven besluit ik om voor dien *Auteur* te antwoorden met sinceerlik⁴ volgens mijn gemoed te zeggen, dat ik het dus versta en dat 'et ook niet anders kan verstaan worden; te weten dat *Mozes vond* goed was en dat hy het niet exacter zou hebben kunnen inventeren,⁵ 't welk aan 't gevolg heeft gebleken: want toen *Mozes* het *Israëlitische volk* heeft weten te ontslaan uit de *dienstbaarheid* van den *Egyptischen Koning*, moest hy noodzakelijk *wetten* maken, waar na zoo veel duizenden van menschen hem zouden *obediëren*: en hy kon geen nader nog magnificentier⁶ middel gebruiken dan te zeggen dat hy de *wetten* van God zelfs ontving en hierom wierden alle die dingen in 't begin zoodanig van hem ingestelt, als hy oordeelde dat ze van de meeste kragt en duurabelheid⁷ zouden zijn, waarom ook die *heerschappy* zoo veel *eeuwen* heeft kunnen stand houden, hoewel 'et verscheidemaal en onder *Mozes* heering zelve niet altijd even glad ging, schoon 't grootste gedeelte van 't volk het daar voor hield dat *Mozes* door *Goddelijke inspiratie* alles *sprak en deed*, of eenige gingen wel eens aan 't morren; maar terwijl hun magt te gering was en dat ze *hun regt*, 't geen ze waanden te hebben, niet konden verdedigen, zoo moesten zy vergaan. Dit nu dan is geantwoord, beneffens de *reden* waarom ik het dus begrijp en ik assureer my⁸ dat alle de geen die weten dat de *Reden* infallibel is, dit zonder tegenstrijdigheid kunnen bevatten.

Zeker, viel *Philopater* hier al lagchende op in, zoo ik van mijn *drift* of liever zothed niet ter regtertijd was verlost geworden, wie weet waar ik de *zeven Perioden* al in zou hebben willen opzoeken! want deeze *singuliere*⁹ *Nationale wet* van dat *oude volk*, lag my toenmaals zoo dwars in de bol, om 'er tog mee die

1 *suspecteerde*: wantrouwe

2 *perceptien*: opvattingen

3 *ongerijmt*: in strijd met het gezonde verstand

4 *sinceerlik*: oprecht

5 *inventeren*: bedenken

6 *magnificentier*: grootser

7 *duurabelheid*: duurzaamheid

8 *assureer my*: ben er zeker van

9 *singuliere*: bijzondere

nette *tijdverdeelingen* in te vinden, dat 'et my byna, 't heugt my nog, speet dat 'er in plaats van *tien* niet maar *zeven* geboden in ware begrepen; zodanig waren mijn gedagten op het *zevengetal* gevallen: dog dit evenwel zou my in die tijd niet gehindert hebben, of ik zou met al zoo veel promptitude¹ *gratie* en *swier*, als eenig *propheet* van 't nieuwe verbond zou passen, 't zelve met zoo veel evidentie hebben kunnen doen als men in de *Psalmen*, in yder afdeeling of *text David*, *Christus* en zijn *kerke* zelfs tot den jongsten dag toe weet te vinden: of ten minsten zou het niet meerder extravageren² en de waarheid mislopen als de *Parabel* van den armen *lazarus* en de *rijke man* te verklaren, daar *Christus* den armen *lazarus* *representeert* en de *rijke man*, schoon in 't enkel getal gesproken de *Phariseen*, *Schriftgeleerden* enz. vertoont: ik zeg dat 'et by alle die deze dingen netjens bedagt, schrandr uitgevorst en geleert gesproken agten, voor diepzinniglijk en niet minder waeragtig zou zijn gehouden geworden. Maar tegenwoordig bespeur ik al dat deze *Nieuwe Testamentische Propheten*, t'zedert zy zien dat de dingen zig juist zo niet willen termineren als ze wel van den *Rotterdamze professor*³ voorzeid wierden, hun schriften nu al een geheele andere draai beginnen te geven; want eenige desisteren⁴ gantschelijk met *Propheteren*, ligtelijk denkende dat zy 'er indien ze dus *continueerde*, bekaait af zouden komen: anderen leggen het daar op toe, om hun theologie, beneffens de *Cartesiaansche* Philosophie op een en dezelfde wijze te betogen, waar van ik dezelfde uitkomst verwagt: alleenlijk mag den *Dordrechtze Propheet Salomon*⁵ nog eenige *vollumens* over de *Psalmen*, volgens de *Coccejaansche trant* voor den dag brengen, dog het een zoo wel als 't ander zal met 'er tijd moeten stremmen.⁶ Maar vervolgde Philopater, men zou mogen vragen, waarom de kerkelijken juist met de waare wijsbegeerigen inconvenient⁷ zijn? dat nog niet alleen, maar waarom zy hunne demonstratien boven die der Philosophen willen doen prevaleren? ik voor my kan hier van geen ander oorzaak vinden, als dat ze by hen zelve overtuigt zijn dat het de *Reden* alleen is, die ons een zuivere bevatting kan doen eigen maken: en om dog vooral niet minder te schijnen, zo moeten ze dogmatiseren⁸ dat iets te *geloven* en daar op als *waeragtig* te *vertrouwen* geen minder certitude⁹ involveert¹⁰ dan eenig *waar* denkbeeld. ik zou dit ligtelijk tolerabal¹¹ vinden, zoo zy hun leering *op zig* dus tragten voortzetten om 't *gelove* in den menschen tot *gehoorzaamheid* voort te planten, dewijl de meeste de gelegenheid moeten missen en de habilitieit niet hebben om de ware wijsheid magtig te worden en bygevolg onbekwaam om hun regel van leven na de *Reden* te dirigeren: maar dat zulks geschied met van een zuivere ratiocinering versmadelijk te spreken of het *verstand* of verstaanlijke perceptien voor obscuur te schelden, is een ignorerende tael; want wat is 'er zekerder dan een

1 *promptitude*: vastberadenheid

2 *extravageren*: buitensporig zijn

3 *den Rotterdamze professor*: Pierre Jurieu; zie *Het leven van Philopater*

4 *desisteren*: houden ... op

5 *den Dordrechtze Propheet Salomon*: ds. Salomon van Til; zie *Het leven van Philopater*

6 *stremmen*: tot stilstand komen

7 *inconvenient*: niet in overeenstemming

8 *dogmatiseren*: tot een dogma verheffen

9 *certitude*: zekerheid

10 *involveert*: oplevert

11 *tolerabal*: lees: tolerabel (verdraaglijk)

waardenbeeld, 't welk een *eeuwige* waarheid is? ter contrarie hun *driften* voor *yver* van Gods *geest* uittegeven en hun imaginatien voor Gods *woord* te verkopen, hebben ze gereedelijk¹ by der hand; en wijl 't *gemeen* nog van *God*, nog wat eigenlijk by zijn *woord* te verstaan is gantsch geen *gezonde* gedagten heeft, word haar *inbeelding* ligtelijk door die weg ingenomen om alles wat hen voorgepraat word als waaragtig aantenemen.

Ik denk niet dat den bescheiden *Lezer* van my verwacht, als of ik een *journael* zou moeten houden van 't geen onze *wysgeeren*, wanneer ze elkanderen bezogten telkens verhandellden, redeneerden of deeden; want alzoo dit tegen mijn intentie zou wezen, gelijk ik nog eens vermaant heb, zoo zou het ook moeten gebeuren dat men u zekerlijk zou verveelen in verscheide opzigten; want ik zou u niet willen verslaven,² dat het door een kruyer u moest nagetorst worden en hierom zulje my buiten twijffel, om dat ik kort wil wezen en met geen onnootzakelijke dingen ophou, wel verschonen, ja zelfs, zoo ik my mag flatteren, prijzen. Ik zeg dan dat onze vrienden de gehele zomer doorgaans, zig meer by den anderen bevonden, zonder de tijd daar onder te rekenen wanneer men 't ligchaam door de slaap moet refrescheren,³ dan dat zy gescheiden waren. 't Heugt yder nog te wel dan dat 'et zou konnen vergeten worden dat op den agtienden *September* van jaar 1692, kort in de namiddag een *aardbeeving*⁴ gevoelt wierd, die geheel *Nederland* benefens verscheiden andere Landen trefte: 't was juist dezen middag dat *Philopater* zijn Vrienden ter maaltijd had genodigt, de welke naaulijks was geeindigt wanneer deze schudding voorviel: yder van hen wierd die zelfde duizeling onderworpen, die de menschen toen ter tijd zoo universeel gevoelden, zoo dat zy opstaande agter na de tuin toe liepen, terwijl *Physiologus* zeide van niet anders te konnen remarqueren, dan dat het een aardbeeving moest zijn; waarin zy alle bevestigt wierden, alzo zy, nu in de tuin zijnde, het huis nog eenige zagte bewegingen als van een zee zagen maken. Dit voorval gaf aan hen stoffe om dien namiddag hun gedagten wegens *d'aardbeevingen* en derzelfder verscheide uitwerkzelen breeder voortstellen. Hun gevoelens kwamen hier op uit, dat het voor een waar *Wijsgeer* paste *d'oorzaken* na te speuren van zulke *gewrogten*,⁵ als ook met een de redenen waarom het eene *landschap* die ongevallen volgens de *wetten* van de *Natuur*, meerder treffen dan 't ander: en waaromme de verschijnzelen, of zoo je liever dus wilt de gewrogten, gelijk als de *vaneenscheuringen*, *instortingen* enz. Al 't welke van de constitutie van yder landschap ontleent moest worden, zoo verscheiden zijn. Het besluit van hun alle, doelde hier heen en kwam hier op uit dat die bijzonderheden yder hun oorzaken hadden en het onderzoek waardig waren, maar geenzins onder die consideratie als of zodanig *landschap* om de *zonden* dier menschen gestraft wierd, welke gedagten by hen voor ongefondeert uit prejuditie en ten hoogsten door *onkunde* en *waangeloof* te zamen gezet gehouden wierden: alzo weinig als dat 'er om de

1 *gereedelijk*: zonder aarzeling

2 *verslaven*: uitputten, afbeulen

3 *refrescheren*: opfrissen

4 *aardbeeving*: de *Europische Mercurius* van juli-september 1692 (Amsterdam 1692, p.219) maakt ook melding van deze beving rond half drie 's middags, die twee minuten duurde en waarbij de torens der Amsterdamse kerken zo sterk schudden dat het klokkenspel enige malen uit zichzelf klonk. De *Europische Mercurius* voegt daaraan toe:

De Filosoophen, gewoon van alle dingen natuurlijke redenen te willen geeven, wisten't goed te maaken met te zeggen, dat d'oorzaak van deze Aardbeeving zeer diep was geweest

5 *gewrogten*: natuurlijke scheppingen, speligen van de natuur

zonden der menschen of dat eenig land zou gedreigt worden met eenige straffen, *staertstarren*¹ verschijnen, als zijnde alle niet anders dan zeer natuurlijke dingen die uit de *zamenloop* der *oorzaken* geboren worden, als mede de verscheiden vertooningen der wolken van *legers*, *veldslagen* en wat de menschen meer mogten waanen daar in te zien; gelijk ook de *byzonnen*² al mee op die zelfde leest geschoeit wierden: dat alle deze dingen niets in hadden, waarom ymant behoefde te altereren³ niet meer dan over de *Regenboog*, die byna om dat zig dikwils vertoont, zonder admiratie beschoud word. Op deze wyze wierd dien namiddag versleeten, tot dat ze van d'universele prejuditien omtrent de nu gezeide dingen ook kwamen te spreken van zulke, die dikwils onder de leerstukken van 't geloof worden gedoceert en als of 'er de gelukzaligheid aanhing, voor zeer probabel geacht worden: namentlijk, dat over een duizend jaar vijf zes⁴ de menschen ettelijke honderden van jaren leefden: en schoon zulks van 't *gestél* des menschelijken ligchaams geenzins kan afgeleid worden, zoo weinig als dat *Adam* niet zou gestorven hebben als hy *gehoorzaam* had gebleven, even of d'*ongehoorzaamheid* een andere *gesteltheid* in zijn *natuur* zou causeren,⁵ zoo dat hy van onsterfelijk *sterffelijk* zou hebben kunnen worden, daar we weten dat van d'*onsterffelijkheid*, *adjectief tot*⁶ de *bezondere* dingen, daar de mensch een van is, geen *waar denkbeeld* kan gevormt worden; ja dat de schranderste *Doctoren*, die de zamenstelling der delen en werktuigen van 't ligchaam kennen, het tegendeel verstaan, evenwel de genen die 't dus willen hebben, om dat het de letter zegt, zouden anderen die de impossibiliteit weten, ligtelijk verketteren. *Physiologus*, die zomtjids een kortswijltje onder zijn praat lapte,⁷ op dit eerste gevoelen ziende, zeide: wat hebben de kinderen toen lange tijd in de luijeren gelegen en in de kakstoel gezeten! 't geen gantsch incommode⁸ voor de moeders geweest is: dog laten de menschen dit vermaakje genieten van het *lang* leven dies tijds te geloven, zy wanen tog zoo veel, dat 'et hier alleen niet op aankomt, wy zullen 't by die zelfde gedagten voegen die ze van *Babels toerenbouw* imagineeren, dat toen eerst de *verscheiden spraaken*⁹ geboren wierden en dat er *voorheen* maar *eenerlei* taal op den aardbodem geweest heeft; want al wat verre van daan komt, zeldzaam luid en wonderlijk schijnt, word met toejuiching en veraciteit geamplecteert.¹⁰

Maar wat hebben wy 't ook dikwils, drukte *Philopater* zig uit op 't *gemeene volk* geladen, even of 't haar schuld was schoon s'er wat overgelovig uyt zien. Wy moeten haar van dezen avond wat gratieuzer handelen¹¹ en na de mond praten; dat is, dat we eens willen van een gevoelige zaak spreken die met 'er perceptie konvenient is¹² en evenwel word 'er dit bedisputeert, schoon d'experientie zulks leert waaragtig te wezen: ik weet wel datze het door geen *redenering* kunnen

1 *staertstarren*: kometen

2 *byzonnen*: heldere plekken aan de hemel op dezelfde hoogte als de zon, ontstaan door kruising van halo's

3 *altereren*: schrikken

4 *over een duizend jaar vijf zes*. zo'n 5 à 6.000 jaar geleden

5 *causeren*: veroorzaken

6 *adjectief tot*: behorend bij

7 *een kortswijltje ... lapte*: tussendoor een grapje maakte

8 *incommode*: lastig

9 *spraaken*: talen

10 *veraciteit geamplecteert*: voor waar aangenomen

11 *handelen*: behandelen

12 *konvenient is*: overeenkomt

bewyzen, om dat haar de *order*, hoe zulks moet geschieden ontbreekt, maar dat neemt niet weg dat zy daarom ten opzichte van de zaak ongelijk zouden hebben of dat het daarom vals zou zyn; want dit verandert de waare gesteldheid der dingen niet. 't Geen gy laastelijk gelieft te zeggen liet zig *Philologus* hooren, is waar, maar ik weet nog niet wat gy met het eerste wilt te kennen geven en wat zaak het is, daar wy van zouden spreken waar van de gemeene menschen conform gevoelen en dat hen evenwel betwist word: indien gy u wat opentlijker wilt hooren laten, wy zullen 't onderzoeken. Ik twijffel niet, zeide *Philomathes*, of ik zou 't wel willen aannemen te raden en om u mijn gedachten te zeggen, zoo gisze ik, dat het de *Beesten* zal raken. Zoo doet het ook repliceerde *Philopater*, we moeten eens zien of de menschen doorgaans in dit te geloven dat de *Beesten gevoelen*,¹ gelijk of ongelijk hebben. Ik weet, voer hy voort, dat wy alle weten dat alle *hartstogten* van drie principale,² te weten van de *begeerte*, *blydschap* of *droefheid* moeten gederiveert worden: maar de *begeerte* is de *natuur* van yder ding zelve: dog eer ik vorder gaa zal ik eerst zeggen dat de *Ziel*, zoo wel voor zoo veel zy *klaare* en *onderscheiden*, als voor zoo veel zy *verwarde* denkbeelden³ heeft, poogt in haar *wezen* te blyven door zekere onbepaalde *duuring* en van deze *pooging* is zy *mewust*:⁴ mijn bewys is, om dat de *essentie* van de *Ziel* uyt *evenmatige* en uyt *onevenmatige*⁵ denkbeelden bestaat en dieshalven tragt zy, zoo wel voor zoo veel zy *deze*, als voor zoo veel zy *die* heeft in haar *wezen* te *continuëren* en dit door zekere onbepaalde *duratie*:⁶ dewijl nu de *Ziel*, door de denkbeelden der *aandoeningen* van 't ligchaam noodzakelijk *mewustig*⁷ van zig is, zoo is de *Ziel mewustig* van haar *poogingen*.⁸ Nu zeg ik dan dat yder *Hartstogt* van yder *ondeelig*⁹ of *bezonder* ding¹⁰ zoo veel differeert van de *Hartstogt* van een ander als de *wezenheid* van 't *eene* verschilt van de *wezenheid* van 't ander¹¹ en

- 1 *dat de Beesten gevoelen*: zoals Spinoza bijvoorbeeld beweert in een opmerking bij stelling 57 in deel III van de *Ethica*; het nu volgende is geïnspireerd op dit deel dat handelt over 'Aard en oorsprong van de aandoeningen'. Spinoza verschilde, zoals verderop ook zal blijken, hierin overigens principieel met Descartes van mening; laatstgenoemde beweerde namelijk dat de dieren geen ziel hebben en functioneren als automaten
- 2 principale: hoofd-(hartstochten)
- 3 *denkbeelden*: in de moderne Spinoza-vertaling: voorstellingen
- 4 *mewust*: bewust; *dat de Ziel ... zy mewust*: vgl. *Ethica*, deel III, stelling 9: 'De Geest tracht zowel voorzover hij heldere en duidelijke, als voorzover hij verwarde voorstellingen heeft, voor onbepaalde duur in zijn bestaan te volharden en is zich van dit zijn streven bewust'. In de nu volgende citaten uit Spinoza's *Ethica* volgt Duijkerius vrijwel exact de vertaling van J.H. Glazemaker in de *Nagelate Werken* (1677)
- 5 *evenmatige en ... onevenmatige*: adaequate en inadaequate; vgl. *Ethica*, dl. II, definitie IV: 'Onder *adaequate voorstelling* versta ik een voorstelling [denkbeeld GM], die, voorzover zij op zichzelf, zonder betrekking tot haar voorwerp wordt beschouwd, alle onafhankelijke [intrinsieke] eigenschappen of kenmerken van een ware voorstelling heeft'
- 6 *duratie*: duur; vgl. *Ethica*, dl. II, definitie V: '*Duur* is onbegrensde voortzetting van bestaan'
- 7 *mewustig*: bewust
- 8 *mijn bewys is ... van haar poogingen*: vgl. het bewijs van Spinoza bij bovengenoemde stelling 9 (*Ethica*, deel III): 'Het wezen van de Geest bestaat uit adaequate en inadaequate voorstellingen, en dus tracht hij zowel voorzover hij deze als voorzover hij gene heeft, in zijn bestaan te volharden, en dat wel voor onbepaalde duur. Daar evenwel de Geest door de voorstellingen van de inwerkingen op het Lichaam zich noodzakelijk van zichzelf bewust is, is hij zich ook bewust van dit zijn streven'
- 9 *ondeelig*: individueel
- 10 *bezonder ding*: vgl. *Ethica* dl. II, definitie VII: 'Onder *bijzondere dingen* versta ik dingen die eindig zijn en een beperkt bestaan hebben. Wanneer verscheidene enkeldingen zodanig samenwerken dat zij alle samen oorzaak zijn van een uitwerking, zal ik ze alle in zoverre als een afzonderlijk ding beschouwen'
- 11 *Nu zeg ik ... van 't ander*: vgl. *Ethica*, deel III, stelling 57: 'Elke aandoening van elke enkeling verschilt evenveel van de [soortgelijke] aandoening van een ander, als het wezen van de een verschilt van het wezen van de ander'. Na deze parafrase volgt die van het bij deze stelling behorende bewijs

ik heb dus gezegd dat de begeerte de *essentie* of natuur van yder zelve is; dieshalven de *begeerte* van yder *ondeelig* verschilt zoo veel van de begeerte van een ander *ondeelig*, als de natuur van *d'een* verschilt van de natuur of *wezenheid* van d'ander. Nu moetmen by *pooging* van in zijn *wezen* te blijven de *lust*¹ en *begeerte* verstaan, voor zoo veel zulks word toegepast tot de *Ziel* en tot het *Ligchaam conjunctif*;² en hierom is de *blyschap* of *droefheid* de begeerte of de *lust* zelve, in zoo verre die door uitterlijke oorzaken vermeerderd of vermindert word; dat is, zy is de *natuur* van yder zelve: en daarom verschilt *yders* blyschap of droefheit zoo veel van des anders blyschap of droefheid als de *natuur* van d'een verschilt van de natuur van den ander: dieshalven verschilt yder *Hartstogt* van een *ondeelig*, zoo veel van de *Hartstogt* van een *ander ondeelig*, als yders natuur verschillende is. Al 't geen ik nu gezegd heb, is zoo universeel dat hier niets te particularizeren valt: want dit behoort zoo wel tot de menschen en de menschen die *verschillend* van natuur zijn, als tot de *menschen* ende *dieren*, schoon deze onreedelijk worden genoemd, die ook *verschillende* van natuur zijn en daarenboven nog tot de *dieren* en tot de *andere dieren*, welke dat ze ook zijn, die meede van *natuur* verschillen. Nu moet het klaar wezen dat de *Hartstogten* der *dieren*, want wy stellen vast dat de *Beesten gevoelen*,³ wijl we d'*oorspronk* van de *Ziel* kennen, zoo veel van de *Hartstogten* der menschen verschillen als haar *natuur* van de menschelijke verschilt. Gelijk by voorbeeld: de *Olifant* en de *mensch* worden wel van *lust* tot te *procreëren*⁴ aangezet; maar de *laatste* door een menschelijke en de *eerste* door een *Olifantsche* lust. Op deze wijs moeten de *lusten* der *visschen*, *vogelen* en *beestjens*, welke men gewoon is bloedeloos te noemen ook anders en anders wezen. Dieshalven, schoon yder *bezonder* of *ondeelig* vergenoegt leeft en zig daar in met zyn *natuur* waar door hy bestaat verheugt, zoo is evenwel dit vergenoegt *leven* en *vreugt* van yder niet anders dan het *denkbeeld* of de *Ziel* van yder *bezonder* schepzel, zoo dat de *vreugt* van *d'een* zoo veel van *natuur* verschilt van de *vreugt* van *d'ander*, als de *wezenheid* van *d'een* verschilt van de *wezenheid* van *d'ander*. Hier mee meen ik gedemonstreert te hebben dat de *Beesten* een *denkbeeld* van *zig* hebben, of zoo ymand liever dus wil, dat de *Beesten gevoelen*. Niemand is zoo dwaas nog zoo onkundig dat hem onbekent zou wezen, dat de menschelijke ziel niet veel *Edelder* en excellerender is dan die der *Beesten*: want *dit* volgt necessaire uit mijn verhoog en zoo wel als d'ene menschelijke ziel uitmunt boven d'ander, op die zelfde wijze verschilt ook of munt uit d'een beestelijke ziel boven d'ander; en ik kan naaulijks cogiteren⁵ hoe het in ymands gedagten kan vallen om hier aan te twijffelen: want zekerlijk verschilt de *letitie*⁶ die een *wysbegeerige* geniet veel van de blijdschap waar door een *dronkaart*, *gierigaart* of een die als een onkundige leeft, geleid word.

Mijn Heer, liet zig *Physiologus* hooren, gy hebt deze zaak zoo *exact* voorgedragen en zoo klaarlijk verklaart, dat yder, of ten zy dat 'er een streep ter dikte van een kabeltouw door de harzenen liep, met u een zelfde gevoelen moet hebben: inderdaad de geen die waanen dat de *Beesten* geen *gevoelen*, dat is

1 *lust*: in de moderne Nederlandse Spinoza-vertaling: 'drang'

2 *conjunctif*: beide

3 *dat de Beesten gevoelen*: in navolging van Spinoza's 'Opmerking' bij voornoemde stelling 57; deze 'opmerking' wordt hier overgenomen. Duijkerius vervangt echter het paard dat Spinoza als voorbeeld gebruikt door een olifant

4 *procreëren*: voortplanten

5 *cogiteren*: mij voorstellen

6 *letitie*: blijdschap (vgl. lat. 'laetitia')

meewustheit van haar zelve en van eenige dingen zouden hebben, *zy beuzelen* gantschelijk en dwalen van de weg af en 't schijnt my klaar toe dat ze van weinig opmerking¹ zijn: immers kan men naaulijks denken dat ze die zottigheid om op de *doeningen* der *Beesten* agting te geven, te piccadilagtig² zouden oordeelen, als meenende dat dit onderzoek hun illuster verstand niet waardig *zy*, stellende de *beesten* by na niet anders dan eenig *zelfsbeweegzel*:³ ik in tegendeel zeg, dat ik met u alle in een zelfde verstand staa, waarom ik u ook zeker *geval*⁴ moet verhalen 't geen my eens rencontreerde⁵ en my tegenwoordig te binnen valt, 't welk ons gevoelen bevestigt. Ik ging eens, ettelijke tijd geleden, met een vriend die een volslagen *Cartesiaan pretendeerde* te wezen na *buiten*, tot delectatie om een wandeltje, 't geval wilde datwe onder alle andere redevoeringen ook kwamen te spreken wegens 't *gevoelen* en niet *gevoelen* der *Beesten*: ik beweerde het *eerste* door redeneering zoo wel, dat hy zig, schoon ik mijn eigen lof hier mee zou schijnen optevijzelen niet kon redden; om hem nu daarenboven met 'er daad en door d'experientie t'overtuigen, zaid ik dat ik zou toonen dat mijn *hond*, want ik had de zelve juist by my, de *eerste regelen* van de *wiskonst* verstond; te weten de *proportien* te kennen: hy scheen hier over verwondert en wilde gaern zien hoe ik dit goed zou maken.⁶ Nu moetje weten dat de *hond* het *opzoeken* geleert was, maar niet het te *water* gaan, wy dan komende langs een weg, alwaar een *graft* gegraven was omtrent zes of zeven voeten wijd,⁷ zoo zegge ik tegen de *hond*: 't *saa mantje zoek op*,⁸ als wanneer ik mijn handschoen neem en smijtze over de sloot een eindweegs op 't veld: de *hond* aanstonts springt 'er over, krijgt de handschoen en komt op dezelfde wijs weer. Wy nu gingen een stuk weegs voord alwaar die zelfde *sloot* byna eens zoo wijd geconsidereert wierd: ik zeg wederom, te gelijk mijn handschoen overwerpende dat hy zal opzoeken: hier op maakt de *hond* veel *mynen*⁹ om over te springen, maar hy zag geen kans zijn sprong zoo verre te brengen; en schoon ik hem *een en andermaal* aanporde,¹⁰ zoo was wispelstaerten en zoo 't scheen wel te willen op die tyd de doening; tot dat eindelijk, zelfs tegen mijn verwagting, de *hond* te rug keert, sprong over ter plaatze waar omtrent hy oordeelde over te kunnen springen en dus de handschoen krijgende over de zelfde weg weerkwam. Dit laatste nu van de *hond*, was gantsch niet nootzakelijk geweest om mijn *bewijs* goed te maken, gelijk ik daar zoo zeer niet op aandrong: maar ik vroeg hem na de reden, waarom de *hond* sprong over 't geen hy oordeelde over te kunnen springen en waarom hy voor 't ander 't geen niet vermogt, stond te kijken. Zekerlijk is hier geen andere reden van te geven als dat de *hond* op een hondsche *bevatting* overleid heeft wat zyn vermogen was en wat niet en van deze *bevatting* is hy *innerlijk meewust*, gelijk aan de uitwerking bleek en die was met alle de omstandigheden *verzelt* gelijk men van een *mensch* in diergelijk *geval* zou verwagten. Dieshalven decreteren wy veilig

1 *van weinig opmerking*: niet intelligent

2 *piccadilagtig*: onbetekenend

3 *zelfsbeweegzel*: automatisme

4 *geval*: voorval

5 *rencontreerde*: overkwam

6 *goed ... maken*: bewijzen

7 *omtrent zes of zeven voeten wijd*: zettfout (1 x 'of' te veel): ongeveer twee meter breed (1 voet = ca. 30 cm.)

8 *saa mantje zoek op*: hup mannetje, zoek!

9 *mynen*: bewegingen

10 *aanporde*: aanspoorde

dat de *beesten gevoelen* en zig *innerlijk bewustig* zijn en dat yders *bezondere* ziel verscheiden is na yders *bezondere natuur*, gelijk mijn Heer flus,¹ ziende op *Philopater*, gedoceert heeft. Maar niemant kan een ware bevassing van deze zaak hebben, ten zy hy evident verstaat dat de *Ziel* niets buiten de *bezondere willigen* en *denkbeelden* is;² dat is, dat *wil* en *verstand* de *bezondere willigen* en *denkbeelden* zelfs zijn;³ dog ik kan niet dan het tegendeel uit het zeggen van de *navolgers* van *Cartesius* bespeuren; of hun zeggen is met zoo veel obscuriteit geinvolveert, dat ik hen niet versta; want nu schijnende het eens wel gevat te hebben en dan zig bedremmelt vindende met de theologische Concepten, verwarren deze hen weer t'eenemaal en al het geen zy zeggen schoeit op de zelfde wijze, gelijk als of men van eenig ligchaam spreekt hoedanig het *gefigureert* of *gewyzt* is,⁴ welke *modificatio* niet tot het *wezen* van 't ligchaam behoort maar wel *deze* of die *wijziging*: dus spreekende dan ook zeg ik, van de ziel die ze wil, verstand en oordeel toeschrijven, daar van makende, te weten van de ziel, zodanig iets 't geen buiten deze bevestiging of ontkenning bestaan zou; 't welk zy in eeuwigheid niet kunnen demonstrenen.

Terwijl ik dit dus gecomponeert heb *lezer*, zoo word ik door mijn gedachten zodanig afgetrokken⁵ dat ik my niet kan van interpellieren weerhouden om ook mijn *oordeel* wegens deze zaak, of liever omtrent de geen die gaern voor *Philosophen* willen gegroet zyn te zeggen: ik weet wel dat ik met dit te doen de *pligt* van een goed *historieschryver* te buiten gaa, maar wie is zoo voorzigtig dat hy nooit struikelt? en terwijl ik supposeer⁶ niets te zullen zeggen dat ik niet zou kunnen bewyzen, zoo vertrouwt ik ook dat my dit zoo wel, of ten minsten niet kwalijker als eenig ander *historieschryver* of *uittrekzelmaker* zal afgenomen worden: want ik wil zelfs gaern bekennen dat ik zoo een *afwijdering*⁷ als supportabel⁸ wel lyden kan, als het niet uit *drift* om te contradiceeren alleen geschied maar dat 'et de *reden* vereist. Op deze *redelijke grondslag* dan zoo gelieft te weten, dat ik van een zoo raizonabele constitutie zy dat my de lust menigmaal bekruipt, om eenige *Redenleer*⁹ te lezen of te verhandelen; en terwijl *gelijk* zijns gelijk zoekt, zoo komt het dikwils te gebeuren dat het geen gy niet door uw zelve gewaar word, anderen zulks komen zeggen: op deze wijze ging het my ook en dus wierd my *gerecommandeert* twee boeken te doorneuzelen die zwanger gingen van *Philosophische redeneringen*: maar alzo yders gedagten niet zelden differerende zyn over een zelfde *subject*, waar uit dan een *verschillend oordeel* rijst, zoo wordenze van d'een gelaudeert en van d'ander met die *hoog beschouwing*¹⁰ geenzins betragt.

1 *flus*: daarnet

2 *dat de Ziel niets buiten de bezondere willigen en denkbeelden is*: vgl. *Ethica*, deel II, stelling 49: 'Er bestaat in de Geest generlei willing, of bevestiging en ontkenning, buiten die welke in de voorstelling, voorzover zij voorstelling is, ligt opgesloten'

3 *dat wil en verstand de bezondere willigen en denkbeelden zelfs zijn*: vgl. de *Toegift* bij voornoemde stelling 49: 'Wil en Verstand zijn een en hetzelfde' en het bijbehorende *Bewijs*

4 *hoedanig het ... gewyzt is*: welke toevallige verschijningsvorm het heeft (lett. wyziging heeft). 'Wyziging' is het filosofische begrip dat Spinoza 'modus' of 'modificatio' noemt; bedoeld wordt de geestelijke of stoffelijke verschijning

5 *afgetrokken*: afgeleid

6 *supponeer*: vooraf stel

7 *afwijdering*: uitweiding

8 *supportabel*: draaglijk

9 *Redenleer*: kennisleer

10 *hoog beschouwing*: hoogachting

Om u dan niet langer te delajieren,¹ lezer, zoo weet dat het *eerste* dezer twee *boeken* was de *Bespiegeling der Redenleer* door *Joannes Aalstius, predikant tot Hoornaar*.² Ik wil wel cordiaal³ bekennen dat ik eenigzins precipitant⁴ wierd en dat het *vooordeel*, of schoon de *tytel* niets belooft of 't kan door natuurlyke redenering afgeleid worden, my bekreep; eerst, toen ik op den *tytel*⁵ zag dat den *Auteur* een *Predikant* was, wyl d'ervarenheit my geleert heeft dat uit dat *Nazaret* niet veel goeds komt.⁶ Ten tweden wyl ik 'er zoo veel *lofvaerzen*⁷ voor vond, dat ik byna in 't getal verdwaalde: waar door ik klaarlijk observeerde dat de spreuk *goede waar prijst zig zelve* hier niet in agting was genomen. Maar hier van afstappende ging ik aan 't doorbladen van 't *werk* zelfs, waar van ik de *eerste afdeeling* mijn lezer moet communiceren.⁸ Ze luid dus: *de mensch die met een redelijk begrip begaafd is, behoort niet alleen zijn levens beleid daar na te schikken, maar met een naaukeurige opmerkinge van dat redelijke ook te onderzoeken, hoe verre dit redenligt hem, ter bereiking en volvoering van het welbehagen en de eere zijnes makers, magtig is te brengen, om door die geestoeffening zijn begrippen op te helderen, het zekere van 't onzekere en het klare van het duistere te schiften en dus zijn redenering en oordeel na de mate van een klaar en onderscheiden begrip te leren schikken: langs deeze weg zal hy maar des te kragtiger van de nootzakelijke dierbaarheid der goddelijke openbaring overtuigt en tot een gelovige onderwerping aan de zelve niet weinig overredet worden.* 'k Wil de korthed van mijn *geheugenis* gaern belijden dat ik toen ik dit had gelezen, mijn oog en weer na de *tytel* wende, om te zien of die iets zeide 't geen op een *theologische trant* moest verhandelt worden: maar ik zag andermaal dat ik eerst wel gezien had: waar uit dat ik toen evident concludeerde van 'er niet in te zullen vinden 't geen in zijn *Compositie* voor een *waaragtig Wijsgeer* zou kunnen toegestaan worden; want, dagt ik, zulke spreekwijzen gelijk als van 't *welbehagen en de eere zijnes makers, van de noodzakelijke dierbaarheid der goddelijke openbaring en van gelovige onderwerping* voor een *Philosoofs* werk te vinden! ik kan in u *sinceriteit*⁹ zeggen *lezer*, het kwam my vreemder voor dan of ik door een *verrekyker* menschen op *Saturnus* ontdekt had. Ook vond ik het geheele *Boek*, hoewel 't egter ook veele *bondige redeneeringen* heeft, zoo doorzaait met *theologische spreekwoorden*, dat ik het voor een *Cartesiaansch* theologisch werk moest agten en dat 'et dus zamengezet evenwel voor louter *wijsbegeerig* by veel menschen zou deurgaan. 't Moeide my egter eenigzins dat ik hier in, volgens 't voornemen van den *Auteur* twe zulke *Capitale*¹⁰ *geloofspunten* als de *schepping* en d'*onsterffelijkheid* der ziele moest

1 *te delajieren*: op te houden

2 *de Bespiegeling der Redenleer* door *Joannes Aalstius, predikant tot Hoornaar*: de cartesiaan Johannes Aalstius (1660-1712), predikant in het Zuidhollandse Hoornaar, publiceerde dit werk in 1696 te Dordrecht. Het is verdeeld in drie delen: 'Geestkunde', 'Lichaamkunde' en een deel over het 'kennelijke Gods'. Het werk is uitgesproken cartesiaans; zo is zijn beschrijving van de menselijke fysiologie in het tweede deel bijna een kopie van Descartes' *Traité de l'homme*

3 *cordiaal*: van harte

4 *precipitant*: overhaast

5 *den tytel*: de titelpagina

6 *dat uit dat Nazaret niet veel goeds komt*: dat van iemand van die afkomst niet veel goeds valt te verwachten; uitdrukking ontleend aan Joh. 1:47: 'En Nathanael zeide tot hem: Kan uit Nazareth iets goeds zijn?'

7 *zoo veel lofvaerzen*: aan het werk gaan drie lofdichten vooraf

8 *communiceren*: meedelen

9 *in u sinceriteit*: verm. in verkeerde volgorde gezet; lees dan: *u in sinceriteit*

10 *Capitale*: belangrijke

miszen, schoon ik bewust waar dat het bewijs indemonstrabel¹ is: dog hier na moet men wagten om dat dit boek reeds dik genoeg geworden was, hoewel ik verzekert ben dat het minder natuurlijk zal kunnen redeneren dan deze *redenleer*. De voornaamste reden waarom ik u mijn oordeel van dit werk geef, is dat hier in een *voorstel*² word geoffereert³ met voorafgaande *bepalingen*,⁴ *eisch*⁵ en *kundigheden*,⁶ dat de *Beesten niet gevoelen*. Het *betooog* zeid den *Auteur* is van den schranderen *Langehert*⁷ uitgewerkt. Eer nu de Heer *Aalstius* tot het *bewijs hoe ziel en ligchaam* vereenigt is en *hoe* een bekwame *Setel* voor 't eerste te vinden zal overgaan, zoo komt dit *voorstel* dat de *beesten* niet gevoelen als een *preludium* vooraf om als een soortje van *bewijs* te verstrekken dat het menschelijke ligchaam de dierlijke huishouding zou kunnen volvoeren, zonder het minste toedoen van de ziele; dat is lezer, maar je moet niet lagchen, dat je zoud leven, eeten, drinken, kakken, piszen, slapen maar niet dromen, waken, gaan, staan, zitten, leggen enz. enz. enz. zonder eenige *mewustheit*; want dat is alleen eigen aan de *denking*. Zeker zodanig *zelfsbeweegzel* zou my wel eens lusten te zien en ik wil graag bekennen dat het wat *nieuws* inde *Natuur* zou zijn: dog wie heeft hier af eenig *denkbeeld*? en wie zal dit voor probabel houden? Ik zeg dan eer den *Autheur*, wat van deze combinatie van ziel en ligchaam zekerlijk te decreteren zy, namentlijk *dat met den wil der ziele zekere bewegingen des ligchaams zekere gewaarwordingen der ziele zijn gepaart en dat dit beide door een almagtig bestier*⁸ *zoo geschikt is*, zal toonen, inderdaad altemaal fraaije woorden, zonder dat 'er iets verstaanlijks in is, zoo komt dit *voorstel*, dat de *beesten* niet *gevoelen* voor af, 't welk mijn lezer misschien gaern zag. Zie daar is 't.

Bepalingen.

1. *Gevoelen noem ik niet die beweging, dewelke in 't ligchaam geschied en die eigenlijk te spreken het gevoelen ook niet is, maar der zelve bevassing en innerlijke bewustheit.*
2. *De bevassing en bewustheit zijn wijzen van denken.*

Eisch.

Daar word begeert dat toegestaan werde, dat gene van de stoffelyke zelfstandigheden, indien men de menschelijke uitzonderd, een denkend wezen bezitten of deelagtig zijn.

1 *indemonstrabel*: niet te leveren

2 *voorstel*: stelling

3 *geoffereert*: gegeven

4 *bepalingen*: definities

5 *eisch*: vereiste; in filosofische termen: postulaat (dat wat vooraf wordt aangenomen)

6 *kundigheden*: axioma's; bij Aalstius zelf heten deze axioma's (of grondwaarheden) *zetregels*

7 *den schranderen Langehert*: de cartesiaan Caspar Langehert stelde een wiskundige formulering op voor het cartesiaanse bewijs voor het automatisme van de dieren; zie over hem Thijssen-Schoute 1954, p. 208-210

8 *bestier*: beschikking

Kundigheden.

1. *Een zaak, dewelke wijzen van denken eigen zijn, moet ook de denking zelfs hebben.*
2. *De denking behoord geenzins tot de stoffe, maar alleen tot de ziele, als der zelve wezen, dat is die zelfs uitmakende.*
3. *'t Geen door iet klaarders kan uitgelegt werden, moet nooit door iet dat duisterder en onverstaanbaar is verklaart worden.*

Voorstel.

De Beesten hebben geen gevoelen.

Indien gy dit ontkent, zoo hebbenze een bevatting en zijn zig innerlijk bewust, dit gestelt zijnde dan volgt dat ze denken: maar terwijl de denking alleen aan de ziele en niet aan de stoffe eigenis, zoo zullen ze ook met een ziel begaafd zijn; 't welk ongerijmt is. Nademaal nu ook de zelfstandelijke gedaantens uitgebannen zijn, zoo besluiten we dat de beesten geen gevoelen hebben. 't Geen te betogen was.

Zie daar *Lezer*, een reden die niet om de kant schijnt te praten,¹ dog zoo flaauw en koud als ys; en daarom geenzins doel treft, want wie zal, schoon de *bepalingen* en *kundigheden* geaprobeert² wierden dien *eisch* toestaan waar over het *geschil* is? en wie is zoo inhabil als hy mag eischen, die het allervalschte 't geen 'er bedagt zou kunnen worden, niet zou goed maken? ik zeg dan, wie anders zal dien *eisch* toestaan dan de geen die 'er dat *besluit*³ uit zou willen maken? dieshalven is den *eisch* ongerijmt en t'eenemaal frivool en 't *voorstel* omgekeert zijnde, zou 'er een goed besluit uit kunnen gemaakt worden dat ook *de Beesten gevoelen*. Maar ik moet de zulken die dat gevoelen applauderen, vragen, wijl dit *voorstel* daarom in 't boek van *Aalstius* geplaatst⁴ is, om de menschen vroed te maken dat alles hun gang zou kunnen gaan, behalven 't geen dat van de *denking* afgeleid word, hoe de dingen aan eenige benaaming zouden komen? want de spraak zelfs is een lichamelijke beweeging dewelke wy zouden moeten deelachtig zijn en evenwel zouden wy die niet kunnen oefenen, schoonzee lichamenlijk is, om dat wy niet *een eenig woord* kunnen spreken, ten zy we daar aan *gedenken*; ja zelfs een *Papegai* zou nooit een *woord*, 't geen hem geleert is kunnen voortbrengen, of hy moet 'er met zijn *Papegaaise ziel* aan denken. Ik zeg dan dat dat 'er nooit aan eenig ding eenige *benaming* zou kunnen worden gegeven, schoon de *bewoordingen* met de *zaken* geen conformiteit hebben; dat is dat het evenveel is wat *naam* ik eenig ding geef als het maar slegts bekend is wat ik 'er door versta: daarenboven zou, by voorbeelt, de *prikkeling* in de *maag*, die ons natuurlijk de spijs doet zoeken, welke prikkeling ook niet anders dan lichaamenlijk is, insgelijks zonder *meewustheid* kunnen toegaan, daar d'ervarenheit zelfs in de *Beesten* ons het tegendeel leert, gelijk ik gezien heb dat een hongerige kat komt aan te vallen op *Vis* daar zy niet by geroepen wierd. Mogelijk zullen ze zeggen dat dit door de *reuk* geschied: ik staa zulks toe: maar de reuk, vraag ik,

1 *om de kant schijnt te praten*: er omheen lijkt te praten

2 *geaprobeert*: goedgekeurd

3 *dat besluit ... maken*: die conclusie ... trekken

4 *geplaatst*: lees: geplaatst

gaat dat zonder *mewustheid* te werk? ik verstaa neen, ten zy dat ymant t' eemaal¹ wil buiten spoor hollen² en *ziellozer* dan de *beesten* zelfs zijn. Waarom men dan moet zeggen dat het *voorstel de Beesten hebben geen gevoelen* zoo *vals*ch is, als 'er iets bedagt kan worden en dat hier niet weinig, zelfs volgens 't zeggen van d'*opsteller* van dit *voorstel*, tegen de *darde*³ *kundigheid* gezondigt is van een duistere zaak door een ten eenemaal onverstaanbare te willen verklaren. Wat belangt 't geen de Heer *Aalstius* meent, dat die de geest fijn genoeg hebben, de klem dezer redeneering genoeg zal wezen; zoo weet ik evenwel het tegendeel en ik zou zelfs eer zonder *ziel* schijnen, zoo ik van deze ziellooze praat niet vermoeit wierd en daarom zal ik hier afstappen en my tot het *tweede* impenetrabele *opus*,⁴ 't welk in *incomprehensibiliteit*⁵ het *eerste* verre de loef afsteekt, begeven. Mijn *lezer* gelieve dan *attent* te luisteren, terwijl ik hem zegge dat het is *de Bespiegeling van de Heilige Godgeleertheid* door *Willem Deurhof*.⁶ Dezen *Auteur*, die volgens de *tytel* van zijn boek hier dingen verhandelt die louter *Godgeleerd* zijn en alleenlijk om te *geloven* behoorden geleert te worden, praat als door een nieuw gevonden *Wiskunst* zodanig van die *Geloofsspreuken*, dat niets voor hem indemonstrabel schijnt. Ik was verheugt voor een *gedeelte* hier te vinden 't geen ik in 't *voorgaande* miste, te weten de *schepping* of oorsprong der dingen, zoo dat my nu het *vertoog* rakende *d'onsterffelijkheid* der ziele alleen ontbrak. Dus doende schijnt het dat we in deze dagen *Philosophen* krijgen, die bijster gaau zijn om alles wat hen in 't hoofd schiet te *demonstreren*, al was het ook zoo *tegenzeggelijk*,⁷ dat het voor yder openbaar lag: maar hoe de zulken het *verstandelijke* met d'*inbeelding* verwarren, is kennelijk⁸ den geen⁹ die 't weten. Om nu deze imperceptibele¹⁰ stoffe zijn lezer in order voortestellen, inquireert hy *eerst*, of het Geheelal¹¹ zonder oorzaak en zonder begin door zig bestaat. Het *tweede* is een *gestel*¹² dat *contradictie* insluit, namentlijk of het veroorzaakte zodanig veroorzaakt is dat het nog begin nog aanvang des bestaans gehad heeft. Het *darde* of het Geheelal een oorzaak en een begin gehad heeft. Ik deze drie *voorstellingen* inziende, stelde my voor dat een derzelve van hem zou geamplecteert en des zelfs veraciteyt bewezen worden, gelijk dan ook de *darde* die agting verkrijgt dat ze word aangenomen; maar of deszelfs waarheit word getoond, ik ben wel blind zoo ik dat zien kan: want komende daar ik 't *bewijs*

1 *t'eemaal*: lees: t'eenemaal

2 *buiten spoor hollen*: lett. ver van de gebaande weg gaan; de plank enorm misslaan

3 *darde*: derde

4 *impenetrabele opus*: ontoegankelijke werk

5 *incomprehensibiliteit*: onbegrijpelijkheid

6 *de Bespiegeling van de Heilige Godgeleertheid door Willem Deurhof*: dit werk van de al eerder genoemde 'dilettant-filosof' Deurhoff (zie boven) verscheen in 1697 te Amsterdam (ex. UBA 329 G 38) en had als veelzeggende ondertitel: 'Waar in De Scheppinge van het Heel-al zonder voorbestaande Stoffe; de Godheid van de Heere Christus; zyn bestaan (...) uit de Heilige Schrift beweezen: en overeenkoomende met de gezonde Reeden, verklaard word'. Tien jaar eerder had Duijkerius deze Deurhoff ook al fel bestreden, toen echter om zijn onrechtzinnigheid en zijn spinozisme. Aan deze aanval liggen diametraal tegenovergestelde opvattingen ten grondslag, zoals uit het nu volgende blijkt

7 *tegenzeggelijk*: voor tegenspraak vatbaar

8 *kennelijk*: duidelijk

9 *den geen*: voor diegenen

10 *imperceptibele*: onbegrijpelijke; Duijkerius was niet de enige die zo over Deurhoffs 'filosofie' dacht; een andere belangrijke bestrijder van Deurhoff, Tako Hayo van den Honert noemt zijn opvattingen 'onverstaanbare verborgendheden' (vgl. Thijsen-Schoute 1954, p. 213)

11 *Geheelal*: heelal

12 *gestel*: stelling

zoo evident als dat twe en drie vyf uitmaken meende te vinden en zoo moe zijnde van *oorzaak*, *veroorzaakte*, *gewrogt*, *begin*, *aanvang*,¹ enz. zoo vinde ik eindelijk: *dat God veroorzaakt blijkt aan de stukken, maar wat veroorzaken of het dadelijk voortbrengen van een stellig gewrogt is, dat blijft buiten 't bereik der menschelijke naspeuring*; dat is, wy weten der niet met al van. Dit zoo zijnde weet ik niet waar onzen *Auteur* zelfs dan van praat. Ik dagt hier een *nieuw* Evangelium te vinden en ondertusschen ben ik niet wijzer geworden dan te voren. Maar ik wenschte wel dat ik had kunnen te weten komen, of men zijn redeneering als een natuurlijke *zuiver* zal agten dan of men zoo van *elks* wat dat is wat *geloovigs*, daar onder moet begrijpen. Indien hy het *eerste* vereist, zoo vraag ik: hoe hy aan alle die fraaije woorden van *scheppen* en *veroorzaken* komt en of in een *Philosoopsische*² zin dit verstaanlijk van een *zelfstandigheid door zig*³ gesproken is; also ik agt dat de *wezentlijkheid* daar van alleen moet bevestigd worden zonder dat 'er meer van te zeggen nodig zy: maar ik geloof dat hy het *laatste* zal willen, wanneer ik niet weet, waar dan al dien *omslag*⁴ toe dient: want dan had hy beter gedaan met 'er zoo van te spreken als 'er het *gemeen* van gevoelt dan zijn *lezers* in confuise gedagten te brengen. Want wat *denkbeeld*, ik bid u, heeft hy van een *aanvang der dingen* en een *allereerste stip* des bestaans en dat de *stoffs* niet ongeschapen is, anders als zijn imaginatie die 't dus wil hebben. Ik ontken volgens 't *zuiver Idea* een *eerste* en dat het *Totum universum*⁵ een beginzel moet hebben en niet uit necessiteit van de *Goddelijke natuur* zou vloeijen: ik weet dat hy geen *denkbeeld* hier van kan formeren en het *bewijs* eeuwig zal agterblijven⁶ dat de *stoffs* eens niet geweest heeft, al spande ook het geheele *Collegium Deurhovianum*⁷ t'zamen. Het is geen wonder dat dezen *Auteur* zoo discorderende⁸ met de *ecclesiastijken* is, daar hy alle de geloofsstukken buigen wil na zijn fantastijke⁹ *Philosophie*, zodanig dat 'er *niets* geloovigs zal schijnen over te blijven zonder het te volvoeren; 't welk onmogelijk is: Hy moest, of ik heb 'er niet op kunnen letten, den *oorsprong* der dingen zoo getoont hebben gelijk als hy zijn *drieëenigheid* bewijst,¹⁰ dan zou men kunnen zien hoe men zulks zou moeten verstaan en dat 'er niets verborgens in lag. Zeker de geen die weten dat de *Reden* infallibel is, zullen de zelve geenzins met de dingen tot de *Godsdienst* geschikt, vermengen en wie anders dan die niet magtig zijn een *onderscheiden* perceptie te vormen, zou 't in 't hoofd schieten om door *raisonnement* de triniteit¹¹ te doceren, 't geen by *alle* voor een *mysterium* gehouden word? Maar hy zal misschien zeggen, mijn drieëenigheid die ik leer, sluit geen verborgentheid in en daarom kan ik ze verstaanlijk betogen. 't Zy zoo: maar dan is dit evenwel

1 *oorzaak, veroorzaakte, ... begin, aanvang*: door Deurhoff inderdaad zeer veelvuldig gebezigde termen

2 *Philosoopsische*: lees: *Philosoophische*

3 *een zelfstandigheid door zig*: in spinozistische termen: een substantie

4 *omslag*: omhaal van woorden

5 *Totum universum*: heelal

6 *agterblijven*: achterwege blijven

7 *Collegium Deurhovianum*: de aanhang van Deurhoff; Deurhoff had een kring volgelingen die bij hem samenkwamen om zijn schriftverklaringen aan te horen

8 *discorderende*: niet overeenstemmend

9 *fantastijke*: grillige

10 *gelijk als hy zijn drieëenigheid bewyist*: vooral dit bewijs viel in slechte aarde bij de 'ecclesiastijken'. Op kerkelijke synodes werd herhaaldelijk geklaagd over Deurhoffs drieëenheidsbegrip, dat sociniaans werd genoemd (vgl. Thijssen-Schoute 1954, p. 213)

11 *triniteit*: drieëenheid

waar dat hy in de *bewoordinge* slegts concordeert¹ met de geen die de *drieënigheid* drijven² dog in de zaak gantschelijk verschilt; also zy spreken van *een ander* en een ander enz. en dat de *drieëenheid* essentieel zoo bestaat buiten hun betoog. Maar wat is nu zijn *drieëenheid*? inderdaad niet anders dan een *wijze* van denken, welke buiten dat *denkbeeld* niets is: waar uit dan klaarlijk volgt dat, indien ymant op deze ordre mag voortgaan, hy zoo wel kan bewijzen niet alleen een *zes* of *negen* eenheit, maar zelfs wel een *duizendëenheid*. Had hy nu op deze voet insgelijks den *oorsprong* der dingen willen betogen als zekere *wijze van denken* of van in te beelden, dan zou men ook weten dat 'et *buiten dat denkbeeld* niets was: want hy wil het *primum mobile*³ van de stoffe, om tog in alles van de *Kerkelijke* te verschillen, niet stellen daar zy het oordeelen te behoren maar misschien eenige duizend *eeuwen* vroeger; want waarschijnlijk zal hy nog niet net hebben uitgerekent hoe veel tijds vereist word van 't *beginzel* des *Chaos* tot de behoorlijke *gesteltheid* dier *beweevingen*, om het een zekere reeks actueel duurzaam te bevatten,⁴ dog of dit voor d'*uitrekenaars* onderscheidentlijk kon uytgecijffert worden, zoo bleef dog dezelve swarigheid voor de *Beginzelzoekers* van de *Chaos zelve* over. Ik zeg dan dat dit boek zoo walgchelijk is voor een *waaragtig Wijsgeer* als eenig in de wereld en dat dien *Auteur* veel beter zou doen om het *vijfde deel* van de *zedekunde*⁵ hem zelve wat applicabelder te maken, zoo zou hy met minder drift en sagter pen schrijven dan⁶ dien *weergalozen Philosoph*, wiens voorbeeld van te leven slegts omtrent de menschelijke *sociëteit* hy en *alle* die hem lasteren onmagtig zijn natevolgen, voor een *berugten* Godverzaker uit te roepen. Ik zal hier van afscheiden en zeggen dat die *bespiegeling van de H. Godgeleertheid*, met zijn *Philosophie* en d'*inbeeldelijke* dingen, als ook die alleen 't *geloof* raken zodanig onder een verward zijn, dat het by yder die een waar filosofisch *oordeel* heeft voor een louter *beuzelboek* zal deurgaen en nochtans zullen zijn waanwijze leerlingen het mooglijk voor wat raars houden.

Maar ik zal my weer by onze vrienden keeren, die ik door mijn singuliere yver wegens 't geen ik zelfs wilde zeggen, byna dus doende zou vergeeten en notificeren⁷ dat, wanneer *Physiologus* tot zoo verre was tot daarwe de draad van zyn reden afbraken, *Philomathes* dus ratiocineerde: waarlijk Heeren, indien onze Cartesiaansche *Wijsgeeren* d'*oorsprong* van de *Ziel* kenden, zy zouden de *beesten* niet zielloos of zonder *meewustheid* bevatten, nog hen zelve zulken *verdigten Ziel* toeëigenen, die buiten haar ligchaam en *deze* weer buiten *die* bestaan zou. Zoo zy, zeg ik, een ware bevassing van zaken hadden, zou hen bekend zijn, dat de *ordering* en de *zamenschakeling* der dingen een en 't zelfde was of men de natuur onder deze of gene *attributio*⁸ begreep; en dat bygevolg d'*ordering* der *doeningen* en *lijdingen* van ons ligchaam gelijk is van natuur met d'*ordering* der

1 *concordeert*: overeenstemt

2 *drijven*: bepleiten, voorstaan

3 *het primum mobile*: de eerste beweging

4 *te bevatten*: op te vatten als

5 *het vijfde deel van de zedekunde*: nl. van Spinoza; dat deel handelt over 'De macht van de Rede'

6 *dan*: in plaats van

7 *notificeren*: meedelen

8 *attributio*: 'Onder 'attribuut' versta ik datgene, wat het verstand opvat als uitmakende het wezen van een substantie' (*Ethica*, deel I, definitie IV)

doeningen en lydingen van de Ziel.¹ Maar nu waanenze dat op de *wenk* van de Ziel hun ligchaam bewogen word en dan rust en egter zijnze gants onkundig hoe veel trappen van *beweeving* de ziel aan 't ligchaam kan medeelen: wanneer dan de menschen zeggen dat *deze* of *gene* daad des ligchaams uit de ziel spruit die *heerschappy* over 't zelve heeft, doen zy niet anders dan met woorden bekennen dat zy van de *ware oorzaak* van die daad iets weten. Hierom moesten deze Heeren als Cartesiaansche filosofhen Cartesius accurater navolgen en die ampele perceptie van de ziel wat menageren,² ik wil zeggen dat *Cartesius*, om de existentie van de ziel buiten 't ligchaam staande te houden zelfs zoo opiniatre³ niet is, of hy bekent dat 'et duister is en dat 'er groote swarigheid blijft, gelyk men in 't *tweede deel* van zyn *brieven*, in de *tweede brief*⁴ genoegzaam zien kan. Want zeker *Heer* die aan zyn *vriend* schrijft wegens 't gevoelen van *Cartesius*, rakende de spreekwyze *ik denk* en 't besluit *ik ben dan*, zegt: *dat dit niet zekerder is dan veel anderen; gelyk ik adem, ik ben dan, indienmen zegt dat men niet zonder ligchaam kan ademen maar wel zonder ligchaam denken, zoo moest dit door een klare betoging bewezen worden: want schoon men zig, hoewel naaulyks, kan inbeelden dat men zonder ligchaam is en dat men leeft zonder te ademen, zoo volgt evenwel daarom niet dat het dus met de zaak is gelegen*. Dezen *schryver* vervolgt dan dat de *Heer Cartesius* moest bewyzen dat de ziel zonder 't ligchaam kan denken; en hy zegt wyders *dat Aristoteles dit wel voor onderstelt in een van zyn geloofs-spreuken, dog zonder bewijs en evenwel wil dien ouden Filosooph dat de ziel zonder werktuigen kon werken en besluit daarom dat ze zonder die kan wezen, hoewel hy 't eerste niet bewees en dat d'ondervinding dit ook tegensprak*. *Cartesius* zegt hier op dus: *als imand zegt, ik adem, ik ben dan en wil zyn wezentlijkheid hier uit besluiten, dat de ademing niet zonder die kan wezen, zoo is 't besluit niet goed, om dat men te voren moest bewezen hebben dat het waar is dat men ademt en dat agt ik onmogelyk, ten zy men ook bewezen heeft, dat men wezentlijk is*. Maar ik zeg dat het inderdaad ook dus gelegen is met te *presupponneeren*⁵ dat de ziel denkt zonder dat het ligchaam wezentlijk is; want geen ziel zonder ligchaam kan dit bewyzen. Vorders staat *Cartesius* toe dat in zeker opzigt te zeggen *ik adem, ik ben dan* zoo goed is als *ik denk, ik ben dan*: *en, vaart hy voort, hoewel men twijffelen kan of 't niet een zelfde natuur is die denkt en die plaats beslaat, dat is, die te gelyk verstandelyk en ligchaamelyk is, zoo kent men egter de ziel niet dan als verstandelyk*. Welk laatste niemand zal *contrariëren* en ook niemand als *Spinoza* beweert deze onderscheide bevassing naaukeurigher. Hier uit zietmen dan evident dat, als men volgens *Cartesius* woorden zelfs kan twijffelen, men geenzins daar af kan *zeker* wezen: waarom deze *Heeren*, willende *Cartesianen* genoemt worden, niet zoo positief als of 't *wiskunstig* bewezen was, moesten *ageren*, welke voorbarigheid, hoewel 't bijzonder in hun kraam dient den

1 *d'ordering der doeningen en lijdigen van ons ligchaam* enz.: vgl. *Ethica*, deel V, stelling 1: 'Op dezelfde wijze als in de Geest de gedachten en voorstellingen van de dingen gerangschikt en aaneengeschakeld zijn, volgen op elkaar en schakelen zich aaneen de gewaarwordingen van het Lichaam, of de indrukken van de dingen op het Lichaam'

2 *menageren*: voorzichtig hanteren

3 *opiniatre*: koppig

4 *in 't tweede deel van zyn brieven, in de tweede brief*: blijkens *Renatus des Cartes Brieven*. Door *J.H. Glazemaker* vertaalt. *Tweede deel*. t'Amsterdam, gedrukt by Tymon Houthaak, voor Jan Rieuwertsz. 1661, reageert Descartes in de bewuste tweede brief op de eerste brief, die is ondertekend door ene S.P. De eerste brief is gericht 'Aan een Vrient van Descartes, om deze Tegenwerpingen aan hem te behandigen'

5 *presupponneeren*: veronderstellen

genen voornamentlijk die met zulke gedagten beswangert zijn van geen *vermaard Godgeleerde* te kunnen wezen ten zy ook te gelijk te wezen een *Cartesiaansch Filosooph*, niemand volgens de reden kan prijzen.

Wyders staan de Cartesiaansche Heren wel toe dat het menschelijke ligchaam zoodanig kan gestelt worden door zommige ziekten dat de ziel hun werkingen niet dan zeer flauwelijk kan waarneemen, maar zy ontkennen dat de ziel ooit zoo van 't ligchaam kan aangedaan worden dat ze niet zou denken, even of het eerste niet genoeg was om te bevatten dat de ziel zoo omtrent het ligchaam bestaat, dat indien 't ligchaam ziek is de ziel insgelijks ziek is; waarom wy uit deze experientie alleen platuit concluderen dat een gezonde ziel absolut een gezond ligchaam vereist¹ en hierom is die praat zoo absurd en frivool, namentlijk dat het menschelijke ligchaam alle des zelfs ampten except denken zou kunnen effectueren, dat het eerder van kinderen en neskebollen² dan van mannen diemen voor geleert zal groeten schijnt voort te komen. Ik zal u tegenwoordig *Heeren* met geen *doctorale* harangue³ delaijeren, om te toonen dat het menschelijke ligchaam door eenig toeval in die conditie dat het niet anders dan eenig stokbeeld⁴ gelijk kan komen, met berooving van alle zinnen en beweeging, behalven dat de pols slaat en zelfs na het toeval zonder eenige geheugenis van 't gepasseerde en bygevolg in dien tijd ook zonder ziel: maar is dit nu een ligchaam dat eenige *convenientie* heeft met het geen zy *concipiëren*? wie zal dat zeggen en wie kan zulks droomen?

Mijn Heer, repliceerde *Physiologus*, gy hebt u zoo aggreabel⁵ verklaart, dat we uw gedagten als overeenkomende met de *waare Phylosophie* moeten applauderen: maar wy willen de *Cartesianen* als cartesianen niet verwijten dat zy zoo *imperceptibel raisonneren*,⁶ maar wel zeggen dat het de *Theologische Cartesianen* zijn die, inpotent om deze twee wetenschappen definibel⁷ haar oogmerk te voldoen, dus incapabel ageren.⁸ *Twee halven* maaken *een heel* is goed in de getallen, maar geenzins in de wetenschappen; want *twee halve* filosofhen zullen nooit *een philosophus* uitleeveren: twee wetenschappen die *verscheide* eindens hebben door elkanderen te deduceren, kan niet anders veroorzaken dan een difformiteit⁹ aan beiden. Hierom is het een onnut twisten van zommige dezer Heeren, dat *Spinosa* eenige woorden zonder *authoriteit* daar toe te hebben, niet volgens de gemene slender¹⁰ gebruikt; want wie matigt zig dit niet aan? en waarom zou yder geen woorden verkiezen welke ook wilde als 'er maar een *goede terminatie*¹¹ by komt, maar dat is de zaak niet; want woorden zyn geen zaken maar alleenlijk *merktekenen* onzer begrippen en niemand dan die wil

1 *dat een gezonde ziel absolut een gezond lichaam vereist*: 'Mens sana in corpore sano' (Juvenalis 10, 356)

2 *neskebollen*: gekken

3 *harangue*: toespraak

4 *stokbeeld*: standbeeld

5 *aggreabel*: naar onze zin

6 *imperceptibel raisonneren*: onbegrijpelijk redeneren

7 *definibel*: precies

8 *ageren*: handelen

9 *difformiteit*: wanschapenheid

10 *gemene slender*: gewone sleur

11 *terminatie*: vlg. Meijer 1688: bepaling, einde; gezien de context (de woordkeuze van Spinoza) dringt zich echter ook de betekenis op van *term*, hoewel die betekenis nergens als zodanig wordt gegeven

contradiceren en de menschen blindhokken,¹ zal zig hier op beroepen: want wie zal zeggen dat het niet evident gesproken is, wanneer ik die zaak *vry* noem welke *door zig* bestaat en van *geen oorzaak* tot te werken *gedetermineert* word: en *deze* niet *vry*, die van een uiterlijke oorzaak word bepaalt dus of anders te werken?² hierom moet de *wil* geconsidereert worden dus of zoo te willen door een uitterlijke *stellige oorzaak* en om dat de menschen ignorant zijn van de *waare* oorzaak waarom zy 't een willen en 't ander niet, daarom waanen zy dat ze een *vrije wil* hebben. Indien nu het *Sanhedrin*³ der *Cartesiaansche theologanten* zig geliefde te erinneren den toestand van haar zelve nog pas ruim dertig Jaaren geleden en hen nu konden *purificeren* van die exorbitante methode en overgaan om yder wetenschap singulierlijk volgens haar waare oogmerk te demonstreeren, zoo zouden zy nu zoo klaar begrypen dat, 't geen zy toemaals byna onschuldig moesten verdragen, zy haar zelve aan dat zelfde nu volstrekt schuldig maken: even of het *alle andere* beneffens *haar* hadden vergeten en oft niemand meer wist dat *Cartesius* zelf in zyn tyd zoo schandelijk wierd gelastert en voor een ongodist, Atheïst enz. uitgeschilden, ruim zoo veel als *Spinosa* ooit geleden heeft; want *deze* is in *zijn leven* weinig incommoditeit⁴ aangedaan, 't is wel gebeurt dat *hy* eenig *geschrift* uitgevende of *brieven* met *geleerde mannen* wisselende van *d'ecclesiastijke* wierd aangerand,⁵ waar onder ook eenige *Cartesianen* hen zoo dwaas aanstelden en *hem*, gy kunt wel denken dat *d'onkundigste* in zulk *geval* gewoonlijk de *voorbaarigste* zijn, op dat de *kladde* die *hem* aangewreven wierd niet op haar zou vallen en zy voor geen begunstigers van zijn gedagten zouden gedebiteert⁶ worden, insgelijks op de huid vielen, het kunsje verstaande om alzo importuin⁷ als een der domste te schreeuwen. Maar om van *Cartesius* zelfs te spreken, hoedanig *hy* van de *Voetiën*⁸ en *andere* wierd gelastert, gelijk zy uitstrooiden en de menschen tragteden wijs te maken dat *hy* een *secte* smeede en een *leering*, welke nooit te voeren in de *natuur* gezien nog gehoord was leerde die de *Godverloochening* volkomen insloot, is openbaar en bekent genoeg. Alle pennen die maar lust tot *contrariëren* en lasteren scheenen te beloven, maanden zy aan om dien dullen⁹ en opgeblazen *R. Descartes*, deeze *honorabele tytel* gaven ze hem, de mond te stoppen, met byvoeging dat ze een *favorabel*¹⁰ werk zouden doen om *eerst* zijn gevoelens by de *Skeptische* en *Kettersche wonderspreuken*¹¹ te vergelijken en daar na *hem* te wederleggen 1 door de H. Schrift, 2. door *redenen* die zoo wel de wanschikkelijkheit als tegenzeggelijckheit¹² inslooten. 3. door de

1 *blindhokken*: misleiden (eig.: blinddoeken)

2 *wanneer ik die zaak vry noem welke* enz.: vgl. *Ethica*, deel I, definitie VII: 'Datgene zal 'vrij' heten, wat alleen krachtens de noodwendigheid van zijn eigen aard bestaat en alleen uit zichzelf tot werken wordt geroept; 'noodwendig' echter, of veeleer 'afhankelijk' zal heten wat door iets anders tot een vaste en bepaalde wijze van bestaan en van werken wordt genoodzaakt'

3 *Sanhedrin*: verzamelde vergadering van hoge gezagsdragers (oorspr. joods)

4 *incommoditeit*: last

5 *aangerand*: aangevallen; bijv. door de Amsterdamse kerkeraad bij de verschijning van de *Tractatus theologico-politicus* op 30 juni 1670 (vgl. *Protocolen Amsterdamse kerkeraad*, vol. XII, f. 110)

6 *gedebiteert*: uitgemaakt

7 *importuin*: hinderlijk

8 *Voetiën*: Voetianen

9 *dullen*: krankzinnige

10 *favorabel*: gunstig

11 *wonderspreuken*: vreemde stellingen, paradoxen

12 *tegenzeggelijckheit*: absurditeit

toestemming der Vaders.¹ 4. door de toestemming der oude *Philosophen*, der *Schoolgezinden*² en nieuwe *Godgeleerden* en *Wijsbegeerigen*; op dat daar uit blijken mogt dat ze een zaak defendeerden die het *universele Christendom* en alle *Schoolen*³ raakte; in 't kort wat ze ook schreven of niet schreven, 't moest immers daar heen gedirigeert worden dat hy geheel niet *nieuws* voortbragt of 't was al by *oude Ketteren* beweert. Daarenboven stookten ze *d'Agtbare Magistraat van Uitrecht* zodanig tegen *hem* aan⁴ datze zelfs een *Placcaat* publiceerden en met het luiden van de *klók* hem daagden als een *schurk* of *landloper* die aan eenig snood of oneerlijk misdrijf schuldig was, alles om dat,⁵ na de verwijzing van zijn *boeken* en *indaaging*,⁶ het *vonnis* zou volgen, 't geen niet minder volgens 't gerugt zou wezen dan een *ballingschap* en daarenboven nog een *sware geldboeten*. Ja men zegt dat den ouden *Voet* vooraf met de *Beul* gecontracteert en bedongen had om van *zijn Boeken* zoo groot een *vuur* te maken, dat men de vlam van verre gemakkelijk zien zou kunnen. Dus wierd dien *eerlijken man* by zijn leven door zijn vyanden gehandelt en zelfs wierden der verscheiden gevonden, die na zijn dood nog even zeer raasden tot dat eindelijk na verloop van tijd, zijn *gevoelen* by veele wierd aangenomen en by zommige, die zig nu begonnen te openbaren ook wierd verdeedigt, waar door de lasteringe voor een groot gedeelte stremde en de toejuiching zodanig wakkerde,⁷ tot dat alles ten laatste een geheele andere gedaanten verkreegen heeft. Zie dus veranderen de dingen!

Philomathes benefens de twe andere Heeren, betuigden met vergenoeging dat hen dit *verhaal* delectabel⁸ was geweest, hoewel alle die dingen haar bekent waren, voornamentlijk het zig *Philomathes* hooren, om dat my door uw discours is ingevallen dat 'er eens een zeker *gedigt*, 't geen zoo wel ter snee⁹ kwam is gemaakt tegen de *Lasteraars* van *Cartesius*, waar in eenige vyanden van *Hem* zoo netjens worden geroskamt¹⁰ en gehaavent volgens verdienste, dat het yder goed deed en de *Cartesianen* bijzonder kittelde: 'k Heb het geluk niet van het te kunnen noemen, alzo ik 't nooit heb gezien, waarom ik u moet vragen *Amice*, zeide hy tegen *Physiologus*, of gy'er ook eenige kundschap¹¹ van hebt? ja, ja, berigte deze: ik zie wel dat ik je weer wat *nieuws*, of ten minsten wat nieuws voor u moet beschaffen. Neen, ook *nieuws* voor *ons*, was het zeggen van *Philopater*, want ik weet niet dat ik, nog mijn *Confrater*, die dit zeggen ook bevestigde, daar ooit van gehoord hebben en daarom is mijn vriendelijk verzoek dat gy gelieft te bezorgen¹² om tegen de naaste gelegenheit het zelfde meetebrengen: als wanneer ik u zal weten laten, gelijk u reeds bewust is dat ik ter occasie van de *Kermis* of *Jaarmarkt* eenige *vrienden* ten voornaame deele om mijn *zuster* te bezoeken, zal overkrijgen, dat ik van dat *gezelschap* weer ontslagen

1 *Vaders*: kerkvaders

2 *Schoolgezinden*: Scholastici

3 *Schoolen*: filosofische richtingen

4 *stookten ze... hem aan*: op aandrang van zijn grootste tegenstander Voetius had de vroedschap van Utrecht Descartes op 23 juli 1643 plechtig ter verantwoording geroepen over zijn aanvallen op Voetius

5 *om dat*: opdat

6 *indaaging*: dagvaarding

7 *wakkerde*: groeide

8 *delectabel*: vermakelijk

9 *ter snee*: van pas

10 *netjens ... geroskamt*: scherp ... gehekeld

11 *kundschap*: kennis

12 *bezorgen*: zorgen

zy, terwijl gy nu inmiddels en op uw gemak tijd genoeg hebt om 'er op te denken en zulks doende ons alle zonderling zult obligeren. Dit nam *Physiologus* aan en terwijl 't vry laat geworden was, *resolueerde* dit *doorlugtig Gezelschap* het hoogtijd te zijn om te scheiden, 't welk met felicitatie van geluk wederzijds geschieden.

Daar waren ruim veertien dagen verlopen, wanneer zig onze vrienden weer by elkanderen bevonden. Het was byna het eerste werk van hen alle te vragen aan *Physiologus*: of hy al gedagt had om het *oude nieuws*, 't welk zy verzogt hadden, hen nu te kunnen communiceren en dat 'et hun *weethust* te wijten was, zoo zy zig te *nieusgierig* toonden. Neen *Heren*, was zijn zeggen, ik kan zulke nieusgierigheid wel verdragen en 't zal my ook nooit verveelen om *vrienden* gelijk wy te vergenoegen: ja ik heb het meegebracht en ik geloof 'er van dat gy er u in zult voldaan agten: ik zou niet liegen, al zeg ik dat ik het wel vijftwintigmaal heb laten uitschrijven van die 't verzogten: maar een ding is 'er my zelfs nog onbekent van; dat is, dat ik niet weet of het ooit *gedrukt* is geweest, immers ik heb 't nooit dan *uitgeschreven* gezien en daarom 't zy daar mee zoo 't wil, 't is *nieuws* genoeg voor de geen die 't nooit gehoord hebben. Dat is waaragtig, zeide *Philopater* een weinigje haastig, maar je doet ons door uw praat te delayeren met zo veel te meer begeerte aan en daarom voldoet onze lust en preeker daar na zoo lang van als 't u zal gelieven. Neen mijn Heer, ik wilje niet langer ophouden, repliceerde *Physiologus*, het te gelijk voor den dag krijgende. Wanneer hy dit volgende voorlas, onder den Tijtel van

*Al Weer wat Nieuws.*¹

Wie wroet aan *Cartes* heilig graf,
 En knaagt het dor gebeent?
 Wat hert is zoo versteent?
 Dat na de dood nog wraak en straf
 Wil op zijn *schriften* zoeken:
 Men wreekt zig aan zijn *boeken*.

Men wreekt zig aan dat *Godlijk schrift*,
 't Geen alle monden stopt.
 En van de waarheid propt:²
 Dat *schrift* veel ligter dan het *Stift*
 Van heldre *diamanten*,
 't Staat pal aan alle kanten.

1 *Al Weer wat Nieuws*: de herkomst van dit gedicht is onbekend; ik vermoed dat Duijkerius het zelf bewerkt of geschreven heeft. Mij is in elk geval geen schriftelijke bron bekend

2 *van de waarheid propt*: tot berstenstoe vol zit met de waarheid; waarschijnlijk is Descartes' *Discours de la methode* bedoeld

Wel zaid hier een **Sintjuin*¹ en zot, *Fedr. Spanheim
 Met een gefronst gezag,
 Zoo staatlijk² als hy mag:
 Hy *twijfelt* of 'er is een god.
 Wat *Ketter* zaid 't zijn leven?
 Een marmerbleed³ zou beven.

Neen fijne⁴ *Priester* slim en vals,
 Hy is zoo niet van praat,
 Hoor wolf in schaaps gewaad,
 Ik zeg: Gy liegt 'et door uw hals.
 Schaam u, 't zijn duivels nukken.
 De waarheid zoo te drukken.

d'Een duivel broeit den ander uit,
 Den afgrond was bevrugt
 En baarde, met een zugt,
 In 't diepste van haar poel, een guit
 Die na zyn Vader aarde,⁵
 En 't liegen geenzins spaarde.

Wat zaid dees **Gerret* zonder ziel⁶ *Gerret de Vries
 Wanneer hy *Reeden* weert
 En averegts verkeert
 De waarheid omdraait als een wiel,
 Van 's menschen *Geest* en *wezen*,
 Hoe nu, en hoe na dezen.

De *Ziel* bestaat in *reedlijkheid*,
 Heeft *wil* en ook *verstand*,
 Twee werken van haar hand.
 Maar is 'er ymand die nu zaid,
 Dat *Ziel wil* en *verstand* is,
 Die raakt ook wal en kant mis.

1 *Sintjuin*: schijnheilige domoor (naar Juin, de afkorting van Juniperus, de naam van een der eerste volgelingen van Franciscus van Assissi die behalve vroom ook zeer onnozel moet zijn geweest); Duijkerius annoteert deze toevoeging zelf met de mededeling 'Fedr. Spanheim'. De Leidse hoogleraar Fredericus Spanheim jr. (1632-1701) was een fervent bestrijder van Descartes, tegen wiens aanhangers hij fel en veel polemiseerde

2 *staatlijk*: statig

3 *marmerbleed*: lees: marmerbeeld

4 *fijne*: vrome (ongunstig), maar ook: hervormde

5 *die na zyn Vader aarde*: ook Fredericus Spanheim sr. (1600-1649) was een fervent rechtzinnig polemist

6 *Gerret zonder ziel*: vlg. noot van Duijkerius 'Gerret de Vries'; deze Voetiaan (1648-1705) is door Sepp 'Descartes' hardnekkigste tegenstander' genoemd (vgl. Sepp 1874 II, p. 392)

Maar *Gerret* neemt dat van uw *romp*
 't Verstant eens was verdeelt,
 Gelijk het niet veel scheelt,
 En dat de *wil* u liet den *klomp*:
 Wie zou hier anders zeggen,
 Oft enkelijk bleef leggen.

Zoek dan vry door van *tóp*, tot tee
 Of ze in 't gants *ligchaam* zit,
 Of ook in eenig *lit*:
 Gy moogt vry zoeken, geenen stee
 Daar is, gy moogt vry zoeken;
 Maar vind ze in hol nog hoeken.

Kijk eens hier aan komt nog een **Neel!*¹ **Joh*: Neelenius
 Een regte warme broer;
 'k Wil zeggen, *Wormerboer*,
 Die meent door 't spalken van zijn keel,
 En 't bonzen van zijn klompen,
 De waarheid t'onderdompen.

Maar *Jan* eer gy dat stuk begint,
 Zoo knapt eerst wat biscuit,
 Of anders krijg jer kuit
 Nog haaring van: myn lieve kind,
 Je mogt in flaawte vallen,
 Daar is niet mee te mallen.

Ik moet iet vragen, wijl je zegt:
 De *wereld* heeft een end:
 Hoe is u dat bekend?
 Waart gy 'er uit? zegt *Wormerknegt*,
 Of stond gy op het kantje,
 Van 's werelds uitterst rantje?

Og had je eens gestruikelt, *Jan*,
 Door ong'luk of verzuim,
 In 't *ingebeelde ruim*!
 g'Had *weg* geweest, mijn lieve man:
 Al zогten al uw vrinden,
 In *niet* is niet te vinden.

Maar schrei gy niet, gy hebt geen schuld
 Uw *Meesters* gaan u voor,
 En gy volgt slegts het spoor:
 Leer kloek, mijn zoon, en hebt geduld;
 Zo word j'een man der mannen,
 Een Jan als zes paar Jannen.

1 een Neel: blijkens Duijkerius' eigen noot Joh. Neelenius. In 1676 promoveerde deze Wormerse theoloog op Disputatio theologica de vero sensu loci Ezech. XX. 25.

Maar 't is een jammerlijke zaak,
 Dat zig Gods tólk hier moeit,
 En in die dwaasheid groeit,
 En roept den hemel als om wraak.
 O last der Predikheeren!
 Laat u eens beter leere.

Daar heb je 't Heeren, zeide *Physiologus*: wat dunkt u, raakt het de vyanden van *Cartesius*, of is het mis? Ons dunkt, was hen aller zeggen, dat het wel penetrant raakt. Waar op zy vervolgens wegens het aardig steken, als ook dat het na hun oordeel habijl gemaakt was, te spreken kwamen, tot dat eindelijk *Philologus* zeide: dat het raisonabel was gedaan menschen van merite hun goede naam te protegeren; 't welk alzins plausibel by hem wierd geoordeelt en hy twijffelde niet indien de tegenstreevers van *Spinosa* al te grof *praedomineerde*,¹ of daar zou wel ymant, die 't calumnieren² moede was ten laatsten voor den dag komen om die scherpe en bijtende tongen een weinig in te teugelen, op dat alsulk verstand, 't geen by alle regtschappen *Philosophen ter eeuwiger gedagtenisse* moet gewijd wezen, in *eere* mag blijven: ik moet, vervolgde hy, den *ouden Goessche Dichter*³ vermanen dat die zoo veel liefde voor sijn oude vriend behoorde te gevoelen en *Poëtiseren*⁴ eens diergelijke, 't geen *zijne* liefhebberen zoo wel zal behagen, dat ben ik verzekert, als het die van *Cartesius* ooit gedaan heeft. Terwijl onze vrienden dus onder veelerhande *discoursen* sig vermaakten, zeide *Philopater*, dat hy van voornemen was zijn *Confrater* na Leiden te *convoieren*⁵ en zig eenige weken daar optehouden: dat hun vertrek binnen drie dagen stond te geschieden en dat hy ze dien middag wilde tracteeren, 't geen zy alle consenteerden.⁶ Dus was dan dit *edel* gezelschap dien middag ten zijnen huize vrolijk; dat is, aaten smaakelijk en dronken elkanders gezondheid, maar zodanig nooit, dit was hun methode, of haar ligchaam en ziel bleven even bekwaam om alles uittevoeren: de Maaltijd verrigt zijnde en 't uur om te vertrekken naby, wierden ze door hun twee vrienden uitgeleid, nemende de weg over *Haarlem* na *Leiden*, alwaar ze dien zelfden avond kwamen.

Na vier dagen verblijf had *Philopater* zijn vriend bewogen, terwijl⁷ 't *saisoen* van 't jaar zig nog vriendelijk vertoonde⁸ om een reisje na den Haag en Delft te doen: alwaar in de *laatste stad* zy den *Heer Leeuwenhoek*⁹ bezogten en veel fraaije dingen door 't *Microscopium* zagen. 't Was voor hen vermaakelijk de *veren* van

1 *praedomineerde*: overheersten

2 *calumnieren*: belasteren

3 *den ouden Goessche Dichter*: waarschijnlijk Anthonie Jansz (1623-1699), de vader van de dichteraapotheker Joannes Antonides van der Goes (1647-1684), die Spinoza persoonlijk gekend zou hebben via hun gemeenschappelijke leermeester Franciscus van der Enden. J.A. van der Goes had de vrijgeest Van der Enden bezongen in een lofzang uit 1671.

4 *Poëtiseren*: in dichtvorm zetten

5 *convoieren*: vergezellen

6 *consenteerden*: mee eens waren

7 *terwijl*: omdat

8 *terwijl 't saisoen van 't jaar zig nog vriendelijk vertoonde*: gedurende de herfst en winter leverde het reizen nogal eens problemen door de drassigheid van de wegen en de vorst die het reizen per trekschuit bemoeilijkte

9 *den Heer Leeuwenhoek*: de Delftenaar Antony van Leeuwenhoek (1632-1723) was de maker van één van de eerste goede microscopen

een *Papegai*, die op zijn ligchaam groenverfzig waren door 't *Vergrootglas* te beschouwen: want een enkel fijn *veertje* scheen een reusagtige schrijffpen, zodanig met veertjens bezet dat haar oogen daar in als verdwaalden, dog de groene *colour* verloor zig dan en verscheide anderen, na dat het licht viel of de schaduwen veranderde, scheen het aante neemen: maar het alleraggreabelste voor 't oog was een klein stukje grove draad *wol*, 't geen zig zoo speculatyf¹ als een *Bos* of *Wildernis* liet aanzien: het dagt hen een *object* te gelijken als of men 't *Y* voor *Amsterdam* langs ziende, de *laag* van de daarleggende *Scheepen*, deszelfs masten en touwerk daar men naaulijks kan deurzien, bekeek. Zy zagen nog zeer veel fraaijgheden met bijzonder contentement,² waar na zy van dien *Heer*, hem voor zijn *Humaniteit*³ en d'eer haar aangedaan bedankende, afscheid naamen en kwamen, wegens 't vermaak in dit reisje genomen, zeer wel voldaan weer te *Leiden*: alwaar *Philopater* hem nog een geruime tijd by zijn vriend in allerhande delectatie ophield, komende voor de winter weer t'*Amsterdam*, hem vervolgens beezig houdende in zulke oeffeninge daar zijn lust toe uitstreckte en in zulk gezelschap by te woonen, welkers constitutie met de zijne conform was. Ook had *Philomathes* besloten, om zijn *Neef* niet al te lastig te zijn een gestoffeerde kamer te huuren, om dus te vry'er een wedervisite te kunnen toelaten; Waarom ze dan ook na tijds gelegenheit, nu hier en dan by den ander zig bevonden, brengende dus de geheele *winter* en d'aanvolgende *zomer* in alle vermaaklijkheden over: terwijl in deeze *laatste tijd* inmiddels *Philologus* weer by zijn Vriend was t'huis gekomen, genietende de zelfde vreugt die zy alle als *Wijsgeeren* voor hen *util*⁴ oordeelden.

In een van deze zomervisiten geviel het dat ons gezelschap zig ten Huize van *Philopater* bevond, alwaar *Physiologus* mede verscheenen zijnde geraaken zy onder *discours* aan 't vragen na het een of 't ander nieuws. Daar was juist te dier tijd nog een *Heer* of drie⁵ ten bezoek, alle regtschapenen mannen; dat is te zeggen, zulke die haar verstand aan geen *authoriteit* verbonden, maar 't zelve in haar *natuurlijk gestél* en door zodanig onderwijs alleen voor infallibel oordeelden. *Physiologus* ziende dat niemant nog eenigzins iets 't geen ernst was te voorschijn bragt en eerst zelfs occasie gegeven hebbende tot vragen, zeide: ik geloof *Heeren* dat ik iet nieuws heb, te gelijk zijn rok opslaande en kreeg, dit zeggende, uit een binnetas een *Boek* in *Quarto* gebonden voor den dag. *Philopater* was de geen die zijn hand eerst uitstak: deed het open: bezag de *Tytel*: liet de bladen voorby zijn duim gleyen, maar kon zo extempore⁶ niet bemerken dat hy het kon, tot dat juist een *Inhoud der Hoofstukken* voor 't *Werk* zag, wanneer het kennende wierd en met een glimlach zeide: ik zie al wat het is. Lees eens op mijn *Heer*, was het zeggen van *Philologus*, op dat we eens hooren wat de *Tytel* zeid. Hier op, zig weer na de zelve wendende, las hy: *DE RECHTZINNIGE THEOLOGANT, of Godgeleerde Staatkundige verhandeling. Uit het Latijn vertaalt. Te Hamburg, by Henricus Koenraad. MDCXCIII*. Heb je nu kennis aan 't werk *Heeren*? want daar hebje den *inhoud* van de geheel *tytel*, zonder opschikkinge of *breed* voor te geven,

1 *speculatyf*: beschouwd

2 *contentement*: tevredenheid

3 *Humaniteit*: welwillendheid

4 *util*: nuttig

5 *een Heer of drie*: de identiteit van deze drie mannen wordt in het midden gelaten; verderop wordt echter wel gesuggereerd dat één van hen de auteur van *Het leven van Philopater* zou zijn: Duijkerius zelf

6 *extempore*: onvoorbereid

zeer veel differerende van dat soort van *Boeken* welke in 't *hoofd* veel beloven, dog deszelfs ingewand¹ word dikwils *ydell* en *zielloos* bevonden. Dog geen van alle, except *Physiologus* die 't wel wist maar stil sweeg, wilde het door 't voorlezen van deze weinige woorden invallen, alleenlijk was hun zeggen dat 'et iets groots scheen te involveren.² Ik zal 't dan zeggen, zeide *Philopater*, 't is het *Tractatus Theologico Politicus* van *Benedictus de Spinoza*, ons allewel bekend. Maar, zig wendende na *Physiologus*, vroeg hy: Hoe komt dit werk in de *Nederduitsche* taal? Dat komt, repliceerde deeze, om dat het uit de *Latijnsche* in de *Nederlandsche* is getranslateert, gelijk je zien kunt: dog om u evenwel regt te antwoorden, zoo gelieft te weten dat de *Oude Jan Hendriksze Glazemaker*,³ wiens naam befaamt genoeg is door 't vertaalen der Werken van de Heer *Cartesius*⁴ en verscheiden anderen, ook de werken van dezen *Auteur* vertolkt heeft: nu weetje dat de *Zedekunde*, *Staatkundige verhandeling*, *Verbeetering van 't verstand en verscheiden Brieven van geleerde Mannen* in 't Neerduits gedrukt zijn. Dit werk is dan ook door den *zelfden J.H. Glazemaker* vertaalt en dus in geschrift by den geen die de *Vertaaler* te werk gesteld had, blijven leggen. Het had voor lange jaaren al gedrukt geweest, maar de ecclesiastijke, die hun *gezag* hier door oordeelden benadeelt te kunnen worden, hebbender zoo nu en dan wat tegen gewoelt: tot dat eindelyk, en nu het vergeten scheen, dit evenwel het licht ziet. Wijders weet ik'er u *Heeren* nog dit van te zeggen dat 'er zoo veel *afschriften* in die reeks van jaaren, na dat 'er een *afschrift* van 't *origineel* buiten twijffel aan een singulier goed vriend en die weer aan een ander was gegeven, geboren wierden dat de *laatsten* by 't *eerste* te confronteren door veelvoudig en kreupel uitschrijven tot weinig respect van den *Vertaaler* zou geweest zijn, indien het op zijn naam, of ten minste indien men geloofde dat zodanig een *laatste afschrift* ook van *Glazemaker* dus vertaalt was, was uitgekomen. Hierom moet ik zeggen dat dien Heer, my zeer wel bekend, *Doctor* in de *Medicynen* en illuster *Philosooph*,⁵ wien het *Origineel* van *J.H. Glazemakers* hand onder zig had, zijn bezondere yver en liberaliteit⁶ suffisant⁷ getoont heeft in 't bezorgen, dat de *ware Copie* dus *curieus*⁸ gedrukt den liefhebber en nu kan universeel⁹ gemaakt worden: en op dat dit werk zijn volslagen aanzien zou hebben, heeft hy, conform *Cartesius* werken en de *Zedekunde* van *Spinoza*, het zelve verrijkt met *konstwoorden*¹⁰ op de *kant*, 't geen yder die zelfs de *Latijnsche* taal kundig is, kan dienen in opzigt van 't welvertalen. Ik verhaal dit u hierom alleen *Heeren*, vervolgde hy, om dat ik weet dat 'er een stuk of twee vertaalingen die ik geloof uit eigen liefhebbery geschied te wezen gevonden worden, daar zekerlijk ook *afschriften* onder deze en gene van

1 *ingewand*: inhoud

2 *involveren*: betreffen

3 *de Oude Jan Hendriksze Glazemaker*: J.H. Glazemaker (gest. 1682), befaamd door zijn vertalingen van o.a. Seneca, Montaigne en Descartes vertaalde in 1671 de *Tractatus*, maar een uitgave bleef op verzoek van Spinoza zelf achterwege: hij vreesde namelijk een verbod. Na Spinoza's dood verzorgde Glazemaker de Nederlandse vertaling van diens *Opera Postuma*, maar pas in 1693 verscheen de *Tractatus*-vertaling onder de titel *De rechtzinnige theologant*

4 *'t vertaalen der Werken van de Heer Cartesius*: van 1657 tot 1684 verschenen deze vertalingen bij de Amsterdamse uitgever Jan Rieuwertsz

5 *dien Heer* enz.: Lodewijk Meyer van wie al in het eerste deel sprake was

6 *liberaliteit*: onbekrompenheid

7 *suffisant*: voldoende

8 *curieus*: opmerkelijk

9 *universeel*: openbaar

10 *konstwoorden*: vaktermen

zullen berusten: daarenboven heb ik informatie dat 'et misschien kon gebeuren, dat 'er nog een tweede druk na een van *die* afschriften gedrukt in de wereld zal komen, want my is van zeker Heer verhaalt die nu eerst uit *Vriesland* is gearriveert, dat hy daar een gedrukt blad of twe, zijnde het begin van dit werk gezien heeft, maar hy wist te zeggen, behalven dat 'et maar slegiens wierd uitgevoerd ten opzigt van papier en letter, dat het geen uniformiteit had met het ware afschrift van *Glazemaker*. Zoo dat indienje in vervolg van tijd de lust kreeg om dit vertaalde te begeeren, of anders indien gy 't ymant mogt recommanderen, want je zijt het alle in 't Latijn magtig, zoo moeten ze het *eerste* daar ik van gesproken heb en niet het *laatste* daar ik nu van spreek neemen.¹

Dit verhaal was zoo aangenaam by 't geheele gezelschap, dat ze *Physiologus* voor zijn *gratificatie*² bedankten: want, was het zeggen van eener, ik weet en ken 'er verscheiden die met groote begeerte zijn aangedaan geweest en ook nog om dit labourieuze³ *opus* te bezitten, die, wijl juist de Latijnsche taal niet verstonden tot nog toe 't zelve hebben moeten miszen, maar zig nu, misschien om dat ze de gelegenheid niet wisten van eenig afschrift te bekomen, behalven nog de groote moeite die 't in heeft zoo veel schrifts te *copiëren*, zullen kunnen bedienen: ja waar 't mogelijk geweest, zy zouden der 't *Latijn* om geleert hebben, alleenlijk om dit werk in zijn *connexie*⁴ te *percipiëren* en om de *middel* van de *schrift* te verklaren te weten; maar anders, ik certifiëre u, zijn 't zeer goede *Philosophen*, die door 't kennen der *Latijnsche taal* als taal niet verstandiger zouden worden. Want om de waarheit te zeggen, zoo weten we alle dat die *taal* en welke ook dat 't zou mogen wezen, niemand *wijzer* of adequater *intellectio* zal geven: ook kan geen taal als zeker geluid geconsidereert, al bezat men een twemaaltwaalfstal, ymants verstand volmaakter doen worden, maar ter contrarie wel opgeblazener die 'er zig dit van imagineert: evenwel sta ik absolut toe dat de kennisze van verscheide talen yder zijn besondere utiliteit kan hebben en ook heeft; gelijk in het kennen der *Oudheden*, *Historien* en *Rechten* die op eenige wetten gefondeert zijn, klaarblijkelijk is. Maar deze dingen zijn niet applicabel tot een zuivere ratiocinerig, wijl die yder in zijn *eigen taal* kan uitdrukken, zoo hy een *waarachtig wijsbegeerige* geworden was; om dat alle talen, al bezat ze een eenig man, hem daarom geen *Wijsgeer* zou maken. Maar mijn Heer *Philopater* en *Philologe*, voer desen *spreker* voort: zegt my ik bid u uw perceptie wegens 't Boekje *Het Leven van Philopater* genaamt, wijl gy 'er de grootste belangens by hebt en best wegens deszelfs veraciteit verzekert zijt; als ook wie je oordeelt dat het gemaakt heeft en of je het, zonder zig te versteuren hebt kunnen lezen? Om u op alles 't geen gy daar vraagte te antwoorden, mijn Heer, sprak *Philopater*, soo dunkt my dat misschien gy zoo veel berigt daar van zoud kunnen geven als ik zelfs, of 't moest alleenlijk het laatste van uw *vraag* wezen 't geen ik beter mogt weten en hier op zegge ik, dat het zoo verre van daar is, dat ik nog nooit

1 *Ik verhaalt dit ... spreek neemen*: Duijkerius geeft hier, uit de eerste hand, belangwekkende informatie over de waarde van de Spinoza-vertalingen die destijds in omloop waren. Deze passage wordt beschouwd als de belangrijkste informatiebron voor het vertalerschap van Glazemaker. Wat hij meedeelt over het apocriefe karakter van sommige afschriften, zou men als reclame voor de authentieke Glazemaker-vertaling kunnen betitelen. Overigens blijkt hier ook uit hoezeer Duijkerius op de hoogte was van wat er omging in de drukkers- en uitgeverwereld; het is niet ondenkbaar dat hij de hier vermelde informatie als corrector had opgevangen en de uitgave van een 'corrupte' Spinoza-vertaling zo heeft willen torpederen

2 *gratificatie*: geschenk

3 *labourieuze*: moeilijke

4 *connexie*: samenhang

eenig *schimpschrift* met meerder plaisier heb gelezen dan even dit, om dat 'er alles zoo levendig in afgemaalt is, waarom hy ten opzigt van de Waarheit het geen *historisch* geloof, zoo wel als eenig boek moogt refuseren:¹ ook raakt het my niet meer dan eenig volslagen *Coccejaans* Godgeleerde, om dat ik haar slegts heb nagevolgt in die Paradoxe interpretatie, rakende de Prophetien en die op de hedendaagsche gevallen te willen appliceren; zoo dat ik hier in geen grooter belang heb dan zy alle die deze *studie* en *tijdwisselbeurten*² uit dien hoofde fantaseren, volgen. Wat nu den *Auteur* aangaat, hier op zeg ik, dat gy my, gelijk ik flus begon te zeggen, veel beter van zoud kunnen *instruëren* dan ik u; want ik weet nu dat gy met mijn Heer *Philomathes* lange tijd gemeenschap hebt gehouden; en hier uit zou ik mogen veilig concluderen, zonder dat ik geloof te doolen, als hebbende mijn gehele levensverhaal, de *pedante*³ opvoedinge van mijn jeugt en alle de bijzonderheden der *Coccejanerye* uit zijn mond kunnen weten, welke dingen alle hem bekend waren, voor dat *ik* en mijn *Confrater* ons afscheid van hem namen eer wy van *Franiker* vertrokken, dat gy zelfs de schrijver zijt van 't geen daar gy dus nieuwsgierig na vraagt. Wat *Duiker*,⁴ viel een tweede hier op in, zijt gy de *schrijver* van 't *leven* van *Philopater*, mijn Heer! zoo weet ik nu meer dan ik tot nog toe heb kunnen te weten komen. Zagt, zagt, *Amice* repliceerde deze, krijgende een klein bloosje, ik wenschte dat het waar was of dat ik dit mogt zeggen: want dan zoud ik my zelfs vereert genoeg agten, te meer dewijl ik nu niet alleen weet dat mijn Heer *Philopater* zelfs zig geenzins daar aan steurt, maar nog daarenboven, om dat d'experientie my geleert heeft dat ook geen *Coccejaans* Godgeleerde, zelfs de geen die 'er de considerabelste figuur in vertoont, ooit zoo kwaad op den *Maker* heeft willen wezen dat hy hem daarom voor vyand van dat *geslagt* zou declareren. Hoor mijn Heer vogede⁵ *Philopater* hem toe, ik ben juist zoo nieuwsgierig niet om 't zoo net te weten dat ik het zonder tegenspraak zou kunnen bewijzen: ja al wilde je een *vervolg* van mijn *leven* componeren, het zou my ten eenemaal indifferent⁶ wezen; dat is, ik zou 'er my alzo weinig over versteuren als over 't voorgaande, alleenlijk dunkt my dat gy de boerterijen,⁷ in zoo verre die in dat *verhaal* geconjungeert⁸ zijn, niet in dat *tweede* zoud kunnen vlijen, 't welk dan ook noodzakelijk 't zelfde minder plausibel zou maken: want dit is zeker, alzo den *inhoud* van dat vry wat anders zou moeten als *Coccejaansche* propetien, fantastijke applicatien van deze revelationes, met alle *ap* en *dependentien*,⁹ ten opzigt van 't begrip in deszelfs uitkomsten die zelfs nog zoo *divers* zijn als yders *brein* verscheide gestoffeert is en die schoone vinding van de *zeven Perioden*, ik zeg dewijl dat van geheel wat anders zou moeten handelen, zoo zoud gy die boertigen die daar gebruikt is moeten supersederen,¹⁰ 't welk de principale reden is dat 'et by alle heeft aangenaam geweest; en daarom dunkt my alleen dat ik het u om deze oorzaak zou afraden, dewijl gy al uw respect,

1 *refuseren*: weigeren

2 *tijdwisselbeurten*: zie in *Het leven van Philopater*

3 *pedante*: waanwijze (n.b. een pedant is iemand die overdreven waarde hecht aan boekenwijsheid)

4 *Wat Duiker*: uitroep: wat drommel, wat duivel - maar ook een verwijzing naar de naam van Duijkerius

5 *vogede*: lees: voegde

6 *indifferent*: onverschillig

7 *boerterijen*: grappen

8 *geconjungeert*: ingevoegd

9 *ap* en *dependentien*: alles wat daarbij hoort

10 *supersederen*: vervangen

magnitude¹ en glorie die gy hier door by yder hebt ingeleid, zoud konnen kwyt raken en dit zou my inderdaad zelfs moeijen.² Mijn heer was deeze zijn zeggen, ik bedank u voor uwe waare perceptiones, behalven dat dit juist niet noodzakelijk waar behoefden te worden, te weten dat den *Maker* daarom zijn aanzien zou verliezen, om dat menhet zoo delectabel niet zou konnen voorstellen om reden die ik zoo terstond zalzeggen: en dus zieje dat ik my hier over insgelijks geheel niet versteur, van dat gy my zoo ampel, als of ik de *schrijver* van 't zelve was een berigt geeft, 't geen by alle die oordeel bezitten voor waaragtig gekeurt zou worden: maar laat ik eens toestaan dat ik den *Auteur* waar of liever, laat ik eens spreken ten voordele van den *schrijver* die dit *vervolg* zou opstellen, wie zou 'er ook zoo ignorant in 't oordelen gevonden worden, die geen onderscheid zou maken in 't deduceren van ernstige stoffen of in zulke die men kortswijlig kan voor dragen, dan d'onkundige? het zou mijns oordeels eerder walghelijk zijn voor de verstandige dat men *serieuze zaken*, op een *frivole trant* zou opdiszen dan dat zulks by haar zou aangenaam wezen; en hierom zou ik *my*, of anders den *schrijver* zulks niet af raden, te meer terwijl hy 'er nooit eer by heeft willen inleggen, om dat uw *leven* dit wel meriteert, als zijnde een *Compendium* van veele en om dat gy in al uw doeningen als tot het alleruiterste zijt gekomen: om nu te tonen hoe ik dat bevat, zoo geloof ik dat gy met my als waaragtig zult *advouëren*;³ *vooreerst* dat de begrippen van uw jeugt zoo kinderagtig waren ten opzigt van de *Denkbeelden* wegens 't vermogen van de duivel, dat al voegde men tien kinderen van een *pedante* opvoeding byeen, zy alle niet meerder zouden extravageren dan gy alleen gedaan hebt. Ten *tweeden* zijt gy in vervolg van tijd met zulk een yver *bezet* geweest, om in uw *studie* te avanceren en om de verborgentheden der *Coccejanen* te doorgronden, dat men u wel tegen een diergelijk getal van *Prophetische broeders* zou hebben mogen stellen; om dat gy alles wat u voor de vuis kwam wel in zulke zeeven verdelingen zou gedeelt hebben, zodanig dat yder *Perioden* preminent zijn eisch had verkreegen. En *laatstelijk*, dit moet ik nu van u certificeren,⁴ zijt gy geworden een expert *wijsgeer*. *Philopater* moest lagchen dat hy dus een schets kreeg van 't geen dien Heer van hem oordeelde, zeggende hem gaern toetestaan dat het uit zijn *naturel*⁵ vloeide om een zekere *drift* in zijn *doeningen* te vertoonen dog dat het zeer veel verschilde in comparatie van nu dan toen hy door *waan* geleid wierd. Maar hoe komt dat gy my ook niet tegen tien hedendaagsche *Philosophen* stelt? vroeg *Philopater*. Myn Heer repliceerde deze, dan zoud ik u incomparabel te kort doen: want ik spreek van de geen die eenige Philosophische schriften *cum verbis theologicis quibusdam conjunctis*⁶ uitgedrukt *publice*⁷ hebben gemaakt, wat zyn dat, zegge ik tog voor Philosophen? en wat zyn der in haar schriften t'zamen gemengde dingen dewelke van een natuurlyk vernuft nooit hooger dan illustre harzenschilderyen kunnen geconsidereert worden? dieshalven zoud ik geen goede vergelyking maken met niet alleen tegen zulke tien u te confronteren of daar boven te stellen, maar al nam ik de *geheele bende* dier broederschap, indien ze

1 *magnitude*: belangrijkheid

2 *moeijen*: hinderen

3 *advouëren*: erkennen

4 *certificeren*: vaststellen

5 *naturel*: aard

6 *cum verbis theologicis quibusdam conjunctis*: met bepaalde theologische uitspraken vermengd

7 *publice*: openbaar

niet anders willen schryven dan ze tot nog toe gedaan hebben, zoo was hier evenwel geen evenreedigheid te vinden. Myn Heer, liet zig *Philopater* hooren, ik weet geen reden dan die van uwe courtoisie¹ dat je my door uw comparatie² zoo hoog hebt willen opzetten: 't is genoeg dat we navolgers zyn van een *incomparabel wysgeer*. *Fiat Solutio*,³ was *Philomathes* zeggen: *Physiologus* vroeg flus na nieuws en hy heeft ons zulks meegedeelt, hierom zal ik in recompense⁴ Heeren u twee *doctorale brieven*⁵ en een *ander* communiceren, waar van my de afschriften van de *cousyn*⁶ van P.H. *Med. & Phil.* Dr. tot *Groeningen* zyn gemeen gemaakt: deeze twee *Neeven* zyn loutere *Philosophen*, dog wyl d'een hem in de *Medicyne* nooit geoeffent heeft, zoo heeft deeze den *Doctor* verzogt dat hy hem een kort ontwerp volgens zyn perceptie wilde toezenden rakende de hoedanigheid van de menschelyke ziel. Ze luiden dus.

P.H. aan H.W.

Myn Heer en Vriend,

Om de *existentie* van de menschelyke ziel door klare en kennelyke grondregulen te vertoon, zal het noodzakelyk zyn, dat wy eerstelyk overwegen *hoe* en op *wat* wyze de *Denkbeelden* dus genaamt ons te binnen zyn gekomen en hier door zal men zien dat wy in ons geen andere *affectiones* of denkbeelden vinden als door *innerlyke* en *uiterlyke* voorwerpen; of alzulke die door de verscheide zoorten der *innerlyke* alleen of der *uiterlyke* in ons worden verwekt: en daarom volgt dat, hoe ymant actifer door *innerlyke* aandoeningen word aangedaan, hy zoo veel te perfecter gewaarwordinge zyns ligchaams zal hebben; tot een voorbeeld, wanneer alle de vloedige⁷ stoffen des ligchaams kragtig en snel door alle *buizen* ordentelyk circuleren, zoo zullen alle *vaten* en *vliezen* door deze opspanninge zekere gestalte en gedaante verkrygen, door welke gedaante wederom de vogten besonderlyk worden getermineert en dat door haar verscheide *toeknypingen* en *omwringingen*: in welke *wederkeerige beweging*, zoo der *vogten* als *vaste* deelen wy het wezen der gewaarwordinge of denkbeeld van dat ligchaam agten te bestaan: deze *wederkeerige beweging* word na mate meer vermindert, na dat of de Principaalste vogten die de grootste, snelst en agtervolgenste opspanninge der *vaste deelen* maken, worden ingetoomt en in haar beweging belet, of dat de *deelen*, die deeze vogten moeten doorlaten, aleeer dezelve tot den anderen naaderen, door *uiterlyke* of *innerlyke* oorzaken zyn bedurven.

Hier uit zult gy zien waar dat ik naar doel en wat men van de *menschelyke ziel* heeft te zeggen, namentlyk dat *zy niet anders* is als de *innerlyke* werkinge der vogten *door* en *op* de vaste deelen des ligchaams, 't welk nog klaarder zal blijken als de voorste⁸ onderstellingen van agteren⁹ zullen betoogt zyn; want wy kennen geen andere perceptiones als van agteren, die wy door *d'aandoeningen* der

1 *courtoisie*: beleefdheid

2 *comparatie*: vergelijking

3 *Fiat Solutio*: laat dat het besluit zyn

4 *in recompense*: als wederdienst

5 *doctorale brieven*: geleerde brieven; zie over deze brieven de inleiding; wie de correspondenten P.H. en H.W. zyn, heb ik niet kunnen achterhalen

6 *cousyn*: neef

7 *vloedige*: vloeibare

8 *voorste*: purisme: a priori

9 *van agteren*: purisme: a posteriori

voorwerpen in ons bespeuren, ten zy ymant meende *bevattingen* van *vooren* te vormen door de denkbeelden te combineren, dewelke door voorgaande aandoeningen hem te binnen zijn gekomen en in zulker voegen zal men kunnen toestaan, de vorming van *vooren* eeniger *eevenredige denkbeelden*; maar de zaak wel ingezien zijnde, zal yder tot toestemming gedrongen worden ook deze *eevenredige* denkbeelden niet van *vooren*, maar van *agteren*, of onmiddelijk¹ uit de dingen, of middelijk van² denkbeelden door de dingen te binnen gebragt, bekomen te hebben. Wy vinden dan geen *denkbeelden* in ons van eenige zaken, die niet door een van de twee gezeide wyzen zyn ontleent, of ze moeten daar t'huis gebragt worden.

Dat nu de *existentie* van de menschelijke ziel in de bovengestelde *wederkeerige beweging* der vogten op de vaste deelen en deze wederom op de vogten opgesloten leid, zullen wy van *agteren*, alzo wy, gelijk gezegt is, geen andere denkbeelden als van *agteren* bereiken, uit veel en oneindige veranderingen die het ligchaam komt te lijden, kortelijk toonen.

Eerstelijk, de teere gezonde kindsheid beschouwende, zal ons evident voorkomen dat na maate derzelve innerlijke bewegingen toenemen, de vaste deelen zekere constitutie verkrijgende, tekenen van verscheide gewaarwordingen zoo van haar *eigen ligchaam*, als van *andere* vertonen; dat is de *innerlijke gewaarwordingen* nemen in wakkerheit³ toe, met het dikwils invloeyen haarer vogten door de *vaste deelen*, welke laatste zekere gestalte verkrijgen, die door de gewoone invloed niet worden verandert en wanneer dit is te weeg gebragt, dan zal *dat ligchaam* eerst *zeker* zijn van *zijn ligchaam* en niet eerder; om dat de stand der vaste deelen tot een bestendige hoedanigheid is overgegaan, dewelke door de ordinare instroom der vogten niet kan verandert worden; en hier uit zal volgen dat zoo haast een uitterlijke aandoening deze stand der vogten verandert, de *vaste* door 't invloeyen der eerste zekere *andere Gedaanten*, van de gewoone *innerlijke* verscheiden, moet aannemen, 't welk om dat tusschen deze twee geen overeenkomst gegeven word, de Gewaarwordingen *verscheiden* stelt en bygevolg niet het denkbeeld van *dat* maar van *een ander* ligchaam.

Dit vooraf getoont zijnde *hoe* en op *wat wijze* de gewaarwordingen in de teere jongheid opwelen, aangroeijen en kragtiger worden, zal het noodzakelijk zijn te doen zien dat deze *Gewaarwording* of menschelijke ziel in niet iets anders als in het gezegde kan bestaan.

Dat een mensch *blind*, *doof*, enz. geboren, geen gewaarwording der *Coleuren*, *klanken* enz. heeft, zal niemant van eenige opmerking in twijffel trekken; maar waar dit dog van daan komt zal mogelijk difficulteit insluiten⁴ te ontdekken, om dat men met regt zou kunnen vragen, waarom zulk een *mensch* niet zoo wel als *anderen* die *zien* en *hooren* van deze Gewaarwordingen zijn voorzien, dewijl de *werktuigen* van 't gehoor en die tot het gezigt noodig onderstelt worden *present* te zijn? waarom dog, zeg ik, kan deze ziel die gelijkmen zegt zoo veel vermagen en kan denken en buiten het ligchaam bestaan, niet *denken* of *weten* of van gehoor en gezigt, of der dingen die gezien en gehoord worden? of is het zoo met de zaak gelegen dat de *ziel*, gelijk wy gezegt hebben in de gemelde *wederkeerige werking* bestaat en dat de *vogten* zoo ontbreken door *die werktuigen* te vloeijen tot

1 *onmiddelijk*: rechtstreeks

2 *middelijk van*: door middel van

3 *wakkerheit*: kracht

4 *difficulteit insluiten*: de moeilijkheid met zich mee brengen

1. Titelpagina *Het leven van Philopater* ex. UBA 2347 F 18'

2. Titelpagina van het *Vervolg van 't Leven van Philopater* ex. UBA 2347 F 18"

3. Almoesniersweeshuis aan de Prinsengracht rond 1693, waar Johannes Duijkerius van 1692 tot 1694 schoolmeester bij de meisjes was (Historisch Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)

4. Gevelsteen in het Almoesenersweeshuis voorstellende 'het school' (Historisch Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)

*4

5. Wolsgryns verblijfplaats in 1698: het rasphuis aan de Amsterdamse Heiligeweg. Atlas P Fouquet 1760-1783

6. Acrostichon van Johannes Duykerius bij zijn *Het nieuwe schouburgh der doorlugtigste en voortreffelijkste weetenschappen* ..., Amsterdam 1686 ex. KBH 310 F 40

7. Benedictus de Spinoza. In: W. Goeree. *Kerkelyke en weerdlyke historien*. Amsterdam 1705 ex. UBA 2455 C 24

8. Titelpagina van Spinoza's *De nagelate Schriften* uit 1677 ex. UBA 080-434

9. Titelpagina van Spinoza's *De rechtzinnige theologant* uit 1693 ex. UBA 516 E 36

*7

10. Handgeschreven sleutel op *Het leven van Philopater* ex. UB Gent A 790'

11. De Franeker Akademie. In: P. Winsemius, *Chronique van Vrieslant*. Franeker 1622, p. 759. ex. UBA 1535
A 10

opspanning der zelve om de levendige gewaarwording te ontleenen; dan is 't geen wonder dat zulks de *wezendlijkheid* des zaaks stellende weg genomen, de zaak wegneemt? dat is, de wezentlijke *Gewaarwordingen* des gezichts en gehoors, gesteld door derzelver *werktuigen* en *vogten* te zamen, moest nootzakelijk volgen, maar *deezee* weggenomen zijnde houd de zaak op wezentlijk te wezen. Gelijkerwijs nu de omvloeijinge der vogten door alle werktuigen de zamengestelde gewaarwordinge of *ziel* des ligchaams stelt, zoo moet nootzakelijk volgen dat na dat 'er meerder deelen van een ligchaam geheel zijn vernietigt of in haar werkinge belét, de gewaarwording in diervoegen vermindert en ophoudt als 'er deelen zijn bedurven of door eerste oorzaken der vogten of vaste deelen uit innerlijke of uitterlijke oorzaken ontleent. Dat dit waar is kan uit d'aanschouwinge aller ziekten en dat dezelve door uitterlijke of innerlijke gebreken volgen, zonneklaar vertoont worden; gelijk by voorbeeld blijkt in zekere ziekte, daar in de voornaamste vogten, namentlijk senuwsappen in haar *vloeijinge* door de *buisen* zijn belét, by de Medicijns *Catochus*, *Catalepsis*, zinvang, ledenstijving¹ genoemd, door welke den mensch, bezig zijnde en als gezond voorkomende, schielijk gestort word, het zy zittende of staande, buiten alle *vermogen* van te denken met beroovinge van *zinnen* en alle beweeging, behalven dat zijn adem haalt en pols slaat blijvende regt opzitten of staan in het zelfde postuur als toen het gebrek of toeval begon, de oogen opgezet na de omstanders en d'oogschelen onbeweegelijk; by de *naam* genoemd of geroepen en aangesproken wordende, zal nog *hooren* nog *antwoorden*, of ergens af bewust zijn. Ik geef u eens in bedenken, mijn Heer, wat gy van zoodanig een ziel, buiten het ligchaam bestaande zult zeggen en waar die dan is, wat hy doet enz. als het ligchaam met zulke toevallen word bezet, schoon het zelve nog slaapt nog droomt, maar integendeel staat of zit regt op met wijd uitgespalkte oogen u aanziet, zonder dat egter eenige de minste kennis heeft of na het *toeval* iets dat 'er voorgevallen is *distinct* weet te verhalen. Zult gy niet eerder zeggen dat uwe zoo *genaamde denking* een *zuivere gevoeling* of gewaarwording is van 't ligchaam, in de gezeide *wederkeerige* aandoening bestaande en dat, om dat dezelve zoo menigmaal verandert, toe en afneemt, als de beweeging der *vaste* en *vloedige deelen* verandert, toe en afneemt? Moet gy niet bekennen dat d'experientie dagelijks in de stervende menschen dit insgelyks vertoont, na dat alvorens de beste vogten des ligchaams door de ziekte zijn verteert en dat 'er niet zoo spoedig een herstelling van 't verlorene door voedselen kan aangezet worden, den mensch, schoon de ziekte is geëindigt, enkel uit *gebrek* van kragt moet verhuizen naar zijn eeuwig huis. Denk eens *mijn Heer*, of gy *zulk een* niet *gelijk* vermogend om te denken als bewegend zult bevinden? zegt men van *zulke* niet dat zy geen *wéét* meer van het aardsche, van haar vrienden, goederen enz. hebben, om dat zy een *beter goed* verwagten: maar is dit wonder dat zy het aardsche en 't vergankelyke vergeeten? zy hebben *haar zelve*n in zodanige staat als vergeten; dat is, de *innerlyke* aandoeningen door 't gebrek van haar sappen beginnen optehouden; en wat is'er *levendiger* in den mensch, als dat hem zijn *gantsche leven* eenzelvig heeft aangedaan? daar d'aandoeningen die van *buiten* komen, geen duurzaamheid insluiten en daarenboven continueel verwisselen en in andere Gedaanten voorkomen, welkers *laatste* door haar verscheidetheit de *eerste* geheel of ten deel uitwissen en veranderen. Is het dan

1 *Catochus, Catalepsis, zinvang, ledenstijving*: epilepsie; Hermannus Boerhaave beschrijft deze 'zinvang' (spierverstijving gepaard met gevoelloosheid) in soortgelijke termen in zijn *Kortbondige spreuken wegens de ziekten*, Amsterdam 1741, p. 209-210

wel wonder dat als de bewegingen verflaauwen, eerst de *gewaarwordingen* der *andere* bijzondere dingen worden uitgewist en dat de *gewaarwording* van *zig zelfs* allerlangst tot de flauwste regeliere beweging toe byblijft. Geen wonder by gevolg dat zoo een *sterveling* al het aardsche verveelt en gelijk als een walg daar af schijnt te hebben; waarom men gemeenlijk niet anders hoort, zelfs van de grootste devotarissen,¹ tot antwoord op de vragen *voor* en *na* de Godsdienstige gebeden het geluk van zijn ziel na dit leven betreffende als Jaa en Amen zeggen. Ik wil zeggen, hy sterft *alle* het aardsche en *zig zelfs* af, om dat hy al het *aardsche* en *zig zelfs* vergeet; dat is, hy heeft *geen* *gewaarwording* van de dingen buiten hem, nog ook van *zig zelfs* en daarom gaat hy heenen na de *plaats* daar hy *voor* zijn geboorte was, om dat de *innerlijke* aandoeningen een *einde* nemen. Maar zo het mogt gebeuren, dat het gebrek der vogten eens door *goede voedselen* vervult wierd, men zou haast zien dat de te vorens verachte aardsche dingen wederom verre in waardye zouden uitsteken; dat is, de *vogten* weer ordentelijk als voorheen de *vaste deelen* uitzetteden, zal aldus den mensch doen *gewaar* worden dat hy is en leeft en hierdoor word hy weder in staat gesteld om van andere dingen, door d'*aandoeningen* der zelve, *gewaarwordingen* te vormen en deze *laatste* te zamen zettende, word gezegt te *redeneren*; en *zaamengezet* hebbende, *verstandig* te wezen of dingen door de *darde* soort van *kennis*² te verstaan.

Dit laatste als het tegengestelde van het voorste, is een bewijs dat zoo menigmaal het ligchaam verandert, ook de *gewaarwording* verandert en by gevolg zal het een *eenige* en geen *twe* zaken daadelijk onderscheiden wezen. Het ligchaam stellen wy dan *vormelijk* te zijn het *geheele* wezen, maar de *ziel* deszelfs in de opgenoemde³ *wederkeerige beweging* te bestaan; gelijk bewezen is.

P.H.M.D.

Groeninga

den 27 Juli

1693.

H.W. aan P.H.

Antwoord op de voorgaande.

Mijn Heer en Vriend,

De waare en op reden gegronde perceptie, die wy van de bijzondere dinge, waar onder wy ook de menschelijke ziel stellen, hebben, moet alleenlijk uit de *kennis* van de *Goddelijke natuur* gehaalt en afgeleid worden; want *al* wat 'er is, dat is *in God* en men kan niet begrijpen dat 'er iets zakelijks kan zijn, dat niet tot de *Goddelijke natuur* behoort. Wy verstaan klaarlijk, 1. dat *God* is; 2. dat hy maar een is. 3. dat in hem twee bijzondere attributa zijn, die de wezentheid van zijn natuur stellen, namelijk *denking* en *uitgestrektheid*. Gods *denking* is de eeuwige

1 *devotarissen*: vromen

2 *de darde soort van kennis*: in *Ethica*, stelling 40, opmerking II definieert Spinoza de derde kennissoort die hij ook wel het 'intuïtieve weten' noemt, als volgt: 'Deze soort van kennis schrijdt voort van de adaequate voorstelling van het werkelijk wezen van zekere attributen van God tot de adaequate kennis van het wezen van de dingen'. Dit begrip vormt een essentieel onderdeel van Spinoza's leer, blijkens *Ethica*, deel V, stelling 25: 'Het hoogste streven en de hoogste deugd van de Geest is de dingen te begrijpen met de derde soort van kennis'

3 *opgenoemde*: bovengenoemde

en onveranderlijke kennis of bewustheid die in God is wegens het *zijn* en 't *hoedanig* zijn der uitgestrektheid en des zelfs *Modificatio*.¹ De uitgestrektheid is het onder of voorwerp van Gods eeuwige denking. Daar is ook wel een *denking* van een denking, dog deze kan, volgens de *bepalinge* van *Gods denking*, zonder uitgestrektheid niet begrepen worden. Dewijle dan nu alle de bijzondere dingen tot de natuur van God behooren, zo moet ook in yder van die te vinden zijn deze twee toeëigeningen² van denking en uitgestrektheid; want al wat in 't *geheel* is, is ook op een eindige en bepaalde wijze in yder *deel*. Deze denking, voor zo veel die aan het scheepsel, den mensch, toegeëigent is, word *ziel* genoemd en de uitgestrektheid *ligchaam*. Dus meenenwe kort en klaar genoeg vertoont te hebben de *wezendlijkheid* van de twee *toeëigeningen* des menschen en dat wy van de *eerste* niet minder kennis hebben, als van de *tweede*. Wy hebben dit kortelijk voor af laten gaan, om daar op *onze aanmerking*, wegens de verhandeling van de menschelijke ziel te fonderen.

Gy zegt dat de menschelijke *ziel* niet anders is als de *innerlijke wederkerige werkinge der vogten, door en op de vaste deelen des ligchaams*; en gy bewijst zulks uit oneindige veranderingen die het ligchaam komt te lijden. Ik staa toe dat gy hier meede met verstand en klaarheid toont, hoe *ziel* en *ligchaam* samen werken en dat *ziel* en *ligchaam* geen *twee*, maar alleenlijk *eene zaak* is. Nogtans bevind ik in u stellinge geen klaarder bevatting van de menschelijke ziel als ik ooit van te vooren heb gehad, ja in tegendeel, gy maakt, zo my dunkt, van de ziel een ligchaam, 't welk regel regt aanloopt tegen het gevoelen van de *voornaamste Wijsgeeren* van dezen tijd; want *hoe fijn* ook gy de innerlijke vogten en des zelfs werkingen begrijpt, het is dog ligchaam en kan tot de *denking* als denking niet gebracht worden, maar behoort tot de uitgestrektheid.

Gy vraagt, waarom een mens die *blind* en *doof* geboren is, geen *gewaarwording* of denking van *Coleuren* of *klanken* heeft? Ik antwoorde, om dat de *werktuigen* die tot het *gehoor* en 't *gezicht* behoren, onbekwaam zyn om door *Coleuren* en *klanken* aangedaan te worden. Gy vraagt wyders, waarom de *ziel* van deze dingen geen gedagten kan vormen *buiten* en *zonder* behulp van het ligchaam, dewylze, gelyk men zegt, *buiten* het ligchaam kan bestaan en werken? Ik vrage weerom, *wie*, behalven de *Pedanten*³ en *sint juinen*⁴ heeft dat ooit gezegt? en besluite derhalven dat zulks onnodig aan my gevraagd word, die, gelyk ik meen, by u niet bekent sta als een *Pedant*, maar als een die verstaat, dat de *ziel* *buiten* het ligchaam *niets is* nog vermag *iets* te doen; maar dat *ziel* en *ligchaam* altyd en in alle dingen *samen werken*, het welke hoe 't geschied, aan u zo duidelyk in uw *verhandeling* is aangewezen dat ik 'er van 't myne niet een eenig woord kan bydoen. Gy geeft my ook te bedenken wat ik van de *ziel* van een flauw mensch, of van een die ylings bevangen word, zoo dat de vogten door de buizen belet niet door vloeijen, zal zeggen? want daar bespeurt men voor die *tyd* geen denking of gewaarwordinge in en dieshalven vraagje *of die ziel dan buiten dat ligchaam is, waar ze is en watse doet*. Maar ik hebbe te voren reeds gezegt dat de *ziel* *buiten* het ligchaam *niets is*, nog vermag. Dog om ook dit voorwerp te raken, zo zeg ik dat het ligchaam van een *flaau*⁵ mensch, ja zelfs van een *dood* mensch zowel een

1 *Modificatio*: wijziging

2 *toeëigeningen*: attributen, wezenskenmerken

3 *Pedanten*: waanwijzen

4 *sint juinen*: schijnheilige domoren (zie boven)

5 *flaau*: bewusteloos

ziel, denking of gewaarwording heeft als een gezond ligchaam, maar die ziele werkt daar niet in op de zelve wyze als in een gezond ligchaam, want de ziel van een flauw of dood mensch werkt; dat is, denkt, of word gewaar, zodanig als met de *natuur* van een flauw of dood ligchaam *over een* komt; maar de ziel van een gezond ligchaam werkt zo als het met een gezond ligchaam overeenkomt. Nader kan men niet bepalen op wat wyze yder *bezonder ding*, het zy *steen*, *boom* of eenig ander *on gevoelig ding* denkt, om dat wy de natuur en werking daar van niet nader kennen. Maar dat 'er denking of gewaarding¹ aan moet *toegeëigent* worden, blijkt klaar genoeg uit de kennisse die wy van *God* hebben; of anders zou moeten volgen dat God *geen kennis* van de bezondere dingen had en dat in yder deel op een *eindige* en bepaalde wijze niet waar 't gene op een *oneindige* en onbepaalde wijze in 't geheel is, 't welk ongerijmt zou zijn. Ik blijve na Cordiale groetenis,

Uw gantsch verpligte Neef,

H.W.

Amsterdam den

6 Augusti

1693.

P.H. aan H.W.

Antwoord op de voorgaande.

Mijn Heer en Vriend,

Uw Antwoord op de *Onze*, de menschelijke ziel betreffende, was zoo aangenaam dat wy *illico*² alle beletselen geraden vonden te vernietigen en ons bepaalde zonder verzuim dezelve te beantwoorden.

1. Dat uit de *kennisse* van *God* de kennisse der *bezondere dingen* en by gevolg ook *die* der menschelijke *ziel* moet gehaalt worden, komt ons onder correctie *hard* voor; dewijl we agten geen kennisse eeniger zaken kunnen gezegt worden te hebben, ten zy de *toeëigeningen* der zelve door naaukeurige opmerking die de *wezentheid* des zaaks stellen, zijn verthoont: anders verstaan we een *bloote schets* of inbeelding der *gedaantenstanden* verkregen te hebben en geen kennis.

2. Dat *alles* wat 'er is tot de *Goddelijke natuur* behoort, staan wy toe.

5.³ Wat gy by *Gods denking*, de eeuwige en onveranderlijke bewustheid verstaat, belijd ik gaerne niet te weten; ten zy gy daar by verstond, dat in hem zekere Gewaarwording is, niet voor zoo veel hy *oneindig*, *eeuwig*, *alles in allen en een en eenig is*, maar voor zoo verre hy op *deeze* of *geene* wijze bepaaldelijk wezentlijk word begrepen en in zulkervoegen de *wezentheid* aller bezondere dingen stellende, kan dan gezegt worden *Gewaarwordingen* der zelve te hebben en te vormen enz. Recte enim ait B.D.S. singulares Cogitationes, sive hec & illa cogitatio modi sunt qui dei naturam certo & determinato modo exprimunt.⁴ God kent dieshalven alle

1 *gewaarding*: gewaarwording

2 *illico*: op staande voet

3 5: lees:3

4 *Recte enim ait B.D.S. ... modo exprimunt*: vert.: 'Terecht immers zegt B[enedictus] D[e] S[pinoza] dat bepaalde gedachten, of deze of gene gedachte, bestaanswijzen zijn welke Gods wezen op zekere en bepaalde wijze uitdrukken' (toegift bij *Ethica*, deel I, stelling 25)

bezondere dingen voor zoo veel dezelve Gods natuur op een *bepaalde wijze* uitdrukken en niet voor zoo verre hy *een* en *eenig* is.

4. Hoe dat d'*uitgestrektheid* het *onder* of *voorwerp* van Gods eeuwige denking is, verstaan we niet; ten zy gy de *wederkeerige werking* der *vloedige deelen* van 't Totum universum op deszelfs *vaste* daar by verstond.

5. Op wat wijze gy in God kunt vinden twee *toeëigeningen* en niet meer, kan ik op heden aan mijn verstand niet klaar voordragen, of gy moest het zoo bevatten, als hier voor op de *vierde aanmerking* uitgedrukt is.

6. Gy spreekt wijder van de ziel en zegt het *die denking* te zijn, die aan de mensch *toegeëigent* is: maar ei lieve wat wil dit zeggen *die denking die aan de mensch is toegeëigent?* is 'er iet aan de mensch of 't menselijke ligchaam *toegeëigent*, dat gy ziel kunt noemen; zoo mag men vragen *wat dat is, wanneer* en op *wat wijze* daar aan *toegevoegt* en van *wien?* of verstaat gy daar by d'innerlijke aandoening der vogten op de *vaste deelen* en de *veranderinge* der zelve door de *werkinge* der vaste deelen en dat na zulk een gebouw uit *andere* innerlijke en uitterlijke deelen als *andere* bestaat, en dat daar na de gezeide werking *geheel anders* als in andere moet volgen, en dat, zegge ik, hier om de *gewarwordingen*¹ *anders* als in andere lichamen zynde, de *zielen* ook *anders* moeten wezen? zoo hebt gy 't wel begrepen: want dan zal een los lugtig beweeglijker ligchaam *levendiger, vaerdiger* en *snelder* gewaarwording en een vaster minder beweeglijker ligchaam *doover* en *traager* gewaarwordingen ontleenen, hoewel de *eerste* zijn gewaarwordingen eerder zal verliezen en de *laatste*, schoon langzaam bekomen, *langer* en *vaster* behouden; dieshalven sluit het menselijke ligchaam de *daadelijke wezenheid* des ziels in.

7. Wyders zegt gy, dat wy klaar genoeg aangewezen hebben *hoe ziel en ligchaam t'zamen werken*: dog ik zeg dat we niet op 't oog hadden te vertoonen hoe ziel en ligchaam t'zamen werkte, maar te doen zien dat 'et *een en 't zelfde* was; want *twee* dingen zaakelijk onderscheiden zijnde, is dan geen *een*, maar twee: kent gy nu alzulke *toeëigeningen elk* in 't bijzonder, die afzonderlijk de *wezenheid* van *yder* stelt, zoo zult gy my verpligten dit te toonen; of anders te betuigen dat 'et is *een eenig ondeelig*.

8. Maar zoo gy wilde zeggen *denken* is geen uitgestrektheid, nog *uitgestrektheid* denken en de perceptie van 't een sluit niet de bevassing van 't ander in en by gevolg is 't geen *een*, maar *twee* dingen zakelijk onderscheiden. Hier op zeggen we dat *slapen* geen droomen, nog *droomen* slapen, nog *hert* léver of *léver* hert is en daarom alle zakelijk onderscheiden; welke sluitreden² vals is: want dezelve zijn wel *vormelijk* maar niet *zakelijk* onderscheiden en hierom *bezondere namen* toegeëigent. Waarom word 'er niet gezegt dat de *harsenen* of het *hert* de ziel is, dan zou 'er nog iets uitgedrukt worden dat *eigenschappen* heeft? maar de *ziel* heeft niets dan ziel óf denken, zonder *eenige eigenschap*.

9. Gy zegt wijder dat je geen klaarder gezigt van de ziel hebt dan voorheen: ja in tegendeel dat we van de *ziel* maken een *ligchaam*, 't welk tegen 't *gevoelen* van de voornaamste *Wijsgeeren* dezer Eeuw strijd: dog ik zeg dat we niet van de ziel eenig ligchaam maken, maar dat deszelfs *essentie* en *attributa* ons niet als onder *lichamen* voorkomen, schoon ook strijdig tegens 't *gevoelen* van *voornamen* *Wijsgeeren*, wiens agting niet zo veel op ons vermag, dat we *verwarde dingen* zouden toestemmen, als *enkelde* en *klaare* zulks vereischen.

1 *gewarwordingen*: lees: *gwaarwordingen*

2 *sluitreden*: conclusie

10. Ik weet zeer wel dat de *allerfijnste* lichaamtjes onzer *vogten* zoo wel lichamen zijn als de *grover* en dat volgens de *zelve beginselen* waar door we menen de *wezenheid* van de menschelijke *ziel* vertoont te hebben.

11. Op uw antwoord dat de *werktuigen* ontbreken, of liever dat de *zelve* geen onderscheide doorstroming der *vogten* toelaten van een blind en doof geboren mensch en dat daarom dezelve geen *Gewaarwordingen* van *koleuren* en *klanken* kan hebben, dit is voor my, alzo gy daar door heimelijk belijd dat de *werktuigen* zoo wel *vaste* als *vloedige toeëigeningen* dier zinnen zijn en by gevolg der andere, zonder welkers innerlijke aandoeningen de *bewustheid* van *zig zelfs* niet gegeven word, nog zonder derzelve uitterlijke aandoeningen geen *gewaarwordingen* der andere dingen buiten ons *zig* opdoen: waar door ik als vooren regt heb te concluderen, dat de zoogenaamde *grootste Wijsgeeren*, *woorden* voor *zaken* opdissen.

Het overige van uw *Brief* agte ik door het reeds gezeide of uitdrukkelijk of ingewikkelt¹ voldaan te hebben: alleenlijk moet ik u erinnere, dat gy meent dat ik genoeg vertoont heb dat *ziel* en *ligchaam t'samen werken*, maar niet dat de *zelve* een *eenige zaak* is: waar over uw gedagten breeder te gemoet ziende, blijve ik en betuige door deze pen, zonder eenige uitzonderinge te zijn, dezelve genege Vriend enz.

P.H.M.D.

Groeningen den

14 Augusti

1693.

Philomathes de brieven gelezen hebbende, bedankten het geheele geselschap hem voor zyn gratificatie,² wanneerze wyders eenige consideratien over *deze brieven* maakten, welke hier op uit kwamen dat deszelfs *essentie* conform met hun gedagten concordeerden. *Philologus* betuigde voornamentlyk dat het betoog van den *Doctor*, schoon nieuw voor hem, hem egter zeer wel behaagde en hy declareerde met een soortje van verwondering, hoe aggreabel³ dat *Philosophen* elkander konden werk en weerwerk verschaffen, alleenlyk door schynbaare uitdrukkingen en zomtyds door niet al te naaukeurige opmerkinge, zoo dat hy presupponeerde dat *deze brieven* van nog diverse anderen zouden kunnen gevolgt worden. Maar dit dagt hem meerder wonder dat 'er nog zulke *Philosophen* gevonden wierden, welke met andere discorderende waren en dat slechts over *woorden* waar meede eenige *hoedanigheden* worden te kennen gegeven, die altyd haare *tegenovergestelde* hebben en dezelfde als of 't essentieele dingen waren percepteerde; gelyk *goed* en *kwaad*, *volmaaktheid* en *onvolmaaktheid*, *zonden* en *verdiensten*, *lof* en *laster*, *ordre* en *verwarring* en diergelyke bewoordinge meer: waarom hy zig niet admireerde⁴ dat *deezee* ook aan God volgens haar imaginatie toeschreven zulke dingen die zy voor *hem betaamelyk* extimeerde,⁵ hoewel 'et in een Philosophische *zin* zeer incapabel bygebracht wierd, maar dat 'et alleenlyk

1 *uitdrukkelijk of ingewikkelt*: expliciet of impliciet

2 *gratificatie*: bijdrage

3 *aggreabel*: aangenaam, aardig

4 *admireerde*: erover verwonderde

5 *extimeerde*: achtten

woorden waren die de *Godgeleerden* als Godgeleerden pasten. d'Experientie leerde hem distinct dat 'er zommige gevonden wierden die wel zagen, dat men God niet eigentlijk de menschelyke *Attributa* konde toepassen en het voor zoo verre goed oordelen, dat men de goddelyke met de menschelyke natuur niet vermengt, om dat ze niet konnen begrypen op welke wyze God *werkt, wil, verstaat, bemerkt, ziet, hoort* enz. hoewel ze niettegenstaande evenwel willen dat deze werkinge op een eminente en overnatuurkundige wyze in God geconsidereert moeten worden, om dat, indien men deze dingen van hem geheel ontkende, zy niet weten wat God gy hebt of wat by 't woord God verstaan word. Wel *Amice*, sprak *Philopater*, dit zyn de allerhoogste beschouwinge der menschen en zy kennen geen groter volmaaktheden dan de geen die door de *vorensgezeide toeëigeningen* verklaart worden; want zy hebben geleert en geexperimenteert dat ze werken, willen, verstaan, bemerken, zien en hooren; dat zelfs den een hierin boven den ander *excelleert*, dog nooit zoo of men vind, volgens 't bekende spreekwoord meester boven meester: nu konnenze aan God volgens haar bevatting niets *attribuëren* of ze moeten 't van haar zelve ontleenen en daarom schryven ze *onbepaaldelyk* hem toe 't geenze *stukswyze* in hen zelfs bevestigen; vergeetende dien regel dat men absolute van het *eindige* tot het *oneindige* niet mag nog kan argumenteren; om dat hier geen gelykvormigheid kan gevonden worden: en hierom geloof ik dat ook de *Driehoek*, indienze spreken kon, zou zeggen dat God op een uitstekender wyze *driehoekig* was en de *kring* insgelyks, dat God op een uitneemender wys *kringsrond* moest wezen en dat yder dit zou doen met zyn *toeëigeningen* aan God toeteschryven om zig zoo veel als mogelyk is hem gelyk te maken en dat al 't overige aan hem gedrogtelyk zou schynen.

Ons Philosophische gezelschap versleet dien geheele namiddag tot laat in den avond met diverse discoursen hun tyd, als wanneer ze onder andere over 't *geschil* van 't *oneindige* ook te spreken kwamen: 't bleek aan hen evident dat zy die hier over discordeerde, geen onderscheid gemaakt hebben tusschen 't geen 't welk uit zyn *natuur* of uit kragt van zyn *determinatie* volgt oneindig te wezen en dat 't welk geen einden heeft uit kragt van zyn *oorzaak*: ook tusschen dit 't welk *oneindig* gezegt word, om dat 'et geen *einden* heeft en dit schoon het bepaalt is en dat wy 't grootste en kleinste daar af hebben, wy evenwel de *delen* door geen *getal* konnen bepalen: en eindelyk tusschen 't geen dat wy alleenlyk konnen *verstaan*, maar niet inbeelden en dit 't welk wy al *imagineren* konnen. Indien zy, oordeeldenze, hun remarque hier op gehad hadden, zouden zy begrypen *hoedanig oneindig* in geen deelen kan gedeelt worden en *hoedanig oneindig* al in deelen gedeelt kan worden aangemerkt: wyders *hoedanig oneindig* zonder contradictie grooter dan een ander *oneindig* en *hoedanig* niet als zodanig kan bevat worden. Zy spraken vorder van de *zelfstandigheid, Eeuwigheid, wyze* en *duuring* en waar van daan het onderscheid afgeleit wierd tusschen eeuwigheit en *duuring*; want door het laatste wierd alleen de existentie der *modificationes* verklaart, maar door de *eeuwigheid* die van de *zelfstandigheid*. 't Scheen hen incomparabel frivoool van de geen die de zelfstandigheid onder de perceptie van *uitgestrektheid*, uit ligchaamen zakelyk van elkander onderscheiden verdigte; 't welk even zoo veel is als of ymant van veel kringen een driehoek of een vierkant of iets anders *gants verscheiden* van essentie wilde smeden: 't bleek aan hen openbaar dat zy die van *nanuur*¹ zoo genegen zyn d'uitgestrekte zelfstandigheid te deelen, geen *distincte*

1 *nanuur*: lees: natuur

bevatting van dezelfde konden formeren; want zoo ze dit deden, moest haar bekend wezen dat men de hoegrootheid op tweederlei wyze begreep, namentlyk *afgetrokkelyk* of *oppervlakkelyk*, na dat men door middel van de *zinnen* haar in *d'inbeelding* heeft: of als *zelfstandigheid*, 't welk van 't *verstand* alleen geschiede en dat derhalven indien men merkte op de *hoegrootheid* naar dat zy in *d'inbeelding* is, 't geen ligt en dikwils gebeurt, dan zal zy *eindig*, *deelbaar*, *veelvoudig* en uit *deelen* te zamengezet bevonden worden: dog indien men op 't verstand merkt en dat men de zaak bevatte gelyk zy is, 't welk swaarlyk geschied, zoo zal men haar bevinden *oneindig*, *ondeelbaar* en *eenig*. Wyders om dat we de *duuring* en *hoegrootheid* naar ons believen kunnen termineren, te weten als wy 't *laatste* van de zelfstandigheid afgetrokken bevatten en 't *eerste* van de *wyzen* door welke zy van d'eeuwige dingen afvloeit, afscheiden, begrepenze dat hier uit sproot *tyd* en *maat*, naamentlyk de *tyd* om de *duuring* en de *maat* om de *hoegrootheid* te bepalen, inzulker voegen dat men dezelve accomodabel¹ kan inbeelden: en hier uit dat we de *modificationes* der zelfstandigheid van de *zelfstandigheid* afscheiden en tot *benden* brengen, vloeit het *getal*, waar uit ze dan concludeerde dat *maat*, *tyd* en *getal* niet anders dan wyze van denken of van intebeelden waren: waaromme dan al de geen die met diergelyke *Notiones*² getragt hebben de *voortgang* der *natuur* te kennen zodanig confuus zyn geworden, dat zy zig niet anders dan met door alles heen te breken hebben kunnen redden; om dat 'er veel dingen zyn die wy door geen *inbeelding*, maar alleenlyk door 't *verstand*, gelyk *zelfstandigheid*, *eeuwigheid* enz. kunnen bereiken.

Terwijl alle bezondere dingen eens moeten *cesseren*,³ zoo zal ik mijn Pen hier insgelijks determineren⁴ om de tijd, getal en maat 't geen van ons *illustrer Gezelschap* vry laat in den avond verhandelt wierd, my als een *paalteken*⁵ voor te stellen, want ik agt dat ik genoeg gedaan heb met mijne *lezers* een denkbeeld te geven wegens 't *leven* van een *Man*, wiens ordre by alle verstandigen gelaudeert moet worden, tot dus verre gededuceert te hebben: met verzekering, zoo zy het mogten desidereren van een *veritabel relaas*, zonder eenige de minste exaggeratie:⁶ en daarom zullen we ons niet bekreunen over den genen die zig nog mogten imagineren alleenlyk slegts een *Roman* gelezen te hebben, om dat 'et de methode niet is dat ooit eenige *Studenten* by de *Professores* op die wijze worden geintroduceert als van onzen *Philopater* en *Philologus* in 't eerste deel gezegt word by den *Waaidschen Professor*⁷ gebeurt te wezen, terwijl we ons oog toenmaals meer hadden om een zekere *magnificentie*⁸ ten *opzigte* van de *constitutie* en *contenantie*⁹ van dien Heer te remarqueren dan iet anders te vertonen: hierom mogen de zulken, als 't hen belieft, dat bos *Credentials*,¹⁰ zoo haar dat te groot dunkt, verkleinen tot *twe* of *drie* diergelyke *brieven* en verminderen de *Cerimonien*, *trappen* en *kamers* zoo verre als zy denken dat genoeg is; als ook zoo ze zig

1 *accomodabel*: op passende wijze

2 *Notiones*: begrippen

3 *cesseren*: ophouden

4 *determineren*: beperken

5 *paalteken*: grensteken (vgl. paalsteen)

6 *exaggeratie*: overdrijving

7 *den Waaidschen Professor*: Johannes van der Waaijen; zie *Het leven van Philopater*

8 *magnificentie*: grootsheid

9 *contenantie*: voorkomen

10 *Credentials*: geloofsbriefen

mogten fantaseren dat de groote *blauwe fluwele armstoel te Vorstelijk* was, ze overtrekkenze vry met *Kemelshair*¹ en nemen van de *leuning de witte van kalk gepleisterde leeuwjtens*, wyl zulk een om te zitten bekwaam genoeg is, met alle de *zeegels, bullen en brieven* van de *tafel* en brengen ze ter plaatze daar ze oordelen dat die beter passen, dit alles zal my geenzins differeren² nog de waaragtigheid van de zaak konnen wegnemen: en daarom zal ik als nog bevestigen de waarheid *exact* geobserveert te hebben, zonder dat 'et nodig zy onze *mannen* met de vinger aan te wijzen. Alleenlijk lust my nog te zeggen, eer ik een schets van haar *conduite* geef, dat ons gezelschap als *illuminerende Philosophen* elkander dien avond gratuleerde en complimenteerde en dat *Philopater* hen alle, met een soortje van verrassing, wyl 'er geen noodiging was voorgegaan, deftig en liberaal tracteerde, zoo dat 'et byna middernagt wierd eer ze konden scheiden, 't welk met zulk een universele applaudatie en met zoo veel civiliteit geschieden dat hier over niets te corrigeren viel: houdende *zy alle* in vervolg van tijd en nog tegenwoordig dezelfde order van te leven die zy evident approbeerde *util* en vermaakelijk³ met haar begeerten te concorderen. Ik neeme dan afscheid van onzen *Philopater* en *Philologe* en alle hare *Philosophische vrienden*, van wien ik by deze Confesseren⁴ door een ample declaratie, dat ik nooit volmaakter vrienden, verstandiger gezelschap noch Edelmoediger mannen kenne dan deze: daarenboven alle van die constitute dat nog de *nijd, bespotting, versmading, gramschap, wraak* en andere *Hartstogten* die uit de *haat* spruiten, in hen geenzins resideerden: maar in tegendeel het *gelach* en de *boertery*, wyl ze verstonden dat het een zuivere blijdschap was en in zoo verre goed door zig, wierd evenmatig van haar gepleegt. En zeker is 'er wel iet anders dan het ellendig, *stuursch* en droevig *waangeloof*, 't geen verbied vermaak te scheppen? want gelijk het een hongerige en dorstige past de honger en dorst te blusschen, zoo voegt het een wijs man ook de *naargeestigheid* te verbannen. Dit was alzins haar *reden* en haar *regel*, dat ze haar gemoed dus aanstelden. Zy apprehendeerden dat 'er geen godheit, nog ymant anders was dan de *nijdige*, die zig verheugde in 't onvermogen en ongemak van anderen: nog dat de tranen, zugten, vrees en diergelijke voor *deugd* in ons erkent wierd; wyl zulks niet anders te kennen geeft, dan tekenen van een gemoed 't welk geen *Heer* van zig is. Hierom *contestere*⁵ ik dat we tot zoo veel te grooter *perfectie* overgaan, hoe wy met grooter *blyschap* aangedaan worden en dus ons nootzakelijker *gelukzaliger* moeten contempleren. Dieshalven is dit het *werk* van een wijs man de dingen te gebruiken en zig daar mee te vermaken zoo veel als 't mogelijk is, dog niet tot walgens toe; want dan is 't geen waaragtig vermaak scheppen: ik zeg dat 'et het *ampt*⁶ van een wijs man is, zig met matige en aangename spijs en drank te *refrescheren*; als ook met reuken, aangename groente, versiering, speel en zangkonst, oeffenspelen, schouwspelen en diergelijke dingen die zonder een anders nadeel van yder konnen gebruikt worden, te vervrolijken; te meer, alzo het menschelijke ligchaam uit zeer veel *delen* van verscheiden aart bestaat, die telkens *divers* en *nieuw* voedzel behoeven, op dat dus doende het

1 *Kemelshair*: kameelhaar

2 *differeren*: verschil maken

3 *util en vermaakelijk*: utile dulci, Horatius' vermaarde devies het nuttige met het aangename te vermengen uit zijn schrijven *Ad Pisones*, 343

4 *Confesseren*: beken

5 *contestere*: getuig

6 *het ampt*: de plicht

ligchaam tot alles even veel habilititeit, 't geen uit zijn natuur kan volgen, zal hebben en op dat ook bygevolg de *ziel* even bekwaam zou zijn om veel dingen te gelijk te verstaan. Zekerlijk komt deze *methode* van leven met de gemeene oeffening en met onze beginselen overeen; en daarom is die order van te leven de beste die 'er wezen kan en moet alzins gerecommandeert worden. Ik assureere my¹ dat 'er ook niemand zal gevonden worden die de *naam* van een *wijs* man willende dragen en te gelijk het vermogen heeft, deze order van te leven zal wraken. Den genen die de gewoonten hebben om de *gebreken* der menschen eerder te berispen dan te verbeteren, mogen ook deze *doeningen* contradiceren dog onder den *dekmantel* van Godsdienst volgen zy zelve hun *wellusten* op en onder dien *zelfden* naam zullen zy hun *haat* en *wraak* uitvoeren, dopende deze schadelijke *driften* met de *honorabele titel* van een *yver* des H. Geest. Immers is het bekend genoeg dat de grootste schelmstukken door een weg van *hipocrisie* 't meeste gepleegt worden: daar in tegendeel de geen die waarlijk de *Reden* kennen *inhabil* zijn om ooit tot zulk een lafhartigheid gebragt te worden om door *zig* of door *anderen* hun *edelmoedigheid* te kunnen verzaken. Dieshalven zijn zulke de *vroomste* en *getrouwste*, die hun werking naar zekere *beraading* der *reden* dirigeren.

Ik kan nog niet nalaten te affirmeren² dat onze *Philopater*, beneffens zyn vriendhoudend gezelschap alle voor zodanige menschen die *behulpzaam*, *vriendelyk*, *gemeenzaam* en *beleeft* zyn, gekent worden. De *superbiteit*³ en *verwaantheid* had in haar gemoed geen plaats en ik heb dikwils geremarqueert dat het hen eenigzins verheugde dat zommige godsgeleerden, die de *Cartesiaansche* Philosophie volgen thans zoo dik niet meer met dien *euvel* bezeten zyn als wel hun voorvaderen plegen; waar uit zy *hoopes* schepten dat ze nog eindelyk zouden penetreren⁴ om een *distincte docering* hunner studien in *practyk* te stellen; op dat de menschen Clarificerende⁵ ooggen verkrygende mogten *observeren* hoe miserabel het is van zyne begeerlykheden en dat veelyds tot spot van andere, herwaarts en derwaarts geslingert te worden. Ik moet zoo dikwils als ik deze woorden of klanken van *hovaerdy* en *verwaantheid* hoor lagchen, om dat my dan t'elkens in gedagten valt de *rencontre*⁶ die zeker *Predikant*, op verre na de geringste in oordeel, gebeurde met zyn *Voorzanger*, alias *Koster*, *Klokkeluijer* en *Schoolmeester*, welke *Illustre* bedieningen op de *Dorpen* by een *eenig* man wel meer dus werden waargenomen: deze voorschreef *onderpredikant* moest eens een *brief* schryven, waar over juist dat weet ik zoo net niet, aan een diergelyk *bedienaar* van de *kerk* als *hy* was en willende zyn *Confrater* geen behoorlyke eernaam weigeren, want terwyl zy *beide* kerkdiensten pleegde, dagt hem dat een gemeenmans *Superscriptie*⁷ van *Monsr.* enz. hen niet paste en niet wetende het anders behoorlyk opstellen, zoo ging hy by den *Pastoor*, die hy zyn swaarmoedige overleggingen deze gewigtige zaak aangaande voordroeg, te gelyk hem vragende om raad, als ook wat wel de *gewoone tytel* der *Predikanten* was wanneer zy elkaar beschreven of dat hen brieven gezonden wierden om zig daar eenigzins na te *reguleren*: dezen Heer,

1 *assureere my*: ben er zeker van

2 *affirmeren*: vermelden

3 *superbiteit*: trots

4 *penetreren*: uitvorsen

5 *Clarificerende*: heldere

6 *de rencontre*: het voorval

7 *Superscriptie*: aanhef

bemerkende de zotte verwaantheid van zyn *voorzanger*, zeide: wel ziet vriend, d'*opschriften* die ordinaris aan ons worden gerigt zyn veelyds dus ingestelt: *eerwaerdige, godzalige, hooggeleerde Heer* enz. Nu geloof ik dat gy misschien wel zult toestaan dat uw beroep omtrent de *helft* in aanzien mag geagt worden by 't geen wy bedienen? wel ja *Domene*, repliceerde hy, wordende een weinig beschaamt, de *helft* is hoog genoeg: wel dan zou ik schryven, sprak den *pastoor*, wanneer ik in uw plaats waar en het ook zoodanig verstond *halfeerwaerdige, halfgodzalige, halfhooggeleerde* enz. Die de perplexiteit van de *verwaande Koster*, bespeurende dat de *Predikant* met hem boerte gezien had, zou hebben moeten attesteren¹ dat zijn neerslagtigheid wel ter snee kwam en dat 'er apparentie² van voorzigtiger te worden was te hoope, veel meerder als nog ymant ooit in *Koster Maas* te *Haarlem*,³ wegens het zotte *rym* by gelegenheid dat de *klokken* luide over 't afsterven van *Koningin Maria*⁴ door hem gemaakt en 't dwaaze boekje daar uit voortgesproten, heeft konnen merken; want hy sweeg stil en vertrok zagjens zonder spreken: daar den ander in tegendeel zyn *onkunde* nog heeft willen tragten goed te maken en te verdedigen en dus voor de gehele wereld verklaart wat van hem te oordelen zy. Inderdaad de *verwaantheid* is zeker slag van *sporeloosheid*, die de mensch zodanig beheerst, dat hy als met *oope* oogen droomt alles te vermogen, 't geen zyn *inbeelding* hem diets maakt⁵ en dit soort van menschen zyn de *incurabelste*⁶ van alle, wyl ze haar zelve met *blyschap* beschouwen, om dat tegen deze *Hartstogt* eigentlyk geen strydige word gevonden. EYNDE.

1 *attesteren*: getuigen

2 *apparentie*: blijk

3 *Koster Maas te Haarlem*: publiceerde in 1695 zijn *Lykdicht op den dood van Maria Stuart*

4 *'t afsterven van Koningin Maria*: Maria Stuart, koningin van Engeland en echtgenote van de Hollandse stadhouder-koning Willem III, overleed in 1695

5 *diets maakt*: wijs maakt

6 *incurabelste*: meest ongeneeslijke

Register op persoonsnamen

Aa, A.J. van der 12
 Aalstius, Johannes 180-183
 Aesopus 72, 118
 Aitsema, Lieuwe van 95, 119
 Akkerman, F. 43
 Alberdingk Thijm, Dr. J.A. 95
 Alexander de Kopersmit 90
 Alexis Philopater 45
 Alphen Ds. van 33
 Alvarez de Toledo, Hertog van 165
 Ambrosius 94
 Amesius, G. 62
 Anslaer, Wilhelmus 14, 80, 81
 Aristoteles 53, 88, 96, 131, 186
 Arndt, Johan 62
 Attersol, William 61, 118
 Augustinus, Aurelius 26, 27, 52, 94
 Averroës 15
 Barlaeus, C. 76
 Bayle, Pierre 5, 34, 108
 Bayly, Lodovicus 61
 Bekker, Balthasar 42, 48-50, 52, 65, 80, 87, 89, 140, 141, 152, 153
 Bernardus 94
 Beuningen, Coenraad van 15, 121
 Blok, P.J. 12
 Blom, Jan 15
 Blount, Charles 45
 Blyenbergh, Willem van 169, 171
 Boeles, W.B.S. 40, 105
 Boerhaave, Hermannus 201
 Boeteman, Dirk 18, 32, 33
 Boom, Jan Hendrikse 34
 Boonen, H. 71
 Bor 95
 Borstius, J. (uitgever) 104
 Borstius, Jacob 57, 60
 Bostoen, K. 6, 54
 Bots, J. 40, 138
 Boudaan, Gualtherus 77, 78, 80
 Bouma 57, 60
 Bouwmeester, Johannes 16
 Brakel, Theodorus à 62
 Branden, F.J. van den 12
 Brink, Henricus 54, 87
 Broer Cornelis 54, 141
 Brug, Siewert van der 5, 6, 16, 39, 40, 45, 125
 Bucerus 94
 Buijnsters, P.J. 25
 Buisman, J. Fzn. M. 24
 Bullingerus 94
 Bunyan, John 61
 Burman, F. 87, 94
 Calvinus 94
 Capua, Johannes van 15

Cartesius, zie Descartes
 Cato 49
 Cebes 77
 Cervantes 57
 Chrysostemus 94
 Chulmannus, Quirinus 120
 Cicero, Marcus Tullius 118
 Cleaver, Rob. 62
 Coccejus, Johannes 19-21, 40, 45, 64, 78-80, 86, 87, 91-95, 99, 109, 115, 118, 122
 Colerus, Johannes 18, 36
 Constantijn de Grote 92
 Cotterus 120
 Cowper, William 61
 Croese, H. 40
 Cromwell, Oliver 96
 Cunaeus, Petrus 119
 Cyprianus 94
 Cyrillus 94
 Cyrus, koning 83
 d'Hane-Scheltema, M. de 102
 d'Outrein, Joh. 93
 Datheen, Petrus 61
 Daalen, Daniël van 17
 De la Rue, P. 77
 Descartes, René 5, 20-22, 40, 54, 87, 89, 101, 104, 107, 109, 126, 137, 153, 162, 176, 180, 186, 188-191, 195
 Deurhoff, Willem 11, 14, 183-184, 142
 Deursen, A.Th. van 41, 47
 Deyster, Jakobus vander 39
 Diogenes 55, 72, 74
 Dod, Joh. 62
 Don Quijote 114
 Doudyns, Hendrik 31
 Duijkerius, Jacob 12
 Duijkerius, Johannes 1, 5, 6, 11-20, 24, 27-30, 33-35, 39, 40, 44-48, 52-54, 58, 61, 65, 68, 73, 75, 77-79, 85, 87, 88, 91, 92, 94, 96-98, 104, 114, 115, 126, 128, 133, 142, 144, 151, 165, 169, 170, 176, 177, 183, 190-192, 194, 196, 197
 Duker, Gijsbert Wessel 114
 Dunin-Borkowski, St. von 41
 Dyke, Jeremias 62
 Eeghen, I.H. van 17, 18, 41
 Effen, Justus van 25, 150
 Enden, Franciscus van den 42, 193
 Erasmus, Desiderius 22, 111
 Esopus, zie Aesopus
 Euclides 89, 94, 129
 Eustastes 35
 Evenhuis, R.B. 13, 14, 41, 93, 94
 Flud van Giffen, David 51
 Frederiks, J.G. 12
 Gassend 21
 Glazemaker, J.H. 28, 176, 186, 195, 196
 Goeree, W. 36, 44, 119
 Goes, A.J. van der 193
 Goes, J.A. van der 193
 Gouge, William 62
 Groenewegen, Henricus 92, 99, 105, 115, 119, 122
 Groenhuis, G. 41
 Grotius, Hugo 95

Gulichius, Abraham 181
 Gustavus Adolphus, koning van Zweden 96
 H.W. 30, 107, 199, 202, 204
 Hagen, Petrus van der 90
 Hai Ebn Yokdhan 16
 Hakvoord, B. 17
 Hallius, Joseph 61
 Halma, François 28, 31, 34, 35, 108
 Hamer, Petrus 99, 118
 Hanou, A.J. 6, 58
 Hardenberg, Jakobus van 14, 39
 Haring, Nicolaes 72
 Hattem, P. van 32
 Hazard, Paul 41
 Heidanus 79, 88, 95
 Heidegger, Johann Heinrich 118
 Hendrik Casimir II, prins 105
 Hepe, H. 41
 Heyns, Zacharias 15
 Hieronymus 94
 Hildersham, Arthur 118
 Honert, Tako Hayo van den 183
 Hooft, P.C. 85, 95
 Hooght, Everardus van der 141
 Hoopwater, Juffrouw 98
 Hoorn, Timotheus ten 14, 18, 33, 39
 Horatius Flaccus, Quintus 100, 209
 Houthaak, Tymon 186
 Höweler, C.A. 61
 Hubbeling, H.G. 6, 28, 43
 Hus, Joh. 96
 Huysinga, Johannes 118
 Hylkema, C.B. 41
 Ibn Rosjd 15
 Iuvenalis zie Juvenalis
 Joan Mauritius, prins van Nassau 95
 Jillis, Jarige 55
 Jong, O.J. de 42
 Joosten, Lijntje 12
 Joris, David 120
 Josephus Flavius 119
 Juniperus 191
 Jurieu, Pierre 42, 107, 108, 112, 115, 120-122, 173
 Justinianus 94
 Juvenalis 102, 136, 187
 Kakoëthes 35
 Kakologus 35
 Kakotegnus 35
 Karel I, koning van Engeland 96
 Karel V, koning van Spanje 96
 Kempis, Thomas à 61, 62, 65
 Keyser, Hendrik de 111
 Kleerkooper, M.M. 17
 Knetsch, F.R.J. 42, 112
 Knipperdolling 120
 Knuttel, W.P.C. 32, 34, 42, 87

Koelman, Jacobus 42, 54, 56, 61, 100, 153
 Koenraad, Henricus (zie ook Kuenraht) 194
 Koerbagh, Adriaan 5, 14, 23, 34, 36, 42, 44, 117
 Kosler, Janneke de 12
 Kruk, Remke 16
 Krull, A.F. 42
 Kuenraht, Henricus (zie ook Koenraad) 16
 Kuijk, van 56, 57
 Lactantius 94
 Land, J.P.N. 43
 Langehert, Caspar 181
 Leenhof, Fredericus van 35, 94, 118
 Leeuwen, Gerbrandus van 118
 Leeuwenhoek, Antony van 193
 Levi, A.W. 27
 Linde, A.J. van der 42, 48, 50
 Lindeboom, J. 42
 Linnig van Koppenol, Wilhelm 35
 Liscaljet, zilversmid 90
 Love, Christophorus 61
 Luiſcius, A.G. 42
 Lutherus 94
 Maas, Koster 211
 Maresius, Samuel 87
 Maria Stuart, koningin van Engeland 211
 Martyr 94
 Matter, F.H. 61
 Mattheus 111
 Meerhout, notaris 17
 Meeteren, van 95
 Meijer, A.C. 6
 Meininger, J.V. 42
 Meinsma, K.O. 5, 16, 23, 34, 42, 169
 Melanthon 94
 Mey, Johannes de 68, 71
 Meyer, W. 6, 11, 12, 15, 24, 34, 36, 42, 43, 114 Meyer, Lodewijk 28, 42, 53, 55, 59, 72, 89, 126, 146, 187, 195
 Moerkerken, P.H. van 23, 42
 Molière, J.B.P. de 119
 Momma, Wilhelmus 68, 71, 105
 Monnikhoff, J. 11-14
 Montaigne 195
 Musculus 94
 Neelenius, Joh. 192
 Nieuweboer, A. 6
 Oecolampadius 94
 Ojers, Johannes 97
 Oomius, Simon 62
 Oostzaan, Aart Dirksz. 39
 Oostzaan, Catharina 72
 Origenes 95, 118
 Ovidius 118
 P.H. 30, 199, 202, 204
 Paterphilo 18
 Peeters, G.F.L. 33
 Perkins, William 61
 Philips II, koning van Spanje 165
 Philo 95
 Plato 95, 131

Polman, P. 42
Pols, Lambert 13
Polylector, pseudoniem van J. Duijkerius 39
Popkin, R.H. 22
Potter, David de 17
Poudrojen 57
Praeg, Hieronymus van 96
Rabus, Pieter 40, 44

Raedt, Alhardt de 105
 Read, H. 27
 Reitsma, J. 19, 43, 93
 Ridderus, Franciscus 57, 87, 104
 Rieuwertsz sr., J. 137, 186, 195
 Rieuwertsz jr., J. 16, 18
 Rijssenius, Leonardus 87
 Roldanus, C.W. 5, 15, 43
 Roodenpoort, J. 11, 12, 34, 35, 144
 Rothe, Joannes 120
 Russell, B. 43
 Sassen, F.L.R. 43
 Schaak, Petrus 48, 49, 120
 Schotel, G.D.J. 14, 43, 45, 56, 61, 90
 Schouten, Lysbeth 13
 Schreijnders, R. 6
 Schuts, Jacobus 49
 Schwenckfeld, Caspar von 120
 Seneca 195
 Sepp, Chr. 43, 75, 76, 191
 Severijn, J. 43
 Sibersma, Hero 97, 98
 Sierman, B. 6
 Simon, Richard 112
 Sluiter, Joannes 28, 35
 Slydanus, Johannes 96
 Socinus 80
 Sokrates 77
 Someren, Everard van 105
 Sorel 27
 Spanheim jr., Fredericus 191
 Spiegel, H.L. 77
 Spinoza, Benedictus of Baruch de 5, 6, 9, 11, 14-18, 22-24, 26, 28-36, 41-44, 46, 47, 50, 53, 55, 117, 126-130, 133, 136-138, 141, 142, 144, 145, 147, 149-151, 153, 161, 165, 167, 169, 171, 176, 177, 179, 185-188, 193, 195, 196, 202
 Statius 101
 Stockum jr., W.P. van 17
 Suchtelen, G. van 42
 Suchtelen, Nico van 43
 Taffin, Jean 61
 Tauler, Johannes 61
 Teelinck, Ewoud 45
 Teeling, Willem 61, 65
 Terentius Afer, Publius 121
 Theophilus Philopatris 45
 Thijssen-Schoute, C.L. 5, 6, 11, 17, 27, 43, 44, 142, 150, 181, 183, 184
 Til, Salomon van 104, 118
 Titus, zoon van keizer Vespasianus 92
 Tschirnhaus, E.W. von 138
 Tuinman, C. 32
 Ursinus, Zacharias 61
 Uylenbroek 57
 Vandenbossche, H. 42, 44, 117
 Vanini 36
 Vergilius Maro, Publius 99, 118
 Vespasianus, keizer 92

Vet, J.J.V.M. de 44
Visser, H.B. 44
Vlak, Johannes 80, 81, 87
Voetius, Gisbertus 19, 20, 41, 45, 61, 65, 81, 86-88, 189
Volder, Buchardus de 147
Vondel, Joost van den 95
Vossius, G.J. 76
Vries, Gerret de 191
Vries, M. de 38
Vries, Simon de 48
Waeijen, Johannes van der 105, 106, 208
Weerd, G.W. van der 100
Westerbrink, A.G. 43
Weyerman, Jacob Campo 36
Wijdeveld, Gerard 26, 52
Willem III 71, 86, 105, 211
Willem, prins van Oranje 61
Willemse, F.C. 16
Winkel, J. te 15
Winkel, L.A. te 38
Winsemius, P. 44
Witt, Johan de 5
Wittichius, Christophorus 78, 87, 105, 118, 149, 150, 152
Wolsgryn, Aart 6, 11, 15-18, 32, 33, 36, 40
Wolzogen 87
Zaalberg, C.A. 6
Zilverberg, S.B.J. 42